

प्रस्तावना

‘राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५’ व ‘राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१०’ या नवीन शैक्षणिक आराखड्यानुसार महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाने ‘विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण’ या शैक्षणिक धोरणानुसार इयत्ता अकरावीच्या इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकाची रचना व मांडणी केली आहे. यात दहा गाभाघटक, इतिहास अध्यापन व अध्यापनाची उद्दिष्ट्ये, इतिहास विषयाची उद्दिष्ट्ये, जीवन कौशल्ये यांचा अंतर्भव करण्यात आला आहे. यातून विद्यार्थी ‘ज्ञान निर्माता’ होईल अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

आजपर्यंत महाराष्ट्राच्या उच्चल इतिहासाबद्दल फारसे लिखाण झाले नाही. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाने हा धाडसी विचार प्रत्यक्ष अमलात आणून महाराष्ट्राचा इतिहास नव्या पिढीसमोर ठेवण्याचा निर्धार केला. महाराष्ट्राच्या सोनेरी इतिहासाच्या प्रगतीची विसाव्या शतकापर्यंतची सर्वांगीण वाटचाल कशी झाली व त्यामधून महाराष्ट्राच्या अस्मितेविषयीचा परिचय करून देण्याचा प्रथमच प्रयत्न केला आहे.

या अभ्यासक्रमातून विद्यार्थ्यांमध्ये भूतकाळाच्या पाश्वभूमीवर वर्तमानकाळास सामोरे जाण्याची कुवत आणि भविष्याचा वेद्य घेण्याची क्षमता निर्माण होईल. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, लोकशाहीची मूळ्ये, आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य, जागतिकीकरण, निकोप राष्ट्रवाद, स्त्री-पुरुष समानता, तसेच अंधश्रद्धा व अन्यायाविरुद्ध सक्षमपणे उभे राहण्याची वृत्ती आणि संगणक व स्पर्धात्मक युगाता सामोरे जाण्याचे धाडस विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करणे हेच या अभ्यासक्रमाचे व्यापक उद्दिष्ट आहे.

एकविसाव्या शतकात जागतिक स्तरावर इतिहासाच्या अभ्यासाविषयीचा बदललेला दृष्टिकोन, इतिहासामध्ये आलेल्या नवकल्पना, नवे विचार, नव्यानेच इतिहासाचे उपलब्ध होत चाललेले नवे संदर्भ, या सर्वांची दखल घेण्याची अपेक्षा लेखक व अभ्यासमंडळ सदस्य यांचेकडून होती. या अपेक्षांची परिपूर्ती करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शिक्षक व विद्यार्थ्यांना अध्यापन व अध्ययन प्रक्रिया सोपी व्हावी या हेतूने पाठ्यपुस्तकाची मांडणी साध्या सोप्या भाषेत केलेली आहे. या विषयाची गोडी विद्यार्थ्यांमध्ये सातत्याने वाढावी यासाठी आवश्यक तेथे चित्र, नकाशे दिलेले आहेत. आशयाच्या आकलनासाठी व तयारीसाठी स्वाध्याय दिलेले आहेत. स्वाध्याय विद्यार्थ्यांना प्रेरणादायक व त्यांची जिज्ञासा वाढवण्यास उपयुक्त ठरतील अशी खात्री आहे. यातून विद्यार्थ्यांची चिकित्सक दृष्टी वाढीस लागू आधुनिक काळातील समस्यांना तो सामोरा जाऊ शकेल, अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

इतिहासाचे नवीन पाठ्यपुस्तक निर्दोष व दर्जेदार होण्यासाठी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाने नियुक्त केलेले लेखक, समीक्षक, समन्वयक, अभ्यासमंडळाचे निमंत्रक व सदस्य आणि चित्रकार या सर्वांनी परिश्रमपूर्वक सहकार्य केले, याबद्दल मंडळ या सर्वांचे मनःपूर्वक ऋणी आहे.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाने हे पुस्तक सुवक व आकर्षक स्वरूपात वेळेवर उपलब्ध करून दिले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

100/-
सर्जेराव जाधव

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक
शिक्षण मंडळ,
पुणे ४११ ००४

पुणे ४११ ००४

दिनांक: २२ जून २०१२

अनुक्रमणिका

प्रकरण १	महाराष्ट्राची पाश्वर्भूमी	१ ते २९
	अ) प्राचीन महाराष्ट्र	१
	ब) मध्ययुगीन महाराष्ट्र	१३
प्रकरण २	१९ व्या शतकातील प्रबोधन	३० ते ४३
प्रकरण ३	स्वातंत्र्य चळवळीतील महाराष्ट्राचे योगदान	४४ ते ७४
	अ) इ. स. १८१८ ते १८८५	४४
	ब) इ. स. १८८५ ते १९२०	५३
	क) इ. स. १९२० ते १९४७	६०
प्रकरण ४	महाराष्ट्रातील समतेव्या चळवळी	७५ ते ९३
प्रकरण ५	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्र - इ. स. १९४७ ते १९६०	९४ ते १२१
	अ) संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन	९४
	ब) मराठवाडा मुक्तिसंग्राम	१०७
प्रकरण ६	महाराष्ट्राची प्रगती - इ. स. १९६० ते २०००	१२२ ते १४०
	अ) राजकीय	१२२
	ब) आर्थिक	१२६
	क) शैक्षणिक	१३१
	ड) सामाजिक - सांस्कृतिक	१३५

महाराष्ट्राची पार्श्वभूमी

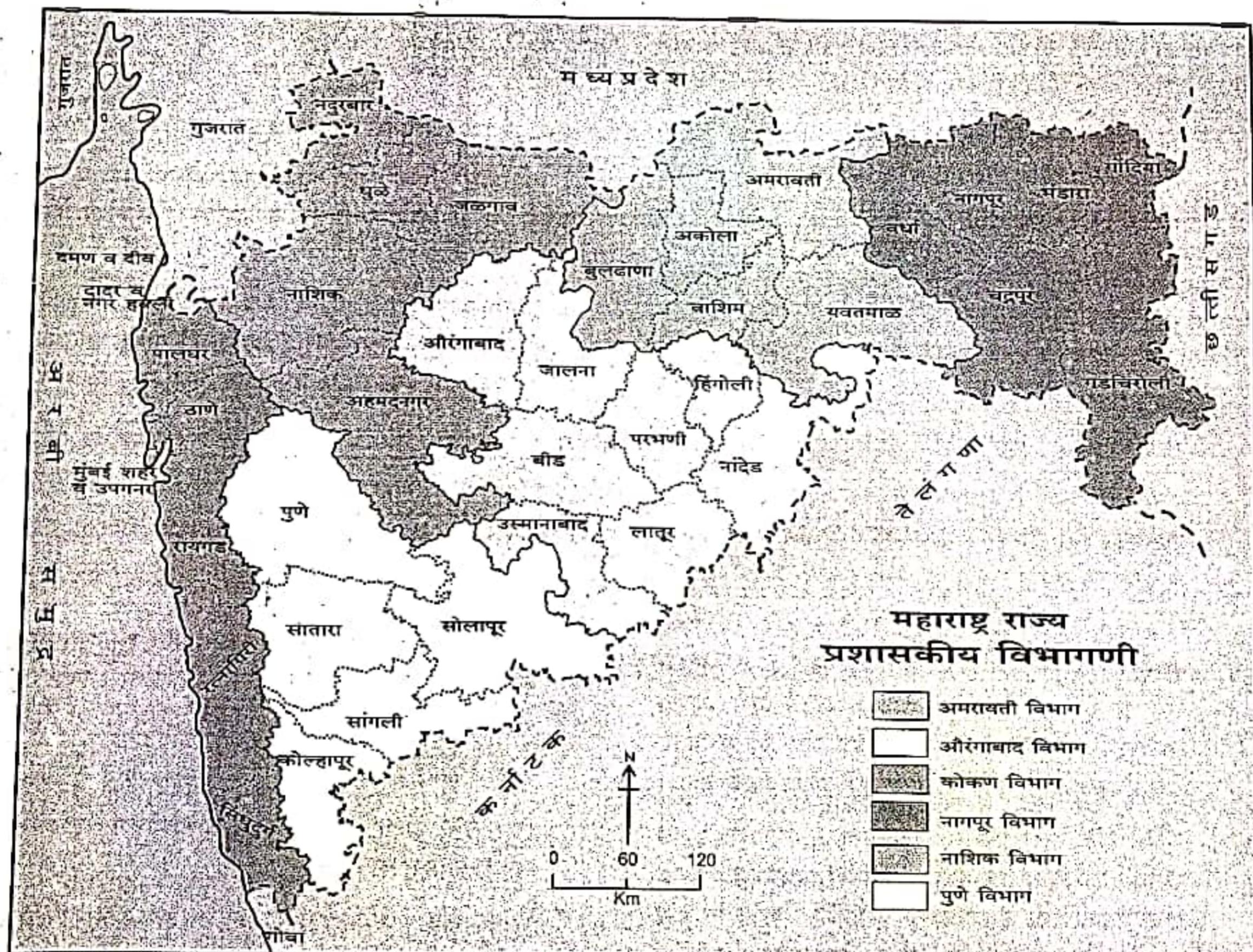
(अ) प्राचीन महाराष्ट्र

प्रास्ताविक

महाराष्ट्र हे भारतातील एक पुरोगामी, प्रगत व समृद्ध, सांस्कृतिक वारसा लाभलेले राज्य आहे. मुंबई ही महाराष्ट्राची राजधानी आहे. सध्याचा गुजरात व महाराष्ट्र राज्याचे मिळून १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी द्वैभाषिक मुंबई राज्य स्थापन झाले. त्यानंतर मध्य प्रांतातून विर्द्ध व हैदराबाद राज्यातून मराठवाडा मुंबई राज्याला जोडून १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्राचे स्थान १५.८ उत्तर ते २२.१ उत्तर अक्षांश व ७२.६६ पूर्व ते ८०.९ पूर्व

रेखांशांच्या दरम्यान आहे.

महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ ३,०७,७१३ चौ. किमी. असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने राजस्थान व मध्य प्रदेशानंतर देशात तिसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्राची पूर्व-पश्चिम लांबी ८०० किमी व उत्तर दक्षिण ७०० किमी असून महाराष्ट्रात सध्या एकूण ३६ जिल्हे व ३५७ तालुके आहेत. महाराष्ट्राला एकूण ७२० किमी लांबीची किनारपट्टी लाभली आहे. प्रशासनाच्या सोयीसाठी महाराष्ट्राची पुढील सहा प्रशासकीय विभागात विभागणी केली आहे. कोकण, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ११,२३,७२,९७२ इतकी आहे.

आपला महाराष्ट्र

महाराष्ट्र शब्दाचा अर्थ व व्युत्पत्ती

महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा यांचा उदय नेमका कधी झाला याबाबत विद्वानांमध्ये मतभिन्नता आढळते. देश, राष्ट्र या संज्ञा आजकाल राजकीय व सामाजिक दृष्टिकोनातून वापरल्या जातात. परंतु पूर्वीच्या काळी गणराज्ये होती. प्राचीन काळी 'आर्यावर्त' आणि 'दक्षिणपथ' असे भारताचे दोन विभाग होते. उत्तरेत 'आर्य' व दक्षिणेत 'द्रविड' लोक राहत असत. विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेच्या प्रदेशाला 'दक्षिणपथ' म्हटले जाई. यामध्ये कर्लिंग, आंध्र, सुराष्ट्र, आनंद, अपरांत, कुंतल व देवराष्ट्र इत्यादी भूभागांचा उल्लेख आढळतो.

सर्वप्रथम कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथामध्ये अशक व अपरांत येथील पावसाच्या प्रमाणाचा उल्लेख आहे. इ. स. पू. तिसऱ्या शतकात समाट अशोकाच्या काळात 'महारदृठ' प्रदेशात धर्मोपदेशकांना बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्यासाठी पाठवल्याचा उल्लेख शिलालेखातून श्राप्त होतो. इ. स. पू. दुसऱ्यांश शतकातील सातवाहनाच्या नाणघाटातील लेखात महारदृठ असा उल्लेख आढळतो. इ. स. ३६५ च्या मध्य प्रदेशातील 'एण' स्तंभालेखात राजा श्रीधर वर्माचा सेनापती 'मत्यनाम' हा स्वतःला महाराष्ट्री म्हणवतो. चालुक्य राजा दुसरा पुलकेशी याच्या ऐहोल प्रशस्तीमध्ये रविकीर्ती याने महाराष्ट्राचा उल्लेख केल्याचे आढळते.

डॉ. भांडारकरांनी असे मत मांडले आहे की, 'रदृठ' या शब्दाचेच संस्कृत रूप राष्ट्रीक असून 'भोज' स्वतःला महाभोज म्हणत असत. तसेच 'राष्ट्रीक' आपणास महाराष्ट्रीक म्हणत असत. महाराष्ट्र हे नाव कुठल्याही जातीवरून वा वंशवरून पडले नसून ते प्रदेशाच्या विस्तारावरून पडले, असे मत पा. वा. काणे यांनी मांडले आहे.

साधारणपणे इतिहासाची विभागणी प्रागैतिहासिक, इतिहासपूर्व व ऐतिहासिक कालखंड अशा तीन भागात केली जाते.

- १) प्रागैतिहासिक – ज्या काळात मानवास लिपी अवगत नव्हती व मानवी जीवन हे राजटी व भटक्या स्वरूपाचे होते. या कालखंडाला प्रागैतिहासिक असे म्हणतात. यानुसार अशमयुगाचा समावेश प्रागैतिहासिक काळात केला जातो.
- २) इतिहासपूर्व – ज्या काळातील मानवाचे जीवन प्रागैतिहासिक मानवापेक्षा प्रगत होते व या मानवाला लिपी अवगत होती; परंतु ती अस्पष्ट किंवा गूढ असल्याने तिचे वाचन करता आले नाही. या कालखंडाला इतिहास पूर्व काळ असे म्हणतात. सिंधु संस्कृतीचा समावेश इतिहास पूर्वकाळात केली जाते.
- ३) ऐतिहासिक कालखंड – ज्या काळात मानवाचे जीवन सुसंस्कृत झनले व ज्या काळात लिखित ऐतिहासिक पुरावे प्राप्त होतात, त्या कालखंडाला ऐतिहासिक कालखंड असे म्हणतात. यानुसार इ. स. पू. ६ व्या शतकापासूनच्या कालखंडाला ऐतिहासिक कालखंड असे मानले जाते.

अशमयुग (Stone Age)

मानवाच्या भौतिक विकासामध्ये अशम म्हणजेच दगडाचे खूप महत्त्व आहे. प्रारंभी मानवाने दगडाचा उपयोग करून अन्न संग्रहित केले, दगडाचा उपयोग करून निवारा बनवला, दगडावरच कलेचे आविष्कार केले व अग्नीची ही उत्पत्ती दगडाद्वारेच केली. प्रारंभिक मानवाने अल्पली अवजारे, हत्यारे व निवारा यासाठी दगडांचा वापर केल्याने या कालखंडाला 'अशमयुग' असे म्हणतात.

भारतामध्ये इ. स. १८६३ मध्ये रॉबर्ट ब्रूस फूट या भूतत्त्व विद्वानाला मद्रास जवळील पल्लवरम येथे सर्वप्रथम पुराशमयुगीन पाषाणोपकरण मिळाल्यावरच अशमयुगीन काळातही भारतात लोकवस्ती असल्याचे निश्चित झाले.

(अशमयुगीन हत्यारे व साधने)

महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी उत्खननाद्वारे सापडलेल्या हत्यारांच्या आधारे अशमयुगाची तीन कालखंडात विभागणी केली जाते.

- १) पुराशमयुग (इ. स. पू. ३ लाख ते इ. स. पू. ५०००)
- २) मध्याशमयुग (इ. स. पू. ८००० ते इ. स. पू. ४०००)
- ३) नवाशमयुग (इ. स. पू. ४००० ते इ. स. पू. १०००)

१) पुराशमयुग (Palaeolithic Age)

पुराशमयुगीन मानवाची वैशिष्ट्ये –

- १) पुराशमयुगीन मानवी जीवन हे भटक्या स्वरूपाचे होते.
- २) या काळातील मानव उन, थंडी, पाऊस, हिंस प्राणी इ. पासून संरक्षणासाठी नैसर्गिक गुहा व मोठ्या शिळांचा आश्रय घेत असे.
- ३) या काळातील मानव कच्चे भांस व कंदमुळे खात असे.
- ४) पुराशमयुगीन मानव झाडांच्या साली व प्राण्यांच्या कातड्यांनी आपले शरीर झाकत असे.
- ५) या काळातील मानवाचे शारीरिक अवशेष उत्खननातून मिळाले नाहीत.
- ६) पुराशमयुगीन मानव शिकारीसाठी ओबडधोबड व आकाराने मोठ्या दगडांचा वापर करत असे.

- ७) या काळातील हत्यारे बेसाल्ट, चर्ट, अंगेट, टफ व डोलेहाईट
या खडकापासून बनवलेली असत.
- ८) नंदुबार जिल्ह्यातील कुंभाराडा व उमरज, धुळे जिल्ह्यातील भाडणे, नाशिक जिल्ह्यातील गंगापुर व अहमदनगर जिल्ह्यातील नेवासे येथून पुराशमयुगीन अवशेष प्राप्त होतात.
- ९) उत्खननात सापडलेल्या हत्यारांमध्ये हातकुन्हाडी, तासण्या, वेधण्या यांचा समावेश होतो.

२) मध्याशमयुग (Mesolithic Age)

मध्याशमयुगीन मानवाची वैशिष्ट्ये -

- १) पुराशमयुगीन थंड हवामानात बदल होऊन मध्याशमयुगात हवा उबदार बनली. त्यामुळे या काळातील हत्तीसारखे मोठे प्राणी नाहीसे होऊन चपळ व आकाराने लहान प्राणी अस्तित्वात आल्याने या मानवाला शिकारीच्या तंत्रात बदल करावा लागला. त्यांनी सूक्ष्म आणि भूमितीजन्य आकायची हत्यारे बनवली. यालाच 'सूक्ष्मास्त्रे' म्हणतात. सूक्ष्मास्त्रे (microliths)-ही मध्याशमयुगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.
- २) या काळातील हत्यारांमध्ये हातकुन्हाडी, वेधण्या, तासण्या, तीराग्ये, टोकदार हत्यारांचा समावेश होतो.
- ३) मध्याशमयुगाच्या शेवटच्या काळात शेतीचा शोध लागला.
- ४) मृदभांड बनवण्याची कला या मानवाने अवगत केली.
- ५) या काळातील मानव पशुपालन करू लागला.
- ६) मानवाला याच काळात अग्रीचा शोध लागला.
- ७) या काळातील हत्यारे ही जस्पर, चर्ट, एण्ट अशा दगडांची बनवली जाऊ लागली.
- ८) शिकारीसाठी व संरक्षणाच्या सामूहिक भावनेतून हा मानव टोळी करून राहू लागला.
- ९) गाय, बैल, म्हैस, घोडा, शेळी, मेंढी यांची या काळात शिकार केली जाई.
- १०) पुरलेल्या मृताजवळ सापडलेल्या दैनंदिन वापरातील भांडी व हत्यारांवरून त्या काळातील मानवाचा मरणोत्तर जीवनावर विश्वास असल्याचे दिसून येते.
- ११) नेवासे, नंदेड, जळगाव व गोदावरी नदीच्या खोल्यात या काळातील हत्यारे सापडली आहेत.

३) नवाशमयुग (Neolithic Age)

नवाशमयुगीन मानवाची वैशिष्ट्ये -

- १) दगडी नांगराद्वारे शेती करण्याचे तंत्र या काळात मानवाने अवगत केले.
- २) शेतीसाठी उपयुक्त अवजारांची निर्मिती या मानवाने केली.
- ३) या काळातील मानवाने अन्न संचयनासाठी मृदभांड्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात सुरु केला.
- ४) कुंभाराच्या चाकाचा शोध लागल्याने या काळातील मानवाचे जीवन गतिमान बनले.
- ५) या काळातील मानव हा अग्रीचा उपयोग करू लागला.
- ६) शेतीमुळे मनुष्य जीवनास स्थैर्य प्राप्त झाले व समूहाने गावात राहण्याची सुरुवात झाली.
- ७) झाडांच्या साली व कातडी वस्त्राबरोबरच कापसाद्वारे आणि लोकरीद्वारे कापड विणण्याचे ज्ञान या काळातील मानवाला झाले.
- ८) या काळातील घेरे, लाकडाची, दगड-मातीची बनली होती. झोपडी बांधूनही लोक राहत होते. खेड्यातही घेरे बांधल्याचे अवशेष येथे प्राप्त होतात.
- ९) या काळातील मानव हे मूर्तिपूजक होते.

कार्बन - १४ पद्धती

पुरातत्त्वीय पुराव्यांचे कालमापन करण्यासाठी या पद्धतीचा वापर केला जातो. ही पद्धत एफ. डब्ल्यू. लिबी यांनी १९४९ साली शोधून कोढली व १९६० साली परिपूर्ण केली. या कामाबद्दल त्यांना रसायनशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक देण्यात आले.

प्रत्येक सजीव (मानव, वनस्पती, प्राणी) जिवंत असेपर्यंत कार्बन-डायऑक्साइड्ड्वारे कार्बन-१४ शरीरात घेत असतो. सर्व सजीवांमध्ये कार्बन-१४ चे प्रमाण एकच असते व मृत्युनंतर सर्व सजीवांच्या अवशेषातून कार्बन-१४ एकाच प्रमाणात बाहेर पडते. जिवंतपणी असलेल्या कार्बन-१४ चा अर्धा भाग मृत्युनंतर ५५६८ वर्षांनंतर नाहीसा होतो. या कालावधीला कार्बन-१४ चे अर्धे आयुष्य म्हणतात.

या पद्धतीनुसार आधुनिक काळातील कार्बनच्या किरणो-त्सर्जनाशी मृत प्राण्याच्या किरणोत्सर्जनाची तुलना केली असता प्राण्याचा मृत्यू केवळ झाला हे ठरवता येते.

सिंधू संस्कृती

(इ. स. पू. २५०० – इ. स. पू. १७००)

सुमारे ५००० वर्षांपूर्वी जगातील प्रमुख चार नद्यांच्या काठी मानवी संस्कृती निर्माण झाली. यामध्ये तैग्रीस आणि युफ्रेटिस नद्यांच्या काठी मेसोपोटेमिया संस्कृती, नाईल नदीकाठी इजिप्तची संस्कृती, सिंधू नदीच्या काठी सिंधू संस्कृती आणि हो-हँग-हो नदीच्या काठी चिनी संस्कृतीचा उदय झाला. नद्यांच्या किनाऱ्याजवळील गाळाची व सुपीक मृदा, शेतीस योग्य वातावरण व पाण्याचा उपयोग करून मानवाने शेतीतून अन्नोत्पादने वाढवली. अनधान्यांचे अतिरिक्त उत्पन्न वाढल्याने काही मानवांनी शेती कार्यास पूरक व्यवसाय, घरांची निर्मिती, धातू उद्योग अशा प्रकारचे कार्य करण्यास सुरुवात केली. या वस्तूच्या देवाण-घेवाणीसाठी ग्रामीण समुदायात राहणारा मनुष्य मोठ्या संख्येने एकत्र येऊन राहू लागला व यातूनच ‘नागरी संस्कृती’ची निर्मिती झाली.

सिंधू संस्कृतीचा शोध – सिंधू संस्कृतीचा पहिला उल्लेख चाल्स मेसन यांनी १८२६ मध्ये केला; परंतु सिंधू संस्कृतीची खरी ओळख १९२०-२१ साली लाहोर-मुलतान रेल्वेसाठी खोदकाम करताना सापडलेल्या विटा, मुद्रा व इतर पुरातत्त्वीय अवशेषांमुळे इ. पुरातत्त्व विद्वानांच्या परिश्रमपूर्वक उत्खननामुळे एका अतिप्राचीन संस्कृतीचा शोध लागला. दयाराम सहानी यांनी १९२१ मध्ये या संस्कृतीतील ‘हडप्पा’ शहराचा उत्खननातून शोध लावला. ‘हडप्पा’ हे शहर सिंधू संस्कृतीमधील सर्वप्रथम उत्खननीत स्थळ असल्याने व सिंधू संस्कृतीच्या इतर उत्खननीत शहरातील सर्वच लक्षणे या शहरात आढळत असल्याने सिंधू संस्कृतीलाच ‘हडप्पा संस्कृती’ असे ही म्हणतात.

स्थान-विस्तार – पूर्वेस आलमारीपूर, पश्चिमेस सुत्केंडोर, दक्षिणेस महाराष्ट्रातील दायमाबाद व उत्तरेस जम्मूमधील मांडा अशा याच्या सीमा आहेत. पूर्व पश्चिम १६०० किमी व दक्षिण उत्तर ११०० किमी याची लांबी, रुंदी असून एकूण १२,९९,६०० चौ. किमी. भारताचा भाग याने व्यापला आहे. पंजाब, राजस्थान, गुजरात, बलुचिस्तान, हरियाणा व महाराष्ट्र इत्यादी प्रदेशात या संस्कृतीचा विस्तार झाला आहे.

सिंधू संस्कृतीची वैशिष्ट्ये – हडप्पा, मोहनजोदडो, रंगपूर, सुरकोटडा, कालीबंगन, रोपड, दायमाबाद, मेहरगढ, चन्हूदडो, ढोलवीरा अशा ४०० हून अधिक ठिकाणच्या उत्खननित अवशेषांवरून सिंधू संस्कृतीची पुढील काही वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

- १) सिंधू संस्कृती ही ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती आहे.
- २) ही एक नागरी व व्यापार प्रधान संस्कृती आहे.
- ३) सिंधू संस्कृतीमध्ये सामाजिक व धार्मिक वैमनस्यांचा अभाव दिसून येतो.

- ४) अन्य संस्कृतीशी सिंधू संस्कृतीचे व्यापारीक संबंध असल्याचे उत्खननीत पुराव्यांवरून समजते.
- ५) सिंधू संस्कृतीमधील लोकांना लिपीचे ज्ञान होते.
- ६) सिंधू संस्कृती ही एक शांतताप्रिय संस्कृती होती.
- ७) सिंधू संस्कृतीमध्ये मंदिरांचा अभाव दिसून येतो.
- ८) सिंधू संस्कृतीमधील वजनमापात समानता दिसून येते.
- ९) सिंधू संस्कृतीच्या सर्व नगरांना तटबंदी होती.
- १०) सिंधू संस्कृतीमध्ये नगर नियोजनास महत्त्व होते.

सिंधू संस्कृतीच्या न्हासाची कारणे – सिंधू संस्कृतीच्या न्हासांच्या कारणाबाबत इतिहासकारांनी विविध मते नोंदवली आहेत. काही इतिहासकारांच्या मते, हवामानातील बदल, सिंधू नदीच्या प्रवाहाच्या दिशेत बदल, सततचा दुष्काळ यामुळे लोकांनी स्थलांतर केले असावे. त्यामुळे या संस्कृतीचा न्हास झाला असावा. तसेच काही इतिहास संशोधकांनी आर्याच्या आक्रमणामुळे, व्यापारातील मंदीमुळे व भूकंपासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे ही संस्कृती नष्ट झाली असावी, असे मत नोंदवले आहे. सुमारे इ. स. पू. १७५० च्या दरम्यान सिंधू संस्कृतीचा न्हास झाला असावा.

ताम्रपाषाण युग (Chalcolithic Age)

सिंधू संस्कृतीच्या उत्तर काळात महाराष्ट्रातील काही भागात तांब्याचा वापर करून कृषीप्रधान संस्कृती निर्माण झाल्या. या काळातील अवजारे व हत्यारे ही ताम्र (तांबे) व पाषाणांच्या संयुक्त वापराने बनवलेली असल्याने या कालखंडाला ‘ताम्रपाषाण युग’ असे म्हणतात.

महाराष्ट्रातील ताम्रपाषाण स्थळे व कालखंड – प्रकाशे, नेवासे, चांदोली, सोनगाव, टेकवडा, सावळदा, दायमाबाद, बहाळ अशा महाराष्ट्रातील अनेक ठिकाणी ताम्रपाषाण संस्कृतीचे अवशेष प्राप्त झाले आहेत व याचा कालखंड सुमारे इ. स. पू. २२०० ते इ. स. पू. १००० असा मानण्यात येतो.

पुरातत्त्व विद्वानांनी उत्खननीत ताम्रपाषाण युगीन स्थळांचे सावळदा संस्कृती, उत्तर सिंधू, दायमाबाद, माळवा व जोर्वे संस्कृती असे वर्गीकरण केले आहे.

ताम्रपाषाण युगाची वैशिष्ट्ये –

- १) **गृहरचना** – ताम्रपाषाण संस्कृतीच्या लोकांची गृहरचना उत्कृष्ट व योजनाबद्ध होती. ही घरे आयताकृती तसेच गोलाकार असत. यातील आयताकृती घरे कुडाच्या भिंतींची असत. तर गोलाकार घरे झोपड्यांसारखी असत. घरासाठी भाजलेल्या विटांचा वापर केला जाई.
- २) **मृदभांडी** – उत्खननातून सापडलेली ही भांडी पातळ पृष्ठभागाची व पक्की भाजलेली असत. भांड्याचा पृष्ठभाग

हा गडद तांबड्या रंगाने लेप लावून काळ्या रंगाने नक्षीकाम केलेले दिसून येते. उत्खननीत भांड्यामध्ये गोलाकार भांडी, वाडगे, लोटा, उथळ तळाची भांडी मिळतात. त्यावर हरिण, मोर, चित्ता, बैल, पक्षी इत्यादीची चित्रे काढलेली आढळतात.

- ३) हत्यारे - ताप्रपाषाण युगीन लोकांनी दगड व हाडांच्या बरोबरच हत्यारे व अलंकार बनवण्यासाठी तांब्याच्या धातूचा वापर करण्याचे तंत्र विकसित केले. चालकोपायराईटचा उपयोग तांब्याच्या धातूला वितळवण्यासाठी करत असत. तांब्यापासून कुन्हाडीचे पाते, टोकदार हत्यारे, चाकू, बाण, भाल्याचे टोक बनवत असत.
- ४) कृषी जीवन - ताप्र व पाषाण यांच्या संयुक्तिक वापराने शेतीसाठी उपयुक्त अवजारांची निर्भिती केल्याचे दिसते. ताप्रपाषाण संस्कृतीतील हे लोक शेती करू लागल्याने त्यांच्या स्थायी स्वरूपाच्या वास्तव्यातून खेडी निर्माण झाली व यातूनच ग्रामीण महाराष्ट्राचा प्रारंभ झाला. या काळात गहू, तांदळ, मसूर, मूग, उडीद, बाजरी इ. धान्ये पिकवली जात. तर गाय, बैल, म्हैस इ. प्राणी पाळले जात. उत्खननातून सापडलेल्या मासे पकडण्याच्या गळावरून मासेमारीचा व्यवसाय या काळात मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसते.
- ५) समाजजीवन व धार्मिक संकल्पना - या काळातील मानव हा शाकाहार व मांसाहारांचा अन्नामध्ये समावेश करत. कंदमुळे व फळे याबरोबरच दुधाचाही आहारात समावेश करत. मनोरंज्यासाठी सामूदायिक शिकार, प्राण्यांच्या झुंजी हे खेळ प्रचलित होते. उत्खननातून प्राप्त मातृदेवीच्या मूर्तीवरून हे मातृपूजा व प्राणी पूजा करत असावेत.
- ६) अलंकार - ताप्रपाषाण युगीन मानव शंख-शिंपल्यांच्या बांगड्या, तांबे धातूपासून बनवलेली आभूषणे, दगडी मणी व हस्तिदंताचीही सौंदर्यप्रसाधनांसाठी वापर करत असत. बांगड्या, अंगठ्या, कर्णफूले इ. अलंकारांचा हे लोक वापर करत असत.
- ७) दफन पद्धती - ताप्रपाषाण युगीन लोकांचा मरणोत्तर जीवनावर विश्वास असल्याचे उत्खननात, मृत अवशेषांच्या पुराव्यांवरून दिसून येते. मृतदेह पुरण्यासाठी दफनकुंभ व शवपेटीचा वापर करत. मृताच्या दैनंदिन वापरातील वस्तू मृतासोबतच पुरल्याचे दिसून येते.

महापाषाणयुगीन सामूहिकी (Megalithic Age)

'Megas' म्हणजे मोठा व 'litho' म्हणजे दगड या दोन शब्दांपासून Megalith म्हणजेच महापाषाण हा शब्द बनला आहे. मृत्यूनंतर मृताच्या दैनंदिन व आवडीच्या वस्तू त्यासोबतच पुरल्या जात व याजाणी त्याची स्मृती म्हणून एक मोठा दगड किंवा दगडाचा ढीग विशिष्ट पद्धतीने ठेवला जाई. दफनासाठी वापरलेल्या या

पाषाणाच्या विशिष्ट पद्धतीमुळे या कालखंडाला 'महापाषाण युग' असे म्हणतात. महाराष्ट्रातील महापाषाण युगाचा काळ हा इ. स. पू. १००० वर्षांपूर्वीचा आहे. ही एक लोहयुगीन संस्कृती आहे. महाराष्ट्रात धुळे जिल्ह्यातील रंजाळा, जळगाव जिल्ह्यातील बहाळ, टेकवाडे तसेच नागपूर जिल्ह्यातील माहुरझारी इ. ठिकाणी याचे अवशेष प्राप्त होतात.

महाराष्ट्रातून प्राप्त महापाषाण उत्खननाद्वारे या काळाची पुढील वैशिष्ट्ये दिसून येतात. -

- १) या काळातील मृत अवशेष शिलावर्तुळात, खड्यात व शवपेटीत ठेवल्याचे अनेक सांगाडे उत्खननातून प्राप्त होतात.
- २) मृताबरोबर लोखंडी भाले, तलवारी, कट्यारे, कुन्हाडी अशा हत्यारांचे अवशेष प्राप्त झाले आहेत.
- ३) गहू, ज्वारी, बाजरी, उडीद, तांदळ यांचे उत्पादन या काळात घेतले जाई.
- ४) कुत्रा, बैल, घोडा, गाय, हरिण, रानडुक्कर, बकरा इ. प्राण्यांचा मांसाहारासाठी वापर केला जाई.
- ५) या काळातील मानव मातीच्या घरात, कच्च्या विटा व कुडांनी बांधलेल्या घरात राहात असत.
- ६) या काळातील मानव सोने, चांदी, ब्रांज धातूपासून बनवलेले अलंकार वापरत असत.
- ७) विदर्भातील नैकुंड येथे लोह शुद्ध करण्याची भट्टी सापडली आहे. यावरून धातू व्यवसाय हा या काळात मोठ्या प्रमाणात चालत असल्याचे संकेत प्राप्त होतात.
- ८) या काळातील मानवांनी शेतीबरोबरच पशूपालनासही महत्त्व दिले होते.
- ९) कुंभाराच्या चाकावर मृदभांडी बनवणे, त्यावर चित्रकला, नक्षीकाम व भाजून पक्के बनवणे यामध्ये ते कुशल असल्याचे पुरावे मिळतात.
- १०) काच, दगडी मणी, नीलमणी यांचाही वापर अलंकार म्हणून करत असत.

सातवाहन कालखंड

(इ. स. पू. २३० ते इ. स. २३०)

प्रस्तावना

मौर्य साप्राज्याच्या न्हासानंतर उत्तर भारतात शुंग आणि कण्वांचे वर्चस्व निर्माण झाले. याचवेळी महाराष्ट्रात सातवाहन घराण्याचा उगम झाला. सातवाहनांनी राजकीय स्थैर्य, उत्कृष्ट प्रशासन, धार्मिक सहिष्णुता व व्यापारास चालना दिल्याने सुस्थिर शासन निर्माण केले. त्यामुळे कला, स्थापत्य व साहित्यामध्येही भरभराट झाली.

सातवाहनाच्या ३० राजांनी इ. स. प. २३० ते इ. स. २३० असे एकूण ४६० वर्षे महाराष्ट्रावर राज्य केले. जागतिक नकाशावर महाराष्ट्रास सर्वप्रथम दर्शवणारे व महत्त्व प्राप्त करून देणारे सातवाहन हेच पहिले महाराष्ट्रातील राजधारणे होय.

सातवाहनांचे मूळ स्थान व कालखंड - सातवाहनांच्या मूळ स्थानाविषयी विद्वानांमध्ये एकमत नाही. काही इतिहासकारांच्या मते ते मूळचे आंध्रप्रदेशचे आहेत. तर डॉ. मिरांशीच्या मताप्रमाणे सातवाहनांचा मूळ प्रदेश विदर्भ होय. उपलब्ध ऐतिहासिक साधनांवरून सातवाहनांचे मूळ स्थान महाराष्ट्र असून पैठण (प्रतिष्ठान) ही त्यांची राजधानी होय.

सातवाहनांच्या इतिहासाची साधने - सातवाहन कालखंडाचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी कोल्हापूर, पैठण, कळाड, नाशिक, भोकरदन येथील पुरातत्त्वीय उत्खननांचा उपयोग होतो. तसेच उत्खननातून सापडलेल्या नाण्यांद्वारे ही यांचा इतिहास समजण्यास मदत होते. याचप्रमाणे काले, भाजे, बेडसे, पितळखोरे, अजंठा, कान्हेरी येथील लेणी, चैत्य, स्तुप, विहार व शिलालेख इ. च्या अवशेषांद्वारे ही सातवाहनांच्या इतिहासावर प्रकाश पडतो. गुणाढ्याची 'बृहत्कथा', राजा हाल याचा 'गाथा सप्तशती' इ. साहित्यातून व परकीय प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनावरून सातवाहनांची माहिती मिळते.

सातवाहन राजवंशातील प्रमुख राजे

- १) **सिमुक** - सिमुक हा सातवाहन राजवंशाचा संस्थापक होय. राजा सिमुकने शेवटचा कण्व राजा सुशर्मा याला ठार केले आणि आपली सत्ता प्रस्थापित केली. याने 'विदर्भ' आणि 'विदिशा' जिंकून घेतले व स्वतःला 'दक्षिणपथपती' असे बिरुद धारण केले.
- २) **सातकर्णी प्रथम** - राजा सिमुक नंतर त्याचा लहान भाऊ 'कृष्ण' गादीवर आला. त्याने नाशिक जिंकून घेतले व १८ वर्षे राज्य केले. राजा कृष्णच्या नंतर सिमुकचा मुलगा सातकर्णी याला राज्य मिळाले. सातकर्णी प्रथम व त्याची राणी नाणनिका यांची प्रतिमा जुनरच्या (नाणेघाट) प्रतिमा मालिकेत कोरल्याचे पुरावे मिळतात. हा पराक्रमी व मुत्सद्दी राजा होता. याने कलिंग नरेश खारवेलचा पराभव केला. हा वैदिक धर्माचा कट्टर पुरस्कर्ता होता. त्याने आपल्या हयातीत दोन अश्वमेध यज्ञ व एक राजसूय यज्ञ केल्याचे पुरावे आहेत. प्रथम सातकर्णीच्या शौर्यामुळे या राजवंशातील सर्व राजे आपल्या नावासमोर सातवाहन असा शब्दप्रयोग न करता 'सातकर्णी' असाच करू लागले. यानंतर सुमारे एक शतक सातवाहनांच्या वाढत्या सत्तेला व सामर्थ्याला पायऱ्यं बसला. सातकर्णीनंतर शकांच्या आक्रमणापुढे सातवाहनांचे राज्य दुर्बल बनले.
- ३) **राजा हाल** - या सातवाहन राजाबद्दले फक्त वाढमयीन साधनांच्या आधारे माहिती मिळते. याने प्राकृत भाषेला राजाश्रय देऊन 'गाथा सप्तशती' हा प्राकृत काव्य संग्रह रचल्याची

माहिती मिळते.

४) **गौतमीपुत्र सातकर्णी** - गौतमीपुत्र सातकर्णीने सातवाहन सत्तेचे पुनरुज्जीवन केले. माळव्यापासून दक्षिणेकडील नाशिक प्रशस्तीमध्ये आपल्या मुलाचे वर्णन करताना 'त्रिसमुद्रतोय-पितवाहन' म्हणजेच ज्याचे घोडे तिन्ही समुद्राचे पाणी प्यायले आहेत. असे गौरवपर उद्गार गौतमी बलश्री हिने काढले आहेत. कानडी मुलखापर्यंत त्याचे साप्राज्य पसरले होते. याने शक, पल्लव, यवन यांचा पराभव केला व क्षत्रप राजा नहपानचा पराभव करून सातवाहनांची प्रतिष्ठा वाढवली व दरारा निर्माण केला. आईबद्दल असलेल्या आदरमुळे त्याने स्वतःच्या नावापूर्वी आईचा आवर्जून उल्लेख केलेला दिसतो.

५) **यज्ञश्री सातकर्णी** - हा सातवाहन घराण्यातील शेवटचा मोठा राजा होय. शकांनी यापूर्वी जिंकून घेतलेला प्रदेश त्याने परत जिंकून घेऊन आपले साप्राज्य वाढवले. जहाजाचे चित्र असलेल्या त्याच्या काही नाण्यांवरून त्यांचे आरमार व व्यापाराविषयी माहिती मिळते.

शकांची आक्रमणे, सत्रुंची युद्धे, विशाल साप्राज्य, दुर्बल वारसदार या कारणांमुळे सातवाहन सत्तेचा न्हास झाला.

सातवाहनकालीन आर्थिक स्थिती

१) **शेती** - सातवाहनांचा काळ हा महाराष्ट्राच्या इतिहासात आर्थिक समृद्धीचा होता. या काळात शेती हा लोकांचा प्रमुख 'व्यवसाय' होता. उत्पादनाचा १/१० भाग भूमीकर म्हणून शेतकरी राजाला देत. शेतीस पाणी पुरवठा करण्यासाठी तलाव, काळवे व विहिरी खोदल्या जात. 'बृहत्संहिता'मध्ये खरीप व रब्बी पिकांचा उल्लेख केला आहे. शेती बरोबरच दूध व मांस यासाठी पशुपालन हा व्यवसाय केला जाई. गाय, बैल, घोडा, गाढव, खेचर, बकरी, मेंढी, कुत्रा, हत्ती, उंट हे प्राणी पाळले जात असत.

२) **उद्योगधंदे** - वस्त्रोदयोग हा या काळातील महत्त्वाचा उद्योग होय. साधे, तलम, मलमली रेशमी असे वस्त्रांचे उत्पादन या काळात घेतले जाई.

सोने, चांदी, पितळ, लोखंड, तांबे या धातूंचा दागिने, मूर्ती, कृषी अवजारे, घरगुती वस्तू बनवण्यासाठी वापर केला जाई. सातवाहन राजांच्या प्रोत्साहनामुळे परकीय व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालत होता व यामुळे भडोच, सोपारा ही बंदे व पैठण, तेर सारखी शहरे प्रसिद्धीस आली.

सातवाहनकालीन धार्मिक स्थिती

सातवाहन राजे हे वैदिक धर्माचे अनुयायी व पुस्तकर्ते होते. यांनी अश्वमेध व राजसूय यज्ञ करून यज्ञपरफरचे पुनरुज्जीवन केले. यज्ञप्रसंगी भरपूर दानधर्म केला जाई. सर्यपूजा, यक्षपूजा, मातृदेवता,

नागदेवता इत्यादींना या काळात महत्त्व प्राप्त झाले.

शैव व वैष्णव धर्माबिरोबरच बौद्ध धर्माचाही विकास झाल्याचे दिसून येते. बौद्ध भिक्षुंसाठी अनेक विहार व स्तूप बांधून त्यांच्या उदरनिर्वाहाचीही व्यवस्था केली जाई.

सातवाहनकालीन सामाजिक परिस्थिती

सातवाहन काळात वर्णाश्रम व्यवस्था प्रचलित होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्णांचा त्यात समावेश होता. त्यांची कर्तव्ये व अधिकार ठरलेले असत. वर्णव्यवस्थेचे रूपांतर जाति व्यवस्थेत झाले. जातीचे पोटजाती व उपजातीमध्ये भेद निर्माण झाले. सोळा संस्कारांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले होते.

सातवाहन काळात एकत्रित कुटुंब पद्धती प्रचलित होती. लोक शाकाहारी व मांसाहारी अन्न आहारात घेत असत. या काळातील शिल्पकला, चित्रकला व उत्खननीत वस्तूवरून त्यांची सौंदर्यदृष्टी स्पष्ट होते. यापध्ये बांगड्या, ताईत, मणी, कर्णभूषणे, पैंजण, अंगठ्या यांचा समावेश होतो. शिकार, द्वंद्व, रथशर्यती, कोंबड्यांची झुंज, सोंगट्या, फुगडी, गायन, वाद्य, नृत्य, सारिपाट ही मनोरंजनाची साधने होती.

सातवाहनकालीन प्रशासन व्यवस्था

२००० वर्षांपूर्वी वाहतुकीच्या सोयी नसताना सातवाहन राजांनी ४६० वर्षे उत्कृष्ट प्रशासनामुळे महाराष्ट्रावर राज्य केले. रज्जक, अमात्य, सचिव अशा मंत्रांची नेमणूक ग्राजांच्या मदतीसाठी केली जाई. सातवाहनकालीन प्रशासनातील शेवटचा घटक 'ग्राम' होय. गावच्या प्रमुखास ग्रामणी, ग्रामपती, ग्रामकुट म्हटले जाई.

सातवाहनकालीन कला व स्थापत्य

परकीय बाजारपेठांत भारतीय वस्तूंना महत्त्व असल्यामुळे पैठण, तेर, भोकरदन, कोल्हापूर अशा कला केंद्रांचा उदय झाला. येथे कलाकुसरीच्या वस्तू, हस्त कारागिरीच्या वस्तू बनवल्या जात. सातवाहन कालीन कलेमध्ये प्रामुख्याने वास्तू, शिल्प, स्थापत्य आणि चित्रकलेचा समावेश होतो.

स्तुपाची निर्मिती ही गौतम बुद्ध व बोधिसत्त्व प्राप्त केलेल्या साधु पुरुषांच्या अवशेषांचे व स्मृतीचे जतन करण्यासाठी केली जाई. 'स्तूप' हे आकाराने अर्धगोलाकार असून या काळातील स्तूप अंजठा, काले, भाजे, नाशिक येथील लेण्यांत आढळून येतात. बौद्ध भिखुवूंच्या प्रार्थना स्थळाला चैत्यगृह म्हणतात. बौद्ध भिखुवूंच्या निवासासाठी विहारांची निर्मिती करण्यात आली. सातवाहन कालीन भित्तिचित्राचे नमुने अंजठा, काले, भाजे, जुनर, पितळखोरा इ. ठिकाणच्या लेण्यातून पाहावयांस मिळतात. अशा प्रकारे सातवाहन काळामध्ये महाराष्ट्राचा सर्वांगीण विकास झाल्याचे दिसून येते.

(अंजठा स्थापत्य कला लेणे)

वाकाटक घराणे

सातवाहन साम्राज्याच्या अस्तानंतर वाकाटकांच्या सत्तेचा महाराष्ट्राल उदय झाला. वाकाटक काळात महाराष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती झाली.

राजकीय परिस्थिती - अंजठा लेण्यांमध्ये वाकाटकांना 'वाकाटक वंशकेतु' असे म्हटले आहे. वायुपुराण व बिदर ताप्रपटातून 'विध्यशक्ती' याला वाकाटक घराण्याचा संस्थापक असे म्हटले आहे. विध्यशक्तीच्या मृत्युनंतर त्याचा पुत्र प्रथम प्रवरसेन याने इ. स. २७० ते इ. स. ३३० पर्यंत ६० वर्षे राज्य केले. हा या घराण्यातील सर्वांत बलशाली राजा होय. याने कोल्हापूर, सातारा, सोलापूर, दक्षिण कोसल, कलिंग व आंध्र हा भाग आपल्या वर्चस्वाखाली आणला. हा वैदिक धर्मानुचारी असून याने चार अश्वमेध यज्ञ केले.

प्रवरसेनच्या मृत्युनंतर त्याच्या साप्राज्याची विभागणी गौतमीपुत्र व सर्वसेन या पुत्रांमध्ये झाली.

- १) ज्येष्ठ शाखा - प्रवरसेन पुत्र गौतमीपुत्र यांचा मुलगा पहिला रुद्रसेन जो समुद्रगुप्ताचा समकालीन होता. समुद्रगुप्ताशी याने सलोख्याचे संबंध ठेवले. यानंतर याचा पुत्र पृथ्वीसेन हा राजा बनला. त्याने आपला मुलगा दुसरा रुद्रसेनचा विवाह दुसरा चंद्रगुप्तची कन्या प्रभावती गुप्तशी केला व राजधानी नागपूरजवळ नंदिवर्धन येथे आणली. इ. स. ४९०च्या सुमारास वाकाटकांची ज्येष्ठ शाखा ही वत्सगुल्म शाखेत विलीन झाली.
- २) वत्सगुल्म शाखा - पहिल्या प्रवरसेनचा दूर्वितीय पुत्र सर्वसेन याने राजधानी वत्सगुल्म (सध्याचे वाशिम) येथे स्थापन केली.

सर्वसेन हा उत्तम कवी होता. त्याने 'धर्ममहाराज' ही उपाधी घेतली व 'हरिविजय' या प्राकृत काव्याची रचना केली. यानंतर दुसरा विघ्यशक्ती, दुसरा प्रवरसेन, देवसेन व हरिसेन असे राजे होऊन गेले. इ. स. ५५० च्या सुमारास महिष्टीच्या कलचुरीनी वाकाटकांच्या विदर्भात आपले राज्य स्थापन केल्याने या सत्तेचा न्हास झाला.

वाकाटकाचे योगदान - वाकाटक राजे हे साहित्य, विद्या व कलेचे भोक्ते व आश्रयदाते होते. हिंदू धर्म आणि संस्कृती यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी यांनी पार पाडली. धार्मिक दृष्ट्या सहिष्णू असल्याने या काळात सर्वच धर्माचा विकास झाला. वंशपरंपरागत राजकीय सत्ता असूनही यांनी सत्तेचा अनियंत्रित वापर केला नाही. योग्य लष्कर व प्रशासनाद्वारे यांनी आपला साम्राज्य विस्तार व सुस्थिरता टिकवण्याचे काम केले. जमीन महसूल, आयात-निर्यात कर, मांडलिक राजांकडून येणारी खंडणी व राजकीय स्थिरतेमुळे या काळात आर्थिक प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

कवी कालिदासाचे अनेक वर्षे वाकाटकाकडे वास्तव्य असल्याने त्यांनी 'मेघदुत' ची रचना येथे केली. वाकाटक राजांनी कवी व विद्वानांना राजाश्रय दिला. थोडक्यात वाकाटकचा काळ हा महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक वैभवाचा काळ म्हणून ओळखला जातो.

बदामीचे चालुक्य घराणे

वाकाटकानंतर महाराष्ट्रामध्ये चालुक्य घराण्याची सत्ता प्रस्थापित झाली.

राजकीय परिस्थिती - बदामीच्या चालुक्य घराण्यातील पहिला राजा जयसिंह होय. पहिला पुलकेशी हा या घराण्यातील बलशाली राजा होय. याने अश्वमेध यज्ञ केला. साम्राज्याची व वातापी (बदामी) या राजधानीची पायाभरणी यानेच केली. कीर्तीवर्मन हा एक पराक्रमी राजा बदामीच्या चालुक्य घराण्यात होऊन गेला. त्याने आपल्या ११ वर्षांच्या काळात कदंब व नल राजांचा पराभव केला. अनेक राजांना आपले मांडलिक बनवले. कीर्तीवर्मनचा लहान भाऊ मंगलेश हा गादीवर आला. याने कलचुरी व रेवती राजांचा पराभव केला. यांच्या कारकिर्दीच्या शेवटच्या काळात झालेल्या यादवी युद्धात त्याचा पुतण्या दुसरा पुलकेशी विजयी होऊन गादीवर आला.

दुसरा पुलकेशी हा या घराण्यातील सर्वांत पराक्रमी व बलशाली राजा होय. वारसाहकाकरिता राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली होती. परंतु दुसर्या पुलकेशीने सामंत व मांडलिक राजांवर पकड निर्माण केली. सैन्यव्यवस्था बळकट बनवली. याने मौर्य, कलचुरी, नल, राष्ट्रकूट, कदंब, गंग, आलुप वर्गारे राजांचा पराभव करून महाराष्ट्र, कोकण, माळवा, विदर्भ इ. प्रांत जिंकून घेतले.

याचवेळी उत्तर भारतातील प्रभावशाली व सामर्थ्यवान राजा हर्षवर्धन याचे आक्रमण झाले; परंतु या झालेल्या युद्धात हर्षवर्धनचा

पराभव करून चालुक्य राजा दुसरा पुलकेशीने आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध केले. ऐहोल येथील शिलालेखात रविकीर्ती याने दुसर्या पुलकेशीवर मिळवलेल्या विजयाची माहिती मिळते. यानंतर त्याने कर्लिंग व कोसल हे देश ही जिंकले.

पल्लव राजा नरेंद्रसिंह वर्मा याने पुलकेशीचा पराभव केला व या युद्धात दंवितीय पुलकेशी मारला गेला. यानंतर पहिला विक्रमादित्य, विजयादित्य दुसरा व कीर्तीवर्मन हे राजे झाले. दुसरा कीर्तीवर्मन हा या घराण्यातील शेवटचा राजा होय. **राष्ट्रकूट राजा कृष्ण** प्रथम याने याचा पराभव करून ही सत्ता संपुष्टात आणली.

कल्याणीचे चालुक्य - राष्ट्रकूटांनी बदामीच्या चालुक्याचा पराभव करून महाराष्ट्रात स्वतःचा एकछत्री अंमल सुरु केला. राष्ट्रकूट राजा दुसरा कर्क याच्या काळात चालुक्य मांडलिक सरदाराने (दुसरा तैलप) आपले स्वतंत्र राज्य जाहीर केले. याने चोल, चेदी, कुंतल, ओरिसा येथील राजांचा पराभव केला. या घराण्यातील सत्याश्रय, पहिला विक्रमादित्य, जयसिंह प्रथम, पहिला सोमेश्वर असे काही राजे होऊन गेले. चौथ्या सोमेश्वरच्या काळात यादवांनी यांचा पराभव करून चालुक्य सत्तेचा शेवट केला.

चालुक्यांचे योगदान - चालुक्यांच्या दोन्ही शाखांमधील राजे हे कला, साहित्य व विद्येचे उपासक होते. अनेक विद्वान त्यांच्या दख्बागात होते. चालुक्य राजांच्या काळात दक्षिणेत संस्कृत व कन्ड भाषेत मुबलक साहित्य निर्माण झाले. कवी बिल्हण चे 'विक्रमांक-देवचरित', विज्ञानेश्वराचे, 'मिताक्षरा', पंपाचे 'पंपरामायण', सोमेश्वर तिसरा याचे 'मानसोल्लास' अशा अनेक ग्रंथांची निर्मिती झाली. या काळातील वास्तुशिल्पे आजही त्यांच्या वैभवाची साक्ष देतात. बदामी, हंपी, ऐहोल, पटटदकल्ल, श्रवणबेळगोळ येथील मंदिरे यांच्या स्थापत्याची प्रगती दर्शवितात. ही सर्व मंदिरे द्रविड शैलीची आहेत.

चालुक्य हे वैष्णव पंथी असले तरी धर्मसहिष्णुतेचे धोरण त्यांनी अवलंबलेले दिसून येते. चालुक्यांनी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व कला स्थापत्याच्या दृष्टीने केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे.

राष्ट्रकूट घराणे

चालुक्य घराण्याच्या न्हासानंतर इ. स. ७५३च्या सुमारास राष्ट्रकूट राजे महाराष्ट्रावर सत्तारुद झाले. प्रारंभी हे चालुक्यांचे सामंत होते. राष्ट्रकूटांची नंदिवर्धन (अचलपूर), सातारा जिल्ह्यातील माण, व मराठवाड्यातील लातूर व कंधार येथे सत्ताकेंद्रे निर्माण झाली. यापैकी लातूर येथील सत्तेने ऐतिहासिक नावलौकिकता मिळवली. त्याचा संक्षिप्त इतिहास पुढीलप्रमाणे आहे.

राजकीय इतिहास - दंतीदुर्ग हा या घराण्याचा संस्थापक राजा होय. प्रारंभी हा गुजरातमधील चालुक्यांचा सामंत अधिकारी होता. चालुक्यांच्या दुर्बळ उत्तराधिकारी राजांचा फायदा घेत याने आपल्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. उत्तरेस नमदिपासून ते दक्षिणेस

तुंगभद्रेपर्यंतचा प्रदेश जिंकून आपला साम्राज्य विस्तार केला. दंतीदुर्गनंतर त्याचा चुलता कृष्ण प्रथम हा गादीवर आला. त्याने १८ वर्षे राज्य केले व चालुक्यांची उरलेली सत्ता समूळ नष्ट केली. कृष्ण प्रथम या राजाने जगप्रसिद्ध असलेले वेरूळ येथील कैलास मंदिर बांधले. यावरूनच त्याची वैभवसंपन्नता दिसून येते.

राजा कृष्णनंतर त्याचा ज्येष्ठ पुत्र गोविंद दुसरा व त्यानंतर राजा ध्रुव (ध्रुवधारावर्ष) हे गादीवर आले. याने आपल्या १३ वर्षांच्या काळात राष्ट्रकूटांचा उत्तर भारतात प्रभाव वाढवला. यानंतर राजा बनलेल्या गोविंद तिसरा याने कन्नोजचा सम्राट नागभट्ट व त्याच्या मित्रसंघावर हल्ला करून त्यांचा पराभव केला. त्याने उत्तर भारतातील अनेक राजांना मांडलिक बनवून त्यांच्याकडून खंडण्या वसूल केल्या. अमोघवर्ष ह्या एक साहित्यिक व शांतताप्रिय राष्ट्रकृत राजा होऊन गेला. त्याने 'रत्नमालिका' व 'कविराजमार्ग' या ग्रंथांची रचना केली. राजा कर्क हा राष्ट्रकूटांचा शेवटचा राजा होय. कल्याणीचे चालुक्य व परमारांनी केलेल्या आळकमणामुळे राष्ट्रकूटांच्या सत्तेचा न्हास झाला.

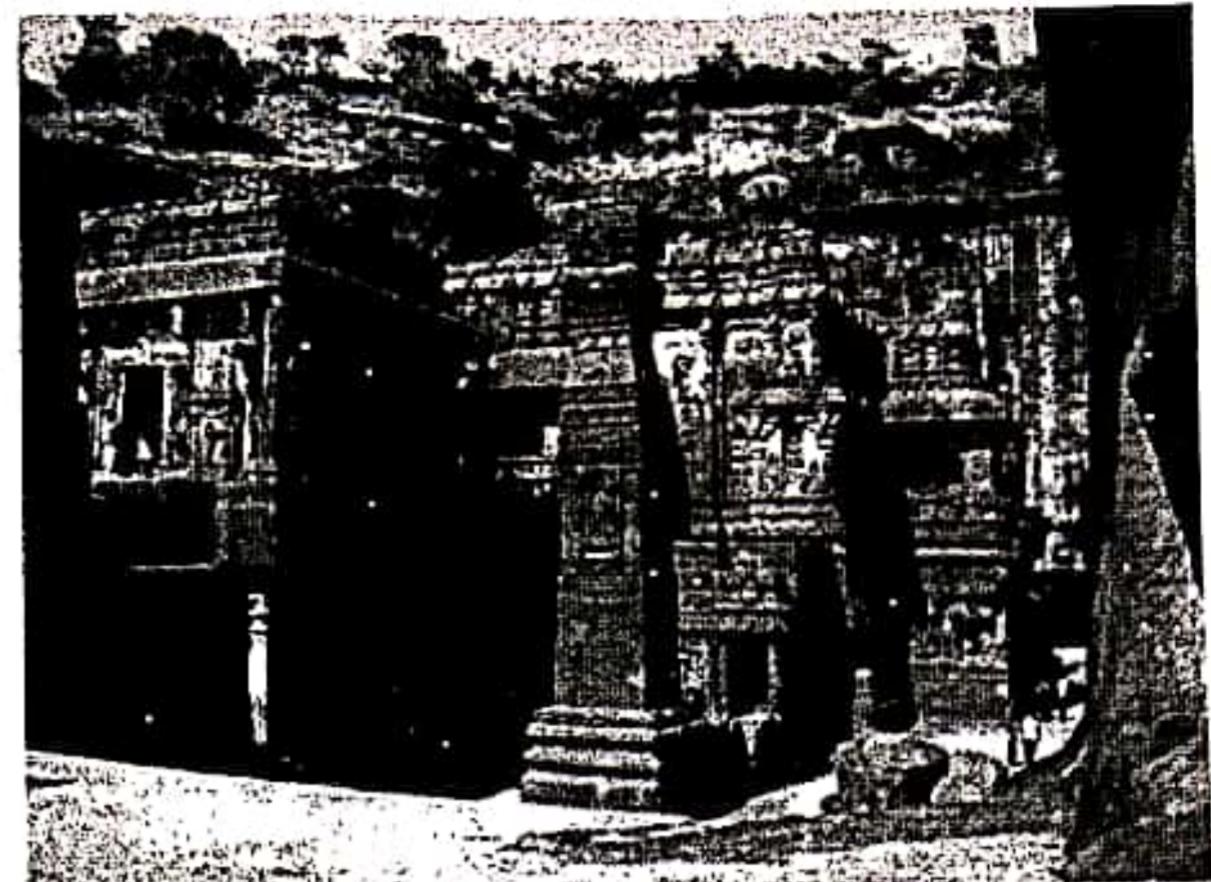
आर्थिक जीवन - शेती हा या काळातील प्रमुख व्यवसाय होता. भूमी ही राजाच्या मालकीची असे. शेतसारा/महसूल हे राजाच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन असल्याने त्याची मोजणी, पाणीपुरवठा, पतपुरवठा यासाठी राजाकडून मदतीची उदाहरणे मिळतात. कापूस, गूळ, कापड, मातीची भांडी, धातूच्या वस्तू अशा अनेक गोष्टींचा व्यापार केला जाई. या काळात अंतर्गत व परकीय व्यापारात भरभराट झाल्याचे दिसून येते.

धार्मिक परिस्थिती - राष्ट्रकूट राजे हे जैन धर्माचे अनुयायी होते. तरीही त्यांनी हिंदू मंदिरे बांधून शैव व वैष्णव धर्मालाही राजाश्रय दिलेला होता. बौद्ध विहार बांधल्याचेही दाखले मिळतात. थोडक्यात, राष्ट्रकूट राजे हे धार्मिक दृष्ट्या सहिष्णुता बाळगणारे होते.

सामाजिक परिस्थिती - चातुर्वर्ण व जातिव्यवस्था या काळातही होती. या काळात जातिव्यवस्था तीव्र असल्याचे दिसून येते. एकत्रित कुटुंब पद्धती या काळात अस्तित्वात होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र अशा चार वर्णातून निर्माण झालेल्या जाती व तिच्या पोटजातीमध्ये हा समाज विभागला गेला होता. आंतरजातीय व एक गोत्र विवाह होत नसे. या काळातील लोक गृह, ज्वारी, बाजरी, नाचणी, तांदूळ, मूळ इत्यादी अन्नाचे सेवन करत तसेच मांसाहारही करत.

कला व स्थापत्य - राष्ट्रकूट काळात कला व स्थापत्य क्षेत्रामध्ये उल्लेखनीय प्रगती झाल्याचे तत्कालीन मंदिर व शिल्पातून दिसून येते. वेरूळचे कैलास लेणे हे एकाशम दगडात कोरलेले व जगप्रसिद्ध असलेले मोठे लेणे होय.

थोडक्यात, राष्ट्रकूटांच्या काळात महाराष्ट्राची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती झाल्याचे स्पष्ट होते.

(वेरूळचे कैलास लेणे)

शिलाहार घराणे

शिलाहार राजे प्रथम राष्ट्रकूटांचे व नंतर चालुक्य व यादवांचे अंकित झाले, चालुक्य राजा दुसऱ्या पुलकेशीने आपला मुलगा चंद्रादित्य यास सामंत म्हणून इ. स. ६३० च्या सुमारास नेमले व चांदोर (सध्याचे चंद्रपूर) ही राजधानी बनवली. इ. स. ७६५ च्या सुमारास राष्ट्रकृत राजा कृष्ण प्रथमने हा भाग जिंकून शिलाहारांना येथील सामंत म्हणून नेमले. शिलाहारांनी गोमंतक येथील वलीपट्टण येथे आपली राजधानी बनवली. शिलाहारांची महाराष्ट्रात दक्षिण कोकण, उत्तर कोकण (ठाणे) आणि कोल्हापूर या तीन ठिकाणी सत्ता केंद्रे निर्माण झाली.

दक्षिण कोकणचे शिलाहार - या घराण्याचा मूळ संस्थापक विद्याधर जीमुतवाहन हा असून उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तगर (तेर) हे त्यांचे मूळ स्थान होय. 'सोनेरी गरुड पक्ष्याचे चिन्ह' हे जीमुतवाहन राजघराण्याच्या निशाण्यावर असल्याचे दिसून येते. सणफुल्ल, धर्मीयार, अवसर पहिला, इंद्राज, अवसर तिसरा, रुठराज असे काही राजे या घराण्यात होऊन गेले. खारेपाटण ताम्रपटातील रुठराज हा शेवटचा राजा असल्याचे दिसून येते.

उत्तर कोकणचे शिलाहार - दक्षिण कोकणातील शिलाहारपेक्षा कमी प्राचीन असलेले घराणे म्हणजे उत्तर कोकणचे शिलाहार होय. 'कपदी' हा या घराण्याचा मूळ पुरुष होय. प्रारंभी हा राष्ट्रकूटांचा मांडलिक होता. या घराण्यातील राजांमध्ये पुलशक्ती, झंझ, पहिला व दुसरा वज्जड, छित्तराज, अपरार्क पहिला, मल्लिकार्जुन व सोमेश्वर असे अनेक राजे होऊन गेले. उत्तर कोकणाच्या शिलाहार राजांची प्रथम राजधानी दण्डराजापुरी नंतर ठाणे व काही काळ घारापुरी असल्याचे संकेत मिळतात.

कोल्हापूरचे शिलाहार - शिलाहारांचे तिसरे घराणे कोल्हापूर, मिरज, कळ्हाड व कोकणाच्या काही भागांवर राज्य करत होते. सुवर्ण गरुड ध्वजाचे चिन्ह यांनीही राजघराण्याची निशाणी म्हणून वापरल्याचे

दिसते. जंतिग हो या घराण्याचा मूळ पुरुष असून तो प्रारंभी राष्ट्रकुटांचा मांडलिक होता. या घराण्यातील अन्य राजांमध्ये न्यायवर्मा, चंद्र, जंतिक दुसरा, मारसिंह, दुसरा गुहल, पहिला भोज, बल्लाळ, गंडारादित्य, विजयादित्य व दुसरा भोज असे राजे होऊन गेले.

दुसरा भोज हो या घराण्यातील प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. त्याने कोल्हापूर, वळिवडे व मन्हाळा या राजधान्या बनवल्याचा उल्लेख शिलालेखात सापडतो; याने दान दिल्याचा एक शिलालेख कोल्हापूरच्या अंबाबाईच्या मंदिरात असून त्याची लिपी देवनागरी व भाषा संस्कृत आहे. याने बावडा, भुदरगड, खेळणा, पन्हाळा, पावनगड, सामनगड व वाईजवळील पांडवगड असे पंधरा किल्ले बांधल्याचा उल्लेख सापडतो.

शिलाहारांचे योगदान - शिलाहारकालीन समाज हा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या वर्णांमध्ये विभागला होता. जातीनिहाय व्यवसाय केले जात. भोजनामध्ये शाकाहारी व मांसाहारी अनाचा समावेश असे. सुतार, लोहार, कुंभार, चांभार, पाथरट यांच्या उद्योगाबरोबरच धातू उद्योग, कापड उद्योग, हस्तिदंती उद्योगही या काळात चालत असत. शेती हा या काळातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता.

शिलाहार राजे जैन धर्माचे अनुयायी होते. त्यांनी कोल्हापूर, खिद्रापूर येथे जैन मंदिरे बांधल्याचे उल्लेख मिळतात. हे धर्मसहिष्णू राजे होते. त्यांनी हिंदू धर्मांसाठी मंदिरे व बौद्ध भिखुवूंच्या निवासासाठी विहारे बांधली. अशा प्रकारे शिलाहार राजांनी सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य केले.

गोंड घराणे

प्राचीन महाराष्ट्रामध्ये शेवटच्या काळात हूण व मुस्लिम आक्रमणांमुळे महाराष्ट्रामध्ये राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. या वेळी महाराष्ट्रात यादवांनी देवगिरी येथे आपली सत्ता प्रस्थापित केली. याच काळात चांदा (चंदपूर) येथे गोंड घराण्याने आपली सत्ता प्रस्थापित केली.

ऐतिहासिक साधने - १८६९ मध्ये मेजर ल्यूसी स्मिथने गोंड घराण्याच्या इतिहासावर सर्वप्रथम प्रकाश टाकला. यांनी स्थानिक परंपरा, हस्तलिखिते व मौखिक साधनांद्वारे हा इतिहास लिहिला. शिलालेख व इतर साहित्यिक साधनांद्वारे ही गोंड घराण्याच्या इतिहासावर प्रकाश पडतो.

राजकीय स्थिती - कोल भील हा या घराण्याचा संस्थापक होय. त्याने विखुरलेल्या गोंड जमातीला एकत्र करण्याचे व नाग वंशीयांविरुद्ध लढा देण्याचे तंत्र शिकवण्याचे काम केले. भीम बल्लाळ सिंहापासून गोंडांचा इतिहास लिखित स्वरूपात पाहावयास मिळतो. याने शिरपूर येथे राजधानी हलवली. केशरसिंगाच्या काळात यांच्या साम्राज्याचा विस्तार भिल्ल देशापर्यंत झाला, या राजांच्या काळात गोंड घराण्याचा सर्वाधिक संपन्नतेचा काळ होता. घोडे व बैल यांच्या

संख्येतही या काळात वाढ झाली. दिनकर सिंग हा एक शांतताप्रिय, कला, विद्या व साहित्याचा भोक्ता असलेला राजा होऊन गेला. अनेक कवी व विद्वानांना याने आपल्या दरबारात आश्रय दिला. नंतरच्या काळात सुर्जा बल्लाळ सिंग हा महत्वपूर्ण राजा होऊन गेला. त्याने बनारस व लखनऊ येथे जाऊन युद्ध व संगीत (गाणे) या कलांचे शिक्षण घेतले.

खांडख्या बल्लाळ शाहने १४३७-१४६२ पर्यंत राज्य केले. हा त्वचारोगाने त्रासला होता. पत्नीच्या सल्याने बल्लाळपूर येथे तो किल्ला बांधून राहू लागला व राजधानीचे शिरपूरहून बल्लाळपूर येथे स्थलांतर केले. तसेच याने अचलेश्वराचे मंदिर बांधले. गादीवर आलेल्या हिरशाह याने मंदिराच्या तंटबंदीचे काम पूर्ण केले. याने जंगले स्वच्छ करून जनतेला राहण्यासाठी वस्तीची सोय करून दिली. कृष्ण शाह, बीर शाह, गोविंद शाह, हिराई, राम शाह, नीलकंठ शाह, असे राजे होऊन गेले.

नीलकंठ शाहच्या काळात चांदा प्रांतावर रघुजी भोसलेचे आक्रमण झाले व त्याला रघुजी भोसल्यांनी कैद केले. कैदेतच त्याचा मृत्यू झाला व नागपूरच्या रघुजी भोसलेच्या प्रदेशात हा भाग समाविष्ट करण्यात आला.

गोंड घराण्याचे योगदान - ६२ गोंड राजांनी अनेक शतके महाराष्ट्रातील नागपूर, चंदपूर या प्रदेशांवर राज्य केले.

गोंड राजे हे कला, साहित्य व विद्येचे भोक्ते होते. त्यांनी आदिवासी जमातीतील लोकांना संघटित केले. त्यांना लष्करी प्रशिक्षण दिले. तसेच त्यांचा विकास घडवून आणला. एकंदरीत आदिलरसी समाजाला इतिहासात स्थान मिळवून देण्याचे काम गोंडांनी केले. म्हणूनच यांच्या वैभवशाली कालखंडाची नोंद इतिहासात होणे आवश्यक ठरते.

प्रश्न १ अ) योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१) महाराष्ट्रात सध्या एकूण ..... जिल्हे आहेत.
 अ) १०० ब) १५
 क) ३५ ड) ७०

२) सूक्ष्मास्त्रे हे ..... युगाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.
 अ) पुराशम ब) मध्याशम
 क) नवाशम ड) महापाषाण

३) ..... हा सातवाहन घराण्याचा संस्थापक होय.
 अ) सातकर्णी प्रथम ब) गौतमीपुत्र सातकर्णी
 क) सिमुक ड) हाल

४) राजा हर्षवर्धनचा पराभव ..... या चालुक्य राजाने केला.
 अ) दुसरा पुलकेशी ब) कीर्तीवर्मन
 क) जयसिंह ड) विनयादित्य

५) वेरूळ येथील कैलास मंदिर ..... या राष्ट्रकूट राजाने बांधले.
 अ) गोविंद तिसरा ब) धूव
 क) कृष्ण प्रथम ड) दंतिदुर्ग

ब) 'अ' व 'ब' गटातील योग्य जोड्या जुळवा.
 'अ' 'ब'

१) दुसरा पुलकेशी अ) कार्बन-१४ पद्धती
 २) एफ. डब्ल्यू. लिब्री ब) वाकाटक घराण्याचा संस्थापक
 ३) विध्यशक्ती क) ऐहोळ प्रशास्ती
 ४) सोनेरी गरुड पक्ष्याचे चिन्ह ड) सिंधू संस्कृती
 ५) नगर नियोजनास महत्त्व इ) सातवाहन घराणे फ) शिलाहार घराणे

क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिले आहेत.
 योग्य पर्याय निवडून विधान पुन्हा लिहा.

१) प्रागैतिहासिक काळात.....
 अ) मानवी जीवन सभ्य होते.
 ब) मानवाला लिपी अवगत होती.
 क) मानवी जीवन हे रानटी व भटक्या स्वरूपाचे होते.
 ड) सिंधू संस्कृतीची गणना प्रागैतिहासिक काळात केली जाते.

२) ताम्रपाषाण युगात .....
 अ) ताम्र व पाषाण याचा वापर केला नाही.
 ब) मृत अवशेषांवर मोठे दगड विशिष्ट पद्धतीने ठेवले जात असत.
 क) अवजारे व हत्यारांसाठी ताम्र, पाषाण यांचा संयुक्त

वापर केला. ★

ड) मानवाने दुमजली घरे बांधली.

सातकर्णी प्रथम हा.....

अ) वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता नव्हता.

ब) सातवाहन घराण्याचा शेवटचा राजा होय.

क) सातवाहन घराण्याचा संस्थापक राजा होता.

ड) पराक्रमी व मृत्सददी नव्हता.

प्र. २ अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) महाराष्ट्र राज्याला किती किमी लांबीची किनारपट्टी लाभली आहे?
- २) महाराष्ट्र हे नाव प्रदेशाच्या विस्तारावरून पडले असावे असे कोणाचे मत आहे?
- ३) सिंधू संस्कृतीमधील उत्खननात कोणत्या शहराचे उत्खनन प्रथम करण्यात आले?
- ४) कोणत्या संस्कृतीमध्ये पुरुलेल्या मृतावशेषांवर विशिष्ट पद्धतीने दगड ठेवले जात?
- ५) चैत्यगृह म्हणजे काय?
- ६) बदामीच्या चालुक्यांचा पहिला राजा कोण?
- ७) शिलाहार राजा दुसरा भोज ह्याने किती किल्ले बांधले?

ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा.

- १) महाराष्ट्राच्या प्रशासकीय विभागांची नावे लिहा.
- २) आक्य इतिहास म्हणजे काय?
- ३) सिंधू संस्कृतीच्या शहरांची नावे लिहा.
- ४) ताम्रपाषाण युग म्हणजे काय?
- ५) सातवाहनांच्या इतिहासाची साधने कोणती आहेत?
- ६) शिलाहारांचे धार्मिक धोरण सांगा.

प्र. ३ खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.

- १) महाराष्ट्राच्या भौगोलिक विस्ताराची माहिती क्या?
- २) प्रागैतिहासिक काळ म्हणजे काय?
- ३) महापाषाण युग म्हणजे काय?
- ४) राष्ट्रकूट कालीन आर्थिक जीवनाची माहिती क्या.
- ५) दक्षिण कोकणाच्या शिलाहरांची माहिती लिहा.
- ६) ताम्रपाषाण युगीन कृषी जीवन कसे होते?

प्र. ४ खालील विधानांची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.

- १) मध्याशम युगामध्ये सूक्ष्मास्त्रे बनवली.
- २) मानवाच्या प्रारंभीच्या युगाला अशमयुग म्हणतात.
- ३) मोठ्या नद्यांच्या किनारी मानवी संस्कृती निर्माण झाल्या.
- ४) सातवाहन काळात महाराष्ट्रात आर्थिक विकास झाला.
- ५) वाकाटकाच्या साम्राज्याचे विभाजन झाले.

- प्र. ५ टिपा लिहा.
- १) कार्बन - १४ पद्धती
  - २) सिंधू संस्कृतीच्या न्हासाची कारणे
  - ३) सातवाहन कालीन कला व स्थापत्य
- प्र. ६ खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.
- १) सिंधू संस्कृतीची वैशिष्ट्ये लिहा.
  - २) महापाषाणयुगीन संस्कृतीची वैशिष्ट्ये कथन करा.
  - ३) वाकाटकाचे योगदान स्पष्ट करा.
- प्र. ७ खालीलपैकी उत्तर दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.
- १) ताप्रपाषाण युगाची वैशिष्ट्ये -
 अ) गृहरचना
 ब) दफन पद्धती
 ग) कृषी जीवन
  - २) राष्ट्रकूट कालीन महाराष्ट्र -
 अ) सामाजिक परिस्थिती
 ब) धार्मिक परिस्थिती
 ग) आर्थिक परिस्थिती

-०-०-०-

(ब) मध्ययुगीन महाराष्ट्र

प्रास्ताविक

इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक कालखंडाचे तीन भाग पडतात. अ) प्राचीन ब) मध्ययुगीन क) अर्वाचीन.

मध्ययुगीन कालखंडात महाराष्ट्रामध्ये विविध घराण्यांत सत्तेसाठी सत्ता संघर्ष झाला. त्यातून महाराष्ट्रामध्ये यादव, सल्तनत मुघल व मराठा सत्तेची स्थापना झाली.

(अ) यादव कालखंड

महाराष्ट्राच्या इतिहासात यादव काळाता अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या कालखंडात मराठी भाषेतील वाङ्मय निर्मितीला सुरुवात झाली. यादव राज्यकर्त्यांना मराठी भाषेबद्दल प्रचंड प्रेम होते. भिल्लम पाचवा, सिंधण द्वितीय, कृष्णदेव, महादेव व रामचंद्र यांच्यासारखे कर्तव्यगार राजे, हेमाद्रीसारखे विद्वान प्रधान, भास्कराचार्य, बोपदेव सारखे महान पंडित या काळात होऊन गेले. तेराच्या शतकात संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव यांसारखे संत महात्मे होऊन गेले. त्यांनी लोकजीवनास वेगळे वळण लावण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले. चक्रधरांनी पंथीय भाषा म्हणून लोकभाषा मराठीचा अंगीकार केला. यादवांनी प्रचंड साम्राज्य विस्तार करून आपली स्वतंत्र राजधानी प्रस्थापित केली. त्याच बरोबर स्वतंत्र प्रशासकीय व्यवस्था, लष्कर, नाणी निर्माण केली. यादवांच्या काळात कला व स्थापत्य क्षेत्रात प्रचंड प्रगती घडून आली. या सर्व कारणांमुळे हा कालखंड प्रगत होता असे दिसून येते.

(देवगिरी किल्ला)

अ - १. राजकीय परिस्थिती

कल्याणीच्या चालुक्याच्या पाढावानंतर दक्षिणेत तीन प्रबळ सत्तांचा उदय झाला. कर्नाटकात होयसळ सत्ता, आंध्रात काकतीय सत्ता आणि महाराष्ट्रात यादव सत्ता. यादवांचा प्रधान 'हेमाद्री' याने

'चतुर्वर्ग चिंतामणी' हा ग्रंथ लिहिला. यामध्ये त्याने यादवांच्या देवगिरीच्या राजांची वंशावल दिली आहे. सुबाहूचा पुत्र 'दृढप्रहर' हा या वंशाचा मूळ पुरुष मानला जातो. गुजरात मधील द्वारकेतून तो दक्षिणेत आला. श्रीनगर (सिन्नर, जि. नाशिक) येथे त्याने आपली राजधानी वसवली असे वर्णन 'हेमाद्री' याने केले आहे. तत्कालीन साहित्य व लेख या मधूनही यादव राजाविषयीची माहिती मिळते. दृढप्रहरचा मुलगा 'सेऊणचंद्र' याने 'सेऊणपूर' या नावाचे शहर वसवले. त्याच्या नावावरून त्या प्रदेशाला सेऊणदेश असे संबोधले जाऊ लागले. सेऊणचंद्रच्या वारसदारांनी प्रारंभी राष्ट्रकुटांचे व नंतर कल्याणीच्या चालुक्यांचे शासन काही काळ चालवले. चालुक्य राज्यकर्ता सोमेश्वर चतुर्थ हा अकार्यक्षम होता. त्याचा फायदा पाचव्या भिल्लम यादवने घेऊन त्याच्या राज्यातील श्रीवर्धन, प्रत्यंडक (परांडा), मंगलवेष्टक (मांगलवेढा) ही ठाणी लष्करी कारवाई करून जिंकून घेतली. थोड्याच काळामध्ये यादव राजघराण्याची सार्वभौम सत्ता निर्माण केली. 'देवगिरी' येथे आपल्या राज्याच्या राजधानीची स्थापना केली.

जैतुगी नंतर सिंधण द्वितीय हा यादव घराण्यात पराक्रमी सप्राट होऊन गेला. त्याने कोल्हापूरच्या शिलाहारावर विजय मिळवला, अमडापूर (जि. बुलढाणा) येथे मिळालेल्या लेखावरून त्याने 'विदर्भ' जिंकल्याचेही समजते. सिंधण द्वितीय याने खोलेश्वर यांच्या सारख्या कर्तव्यगार व्यक्तीला प्रशासनात अधिक वाव दिला. खोलेश्वरने वन्हाडात शेकडो पाणपोया, विहिरी, मंदिरे बांधली. एलिचपूर येथे विष्णुचे मंदिर बांधले. पूर्णा नदीच्या काठी 'खोलापूर' हे नवीन गाव वसवले. आंबे देशात माजरा नदीच्या काठी विद्वानांचे आश्रयस्थान 'अग्रहार' स्थापन केले. अंबेजोगाई येथे सापडलेल्या शिलालेखावरून ही माहिती मिळते. सिंधण द्वितीय राजाने मायणी येथे संगमेश्वराचे व शिखर शिंगणापूर येथे महादेवाचे मंदिर बांधले.

सिंधण द्वितीय नंतर कृष्णदेव (कान्हेरदेव) याने आपल्या राज्याचा विस्तार करण्यासाठी माळव्याच्या परमाराचा पराभव केला. कृष्णदेवांनंतर महादेव यादव याने गुजरात मधील वाघेलांचा बंदोबस्त केला. तसेच कोकणच्या शिलाहारांचा पराभव करून यादवांची सत्ता वाढवली. तो मोठा रसिक व गुणीजनांचा आदर करणारा होता. महादेव यादव नंतर रामचंद्र यादव हा प्रभावशाली राजा सत्तेवर आला. त्याने यादवांच्या सत्तेचा विस्तार गुजरात व माळव्यापर्यंत केला. त्याने देवगिरीस वैभवाच्या अत्युच्च शिखरावर नेले. देवगिरीचे वैभव ऐकून अल्लाउद्दिन खिलजी याने १२९६ मध्ये देवगिरीवर स्वारी केली. अल्लाउद्दिन खिलजीचा पराभव करण्यात तो असफल ठरला. या अपयशामुळे देवगिरीच्या यादवांना दिल्लीच्या सुलतानाचे स्वामित्व मान्य करावे लागले. देवगिरीवर (महाराष्ट्र) इस्लामची सत्ता प्रस्थापित झाली. प्रचंड खंडणी व संपत्ती घेऊन अल्लाउद्दिन खिलजी उत्तरेस निघून गेला. थोड्याच काळात रामचंद्र यादवने अल्लाउद्दिन खिलजीला खंडणी देण्याचे थांबवले. परिणामतः मलिक काफूरने देवगिरीवर आक्रमण करून राजा रामचंद्र यास कैद केले. इ.

स. १३१२ मध्ये रामचंद्राचा मृत्यू झाला. रामचंद्र यादव हा यादव वंशातील श्रेष्ठ राज्यकर्ता होय. त्याच्या काळात यादवांची सत्ता वैभवाच्या शिखरावर पोहचली होती. यादवांचे साम्राज्य उत्तरेस नर्मदा नदीपासून ते दक्षिणेस तुँगभद्रा नदीपर्यंत आणि पश्चिमेस अरबी समुद्रापासून अनंतपूर आणि पूर्वेला आंध्रप्रदेशातील कर्नूलपर्यंत पसरलेले होते.

शंकरदेव उर्फ सिंघण तुतीय हा यादव घराण्यातील शेवटचा सम्राट होय. त्याने दिल्लीच्या सुलतानास खंडणी देण्याचे थांबवून त्यांचे वर्चस्व झुगारून दिले. परिणामतः अल्लाउद्दिन खिलजीने मलिक काफूरला सैन्यासह पुन्हा देवगिरीच्या स्वारीवर पाठवले. या स्वारीत मलिक काफूरने शंकरदेवचा इ. स. १३१२ मध्ये पराभव केला. मलिक काफूरने देवगिरी हे दक्षिणेकडील मुस्लिम सत्तेचे पहिले केंद्र बनवले. अल्लाउद्दिन खिलजीचा इ. स. १३१६ मध्ये मृत्यू झाला. याच्या मृत्यूनंतर दिल्लीच्या तख्तासाठी संघर्ष सुरु झाला. या गोंधळाचा रामचंद्र यादवचा जावई हरपालदेव याने लाभ घेऊन देवगिरीचे राजपद पुन्हा प्राप्त केले. परंतु थोड्याच काळात मुबारक खिलजी याने देवगिरीवर स्वारी करून हरपालदेव याचा पराभव केला. अशा प्रकारे 'देवगिरी'वरील यादवांची सत्ता कायमचीच संपुष्टात आली.

खिलजी घराण्यानंतर देवगिरीवर तुघलक घराण्याची सत्ता स्थापन झाली. महंमद बिन तुघलक याने इ. स. १३२७ मध्ये आपली राजधानी दिल्लीवरून देवगिरीस आणली. देवगिरीस 'दौलताबाद' असे नवे नाव दिले. यादव काळात सत्तेचे केंद्रीकरण हे राजाच्या हाती होते. प्रशासनाच्या सोईसाठी प्रधानाकडे वेगवेगळी खाती सोपवली होती. साम्राज्य हे राज्यांमध्ये विभागाले होते. काही राजांनी यादवांचे मांडलिकत्व देखील स्वीकारले होते.

अ - २. आर्थिक परिस्थिती

अ) शेती - शेती केंद्रित आर्थिक जीवन प्राचीन काळापासून प्रचलित होते. यादव कालखंडातही आर्थिक जीवनाचा तो कणा होता. शेतीमध्ये ज्वारी, तांदूळ, गहू, तूर, हरभरा, तीळ इत्यादी पिकांचे उत्पादन घेतले जाई. शेती ही पावसाच्या याण्यावर अवलंबून असली तरी विहिरी व कालवे या मार्फत शेती उत्पादन घेतले जाई.

ब) शेतसारा - 'खेडेगाव' हे स्वायत्त अशा राज्याचा एक प्रमुख घटक होता. खेड्यांमधील शेतीची मालकी ही त्या खेड्यातील कुटुंबाकडे असे. 'पाटील' हा खेड्याचा प्रमुख होता. प्रमुख या नात्याने आपल्या गावचा सारा वसूल करून सरकारात भरणे, तथा संबंधित अधिकाऱ्याकडे पोहचवण्याचे काम पाटलांना करावे लागत होते. शेतीचा आकार, प्रकार, येणारे पीक, सुपीक - नापीक पोत, इत्यादी गोष्टींचा विचार करून शेतसारा आकारला जात असे.

क) स्वयंपूर्ण खेडी - कृषिप्रधान खेड्यांचा प्रमुख आधार म्हणजे शेतकरी वर्ग होय. त्याच्या सर्व प्रापंचिक व व्यावसायिक गरजा गावातल्या गावातच भागवल्या जात होत्या. त्यासाठी सर्व

प्रकारचा कारागीर वर्ग खेड्यातच उपलब्ध असे. शेतकऱ्यांची वर्षभर पडतील ती कामे त्या त्या कारागिराने करावयाची. त्या मोबदल्यात शेतकरी त्या कारागिरांना आपल्या शेतीतील पिकाचा काही हिस्सा उदरनिर्वाहासाठी देत असे. यासच 'बलुते' असे म्हटले जाई. समाजात बारा प्रकारची बलुती होती. त्यांनाच समाजात 'बारा बलुतेदार' या नावाने संबोधले जाई.

ड) आठवडे बाजार - पंचक्रोशीतील एखाद्या मोठ्या गळावात आठवडे बाजार भरत असे. छोट्या छोट्या खेड्यांमध्ये उपलब्ध न होणाऱ्या वस्तू, पदार्थ लोक आठवडे बाजारातून खरेदी करत असत. भाजीपाला, धान्य, कडधान्य, लाकूड फाटा इत्यादी पासून ते सोने-चांदी-मोत्यांपर्यंतच्या सर्व वस्तूंची खरेदी विक्री आठवडे बाजारात होत असे. जीवनावश्यक व शेतीपूरक वस्तूना प्रचंड मागणी असे. आर्थिक व्यवहार हे रोख पैशाच्या स्वरूपात व वस्तूविनिमय पद्धतीने होत असे.

इ) व्यापारी पेठा - 'देवगिरी' ही यादवांची राजधानी होती. त्यांनी राजधानीला वैशिष्ट्यपूर्ण व्यापारी व उद्योगधंद्याचे केंद्र बनवले. तत्कालीन कालखंडात जवाहिन्यांच्या व्यापारासाठी देवगिरीची विशेष ख्याती होती. हिन्यांना पैलू, पाडणे, सोन्या-चांदीचे कलाकुसरीचे दागिने बनवणे, इत्यादी कलाकुसरीची कामे तेथे केली जात होती. मार्कोपोलोने आपल्या वृत्तांतात देवगिरीबद्दल विशेष माहिती लिहून ठेवलेली आहे. त्या काळात कोलहापूर व मिरज येथील व्यापारी पेठाही प्रसिद्ध होत्या. १२ व्या शतकात मोठ्या शहरांमध्ये व्यावसायिक व व्यापारी यांचे संघ होते.

फ) उद्योगधंदे - यादव काळात उद्योगधंद्यांमध्ये महाराष्ट्र हा अग्रेसर होता. प्राचीन काळापासून भारताचे कापड जगभर प्रसिद्ध होते. विणकामासाठी प्रसिद्ध असलेली पैठण, नगर, चौल, ठाणे इ. केंद्रे आपआपला नावलौकिक टिकवून होती. तेराव्या शतकात या शहरांना 'उत्तम कापड निर्मिती'साठी जगात ओळखले जात होते. मखमलीचे कापड विणण्यासाठी एकट्या ठाणे शहरात पाच हजार विणकर कार्यरत होते. चौल हे कापूस उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते. या वरून या व्यवसायाची ख्याती किती होती हे समजून येते. रेशमाच्या बारीक तंतूनी विणलेल्या व त्यावर सुबक जरतारीचे नक्तीकाम केलेल्या पैठणीसाठी पैठण बाजारपेठ सर्वत्र प्रसिद्ध होती. त्या काळी सूक्ष्म धाग्यांनी विणलेली वस्त्रे प्रसिद्ध होती. कलाकुसरीच्या कामाबद्दल नंदूबार व देवगिरी येथील कुशल कारागिर प्रसिद्ध होते. याच काळात महाराष्ट्रात चर्म उद्योग भरभराटीला आला होता. 'वसई' बंदरामध्ये जहाज बांधणीचा उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालित होता. कापड शिवणे, तेल गाळणे, बैलगाड्या बनवणे इत्यादी उद्योगधंदेही सुरु होते. थोडक्यात, या सर्व उद्योगधंद्यांमुळे यादव कालीन महाराष्ट्रातील अर्थव्यवस्था समृद्ध होती.

यादव काळापासूने कापड, कापूस, सूत, चामडे, हस्तिदंत, चंदन, नारळ, तीळ इत्यादी वस्तूंची निर्यात होत होती. तसेच सोने, चांदी, शिसे, तांबे, कथील इत्यादी धातू व अरबी घोडे यांची आयात

केली जाई. आयात-निर्यात व्यापार जयगड, कल्याण, ठाणे, दाखोळ, बोणकोट इत्यादी बंदरातून चालत असे. कोकणात मुस्लिम व्यापान्यांनी आपले बस्तान चांगल्या प्रकारे बसवले होते.

महाराष्ट्रात यादवांनी स्वतःची नाणी पाडली होती. त्यांची सोन्याची नाणी होती. त्यावर गरुडाचा छाप होता. निष्क, गदाण, होन, वराह, फनम्, आसू ही सोन्याची नाणी चलनात होती.

अ - ३. धार्मिक परिस्थिती

यादव काळापर्यंत वैदिक धर्मास प्रचलित हिंदू धर्माचे पूर्ण स्वरूप प्राप्त झाले होते. त्या काळात महाराष्ट्रातील बहुसंख्य लोक हिंदू होते. रामायण, महाभारत, स्मृती व पुराणे या ग्रंथांचा समाज मनावर प्रभाव होता. वैदिककालीन यज्ञ विधीचे स्तोम बन्याच अंशी कमी झालेले होते. त्याएवजी ब्रत-वैकल्ये, उपवास, मूर्तिपूजा, दान देणे, तीर्थयात्रा करणे या गोष्टीना समाजात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान मिळालेले होते. दानधर्म आणि तीर्थयात्रा या दोन गोष्टीना हिंदू धर्मात अनन्य साधारण महत्त्व होते. तीर्थयात्रा केल्याने पुण्य व मोक्ष मिळतो अशी भावना त्या काळी होती. त्र्यंबकेश्वर, रामटेक, पंढरपूर, लोणार, औंढा नागनाथ, परळी वैजनाथ, वेरुळ घृष्णेश्वर, भीमाशंकर, पैठण, नाशिक, नेवासे ही प्रसिद्ध तीर्थस्थाने होती.

इतर धर्म - यादव काळात बौद्ध धर्माला उतरती कळा लागली होती. बौद्ध धर्माची या वेळी फक्त कान्हेरी व कांमिल्य ही दोनच केंद्रे सुरु होती. जैन धर्माचा यादवकाळात चांगला प्रभाव होता. यादव काळात इस्लाम धर्मियांचे अस्तित्व नाममात्र असले तरी हिंदू व मुसलमान परस्परांच्या जवळ आल्याने त्यांच्यात सांस्कृतिक दृष्ट्या समन्वय झाला होता. सर्वधर्म समभाव हे हिंदू धर्माचे वैशिष्ट्य निर्दर्शनास येते.

भक्ती संप्रदाय - समाजात एकीकडे वर्णव्यवस्थेचा अभिमान, जातिव्यवस्थेचे कडवेणाने पालन करण्याचा आग्रह, अस्पृश्यतेची प्रथा हे सगळे होते तर दुसऱ्या बाजूला महाराष्ट्रातील नाथ, महानुभाव, वारकरी, लिंगायत हे भक्ती संप्रदाय समतेचा गौरव सर्वत्र करत होते. संत नामदेवांनी समतेची विचारधारा पंजाबपर्यंत पोहचवली. तर संत चोखोबांची समाधी पंढरपूरच्या विद्ठल मंदिरासमोर उभी करणे हे समतेचे प्रतीक होत. वारकरी संप्रदायाचे कार्य नक्कीच अभिनंदनीय आहे. स्वतः संत चोखोबाने काव्य करणे, व्यथा मांडणे हा विद्रोहच होता. ब्राह्मणांपासून शूद्रांपर्यंत वेगवेगळ्या जातीत जन्मलेल्या संतांनी समाजात आपल्या निस्सीम भक्तीद्वारे आदराचे स्थान प्राप्त केले.

अ - ४. सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन

१) जाती व व्यवसाय - यादव काळात हिंदू धर्मात पारंपरिक वर्ण व जाती प्रधान समाजरचना अस्तित्वात होती. ही समाज रचना उच्च वर्णांयांना सर्वार्थाने अनुकूल होती. सर्व फायदे उच्च वर्णांयांनाच प्राप्त होत असत. जाती-जमाती मध्ये उच्च-निचतेची भावना टिकून होती. सर्व जातींमध्ये विवाह विषयक

पारंपरिक बंधने काटेकोरपणे पाळली जात होती. जाती बाह्य वर्तन केल्यास त्या व्यक्तीला प्रायश्चित्त किंवा एखादे दिव्य करणे भाग पडे. भ्रष्ट व्यक्तीला जातीबाह्य ठरवून वाळीत टाकले जात असे. समाजात एकत्र कुंटुंब पद्धती प्रचलित होती. जन्मावर आधारित जाती व व्यवसाय होते.

समाजात बहुसंख्य लोकांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. या शिवाय प्रचलित जातीनुसार धोबी, गुरव, माळी, चांभार, कुंभार, लोहार इत्यादींचे व्यवसाय होते.

२) स्त्री जीवन - यादव कालीन समाज हा पुरुष प्रधान समाज होता. परिणामतः स्त्रियांना समाजात दुच्यम स्थान होते. विवाहित स्त्रीला सासरच्या लोकांच्या मर्जीनुसार वागावे लागत होते. विधवांच्या वाटेला अपमानास्पद व कष्टाचे जीवन असे. समाजात बालविवाह व सतीची चाल अस्तित्वात होती. रामचंद्र यादवाच्या निधनासमयी त्यांच्या पत्नीला सती जाण्यास भाग पाडले होते. संत चोखोबांची पत्नी संत सोयराबाई आणि बहिण निर्मलाबाई यांचे अभंग म्हणजे शोषित समाजातील स्त्रियांचा आत्माविष्कार होय.

३) वेशभूषा - यादव कालीन साहित्यांवरून लोकांच्या वेशभूषेबद्दल विशेष माहिती उपलब्ध होते. स्त्रिया लुगडे व चोळी परिधान करत तर पुरुष धोतर, बंडी, उपरणे, पागोटे असा वेश करत असत. चपला, जोडे यांचा वापर स्त्री-पुरुष करत असत. विशिष्ट केशभूषा करून स्त्रिया वेगवेगळ्या दागिन्यांचा वापर करत असत.

४) खेळ-मनोरंजन - 'मनोरंजन' हा मानवी मनाचा अविभाज्य भाग आहे. मनोरंजनासाठी विविध प्रकारची साधने व खेळ प्रचलित होते. विटीदांडू, कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ, भिंगरी, भोवरा, लगोरी, कुस्ती, कोलकाठी, लपंडाव, खांबखांबोळी, सारीपाट, कवड्या असे खेळ सर्वत्र खेळले जात होते. सण समारंभ, उत्सव व विशेष प्रसंगी नृत्य, गायन, वादन, नाट्य इत्यादी प्रकारच्या कार्यक्रमांचे आयोजन केले जात होते. आनंद घेणे हा या मागचा प्रमुख उद्देश होता.

५) वाढमय निर्मिती - मराठी वाढमय निर्मितीच्या दृष्टीने यादव काळ हा समृद्ध आहे. मुकुंदराजने 'विवेकसिंधू' व 'परमामृत' या ग्रंथांची रचना केली. संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी', 'अमृतानुभव', 'चांगदेव पासष्टी' व सुमधूर अभंगांची रचना केली; संत नामदेवांनी 'नामदेव गाथा' या ग्रंथाची रचना केली. संत चोखामेळा, संत सावतामाळी, संत विसोबा खेचर, संत गोरा कुंभार, संत कान्होपात्रा, संत जनाबाई, संत नरहीरी सोनार या सर्व संतांनी मराठी भाषेत सुंदर, अर्थपूर्ण अभंग रचना केल्या.

या शिवाय महानुभाव साहित्यिकांनी याच काळात साहित्य रचना करून मराठी भाषेता समृद्ध केले. महानुभाव पंडित

म्हाईभट यांनी ‘लिळाचरित्र’ व ‘श्री गोविंदप्रभु चरित्र’ ही ग्रंथरचना केली. ‘रुक्मिणी स्वयंवर’, ‘शिशुपाल वध’ या काव्य ग्रंथांची रचना या काळात मराठी भाषेतच झाली.

- ६) सण-उत्सव - समाजाच्या सांस्कृतीचे महत्त्वाचे अंग म्हणजे सण, उत्सव, सोहळे होय. यादव काळात नागपंचमी, गोकुळअष्टमी, दसरा, दिवाळी, होळी हे धार्मिक सण मोठ्या उत्साहाने साजरे केले जात असत. त्या वेळी ब्रतवैकल्येही केली जात असत.
- ७) शिक्षण - यादवकालीन साहित्यातून शिक्षण व्यवस्थेविषयीची माहिती मिळते. त्या काळी मंदिराला जोडून पाठशाळा असत. तेथे लेखन, वाचन व व्यावहारिक शिक्षण दिले जात असे. उच्च शिक्षणासाठी पैठण, नाशिक येथील पाठशाळा प्रसिद्ध होत्या. तेथे अनेक विषयांचे अध्ययन-अध्यापन केले जात असे.
- ८) कला - यादव काळात महाराष्ट्रामध्ये नृत्यकला, गायनकला, वादनकला, विणकाम कला, चित्रकला, शिल्पकला, नाट्यकला इत्यादी कलाप्रकारांचा विकास झाला होता. या कला प्रकाराला सामान्य प्रजा, साधूसंत, मांडलिक अधिकारी आणि यादव राजांकडून प्रोत्साहन मिळत असे. यादवराजा सिंघण द्रवितीयच्या दरबारामध्ये शारंगदेव हा संगीतज्ज्ञ होता. त्याने ‘संगीत रत्नाकर’ हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात गायन, वादन, नर्तन, नाट्य इत्यादी कलांचे विविध प्रकार व बारकावे सांगितले आहेत. विशेष सण समारंभ व शुभप्रसंगी या कला प्रकाराचे आयोजन करून लोक ‘कलेचा’ आस्वाद मिळवत असत.
- ९) हेमाडपंती मंदिरे - यादवांच्या दरबारामध्ये हेमाद्री हा प्रधानमंत्री होता. त्याने स्थापत्य क्षेत्रातही सुधारणा केल्या. त्याच्या मंदिर स्थापत्य शैलीला ‘हेमाडपंती मंदिरे’ म्हणून संबोधतात.

धार्मिक विधी, पुराण, प्रवचन, भजन, कीर्तन व सणउत्सवानिमित्त गावातील लोक मंदिरात एकत्र येत असत. यादव काळात मंदिरे ही धार्मिक, सामाजिक व कला यांचे प्रमुख केंद्र बनली होती.

सारांश - यादव काळातील राजसत्ता सार्वभौम होती. हा काळ राजकीय दृष्ट्या सामंतशाहीचा असला तरी यादव राजसत्ता सर्वस्वी अनियंत्रित नव्हती. तिच्यावर धर्मशास्त्राचे नियंत्रण होते. यादव राज्यकर्त्यांनी सांस्कृतिक विकासाला हातभार लावला. सामाजिक समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिप्रामाण्य यांना समाजात दुव्यम स्थान होते. समाज जागृती व्हावी; सामाजिक समता व मानवी मूल्ये जपावी या दृष्टीने विविध भक्ती पंथांनी केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे. या काळातील साहित्याचा, कलेचा व स्थापत्याचा धार्मिक प्रेरणेतून उदय व विकास झाला. मराठी साहित्य निर्मितीच्या दृष्टीने हा काळ गैरवशाली व वैभवशाली आहे. मराठी साहित्यातून तल्कालीन सांस्कृतीचे दर्शन होते. संत मंडळींनी केवळ महाराष्ट्रातील नव्हे तर तमाम भारत देशातील

महान पंडितांना आश्चर्याचा घक्का देऊन विद्येचे भांडार स्त्री-पुरुष, ब्राह्मण व इतर या सर्वांना खुले केले.

(ब) सुलतानशाही, बहामणी आणि मुघल कालखंड प्रास्ताविक

इ. स. ७१२ मध्ये महमद-बीन-कासीम याने भारतावर आक्रमण केल्याने इस्लामी सत्तेचा प्रवेश भारतात झाला. त्यानंतर १००० वर्षे ही आक्रमणे कमी जास्त प्रमाणात होत राहिली. इ. स. १३ व्या शतकापासून ते १६ व्या शतकाच्या पूर्वार्धार्धात सुलतानशाहीचे राज्य उत्तर भारतात होते.

अल्लाउद्दिन खिलजीने महाराष्ट्रासह दक्षिण भारतात या राज्याची स्थापना केली. तुगलकाच्या सुरुवातीच्या काळात दक्षिणेतील काही भाग वगळता संपूर्ण उपखंडावर त्यांचे राज्य होते. दिल्लीच्या तख्तावर ज्या वेळी लोदी घराणे राज्य करत होते. त्या वेळी दक्षिण भारतात विजयनगरच्या साप्राज्याच्या आणि बहामणी राज्याच्या प्रभावाखाली हिंदू-मुस्लिम राज्ये राज्य करत होती. बहामणी राज्याचा इतिहास हा महाराष्ट्राच्या इतिहासाचाच एक भाग आहे.

(अल्लाउद्दिन खिलजी)

ब - १. राजकीय परिस्थिती

अल्लाउद्दिन खिलजी आणि महाराष्ट्र (१२६६ ते १३१६)

महाराष्ट्रात देवगिरी येथे यादवांचे स्वतंत्र व वैभवशाली राज्य होते. यादवांची महाराष्ट्रातील राजधानी ‘देवगिरी’ (दौलताबाद) अत्यंत वैभवशाली आणि समृद्ध होती. म्हणून अल्लाउद्दिन खिलजीने इ. स. १२९६ मध्ये देवगिरीवर स्वारी केली व यादवांचा पराभव केला. महाराष्ट्रावर मुस्लिम रात्तेची ही पहिली स्वारी होय. दक्षिण भारतातील यादवांची महाराष्ट्रातील राजधानी देवगिरी येथे सुलतानाची सत्ता प्रस्थापित झाली. दक्षिण भारतात मुस्लिम सत्ता स्थापन करणारा

अल्लाउद्दिन खिलजी हा पहिलाच सुलतान होय.

महमद-बीन-तुघळक आणि महाराष्ट्र (१३२५-१३५५)

राजधानी दिल्लीहून देवगिरीस - इतिहासकार जियाउद्दिन बर्नीच्या भते, 'महाराष्ट्रातील देवगिरी ही साम्राज्याच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असल्याने राज्यकारभारासाठी सोयीची होती. शिवाय उत्तर व दक्षिण भारतात सत्ता प्रस्तापित करणे सोपे होते.'

राजधानी दिल्लीला परकीय आक्रमणाचा सतत धोका होता. सुलतानचे राज्य उत्तर व दक्षिण भारतात पसरलेले होते. दोन्ही ठिकाणी संपर्क ठेवण्यासाठी तसेच उत्तरेतील सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक विचार रुजविण्यासाठी, परकिय स्वान्यांपासून आपल्या सत्तेचा बचाव करण्यासाठी, राजधानी बदलणे अत्यावश्यक आहे अशी त्याची धारणा होती. दक्षिण भारतातील काही विरोधी सरदारांचा बिमोड करून दक्षिणेतील अर्थसमृद्धीचा उपयोग राज्य स्थापनेस करून घ्यावा, महणून त्याने त्या लालसेने आपली राजधानी दिल्लीहून देवगिरीस (महाराष्ट्र) आणली; परंतु त्याचा हा प्रयोग पूर्ण फसला.

बहामणी राज्य

(१३४७ ते १४९४)

बहामणी राज्य हे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील महत्त्वाचा घटक आहे. महाराष्ट्रावर तेराव्या शतकाच्या अखेरीपासून सुरु झालेली दिल्लीच्या सुलतानांची आक्रमणे व त्यानंतर झालेली बहामणी राज्याची स्थापना या महत्त्वाच्या घटना होय.

महाराष्ट्रात बहामणी राज्याची स्थापना 'हसन गंगू बहामणी' याने केली. तो या राज्याचा मूळ संस्थापक होय. त्याचे राज्य विदर्भापासून ते दक्षिणेस कृष्ण नदीपर्यंत होते. महमद गवाण हा शूर मुत्सद्दी सरदार या राज्याची सूत्रे सांभाळत होता. त्याच्या मृत्यूनंतर बहामणी राज्याचे पाच तुकडे झाले.

१) वन्हाड - इमादशाही, २) अहमदनगर - निजामशाही,
३) बिद्र - बरीदशाही, ४) गोवळकोंडा - कुतुबशाही, ५) विजापूर - आदिलशाही

वन्हाडची इमादशाही - इमादशाह हे तेलंगी ब्राह्मण. विजयनगर बरोबर चाललेल्या लढाईत तो मुसलमानांच्या हाती सापडला. त्यास मुस्लिम धर्माची दीक्षा देण्यात आली. पुढे त्यास महमद गवाणाच्या मेहबाबीने 'इमाद-उल-मुल्क' हा किताब मिळाला. त्यास वन्हाडची सुभेदारी मिळाली. पुढे त्याने इमादशाह नाव धारण करून स्वतंत्रपणे राज्यकारभार सुरु केला. इ. स. १५७२ मध्ये मूर्तजा निजामशाहने इमादशाहच्या वंशजाला ठार करून वन्हाडचे राज्य निजामशाहीत विलीन केले.

अहमदनगरची निजामशाही - मलिक नाईब निजाम-उल-

मुल्क हा मूळचा विजयनगरचा ब्राह्मण. पुढे त्याने इस्लाम धर्म स्वीकारला. त्याचा मुलगा 'अहमद' याने अहमदनगरच्या निजामशाहीची स्थापना केली. दौलताबाद ते जुनर या मार्गावर 'बिंकर' हे एक खेडे होते. त्या मध्यवर्ती ठिकाणास 'अहमदनगर' हे नाव देऊन नवीन शहर वसवले. शिवनेरी, लोहगड, तोरणा व कोकण प्रांत त्याच्या ताब्यात होते. पुढे त्याचा मुलगा 'बुन्हाण' गादीवर आला. त्याच्या कारकिर्दीत सतत संघर्ष होत राहिले. तो १५५३ मध्ये मृत्यू पावला. त्यानंतर हुसेनशाह, मूर्तजा निजामशाह, इस्माईल निजामशाह, बुन्हाण निजामशाह हे सुलतान होऊन गेले. पण ते अकार्यक्षम होते. त्यानंतर सत्तेवर आलेल्या चांदबिबीने निजामशाहीचे संरक्षण करून दक्षिणेच्या इतिहासात आपले नाव अजरामर करून ठेवले.

विजापूरची आदिलशाही - विजापूरची आदिलशाही हे राज्य युसुफ आदिलशाह याने १४८९ मध्ये स्थापन केले. ही शाही पुढे २०० वर्षे टिकली. या सत्तेस दक्षिणेत निजामशाही व कुतुबशाहीशी सतत संघर्ष करावा लागला. या सत्तेचा विस्तार पूर्वेपासून पश्चिमेपर्यंत झाला. आदिलशाहीचा मुघलांशी संघर्ष सुरु असताना शहाजी राजे भोसले यांनी मोलाची कामगिरी बजावली. पुढे मुघल व मराठ्यांच्या बरोबरीतील संघर्षात ते राज्य कमकुवत बनले. दिल्लीचा बादशाह औरंगजेबाने ते राज्य इ. स. १६८६ मध्ये जिंकून घेतले.

मुघल कालखड

सप्राट अकबर व महाराष्ट्र संबंध - संपूर्ण भारतात मुघलांचे साम्राज्य प्रस्थापित झाले होते. दक्षिण भारतातील विशेषत: महाराष्ट्रातील अहमदनगर व खानदेश ही स्वतंत्र राज्ये आपल्या अधिपत्याखाली आणण्याची सप्राट अकबराची राजकीय महत्त्वाकांक्षा होती. अकबराने स्वतंत्र राज्यांना आपल्या साम्राज्यात विलीन होण्याचा संदेश पाठवला. त्या संदेशानुसार खानदेशच्या अलीखान सत्ताधीशाने अकबराचे सार्वभौमत्व स्वीकारण्याचे मान्य केले व मुघलांना अशीरागढ व बन्हाणपूर ही महत्त्वाची ठाणी मिळाली. अहमदनगरच्या राणी चांदबिबीने अकबराचे आदेश धुडकावून लावले.

(सप्राट अकबर)

सम्राट अकबराने शाहजहान मुराद व अब्दुर रहीम खान यांना अहमदनगर जिंकण्यासाठी महाराष्ट्रात पाठवले. त्या वेळी राणी चांदबिबी ही शूर स्त्री अहमदनगरचा राज्य कारभार सांभाळीत होती. तिने मोठ्या शौयनि किल्ला लढवला. पण तिचा प्रयत्न असफल ठरला. आपला पराभव टाळण्यासाठी तिने मुघलांबरोबर तह केला. या तहान्वये समृद्ध, बन्हाड प्रांत मुघल साम्राज्यात विलीन झाला.

इ. स. १५९७ मध्ये अहमदनगरच्या सुलतानाने बन्हाड प्रांत पुन्हा घेण्याचा प्रयत्न केला म्हणून सम्राट अकबराने अबुल फजल यास बन्हाड प्रांत हस्तगत करण्यास दक्षिणेत पाठवले. त्याने अहमदनगरचा पराभव करून अहमदनगरचा किल्ला व बन्हाड प्रांत जिंकून घेतला. परंतु संपूर्ण अहमदनगर अकबरास जिंकता आले नाही.

शाहजहान व महाराष्ट्र संबंध – सम्राट अकबराने अहमदनगर जिंकण्याचे अपूर्ण राहिलेले स्वप्न पूर्ण करण्याचा जहांगिराने बराच काळ अयशस्वी प्रयत्न केला. शेवटी १६१६ मध्ये शाहजादा खुर्रम (शाहजहान) यास स्वारीवर पाठवले. त्या वेळी मलिक अंबर हा मुस्लिम सरदार निजामशाहीचा कारभार सांभाळत होता. निजामशाही वाचवण्यासाठी त्याने मुघलांबरोबर तह करून अहमदनगरचा किल्ला, बालाघाटचा प्रदेश तसेच १६ लक्ष रुपये खंडणी देण्याचे मान्य केले. १६२७ मध्ये जहांगिराचा मृत्यु झाला. त्याचे दक्षिण धोरण अपयशी ठरले. त्याच्या काळात मुघल सत्तेचा विस्तार फारसा झाला नाही.

निजामशाहीचा दिवाण मलिक अंबरचा १६२६ मध्ये मृत्यु झाल्याने शाहजहानचे दक्षिणेकडील महाराष्ट्रातील प्रदेश जिंकण्याचे काम सोपे झाले. इ. स. १६३० च्या सुमारास शाहजहानने दौलताबाद किल्ल्यावर आक्रमण करून निजामशाहीचा सेनापती फतेहखानास मुघलांचे वर्चस्व मान्य करण्यास भाग पाडले. येथेच निजामशाहीला मोठा धक्का बसला.

शाहजी राजे भोसले यांनी शाहजहान विरुद्ध युद्ध पुकारले. कोकणपट्टीवर शाहजी राजेंची सत्ता प्रस्थापित झाली. शाहजहानने पुन्हा युद्धाची तयारी करून दक्षिणेवर स्वारी केली. अंतिमत: १६३६ मध्ये शाहजीराजांचा पराभव होऊन निजामशाहीचा शेवट झाला.

औरंगजेब हा महत्त्वाकांक्षी राजा होता व त्याला दखखन काबीज करावयाचे होते. त्या दरम्यान शिवाजीराजे स्वराज्य स्थापनेत गुंतले होते. मुघल-मराठा लढाई ही अनेक वर्षे सुरु होती.

ब – २. आर्थिक परिस्थिती

शेती – सुलतानशाही, बहामणी व मुघल काळात शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था होती. शेतीच्या उत्पादन विकासासाठी वेगवेगळ्या लागवडीच्या पद्धतीचा तसेच वेगवेगळ्या अवजारांचा उपयोग केला जात होता. शेतीत ऊस, कापूस, तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी इ. पिके घेतली जात होती. तसेच जवस, तीळ, मोहरी, करडई या तेल बियांचे उत्पन्नही पेतले जाई. शेती संबंधी सर्व व्यवहार रोख पैशाने व वस्तुविनिमय पद्धतीने केले जात होते.

शेतसारा – शेतसारा हे सरकारच्या उत्पन्नाचे एक प्रमुख साधन होते. शेतसारा वसूल करण्याची जबाबदारी गावच्या पाटलावर होती. मुघल काळात एकूण उत्पन्नाच्या १/२ तथा १/३ एवढा शेतसारा घेतला जात होता. शेतसान्याचे प्रमाण हे शेतकऱ्यांसाठी अत्यंत जाचक होते. साम्राज्यातील सर्व जमीन ही शासनकर्त्यांची मानली जात होती. तरी सुदूरा जमिनीवरील खाजगी मालकी हक्क प्रचलित होता. शेती निसर्गावर अवलंबून होती.

उद्योगधंदे – शेतीला आवश्यक असलेल्या सर्व वस्तूंचे उद्योगधंदे गावात होते. बारा बलुतेदारांकडून आवश्यक त्या सेवा पुरवल्या जात होत्या. या शिवाय कापड उद्योग, धातू उद्योग, चर्म, उद्योग, मीठ उद्योग, जहाजबांधणी व लाकूड उद्योग सुरु होते. नांदेड-जालना ही शहरे पाणोट्यासाठी प्रसिद्ध होती तर सोलापूर – चांदवड येथील धोतरे प्रसिद्ध होती. बन्हाणपूर व बागलकोट हे चिटाच्या कापडासाठी प्रसिद्ध होते. पैठणची पैठणी तर सर्वत्र प्रसिद्ध होती. महाराष्ट्रात विणलेल्या सुती कापडाला देशात परदेशात प्रचंड मागणी होती. जुन्नर व औरंगाबाद हे कागद उद्योगसाठी प्रसिद्ध होते. नंद्या, तलाव व सागरी किनारा मच्छीमारीसाठी प्रसिद्ध होता.

व्यापार – शासनाकडून व्यापाराच्यांना अनेक सोयी-सुविधा व सहकार्य दिले जात होते म्हणून व्यापार तेजीत चालले होते. आयाती पेक्षा निर्यातीचे प्रमाण जास्त असल्याने आर्थिक सुबत्ता होती. सागरी बंदरातून हा व्यापार चालत असे. हा व्यापार अरबस्तान, इराण, इराक, युरोपीयन राष्ट्रे, चीन, अमेरिका इ. देशाबरोबर होत होता. कोकण किनारपट्टीवरील दाभोळ, वसई बंदरातून आयात-निर्यातीचा व्यापार चालत होता. बंदरातून येणाऱ्या मालावर ३.५% कर आकारला जात होता. समुद्रमार्गाबरोबर खुष्कीच्या मागानीही व्यापार चालत असे.

ब – ३. धार्मिक जीवन

इ. स. १२९६ पासून ते छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या उदयापर्यंत महाराष्ट्र व दक्षिणेकडील तुंगभद्रेच्या उत्तरेकडील महाराष्ट्राचा भाग हा वेगवेगळ्या मुस्लिम सत्तांच्या अधिपत्याखाली होता. शासक मुस्लिम व बहुसंख्य जनता हिंदू होती. मुस्लिम सत्ता ही धर्मने, भाषेने, संस्कृतीने, तत्त्वज्ञानाने हिंदूपेक्षा भिन्न होती. त्यामुळे त्यांच्यात संघर्ष झाल्याचे दिसून येते.

सम्राट अकबराने उदार धार्मिक धोरणाचा अवलंब केला. हिंदूवरील जाचक जिजिया व तीर्थयात्रा कर त्याने रद्द केला. राज्यकारभारात हिंदूना सन्मानाच्या जागा दिल्या. हिंदूचे धार्मिक सण, उत्सव त्याने आपल्या दरबारात सुरु केले. हिंदूच्या अनेक धर्मग्रंथांची फारसी भाषेत भाषांतरे केली. एवढेच नव्हे तर समाजातील अनिष्ट प्रथा म्हणजे बाल हत्या, सतीचाल, बालविवाह इत्यादी प्रथांचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला. सम्राट जहांगिरानेही पित्याचेच उदार धोरण पुढे सुरु ठेवले. सम्राट शाहजहानने मात्र संकुचित धोरण अवलंबले. त्याने मंदिरे बांधण्यास परवानगी नाकारली. हिंदूवर तीर्थयात्रा कर

बसवला. सग्राट औरंगजेब हा धर्मवेदा होता. त्याने कलेचा राजाश्रय काढून घेतला. सण, उत्सव, रीतिरिवाज यांवर बंदी घालाली. हिंदूंवर जिजिया कर लादला. परिणामी हिंदू-मुस्लिम यांच्यात दुरावा वाढत गेला.

मुघल कालखंडात शीख समुदायाशी मुघल राज्यकर्त्यांचा संघर्ष झाला. गुरु नानक हे शीख धर्माचे संस्थापक होते. शीख धर्माचे त्यांना आद्य गुरु असे संबोधतात. गुरु नानकांपासून गुरु गोविंदसिंगांपर्यंत शीखांचे एकूण दहा गुरु होऊन गेले. प्रत्येक धर्मगुरुने धर्मप्रचाराचे व मानवतावादी विचारांचा प्रसार करण्याचे कार्य केले.

शीख धर्मात गुरु फरपेरेला प्राधान्य आहे. परमेश्वर निर्जुण, निराकार आहे असे शीख संबोधतात. गुरु ग्रंथसाहिब, गुरुद्वारा आणि गुरुवाणी यांना या धर्मात महत्त्व आहे. औरंगजेबच्या असहिष्णू धार्मिक धोरणामुळे शीख समुदाय दुखावला गेला. गुरु तेजबहादूर यांनी शीख अनुयायांना संघटित करून मुघलांशी लढा सुरु ठेवला. यांना संघर्षात गुरु तेजबहादूर यांना पकडून औरंगजेबाने इ. स. १६७५ मध्ये ठार केले. गुरु तेजबहादूर नंतर गुरु गोविंदसिंग गुरुपदी आले. त्यांनी आपल्या अनुयायांची 'खालसा दल' ही लढाऊ संघटना स्थापना केली. गुरु गोविंदसिंग नांदेड मुक्कामी असताना इ. स. १७०८ मध्ये दोन पठाणांकडून त्यांची हत्या झाली. गुरु गोविंदसिंगांच्या अनुयायांनी नांदेड येथे गुरुद्वार्याची निर्मिती केली. गुरु नानकांपासून चालत आलेल्या मानवतावाद व सर्वधर्मसमभाव या विचारांचा उदात्त वारसा जपण्याचे कार्य पुढील काळात गुरुद्वारांच्या माध्यमातून केले जात आहे.

ब - ४. सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन

सुलतानशाही, बहामणी व मुघल कालखंडातील समाज मोठ्या संख्येने शेतीवर अवलंबून होता. शेतीला पूरक अन्य व्यवसाय ही मोठ्या प्रमाणात होते. शेती करण्यासाठी बहुतांशी लोक मोठ्या संख्येने खेड्यामध्ये राहात असत. बारा बलुतेदारी पद्धती समाजात होती. ग्राम संस्थेला विशेष महत्त्व होते. गावची सुरक्षा करणे, दिवाबत्तीची व्यवस्था करणे, गावातील जमिनीची व उत्पन्नाची नोंद करणे, सामूहिक सण साजरे करणे, गावातील भांडण-तंटे सोडवणे इत्यादी कामे ग्रामसंस्थेला करावी लागत. गावचा प्रमुख 'पाटील' असे. त्यास गावात मोठा सन्मान असे. ग्रामीण जीवन स्वयंपूर्ण होते. हिंदू समाजात जातीबद्ध समाज रचना प्रचलित होती. मुस्लिम समाजात शेख, पठाण, सध्यद व परदेशी मुस्लिम यांना श्रेष्ठ मानले जात असे. उलेमा, हकीम, काळी, सुफी परंपरेतील व्यक्तींना समाजात प्रतिष्ठा होती. राज्यकर्तावर्ग, सरदार, जमीनदार यांचे जीवन विलासी होते.

हिंदू-मुस्लिम संबंध - हिंदू-मुसलमान हे धार्मिक दृष्ट्या भिन्न होते तरी सुदूरधारामाजिक पातळीवर त्यांच्यात आचार-विचारांची देवाण-धेवाण होत होती. हिंदूंच्या काही चालीरीती मुसलमानांनी स्वीकारल्या. उदा. पागोटे घालणे, स्त्रियांनी साडी नेसणे इत्यादी. इस्लाम धर्म स्वीकारलेल्या हिंदूंनी आपले परंपरागत रितीरिवाज जपले

होते. करमणुकीचे प्रकार, विलासीपणा, पडदा पद्धती, पायजमा कुडता या मुस्लिम पोशाख पद्धतीचा हिंदूंनी स्वीकार केला होता. सण उत्सवांचा परस्परांवर प्रभाव पडलेला होता. एकमेकांच्या सणात ते सहभागी होत होते. इस्लाममधील समतेचे तत्त्व हिंदू धर्मीयांना व विचारखंतांना पसंत पडले होते.

स्त्री-जीवन - स्त्रियांना समाजात दुव्यम स्थान होते. समाजात बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, सतीची चाल या प्रथा अस्तित्वात होत्या. या अनिष्ट प्रथांचा ती बळी ठरत होती. विधवांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नव्हता. सती प्रथेचे उदात्तीकरण होऊन सग्राट अकबराने त्या प्रथेला विरोध केला होता. सामान्य स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित होत्या. बडिलांच्या संपत्तीत तिला अधिकार नव्हता.

सांस्कृतिक जीवन - इस्लामच्या आगमनानंतर काही काळाने हिंदू-मुस्लिम एकमेकांच्या जवळ आले. त्यातून आचार विचारांची देवाणधेवाण सुरु झाली. काही मुस्लिम विद्वानांनी मराठी भाषेतील काव्य लेखनात प्रावीण्य मिळवले. उदा. हुसेन अंबरखान याने गीतेवर मराठी टीका लिहिला. शेख महमद, वजीर उल्मुल्क यासारख्या मुस्लिम कर्वींनी मराठी ग्रंथ स्वचा केली. तसेच तुर्की, अरबी, फारशी व मराठी या चार भाषांच्या मिश्रणाने 'दक्खणी उर्दू' या भाषेची जडणघडण झाली. सुलतान इब्राहिम आदिलशाह हा सरस्वती व गणेश भक्त होता. त्याने 'नवरसनामा' हा ग्रंथ लिहिला. तसेच शिव व गणेशावरती कवने केली.

दक्षिणेतील आदिलशाह, निजामशाह हे सुलतान उदारमतवादी असल्याने त्यांनी हिंदूना प्रशासनात उच्च जागा दिल्या. कर्तवगार हिंदूना जहागिन्या, मनसबदान्या दिल्या. प्रशासनामध्ये हिंदूंचे सहकार्य घेतले. महाराष्ट्रातील दारकरी संप्रदायाने 'शेख महमद' यास संत म्हणून स्वीकारले. हिंदू-मुस्लिम धर्म हे जरी वेगळे असले तरी ते समाजहितासाठी एकत्र आल्याचे दिसून येते. हे महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक स्थितीचे वैशिष्ट्यच मानावे लागेल.

(क) मराठा कालखड (इ. स. १६३० ते १८१८)

पाश्वर्भूमी - युगपुरुष छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्वराज्याची स्थापना केली. महाराजांनी जातीजातीत विभागलेल्या, परस्परात भांडणान्या व मरगळ आलेल्या मराठी माणसांचे संघटन करून त्यांना स्वातंत्र्याच्या विचाराने भारावून टाकले. त्यांनी रयतेत स्वत्व व स्वाभिमान जागृत करून त्यांना स्वराज्य, स्वधर्म, स्वदेश, स्वसंस्कृती, स्वभाषा यांच्या रक्षणासाठी लढण्याची प्रेरणा दिली. महाराजांनी आदिलशाही, मुघल, सिद्दी, पोर्तुगीज या प्रबळ सत्तांशी संघर्ष करून मराठ्यांची सत्ता स्थिर केली. आपल्या सत्तेचा उपयोग लोककल्याणाकरिता केला. रयतेला त्रासदायक ठरणान्या वतनदारी व्यवस्थेविरुद्ध कणखर धोरण राबविले. प्रशासनात जात, धर्म असा भेद न करता रयतेच्या कल्याणासाठी समतेचे धोरण अंगिकारले. मराठी भूमीतील सर्व जाती-पंथांच्या लोकांचे सहकार्य

हा शिवरायांच्या स्वराज्याचा मुख्य आधार होता. केवळ स्वराज्यातीलच नव्हे तर शत्रू प्रदेशातील स्त्रिया, परधर्मीय प्रार्थनास्थळे, धर्मग्रंथ यांचा आदर करून राजांनी नीतीचे राज्य निर्माण केले. स्वतःची राजधानी, आरमार, लष्कर, प्रशासन, अष्टप्रधानमंडळ, नाणी, किल्ले इत्यादीची निर्मिती व उभारणी करून आपल्या स्वातंत्र्याची, सार्वभौमत्वाची प्रचिती दिली. राज्याभिषेक करून त्यांनी आपल्या सत्तेला धार्मिक अधिष्ठान मिळवून दिले. स्वराज्याच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनात आमूलाग्र बदल झाला.

मराठ्यांच्या इतिहासाचे दोन कालखंड पडतात. एक शिवशाही व दुसरा पेशवाई होय. पेशवे कालखंडात मराठा सत्तेचा विस्तार झाला.

क - ३. राजकीय परिस्थिती

शहाजीराजे भोसले

शहाजी राजांचा जन्म वेरूळच्या भोसले कुटुंबात इ. स. १५९४ मध्ये झाला. त्यांच्या आईचे नाव उमाबाई व वडिलांचे नाव मालोजीराजे होते. मालोजीराजे हे निजामशाही दरबारात पाच्छजारी मनसबदार म्हणून काम करत होते. स्वामीनिष्ठ मालोजी राजांच्या कामगिरीबद्दल निजामशाहाकडून त्यांना पुणे, सुपे, चाकण व इंदापूर या परगण्यांची जहागिरी मिळाली. निजामशाहीच्या वतीने लढत असताना इंदापूरच्या लढाईत मालोजीराजे मारले गेले. त्यानंतर विठोजी भोसले, शहाजी व शरीफजी यांनी पुणे जहागिरीचा सांभाळ केला. आपल्या पित्याप्रमाणे निष्ठेने शहाजीराजांनी निजामशाहीची सेवा केली. निजामशाहीवर चालून आलेल्या मुघल व आदिलशाही फौजांचा त्यांनी आँकटोबर १६२४ मध्ये भातवाडीच्या लढाईत पराभव केला. या युद्धामुळे दक्षिणेच्या राजकारणात शहाजी राजांचा उदय झाला. कर्तबगार मराठा सरदार शहाजीराजे भोसले यांनी मुघल व आदिलशाही सत्तांपासून निजामशाही वाचवण्याचा प्राणपणाने प्रयत्न केला; पण त्यात त्यांना यश न आल्याने इ. स. १६३६ मध्ये निजामशाहीचा शेवट झाला. यानंतर शहाजीराजे आदिलशाही सेवेत रुजू झाले. पुणे-सुपे-चाकण-इंदापूर ही त्यांची मूळची जहागिर त्यांच्याकडे कायम ठेवण्यात आली. त्याचबरोबर कर्नाटकामधील बंगलूरुच्या जहागिरीचा कारभार त्यांच्याकडे सोपवण्यात आला. मराठी अधिकाऱ्यांच्या मदतीने त्यांनी तिथे स्वतंत्र राजदरबार निर्माण केला. राज्यकारभाराची कार्यक्षम यंत्रणा उभी केली. स्वतंत्र न्याय व्यवस्था, जमीन महसूल व जमाखर्चाची व्यवस्था ठेवली. त्यांच्या पदरी विविध जाती-धर्मांचे, बहुविध भाषा जाणणारे सुमारे ७५ कवी व पंडित होते. शहाजीराजे स्वतः साहित्य, संगीत, कलादिकांच्या चर्चेत सहभागी होत असत. त्यांचे संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व होते. बंगलोर, कोलार, होसकोट, दोड्डबाळापूर, सिरा, कनकगिरी व चिक्कबाळापूर इ. प्रदेश शहाजीराजांच्या जहागिरीत मोडत होते. तिथे अनेक मराठी अंमलदार नेमून शहाजीराजांनी महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा प्रसार व विकास केला. तसेच कर्नाटकातील हिंदू नायकांमध्ये सलोखा निर्माण केला. शहाजीराजांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या

जडणघडणीत महत्त्वाचे योगदान दिले. शिमोगा जिल्ह्यातील होदिगेरे या गावी २३ जानेवारी १६६४ रोजी त्यांचे अपघाती निधन झाले. शहाजीराजे यांच्या ऐतिहासिक कामगिरीबद्दल इतिहासकारांनी त्यांना राज्यनिर्माता व राज्य संकल्पक म्हणून गौरविले आहे.

(शहाजीराजे भोसले)

राजमाता जिजाऊ व शिवाजी महाराजांचे बालपण

शहाजीराजे भोसले यांचा विवाह लखुजी जाधवांची कन्या जिजाबाई यांच्याशी डिसेंबर, १६०५ मध्ये झाला. विवाहावेळी जिजाबाईचे वय १० वर्षे होते. पुढे त्यांचे पोटी दि. १९ फेब्रुवारी १६३० रोजी शिवनेरी किल्ल्यावर शिवरायांचा जन्म झाला. शिवाजी महाराजांचे बालपण खडतर होते. बालशिवाजी व जिजाबाई बंगलूरु मुक्कामी असताना शहाजीराजांनी बालशिवाजींच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. शिवाजीराजांना रामायण, महाभारतातील कथांचा परिचय करून दिला. मराठी, संस्कृत व फारसी भाषेचे शिक्षण दिले. अश्वारोहण, तलवारबाजी, दांडपट्टा, भालाफेक, कुस्ती इत्यादीचे शिक्षण देण्यात आले. पुणे जहागिरीमध्ये शिवाजीराजांना राज्यकारभाराचे पहिले धडे जिजाबाईकडून मिळाले. जिजाबाईमध्ये राज्यकारभार कौशल्य होते. जहागिरीची व्यवस्था पाहत असताना अनेक तंत्र्यांचे निकाल त्यांनी

(राजमाता जिजाऊ)

स्वतः दिले. तसेच त्यांनी अनेक वर्तने व देण्या दिल्याचे संदर्भ सापडतात. मोठ्या संकटाला सामोरे जाण्याचा प्रसंग जेव्हा जेव्हा शिवाजी महाराजांवर आला, तेव्हा तेव्हा ते आपल्या राज्याची व्यवस्था माता जिजाबाईकडे सोपवून जात असत. आईच्या आशीर्वादाने आपणास यश येते, अशी त्यांची श्रद्धा होती. बालपणी शिवाजी महाराजांच्या मनावर जिजाबाईनी धर्मनिष्ठा, स्वातंत्र्य, चारित्र्यनिष्ठा व स्वाभिमान यांचे संस्कार घडविले. शिवराज्याभिषेकानंतर मातोश्री जिजाबाई यांचे १७ जून १६७४ रोजी निधन झाले.

स्वराज्याची स्थापना

शहाजीराजांनी पुणे-सुपे-चाकण-इंदापूर जहागिरीचा कारभार जिजाबाई व बालशिवाजी यांच्याकडे सोपवला. जहागिरीतील प्रदेश शिवाजीराजांच्या ताब्यात तर जहागिरीतील किल्ले आदिलशाहीच्या ताब्यात होते. त्यामुळे प्रदेश रक्षणासाठी किल्ले ताब्यात असणे आवश्यक होते. पुण्यास येताच शिवाजी महाराजांनी बारा मावळ प्रांत काबीज केला. मावळ म्हणजे साधारणपणे शहाजीराजांच्या जहागिरीच्या मावळत्या बाजूचा डोंगराळ प्रदेश होय. हा प्रदेश सहयाद्रीच्या धरेलगतचा आहे. या प्रदेशात अंदरमावळ, नाणेमावळ, पवनमावळ, कोरबारसेमावळ, पौडखोरे, मुठेखोरे, मुसेखोरे, गुंजनमावळ, कानदखोरे, वेळवंडखोरे, हिरडस मावळ आणि रोहिडखोरे यांचा समावेश होता. हा प्रदेश अत्यंत डोंगराळ आणि दुर्गम असून या प्रदेशाकडे मुस्लिम सत्तांचे पूर्ण दुर्लक्ष होते. शिवाजीराजांनी या प्रदेशात दंगलखोरांचा बंदोबस्त करून शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली. त्यामुळे रयतेच्या मनात महाराजांविषयी आदर आणि आत्मीयतेची भावना निर्माण झाली. शिवाजीराजांनी फौजेची उभारणी केली. संभाजी कावजी, येसाजी कंक, बाजी पासलकर, तानाजी मालुसरे, बाजीप्रभू देशपांडे, जिवा महाला, मदारी मेहतर, नेतोजी पालकर, बहिर्जी नाईक, मुरारबाजी देशपांडे इत्यादी जिवाभावाचे सवंगडी त्यांना मिळाले. शिवाजीराजांनी रोहिडेश्वराच्या मंदिरात स्वराज्य स्थापनेची शपथ घेतली. राजांनी इ. स. १६४६ मध्ये तोरणा किल्ला जिंकून घेऊन पुढे राजगड, कोंढाणा, पुरंदर यांसारखे महत्त्वपूर्ण किल्ले ताब्यात घेतले.

छत्रपती शिवाजी महाराज व आदिलशाही संबंध - स्वराज्याच्या विस्तारासाठी जावळीचा दुर्गम प्रदेश मिळवणे छत्रपती शिवाजी महाराजांना आवश्यक वाटू लागले. इ. स. १६५६ मध्ये जावळीवर स्वारी करून आदिलशाही सरदार चंद्रराव मोरे याचा पराभव केला. जावळी विजयाने स्वराज्याच्या कक्षा रुदावल्या. रायगडसारखा बुलंद किल्ला ताब्यात आला.

जावळीचा प्रदेश आपल्या ताब्यातून गेल्याने आदिलशाहीचा क्रोध अनावर झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या बंदोबस्तासाठी अफजलखान या बलाढ्य सरदारास त्याने पाठवले. अफजलखानाबोरोबर उघड्या मैदानावर लढाई करण्यापेक्षा दुर्गम प्रदेशात लढण्याचे महाराजांनी ठरवले. त्यानुसार महाराज राजगडावरून जावळी खोन्यातील प्रतापगडाकडे गेले. उभय पक्षात भेटीबाबत बोलणी झाली. त्यानुसार दि. १० नोव्हेंबर १६५९ रोजी प्रतापगडाच्या पायथ्याशी छत्रपती शिवाजी

महाराज व अफजलखान यांच्यात भेट झाली. भेटीप्रसंगी अफजलखानाने दगा दंताच प्रसंगावधान राखून अत्यंत चपलाईने महाराजांनी अफजलखानास ठार केले. यानंतर अल्पावधीतच महाराजांनी पन्हाळ्यापर्यंतचा आदिलशाहीचा प्रदेश जिंकला.

अफजलखानाचा वध होऊन पन्हाळगडासारखा किल्ला महाराजांच्या ताब्यात गेल्यामुळे आदिलशाहीला धक्का बसला. पन्हाळगडासारखा अत्यंत महत्त्वपूर्ण किल्ला परत मिळवण्यासाठी सिद्दी जोहर यास प्रचंड फौज देऊन पन्हाळ्यावर पाठवले. महाराज पन्हाळ्यावर असतानाच सिद्दीने गडास वेढा दिला. वेढा दीर्घकाळ चालू राहिला. दरम्यानच्या काळातच शायिस्ताखान पुण्यावर चालून आला. छत्रपती शिवाजी महाराज दुहेरी संकटात सापडले. महाराजांना किल्ल्यातून बाहेर पडणे आवश्यक वाटू लागले. जुलै १६६० मध्ये रात्रीच्या वेळी निवडक सैन्यानिशी महाराज किल्ल्यातून बाहेर पडले. त्यांनी विशाळगडाकडे दौड सुरु केली. शत्रूने त्यांचा पाठलाग सुरु केला. बाजीप्रभू देशपांडेनी निवडक सैन्यानिशी पावरखिंडीत सिद्दीच्या सैन्यास रोखून धरले. प्रचंड धुमशचक्री झाली. महाराज विशाळगडावर पोहचल्याचा तोफेचा इशारा मिळताच बाजीप्रभूनी देह ठेवला.

(छत्रपती शिवाजी महाराज)

छत्रपती शिवाजी महाराज व मुघल संबंध - स्वराज्यावर चालून आलेला व पुण्याच्या लाल महालात तळ ठोकलेल्या शायिस्ताखानाचा बंदोबस्त करण्याचे महाराजांनी उरवले. निवडक सैन्यानिशी महाराजांनी दि. ५ एप्रिल १६६३ रोजी रमजानच्या दिवसात रात्री खानावर छापा टाकला. महाराजांनी शायिस्ताखानावर वार केला पण तो बोटावर निभावला. शायिस्ताखानाची बोटे छाटली गेली. खानाची बेइज्जती झाली. औरंगजेब बादशाहाने अपयशी ठरलेल्या शायिस्ताखानाची बंगालच्या सुभ्यावर रवानगी केली.

शायिस्ताखानाने सतत तीन वर्षे स्वराज्यातील प्रदेशाची लूट केली. याचा बदला घेण्यासाठी महाराजांनी मुघलांच्या वैभवशाली सुरत शहरावर स्वारी करण्याचे ठरवले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जानेवारी १६६४ मध्ये सुरतेवर स्वारी केली. या वेळी महाराजांनी

तेथील सामान्य जनतेला व धार्मिक स्थळांना उपद्रव दिला नाही.

सुरत स्वारीमुळे सग्राट औरंगजेबाची बेइज्जती झाली. मराठ्यांचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठी सग्राट औरंगजेबाने मिळाराजे जयसिंग याला व दिलेखानाला प्रचंड फौज देऊन दक्षिणेत पाठवले. त्यांनी महाराष्ट्रात येऊन सर्व बाजूंनी शिवाजी महाराजांना अडचणीत टाकले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जीवित हानी टाळण्यासाठी जयसिंगाबरोबर वाटाघाटी करून 'पुंदरचा तह' केला. या तहाने मुघलांना २३ किल्ले व चार लक्ष होनांचा प्रदेश देण्याचे मान्य केले. परिणामतः या लहामुळे स्वराज्याच्या कार्याला काही काळ खीळ बसली. पुंदरच्या तहानंतर मिळाराजे जयसिंगाच्या प्रस्तावानुसार शिवाजी महाराज सग्राट औरंगजेबाच्या भेटीसाठी पुत्र संभाजी व निवडक विश्वासू सहकाऱ्यांसह आग्न्यास रवाना झाले. १२ मे १६६६ ला औरंगजेबाच्या वाढदिवशी ही भेट झाली. या वेळी औरंगजेबाने कपटाने शिवाजी महाराजांना कैद केले.

१९ ऑगस्ट १६६६ ला छत्रपती शिवाजी महाराज पुत्र संभाजीसह आग्न्याहून निसटले. राजपुत्र संभाजीला मथुरेला ठेवून महाराज वेशांतर करून महाराष्ट्रात सुखरूप परतले. छत्रपती शिवाजी महाराज आपल्या हातून निसटल्याचे दुःख बादशहा औरंगजेब जन्मभर विसरू शकला नाही.

राज्याभिषेक

शिवाजी महाराजांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये स्वराज्याची स्थापना केली होती. आपल्या राजसत्तेला धर्मशास्त्रीय, नैतिक व कायदेशीर अधिष्ठान प्राप्त होण्यासाठी व समाजमान्यतेसाठी महाराजांनी स्वतःला राज्याभिषेक करून घेण्याचे ठरवले. त्यानुसार ६ जून १६७४ रोजी शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक झाला. याप्रसंगी 'छत्रपती' ही पदवी धारण केली. स्वतंत्र, सार्वभौम राज्याचे ते 'छत्रपती' झाले.

राज्याभिषेकाचे महत्त्व

शिवराज्याभिषेकामुळे भारताच्या इतिहासात एक नवे युग अवतरले. यानंतर मराठी राज्याला स्वतंत्र व सार्वभौम राज्याचा दर्जा प्राप्त झाला. राजपत्रांवर यापुढे 'क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपती' असा निर्देश करण्यास सुरुवात झाली. राज्यारोहणापासून नवा राज्याभिषेक शक सुरु करण्यात आला. त्यामुळे महाराज युगप्रवर्तक शककर्ते ठरले. स्वतंत्र कालगणनेमुळे त्यांची सत्ता सार्वभौम होती हे सिद्ध झाले. महाराजांनी स्वतःची 'शिवराई' व 'होन' ही नाणी पाडली. छत्रपतींना सर्व जाती-धर्माच्या गुन्हेगारांना शिक्षा करण्याचा अधिकार मिळाला. स्वराज्यातून सुराज्याकडे वाटचाल सुरु झाली.

कर्नाटक मोहीम - राज्याभिषेकानंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कर्नाटक मोहीम आपल्या हाती घेतली. कर्नाटक मोहिमेसाठी कुतूबशाहने सर्वतोपरी मदत करण्याचे मान्य केले. तुंगभद्रा ते कावेरी-पर्यंतचा मुलूख छत्रपतींच्या आधिपत्याखाली आला. जिंजीचा किल्ला जिंकला. तंजावरपासून आपला सावत्रभाऊ व्यंकोजी याचे बरोबर सलोख्याची बोलणी केली. स्वराज्याचा विस्तार रायगडापासून जिंजीपर्यंत झाला. शिवछत्रपतींच्या स्वराज्याने रयतेस अभिप्रेत असलेली

राजसत्ता प्रत्यक्षात आणली. ३ एप्रिल १६८० रोजी छत्रपती शिवाजी महाराजांचे रायगडावर निधन झाले. स्वातंत्र्यलढ्याचा असामान्य सेनानी व थोर मानवतावादी राजा म्हणून शिवाजी महाराजांचे भारताच्या व जगाच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे योगदान

भारताच्या इतिहासात होऊन गेलेल्या लोकोत्तर पुरुषांमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा आदराने उल्लेख केला जातो. सामान्य रयतेला सुखी करण्यासाठी महाराजांनी विविध उपाययोजना आखल्या. रयतेचे शोषण व जुलूम करण्याच्या वतनदारांचे हक्क काढून घेतले. रयतवारी पद्धती सुरु केली. कठोर शिक्षा करून चोरांचा व गुंडांचा बंदोबस्त केला. अधिक शेती लागवडीखाली याची म्हणून शेतकऱ्यांना व गावच्या पाटलांना प्रोत्साहन दिले. पडीक जमीन लागवडीखाली आणणाऱ्यास सुरुवातीला काही वर्षे शेतसाच्यात सवलत दिली. दुष्काळ प्रसंगी व शत्रूच्या आक्रमणाच्या वेळी शेतकऱ्यांना मदत केली. आवश्यकता भासेल तेव्हा सरकारकडून शेतकऱ्यांना कर्ज व बी-वियाणे पुरविण्याची व्यवस्था केली.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्व जाती-वर्गांचे नेतृत्व केले. वंशपरंपरेने न नेमता गुणवत्तेप्रमाणे कर्तृत्ववान् व्यक्तीला महत्त्वाच्या पदावर नेमले. स्वराज्यातील मराठी जनतेच्या सदगुणांना चालना देऊन राष्ट्रीय कार्यासाठी प्रोत्साहन दिले. स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी सर्व जाती-धर्माच्या लोकात लढण्याची जिद्द निर्माण केली. त्यामुळेच पुढील काळात संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांसारखे उत्कृष्ट सेनानी तयार झाले.

महाराजांनी आपल्याच माणसांना राजकारण, लष्कर, आरमार, राज्यकारभार, मुत्सद्देगिरी अशा क्षेत्रांत नेमून त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला वाव दिला. नोकरांना रोख व नियमित वेतन दिले जात असे. नियम मोडणाऱ्याला कठोर शासन केले जाई; म्हणूनच महाराजांची प्रशासकीय व्यवस्था सर्वसामान्यांच्या हिताची आणि गतिमान ठरली.

छत्रपती शिवाजीराजांनी राज्यशिष्टाचाराचे संकेत तंत्रोत्तंत पाळले होते. डामडौल, चैनबाजी, विलासीवृत्ती यांना त्यांनी थारा दिला नाही. रयतेच्या कल्याणालाच प्राधान्य दिले. स्वतःच्या मालकीचे किल्ले, लष्कर व आरमाराची उभारणी करून शत्रूपासून स्वराज्याचे रक्षण केले. लष्करी बलावर जावळीचे चंद्रराव मोरे, शहजादा मुरादबक्ष, कारतलबखान, जसवंतसिंग, शायिस्ताखान. यांच्यावर मात केली. महाराजांच्या आरमारातही इब्नाहिमखान, दौलतखान, मायनायक भंडारी, सिद्दी संबुळ, सिद्दी मिस्त्री यांशिवाय ख्रिश्चन, कोळी वगैरे अनेक जातीजमातीचे लोक होते. महाराजांनी हेरखाते व लष्कर यांच्यात समन्वय राखला होता. महाराजांमध्ये जागरूकता, सतर्कता, धाडस व संघटन कौशल्य हे गुण उपजतऱ्यांचे होते. अनेक महत्त्वाच्या मोहिमांचे नेतृत्व त्यांनी स्वतः केले.

युरोपियन लोक आपल्यापेक्षा व्यापार, विज्ञान, तंत्रज्ञान, दारूगोळा वगैरे क्षेत्रांत प्रगत आहेत हे महाराजांना ज्ञात होते; म्हणून

त्यांनी फ्रेंच, पोर्टुगिजांकडून तोफा व दारूगोळा मिळवला होता. त्याचप्रमाणे इंग्रजांकडे तोफा व दारूगोळ्याची मागणीही केली होती, पण इंग्रजांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले. कर्नाटक मोहिमेवर असताना त्यांनी मद्रासाच्या इंग्रजांकडे अभियंते, तंत्रज्ञ याबाबतही मागणी केली होती. या लोकांकडून मराठी माणसांना स्थापत्य व लष्कर विषयक तंत्रज्ञान शिकता यावे आणि आपल्या लष्करातही तज्ज्ञ मराठी मंडळी निर्माण क्वाही असा महाराजांचा यामागे आधुनिक दृष्टिकोन होता.

मराठा स्वातंत्र्ययुद्ध

छत्रपती संभाजी महाराज

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर युवराज संभाजी छत्रपती झाले. छत्रपती संभाजी महाराजांना सिद्दी, पोर्टुगीज व मोगल यांच्याबरोबर सतत संघर्ष करावा लागला. मराठ्यांचे स्वातंत्र्य संपवण्यासाठी खुदद औरंगजेब प्रचंड सैन्यानिशी महाराष्ट्रात उतरला. छत्रपती संभाजीच्या शौर्यामुळे शत्रूस फार मोठी दहशत बसली. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर ज्येष्ठ पुत्र या नात्याने छत्रपती पदावर संभाजीचा पूर्ण हक्क होता; परंतु रायगडावरील अण्णाजी दत्तो, प्रल्हाद निराजी, मोरोपंत पिंगळे इ. प्रधानांनी त्यांचा हक्क डावलून राजाराम महाराजांना छत्रपती म्हणून घोषित केले. तेव्हा युवराज संभाजीराजांनी विरोधकांचा बंदोबस्त करून छत्रपतीपद मिळवले. अंलगत कटकारस्थाने चालू असताना मराठी राज्य शत्रूकडून चोहोबाजूनी वेढले होते. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत पित्याविरुद्ध बंड करणाऱ्या औरंगजेब पुत्र शहजादा अकबरास आश्रय देण्याचे धाडस संभाजीराजांनी दाखवले. त्यानंतर अफाट फौज घेऊन खुदद औरंगजेब मराठी राज्यावर चालून आला असता संभाजी महाराजांनी मोठ्या शौर्याने प्रतिकार केला. त्यामुळे पहिल्या टप्प्यात औरंगजेबाला माघार घ्यावी लागली. परिणामी इ. स. १६८५ मध्ये मराठ्यांसोबतचा लढा थांबवून आदिलशाही व कुतूबशाहीविरुद्ध मोहीम हाती घेतली.

छत्रपती संभाजी महाराजांनी मदतीचा हात पुढे करून विजापूर व गोवळकोडा राज्याला सर्व प्रकारची मदत केली; परंतु या दोन्ही मुघल सत्ता अवघ्या दोन वर्षांत कोसळल्या. छत्रपती संभाजी महाराजांना आपल्या नऊ वर्षांच्या कारकिर्दीत स्वकीयांबरोबरच सिद्दी, पोर्जुगीज व मोगल यांच्याबरोबर सतत संघर्ष करावा लागला. छत्रपती संभाजीराजांच्या शौर्यामुळे शत्रूस फार मोठी दहशत बसली. इ. स. १६८९ मध्ये संगमेश्वर येथे शेख निजामाने (मुखर्बखान) छत्रपती संभाजी व कवी कलश यांना पकडले, औरंगजेब बादशाहाच्या आज्ञेने भोमा नदीच्या तीरावर वढू बद्रक येथे ११ मार्च १६८९ रोजी उभयतांना अंत्यंत क्रूरपणे ढार मारले. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या निधऱ्या छातीने शरणागतीचा एक शब्दही न काढता जे वीरमरण आणि हौतात्म्य पत्करले, ते महाराष्ट्राला सदैव प्रेरणादायी ठरले आहे. संभाजी महाराजांच्या हौतात्म्याने स्वातंत्र्यदेवतेचे होमकुंड प्रज्वलित झाले. सूडाने पेटून उठलेल्या मराठी समाजास चिरडून टाकणे औरंगजेबाला कदापि शक्य झाले नाही. छत्रपती संभाजी महाराजांचा आणखी एक

(छत्रपती संभाजी महाराज)

उल्लेखनीय गुणविशेष म्हणजे ते संस्कृत पंडित होते. बुधभूषण या संस्कृत ग्रंथात छत्रपती संभाजी महाराजांनी काव्यालंकार, शास्त्रे, पुराणे, संगीत आणि धनुर्विद्या यांचा सखोल अभ्यास केला होता याचा उल्लेख आहे. छत्रपती संभाजीराजांनी 'बुधभूषण', 'नायिकाभेद', 'नखशिख' व 'सातसतक' हे चार ग्रंथ लिहिले.

छत्रपती राजाराम महाराज

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या नंतर राजाराम महाराज छत्रपती झाले. त्यांनी जिंजीला राहून मोगलांविरुद्ध लढा चालू ठेवला. या कामी संताजी-धनाजी या दोन सेनापतींनी मुघलांना जेरीस आणले. राजाराम महाराजांनी मराठा सरदारांना वतने दिली. परिणामतः मराठी राज्यात अनेक सत्तांकेंद्रे उदयास आली.

(छत्रपती राजाराम महाराज)

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या नंतर राजाराम महाराजांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत मराठ्यांचे नेतृत्व केले. स्वराज्यातील ठाणी शत्रूच्यां हाती भराभर पडत होती. राजधानी रायगडला वेढा पडला असता राजाराम महाराजांनी कर्नाटकात जिंजीला राहून मोगलांविरुद्ध लढा चालू ठेवला. आपल्या मृदू व सौजन्यशील स्वभावाने त्यांनी हाताखालच्या माणसांत आदराचे स्थान मिळवले. रामचंद्रपंत अमात्य, शंकराजी नारायण या दोन प्रधानांकडे महाराष्ट्रातील स्वराज्याचा कारभार सोपवला तसेच त्यांना निर्णयस्वातंत्र्य दिले. राजाराम महाराजांच्या कार्यकाळात संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव या सेनानींनी मोघल पक्षाकडील अलीमर्दानिखान, इस्माइलखान, शेख निजाम, जाननिसारखान, सर्जाखान, तहब्बुरखान अशा नामांकित सरदारांना पराभूत करून शत्रूला सळो की पळो करून सोडले. त्यामुळे मराठ्यांचे नीतिधैर्य वाढले. संताजी-धनाजी जवळ आला आहे, असे समजताच मोगल सेनानीस भीतीने कापरे भरे. राजाराम महाराजांच्या कार्यकाळात कर्तवगार मराठ्यांनी औरंगजेबाकडून स्वराज्याचा मोठा हिस्सा परत जिकून घेतला. एवढेच नव्हे, तर नर्मदा ओलांडून माळव्यात लष्करी धामधूम माजविली. राजाराम महाराजांनी मराठा सरदारांना वतने व जहागिन्या दिल्या. इ. स. २ मार्च १७०० मध्ये राजाराम महाराजांचा सिंहगडावर मृत्यू झाला.

महाराणी ताराबाई

महाराजांच्या मृत्यूनंतर महाराणी ताराबाईने औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत मोगलांशी संघर्ष करून स्वराज्याचे रक्षण केले. मुघल शत्रूविरुद्ध प्रथम छत्रपती संभाजी, त्यानंतर छत्रपती राजाराम व पुढे महाराणी ताराबाईनी लढा दिला. या सोनेरी पर्वाला 'मराठ्यांचे स्वातंत्र्य-युद्ध' असे म्हणतात.

(महाराणी ताराबाई)

राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर महाराणी ताराबाईनी आपले वैधव्याचे दुःख बाजूला ठेवून मराठी सत्तेची सूत्रे आपल्या हाती घेतली. औरंगजेबाने नव्या उत्साहाने मराठ्यांच्या ताब्यातील किल्ले जिंकण्याची मोहीम हाती घेतली होती. त्यामुळे सर्वत्र लष्करी धुमश्वेकी चालू होती. अशा परिस्थितीत उत्तम राज्यकारभार, लष्करी मोहिमांचे संयोजन, राज्यातील सेनानी अधिकाऱ्यांवर देखेख व वचक याबाबतीत ताराबाईनी महत्वाची कामगिरी बजावली. स्वराज्यातील औरंगजेबाच्या हालचालींना पायबंद घालण्यासाठी त्यांनी आक्रमक पवित्रा घेतला. मराठी सेनानींना धाडसीपणाने खानदेश, माळवा, गुजरात या मोगल प्रदेशात आक्रमणे करण्यास प्रोत्साहन दिले. औरंगजेबासारख्या महाबलाढ्य सत्ताधीशांशी एका चिमुकल्या राज्याच्या राणीने सतत सात वर्षे इतका प्रदीर्घ काळ संघर्ष केल्याचे एकही उदाहरण भारताच्या इतिहासात नाही. मराठ्यांचे स्वातंत्र्य युद्ध हे लोकयुद्ध होते, त्यात सर्व जातीजमातीच्या लोकांचे मोलाचे योगदान होते. मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा शेवट औरंगजेब बादशाहाच्या मृत्यूने झाला.

छत्रपती शाहू - महाराणी ताराबाई यांच्यातील यादवी

मराठा स्वातंत्र्य संग्रामाच्या काळात संभाजी महाराजांचा पत्नी राणी येसूबाई व पुत्र शाहू औरंगजेबाच्या कैदेत होते. इ. स. १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्युमुळे मराठा स्वातंत्र्य संग्रामाचा शेवट झाला. दुही निर्माण करण्यासाठी ८ मे १७०७ रोजी शाहूंची कैदेतून सुटका केली. शाहू महाराष्ट्रात आले. महाराणी ताराबाईने त्यांचा गादीवरील हक्क नाकारून त्यांना तोतया म्हणून घोषित केले. उभय पक्षांनी युद्धाची तयारी केली. दरम्यानच्या काळात छत्रपती शाहूच्या पक्षातील बालाजी विश्वनाथने मराठ्यांचे सेनापती धनाजी जाधव यांचे मतपरिवर्तन केले. भीमा नदीच्या काठी खेड येथे युद्ध होऊन शाहूच्या पक्षाचा विजय झाला. छत्रपती शाहू महाराजांनी सातारा येथे स्वतःचा राज्याभिषेक केला. त्यामुळे महाराणी ताराबाईने कोल्हापूर येथे मराठ्यांच्या दुसऱ्या गादीची स्थापना केली. सातारा-कोल्हापूर या दोन गाद्यांमधील संघर्ष वारणेच्या तहाने संपला. त्यामुळे मराठ्यांच्यातील यादवीची समाप्ती झाली. मराठ्यांचे स्वातंत्र्य युद्ध हे 'लोकयुद्ध' होते. त्यात सर्व जाती जमातीच्या लोकांचे मोलाचे योगदान होते.

मराठी सत्तेचा विस्तार

मराठ्यांच्या यादवीच्या काळात बालाजी विश्वनाथने छत्रपती शाहूना अत्यंत प्रामाणिकपणे व विश्वासाने मदत केली. याची जाणीव शाहू महाराजांनी ठेवून बालाजी विश्वनाथला पेशवेपद दिले. बालाजी विश्वनाथने शाहूविरोधकांवर मात केली. कान्होजी आंन्यांसारख्या मातब्बर सरदाराला छत्रपती शाहूच्या पक्षात आणले. दिल्लीच्या बादशाहाकडून चौथाई, सरदेशमुखी इ. सनदा प्राप्त केल्या. बालाजी विश्वनाथच्या मृत्यूनंतर शाहूने त्याचा मुलगा बाजीराव यास पेशवेपद दिले. त्यामुळे भट घराण्याकडे वंशपरंपरेने पेशवाई सुरु झाली.

मराठी सत्तेचा आर्थिक प्रश्न सोडवणे आणि दूरवरच्या प्रदेशात साम्राज्य विस्तार करण्याच्या हेतूने बाजीरावाने उत्तरेकडे विस्तारवादी धोरणाचा स्वीकार केला. दाभाडे प्रकरण, छत्रसालला मदत आणि दिल्लीवर वर्चस्व स्थापनेचे प्रयत्न हे त्यांच्या कामगिरीचे वैशिष्ट्य होय. दक्षिणेत निजाम, सिद्दी, पोर्टुगीज इत्यादी मराठी शत्रूंवर वचक निर्माण केला. या काळी बंधू चिमाजीआप्पा आणि इतरांचे सहकार्य लाभले.

बाजीरावाने कर्तृत्ववान व्यक्तींना संघी दिल्यामुळे शिंदे, होळकर, गायकवाड, पवार अशी कित्येक कर्तवगार मराठा सरदार घरणी राजिकारणात पुढे आली. या कर्तवगार घराण्यांनी महाराष्ट्राच्या बाहेर बडोदा, धार, इंदोर, ग्वालहेर, देवास, उज्जैन अशी अनेक राजकीय प्रभाव क्षेत्रे निर्माण केली व तिथे मराठी संस्कृतीचा प्रसार केला. मराठा सरदारांनी पंजाब जिंकून अटकेपार मराठी सत्तेचा झेंडा फडकविला.

पहिल्या बाजीरावानंतर बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब पेशवे झाले. नानासाहेबांनी आपले लक्ष दक्षिणेकडे केंद्रित केले. बंगाल प्रांतावरून पेशवे-भोसले संघर्ष, निजाम, सिद्दी, यांच्याशी संघर्ष निर्माण झाले. याच काळात इंग्रजांनी बंगालमध्ये इंग्रजी सत्तेचा पाया घातला. आंन्यांच्या आरमारावरच मराठी सत्ता सामर्थ्यशाली आहे, हे ओळखून इंग्रजांनी कूटनीतीचा वापर करून मराठ्यांच्या मदतीनेच आंन्यांचे आरमार नष्ट केले. नानासाहेबांच्या उत्तर धोरणातून १७६१ मध्ये तिसरे पानिपत युद्ध घडून आले. युद्धातील पराभवामुळे मराठे व मराठी सत्ता दुबळी झाली.

पेशव्यांच्या मालिकेतील सर्वश्रेष्ठ पेशवा म्हणून इतिहासकारांनी पहिल्या माधवराव पेशव्यांचा उल्लेख केला आहे. निजाम, हैदर यांसारख्या शत्रूंचा पराभव केला. स्वार्थी मराठा सरदार वठणीवर आणले. आग्रा-दिल्ली-पंजाबवर वर्चस्व स्थापले. नजीबखान रोहिल्याचा पराभव केला. शाहआलमला पुन्हा दिल्लीच्या तख्तावर बसवले. संपूर्ण हिंदुस्थानात मराठ्यांचा दरारा निर्माण केला. पानिपत युद्धामुळे मराठ्यांची गेलेली प्रतिष्ठा माधवरावांनी पुन्हा प्राप्त केली. मराठे अजून जिवंत व सामर्थ्यशाली आहेत हे दाखवून दिले. पहिल्या माधवराव पेशव्यांविषयी इतिहासकार ग्रँड डफ म्हणतो, की 'पानिपतचे मैदान मराठ्यांना जेवढे घातक ठरले नाही त्यापेक्षा ही अधिक घातक त्यांचा अकाली मृत्यू ठरला.'

'राघोबादादा' यांना पेशवेपद हवे होते, परंतु नारायणरावांना ते पद मिळाले. पेशवेपदप्राप्तीवरून नारायणरावांचा खून झाला. नारायणरावांच्या खुनानंतर सर्व सत्ता बारभाईच्या हाती आली. त्यामुळे राघोबादादा नामगात्र पेशवे बनले. या काळात उत्तर भारतात महादजी शिंदे यांनी वर्चस्व स्थापन केले, तर दक्षिण भारतात नाना फडणिसांच्या हाती सत्ता केंद्रित झाली. बारभाईचे व राघोबादादांचे न पटल्याने राघोबादादांनी इंग्रजांच्या मदतीने सत्ता घेण्याचा प्रयत्न करून मराठी सत्तेचे प्रचंड नुकसान केले. नारायणरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा अल्पवयीन मुलगा सर्वाई माधवराव पेशवे झाले. मात्र राज्यकारभार

धोरणी लोकांच्या हाती आला. यांना 'बारभाई' असे म्हणतात. महादजी शिंदे

बारभाई मंडळाकरिता सर्वस्व अर्पून मराठी सत्तेचे हित ज्या मराठी सरदारांनी साधले त्यात अग्रक्रमाने महादजी शिंदे यांचे नाव घेतले जाते. महादजी शिंदे यांनी इ. स. १७७१ मध्ये दिल्ली काबीज करून दिल्लीच्या तख्तावर शाहआलमला बसवले. पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धात पराक्रम गाजबून इंग्रजांसोबत सालबाईचा तह करून मराठी राज्याचे हित जपले. फ्रेंच सेनानी डी. बॉयनच्या नेतृत्वाखाली कवायती फौज उभारली. गोहदच्या राजाच्या ताब्यातील ग्वालहेर इ. स. १७८४ मध्ये जिंकले. महादजीच्या कर्तवगारीची दखल घेऊन बादशाहाने त्यांस नोव्हेंबर १७८४ मध्ये 'वकील-ए-मुतालिक' हे पद देऊन गौरविले. त्यांनंतर महादजींनी आग्रा जिंकले.

(महादजी शिंदे)

रजपूतांकडून खंडणी वसूल केली. गुलाम कादिरच्या ताब्यातून दिल्ली मुक्त करून गुलाम कादिरचे डोळे काढले. महादजींच्या या कामगिरीमुळे बादशाहाने आपल्या राज्यात गोवध बंदी घातली. हिंदूंची मथुरा, वृंदावन ही पवित्र तीर्थक्षेत्रे महादजींच्या ताब्यात दिली. अशा या कर्तवगार सेनानीचे पुण्याजवळील वानवडी येथे १२ फेब्रुवारी १७९४ रोजी निधन झाले.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर

महादजीप्रमाणेच हिंदुस्थानमध्ये अहिल्याबाई होळकरांनी लौकिक मिळवला. त्यांचा जन्म बीड जिल्ह्यात चौंडी या गावी शिंदे घराण्यात इ. स. १७२५ मध्ये झाला. त्यांनी महापराक्रमी सेनानी व सासरे मल्हारराव होळकर यांचा वारसा जपला. कुंभेरीच्या लळ्यात अहिल्यादेवीचे पती खंडेराव धारातीर्थी पडल्याने ऐन तारुण्यात त्यांच्यावर वैधव्य कोसळले. मल्हाररावांनी त्यांना धीर देत राजकारण व समाजकारणातील बारकावे समजावून दिले. त्यामुळे मल्हाररावांच्या गैरहजेरीत त्या सक्षमपणे कारभार पाहू लागल्या. अद्भुत साहस व रणकौशल्य दाखवून सर्व कार्यात यश मिळवले. अहिल्याबाईना अन्यायाची चीड होती. होळकर राज्यात त्यांनी नियमबद्ध न्यायालयाची

मुहूर्तमेड रोवली. खाजगी जीवनात अत्यंत दयाळू व क्षमाशील असलेल्या अहिल्याबाई न्याय देताना कठोर होऊन निःपक्षपातीपणे वागत. अंतिम न्यायनिवाडा त्या स्वतः करत. स्वतःचा मुलगा मालेरावांनी केलेल्या गुन्ह्याबद्दल पाच कोरडे ओढण्याची शिक्षा ठोठावली. कृषी विकास व शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी योजना राबविल्या. लष्करी मोहिमेत व्यस्त असलेल्या तुकोजीरावाला प्रोत्साहन दिले. त्यास लष्करी कुमक व द्रव्य पुरविले. अहिल्याबाईनी आपल्या खजिन्याचे खाजगी व सरकारी असे दोन भाग केले होते. खाजगी व सरकारी कोषासाठी त्यांनी व्यवस्था आखून दिली होती. खाजगी कोषातून त्यांनी दानधर्म केला. अनेक तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी मंदिरांचा जीर्णोदधार केला. मंदिरे, धर्मशाळा, घाट, बारवा बांधल्या. अनंछत्रे, पाणपोया सुरु केल्या. आपल्या आदर्श कार्याभिन्ने त्यांनी सर्वांच्या मनात आदराचे स्थान मिळवले. अशा या पुण्यश्लोक अहिल्यादेवीचा मृत्यू महेश्वर येथे इ. स. १७९५ मध्ये झाला.

(पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर)

सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर राघोबादादांचे पुत्र बाजीराव (दुसरा बाजीराव) पेशवे बनले; पण अकार्यक्षम असल्याने राज्य-कारभाराची घडी विस्कटली. त्याचा फायदा इंग्रजांनी घेऊन एक-एक बलशाली मराठा सरदारांचा पराभव केला. शेवटी १८०२ च्या वसई तहाने मराठ्यांच्या राज्याची न्हासाच्या दिशेने वाटचाल सुरु झाली. १८१८ मध्ये मराठ्यांची सत्ता कायमची नष्ट झाली. पर्यायाने महाराष्ट्रावर इंग्रजी सत्तेचे वर्चस्व निर्माण झाले.

क - २. आर्थिक परिस्थिती

मराठ्यांच्या काळात शेती हेच सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन होते. त्या काळात कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था होती. स्वराज्यात जमीन मोजणीची पद्धती सुरु केली. जमीन मोजण्यासाठी एका काठीची योजना केली. तिला 'शिवशाही काठी' असेही संबोधले जाई. स्वराज्यात दादोजी कोऱ्डेव यांनी मलिक अंबरच्या शेतसारा पद्धतीचा स्वीकार केला. शेतजमिनीचा आकार, प्रकार, पीक, जिराईत, बागायत इ.

निकष निश्चित करून शेतसारा आकारला जात असे. उत्पन्नाच्या २/५ एकडा शेतसारा आकारला जात असे. तो रोख रकमेच्या स्वरूपात किंवा धान्याच्या स्वरूपात स्वीकारला जात असे.

शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांना विविध प्रकारे मदत करून प्रसंगी सबलती सुदूरा दिल्या. परिणामतः स्वराज्यातील बरीच जमीन लागवडीखाली आली. ओढे, नाले अडवून, कालवे बांधून शेतीला पाणीपुरवठा केला जाऊ लागला. शिवाजी महाराजांनी बाणगंगा नदीवर धरण बांधून त्यातील पाण्याचा उपयोग शेतीसाठी करण्यात आला.

महसूल गोळा करण्यासाठी पगारी नोकर ठेवले. मोरोपंत पिंगळे व अण्णाजी दत्तो यांनी जमिनीसंबंधी अनेक सुधारणा करून तिच्यातील दोष कमी करण्याचा प्रयत्न केला. 'शेतसारा' हे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन होते. याशिवाय चौथाई व सरदेशमुखी, जकात, दंड, हरकी, भेटवस्तू, इनामपट्टी, लूट इ. माध्यमांतून सरकारी खजिन्यात भर पडत असे.

उद्योगधंदे व बाजारपेठा - मराठा काळात कापड उद्योग, धातूची भांडी, कागद, जडजवाहीर, मीठ, नीळ, साखर, लाकूडकाम, जहाजबांधणी यांसारखे उद्योगधंदे होते. व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी रायगड आणि राजगड या ठिकाणी दोन मोठ्या व्यापारी पेठा निर्माण केल्या होत्या, तसेच सोलापूर, वसई, ठाणे, सातारा, पुणे, कोल्हापूर या ठिकाणीही व्यापारी पेठांची स्थापना करण्यात आली होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात सोने, चांदी आणि तांब्याची नाणी प्रचलित होती. 'शिवराई' व 'होन' ही सोन्याची नाणी शिवाजी महाराजांच्या मुद्रेसह चलनात होती.

क - ३. धार्मिक जीवन

शिवकाळातील समाज व राज्यकर्ते पारंपरिक चालीरीतीने घालून दिलेल्या तत्त्वानुसार वागत होते. धर्मशास्त्रानुसार केवळ क्षत्रियांनाच शस्त्र हातात घेता येत असे, मात्र छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्व स्तरांतील लोकांना शस्त्र धारण करण्याचे स्वातंत्र्य दिले व काळाच्यापुढे पाऊल उचलण्याचे धाडस दाखविले. छत्रपती शिवाजी महाराजांवर बालपणीच धार्मिक संस्कार झालेले होते. त्यांचा इतर धर्मांयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उदार व सहिष्णु होता. आयुष्यभर मुस्लिम सत्तांच्या विरोधात लढूनही स्वराज्याचा राज्यकारभार करताना त्यांनी हिंदू-मुस्लिम असा भेदभाव कधीच केला नाही. रायगड ही राजधानी बनवल्यावर तेथे हिंदूंसाठी जसे जगदीश्वराचे मंदिर बांधले. तसे मुस्लिमांसाठी मसजिदसुदूरा बांधली. शिवाजी महाराजांच्या प्रशासनात अनेक जातिधर्मांचे लोक होते. शिवाजी महाराजांच्या मुसलमान सहकाऱ्यांमध्ये इब्राहिमखान, मदारी मेहतर, दौलतखान, काझी हैदर इत्यादींचा समावेश होता.

दानधर्म करताना त्यांनी हिंदू, मुस्लिम असा भेद केला नाही. चाफळचे रामदास स्वामी, पाटणचे मौनीबाबा, त्याचप्रमाणे इंदापूरचा काझी, केळशीचे बाबा याकुत या सर्व संतांना त्यांनी दानधर्म केला. 'सर्वधर्मसमभाव' हा धर्माबद्दल शिवाजी महाराजांचा दृष्टिकोन होता,

म्हणूनच स्वराज्यात हिंदू-मुस्लिम इ. सर्वांना आपल्या धर्माप्रिमाणे आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य होते. मोहिमेवर असताना 'मशीदीवर हल्ला करू नका', 'कुराणाची अवहेलना करू नका' अशी त्यांची सैन्याला आज्ञा होती. मुस्लिम धर्म स्वीकारणाऱ्या हिंदूना त्या काळी पुन्हा स्वधर्मात घेतले जात नव्हते; परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मुसलमान झालेल्या नेतोजी पालकर यांना शुद्ध करून पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आरमार, लष्कर व किल्ले प्रशासनात ख्रिश्चन, सिद्दी, मुस्लिम, पठाण, बेरड, रामोशी, भंडारी, धनगर, कोळी, बेलदार, भिल व गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या सर्वांचा समावेश होता. त्यांनी स्वराज्यासाठी प्राणांची बाजी लावली. मराठ्यांच्या उत्तराधारात अंमल सुरु झालेल्या प्रदेशात उपेक्षित व उपद्रव पेचलेल्या मंदिरांचा जीर्णोद्धार करून तेथे नियमित पूजाअर्चा सुरु करण्यात आली. तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी देवळे, घाट, कुंडे, धर्मशाळा उभारल्या, अनूछे उभारली. मोहिमेवर असताना त्या त्या ठिकाणाऱ्या प्रसिद्ध मंदिरांना ते भेटी देत असत.

क- ४. सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन

मराठा काळात बहुतांश लोक खेड्यात राहात होते. खेड्यांमध्ये दोन विभाग होते. गावाच्या लोकवस्तीच्या विभागाला 'पांढरी' असे म्हणत, तर लागवडीखाली असलल्या शंतीस 'काळी' किंवा 'काळी आई' असे म्हणत असत. गावामध्ये पाटील, कुलकर्णी, चौगुले, शेटे, महाजन, देशमुख, देशपांडे, मिरासदार, बलुतेदार इ. वंशपरंपरेने राहत होते. संपूर्ण गावगाडा हाकण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असे. पाटील, कुलकर्णी, देशमुख यांना गावात विशेष मानसन्मान असे.

बलुतेदार व अलुतेदार - मराठा कालखंडामध्ये गावात विकासासाठी व स्थैर्यासाठी बलुतेदारांनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे. वर्षभर त्यांनी शेतकऱ्यांच्या गरजा भागवायच्या त्या मोबंदल्यात त्यांना सुगीच्या काळात पिकाचा काही हिस्सा दिला जाई. त्यालाच 'बलुत' असे म्हटले जाई. प्रत्येक गावात बलुतेदार असे. याशिवाय अलुतेदारसुदूर गावाच्या गरजा भागवत असत.

आहार व वेशभूषा - सर्वसामान्यपणे आहारात ज्वारी, बाजरी, कडधान्ये, दूध, भात, मसाले यांचा वापर होत असे. सण, उत्सवांच्या वेळी गोड अन्नपदार्थ बनवले जात होते. शाकाहारी व मांसाहारी असे दोन्ही प्रकारचे लोक समाजात होते. पान, सुपारी, तंबाखू खाण्याची प्रथा होती. धोतर, बाराबंदी, पागोटे, पगडी, उपरणे असा पुरुषांचा पेहराव असे, तर स्त्रिया लुगडे, चोळी, पैठणी ही वस्त्रे परिधान करत. तसेच कर्णफुले, बांगड्या, नथ, बाजूबंद, डोरले, कमरपट्टा, जोडवी इत्यादी दागिने परिधान करत. महाराष्ट्राला प्राचीन काळापासून उज्ज्वल सांस्कृतिक परंपरा लाभली आहे. मराठी समाजाने ही परंपरा जपली आहे. मराठ्यांचे दक्षिणेकडे तंजावरपर्यंत, तर उत्तोरेकडे दिल्लीपर्यंत वर्चस्व निर्माण झाल्याने कला व संस्कृतीच्या बाबतीतही महाराष्ट्रावर त्याचा परिणाम झाल्याचे आढळून येते.

शिक्षण

पारंपरिक पद्धतीचेच शिक्षण महाराष्ट्रातही दिले जात असे. मंदिरात तथा झाडाखाली पाठशाळा भरत असत. त्या काळच्या समाज गरजेनुसार मल्लविद्या, लष्करी शिक्षण, व्यवहारी शिक्षण, व्यावसायिक व धार्मिक शिक्षण पाठशाळांतून दिले जात असे. शिक्षणात पाठांतर पद्धतीवर भर होता.

कला

पेशवेकाळात पोवाडा, लावणी, तमाशा हे मनोरंजनाचे प्रकार अत्यंत लोकप्रिय होते. त्यातूनच संगीताचे संवर्धन झाल्याचे दिसून येते. मराठा राज्यकर्त्यांनी संगीत कलेस चालना दिली. पुण्यातील पेशवे दरबारामध्ये नर्तकी, गायक, वादक आपली कला सादर करत असत. लोक सण, समारंभ, उत्सवाच्या वेळी संगीताचा आनंद घेत असत. पेशवेकाळात श्रीधर, मोरोपंत यांसारखे श्रेष्ठ ग्रंथकार, तर होनाजी बाळा, सगनभाऊ, परशुराम इत्यादी श्रेष्ठ शाहीर होऊन गेले.

स्थापत्य

'लेणे' स्थापत्यासाठी महाराष्ट्र जसा प्रसिद्ध आहे, तसाच दुर्ग स्थापत्याकरिता सुप्रसिद्ध आहे. इ. स. १७ व्या शतकापर्यंत दुर्ग स्थापत्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अनेक नवे किल्ले बांधले. तसेच जुन्या किल्ल्यांची डागडुजी केली. छत्रपती शिवाजी महाराजांना स्थापत्यशास्त्राचे चांगले ज्ञान होते. हिरोजी इंदूलकर, आबाजी सोनदेव, मोरोपंत पिंगळे या स्थापत्यविशारद-तज्जांच्या मार्गदर्शनाखाली किल्ल्यांची निर्मिती झाली. पश्चिम किनाऱ्यावरील सागरी कोकणपट्टी सुरक्षित रखण्यासाठी महाराजांनी जलदुर्ग बांधले. किल्ले बांधताना प्रवेशद्वार रचना, तटबंदी, बुरूज यांना संरक्षणाच्या दृष्टीने खास तंत्राने बांधले. प्रवेशद्वार रचना, चिलखती बुरूज व तटबंदी हे शिवाजी महाराजांच्या दुर्गस्थापत्याचे खास वैशिष्ट्य होय. शिवाजी महाराजांनी जलदुर्ग, भूदुर्ग व गड बांधले. मराठा काळातील मंदिर स्थापत्यामध्ये हेमाडपंती शैलीची, राजस्थानी शैलीची, मराठा शैलीची मंदिरे उभारण्यात आली.

(किल्ले रायगड)

स्वाध्याय

प्रश्न १ अ) खालील योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- १) कोल्हापूरच्या शिलाहारांवर ..... या यादव राजाने विजय मिळवला.

- अ) महादेव,   ब) जैतुगी,
क) कृष्ण देव,   ड) सिंघण द्वितीय

- २) यादव वंशातील शेवटचा सर्वश्रेष्ठ राज्यकर्ता..... हा होय.

- अ) शंकरदेव,   ब) भिल्लम,
क) बोपदेव,   ड) रामचंद्र

- ३) देवगिरीचे नवीन नाव ..... हे होय.

- अ) खुलताबाद,   ब) अहमदाबाद,
क) दौलताबाद,   ड) औरंगाबाद

- ४) यादवकालीन सोन्याच्या नाष्ट्यांवर ..... हा छाप होता.

- अ) सिंह,   ब) गरुड,
क) मोर,   ड) बैल

- ५) प्रायश्चित्त देण्याचा अधिकार ..... होता.

- अ) ग्रामसभेला,   ब) आमसभेला,
क) राजसभेला,   ड) ब्रह्मसभेला

- ६) 'चतुर्वर्ग चिंतामणी' हा ग्रंथ ..... यांनी लिहिला.

- अ) हेमाद्री,   ब) बोपदेव,
क) रामचंद्र,   ड) खोलेश्वर

ब) 'अ' गट व 'ब' गट यांच्या योग्य जोड्या जुळवा.

'अ' गट   'ब' गट

- १) भास्कराचार्य   अ) गणेश भक्त

- २) सिंघण द्वितीय   ब) संगीततज्ज्ञ

- ३) मुकुंदराज   क) विवेकसिंधू

- ४) शारंगदेव   ड) महादेव मंदिराचे बांधकाम

- इ) महान पंडित

क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिले आहेत.

योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- १) 'नवरसनामा' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?

- अ) अली आदिलशाह

- ब) इब्राहिम लोदी

- क) निजामउद्दिन शाह

- ड) सुलतान इब्राहिम आदिलशाह

- २) इ. स. १६४६ मध्ये तोरणा किल्ला कोणी जिंकला?

- अ) छत्रपती शिवाजी महाराज

- ब) शहाजी राजे

- क) बादशाह शाहजहान

- ड) आदिलशाह

- ३) वारकरी संप्रदायाने कोणत्या संतास कविराचा अवतार म्हणून संबोधले आहे.

- अ) विष्णुदास

- ब) सुरदास

- क) शेख महंमद

- ड) या पैकी एकही नाही.

- ४) हिंदूवरील जिजिया कर कोणत्या सग्राटाने रद्द केला?

- अ) सग्राट अकबर

- ब) सग्राट जहांगिर

- क) सग्राट औरंगजेब

- ड) सग्राट शाहजहान

- ५) लोकभाषा म्हणून मराठीचा अंगीकार प्रथम कोणी केला?

- अ) स्वामी चक्रधर

- ब) संत ज्ञानेश्वर

- क) संत नामदेव

- ड) संत कबीर

प्र. २ अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

- १) सेऊणचंद्र याने कोणते शहर वसवले?

- २) इ. स. ७१२ मध्ये भारतावर पहिले इस्लामी आक्रमण कोणी केले?

- ३) यादव घराण्याचा मूळ संस्थापक राजा कोण?

- ४) बलुतेदार कोणास म्हणतात?

- ५) यादवकालीन सोन्याच्या नाष्ट्याचे नाव सांगा.

- ६) राज्याभिषेकानंतर शिवाजी महाराजांनी कोणती पदवी धारण केली?

- ७) महाराष्ट्रावर पहिली स्वारी करणारा मुस्लिम सत्ताधीश कोण?

- ८) 'संगीत रत्नाकर' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?

- ९) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा.

- १) शिवाजी महाराजांच्या कर्णाटक मोहिमेचे थोडक्यात वर्णन लिहा.

- २) इतिहासाच्या तीन कालखंडाचे विश्लेषण करा.

- ३) रामचंद्र यादव राजाच्या कारकिर्दीबद्दल थोडक्यात माहिती लिहा.

- ४) मुघलकालीन ग्रामसभेची कामे विशद करा.

- ५) छत्रपती शिवाजी महाराजांना स्वराज्य स्थापनेत योगदान देणाऱ्या स्वामीनिष्ठ व्यक्तींची नावे लिहा.

- ६) यादवकालीन धार्मिक परिस्थिती बदले माहिती स्पष्ट लिहा.

- 0 - 0 - 0 -

पाश्चैभूमी

महाराष्ट्राच्या तसेच भारताच्या इतिहासात १९ वे शतक हे महत्त्वाचे मानले जाते. या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात भारतात इंग्रजी राजवट स्थिर झाली. महाराष्ट्रात सुरु झालेल्या इंग्रजी राजवटीमुळे नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. राजकीय क्षेत्रात घडून आलेल्या या बदलाचा परिणाम सर्व क्षेत्रांवर झाला. इंग्रजांच्या शिस्तबद्ध नियोजित व कार्यक्षम शासन पद्धतीस सुरुवात झाली. त्यामुळे ब्रिटिश पूर्व काळातील महाराष्ट्राच्या राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनातील अराजकता, अशांतता, बेशिस्तपणा व अनास्था याला पायबंद बसला. महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात हळूहळू परिवर्तन घडून येण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. इंग्रजी राजवटीत महाराष्ट्रात नव्या विचारांचे वारे वाहू लागले. त्यामुळे येथील समाजातील जुन्या चालीरीती, रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा व जातिव्यवस्था यातील दोष निर्दर्शनास येऊ लागले. समाजजीवनामध्ये सुरु झालेल्या या परिवर्तनामुळे येथील आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन ढवळून निघाले. ग्रंथंप्रामाण्य, रुढीप्रियता, धार्मिक प्रभाव, कर्मकांड व परंपरावाद यांचा प्रभाव असलेल्या महाराष्ट्रातील समाजात पाश्चात्यांचे आधुनिक, वैज्ञानिक, पुरोगामी व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचार आत्मसात करणे ही बाब सोपी नव्हती. येथील समाज आपली परंपरागत चालत आलेली जीवन पद्धती व संस्कृती सोडण्यास सहजासहजी तयार नव्हता; परंतु काळाच्या ओघात नवविचारांमुळे सुरु झालेले परिवर्तन तो रोखू शकत नव्हता. समाज एक प्रकारच्या कोंडीत सापडला होता. तो संक्रमणावस्थेतून वाटचाल करत होता. समाजास या काळात योग्य दिशा दाखवण्याचे, परिवर्तनाचे कार्य याच शतकात झाले.

समाजाच्या राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनात आधुनिक, वैज्ञानिक, प्रगत व पुरोगामी विचारांचा स्वीकार केल्याशिवाय आपल्या समाजाचा सर्वांगीण विकास होणार नाही याची जाणीव महाराष्ट्रातील इंग्रजीतून नवशिक्षण घेतलेल्या बुद्धिप्रामाण्यवादी व पुरोगामी विचारांच्या सुशिक्षित तरुणांना झाली. पाश्चिमात्य इंग्रजी ग्रंथांच्या अभ्यासामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही, उदारमतवाद व बुद्धिप्रामाण्यवाद यांसारख्या मूलभूत संकल्पनांचे ज्ञान समाजाला झाले. नवशिक्षणाने प्रभावित झालेल्या तरुण वगने येथील समाजाचे निरीक्षण करण्यास सुरुवात केली तेव्हा त्यांना जाणीव झाली की आपल्या समाजातील धार्मिक आचारविचार, जातिसंस्था, अनिष्ट चालीरीती, रुढी व परंपरा दूर केल्याशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही. परिणामी, महाराष्ट्रातील प्रगत व पुरोगामी विचारांच्या विचारवंतांनी येथील क्षेत्रातील म्हणजे राजकीय, आर्थिक,

धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रबोधनास सुरुवात केली.

महाराष्ट्रातील धार्मिक जीवन - १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील समाजजीवनात धर्माला फार महत्त्वाचे स्थान होते. समाजजीवनावर धर्मसंस्थेचा फार मोठा पगडा होता. समाजजीवनाची बहुतेक सर्व अंगे धार्मिक आचार व विचारांनी व्यापून टाकली होती. धर्माची मूलभूत व सत्य तत्त्वे बाजूस पडली होती. हिंदू धर्मात कर्मकांड, ब्रतवैकल्ये, दानधर्म, अनुष्ठाने, इ. चे महत्त्व वाढले होते. धर्मगुरु, शास्त्री, पुरोहित, पंडित व ज्योतिषी यांचे प्रस्थ होते. त्यांना खन्या धर्माचा विसर पडला होता. तंत्र-मंत्र, जादूटोणा, भूतपिशाच्च विक्या यांना महत्त्व प्राप्त झाले होते. दानधर्म व अनुष्ठाने यावर मोठ्या प्रमाणात खर्च केला जात असे. त्यामुळे समाजात आळशी पुरोहितांचा वर्ग निर्माण झाला होता. या काळात अंधश्रद्धा, रुढी व परंपरा यांना जास्त महत्त्व प्राप्त झाले होते. हिंदू धर्मात पंथ व उपर्यंथांचा उदय झाला होता. पंथ श्रेष्ठत्वाची भावना प्रबळ होती. धर्माचे खरे व सत्य स्वरूप मागे पडून धर्मात बेबंदशाही निर्माण झाली होती.

महाराष्ट्रातील समाजजीवन - १९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील परंपरागत रुढ असलेल्या समाजात वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्पृश्य-अस्पृश्य इ. बाबतीत कडक निर्बंध अस्तित्वात होते. वैज्ञानिक व प्रगत दृष्टिकोन, तर्कनिष्ठ विचार यापेक्षा समाजातील चालीरीती, रुढी व परंपरा यांना फार महत्त्व होते. धार्मिक विचार व आचारांचा प्रभाव समाजजीवनावर मोठ्या प्रमाणात होता. हिंदू धर्म व धर्मार्तडांनी निर्माण केलेल्या वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे येथील समाज अनेक जाती-उपजातींमध्ये दुभंगलेला होता.

१९ व्या शतकात महाराष्ट्रातील समाज व्यवस्था ही पुरुषप्रधान होती. एकत्र कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. या काळात स्त्रियांची स्थिती हलाखीची होती. स्त्रीजीवन हे अनेक रुढी, परंपरा, चालीरीती व धर्मबंधनांमुळे जखडलेले होते. स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन प्रतिगामी स्वरूपाचा होता. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. विचारांचे स्वातंत्र्य नव्हते. धर्मग्रंथ वाचण्याचे अधिकार नव्हते. समाजात सती पद्धत, बालविवाह, विधवा विवाह बंदी, केशवपन, बहुपलीत्व व देवदासी इ. अनिष्ट चालीरीती, रुढी व परंपरा अस्तित्वात होत्या.

१९ व्या शतकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाली. थोड्या कालावधीतच ती स्थिर झाली. इंग्रजांच्या राजवटीमुळे महाराष्ट्रात सर्वच क्षेत्रात प्रबोधनाची चळवळ सुरु झाली.

प्रबोधन चळवळ म्हणजे काय? - प्रबोधन व चळवळ हे

दोन शब्द आहेत. प्रबोधनाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे - 'समाजात प्रचलित असलेल्या आचार विचार व व्यवहारात जेव्हा दोष उत्पन्न होतात तेव्हा समाजाता पुन्हा बुद्धिनिष्ठ व विज्ञाननिष्ठ पद्धतीने जागृत करण्याच्या प्रक्रियेला 'प्रबोधन' म्हणतात.

विशिष्ट समुदायाने एकत्र येऊन सर्वांच्या हितासाठी केलेला एकत्रित प्रयत्न असतो. एखादी मार्गदर्शक व्यक्ती किंवा विचार प्रणाली त्यामागे असते. त्या प्रेरणेने झालेल्या प्रयत्नास 'चळवळ' असे म्हणतात.

महाराष्ट्रातील प्रबोधन चळवळीची कारणे - महाराष्ट्रात ब्रिटिशांच्या राजवटीत लोकांमध्ये वैचारिक जागृती खालील कारणांमुळे घडून आली-

- १) पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव - बुद्धिप्रामाण्यवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, राष्ट्रवाद, औद्योगीकीकरण, उदारमतवाद, व्यक्ति-स्वातंत्र्य व समता ही पाश्चात्यांची विचारसरणी होती. ब्रिटिश राजवटीमुळे या संस्कृतीची ओळख महाराष्ट्रीय जनतेस झाली. ब्रिटिशांनी शिक्षणात समतेचे धोरण स्वीकारले. राज्यकारभार करताना समतेचे व न्यायाचे धोरण अवलंबले. दलणवळणात सुधारणा व सुविधा निर्माण केल्या. कायद्याच्या क्षेत्रात समानता प्रस्थापित करून येथे शांतता निर्माण केली. त्यातून नवशिक्षित लोकांमध्ये आपली संस्कृती व धर्म या विषयीची अस्मिता जागृत झाली. येथील जाणत्या लोकांना आपल्या संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाची आवश्यकता भासूलागली. अशा प्रकारे वैचारिक जागृती घडून आली.
- २) पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रभाव - ब्रिटिश प्रशासन व ख्रिस्ती मिशनांची येथे कारकून तयार करण्यासाठी, ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी पाश्चात्य शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. शिक्षण सर्व जातिधर्मांच्या मुलांमुलीसाठी खुले केले. यातून काही सुधारकांना आपल्या अधोगतीची व माणसलेपणाची जाणीव झाली. आपल्या समाजातील अंधश्रद्धा, खुल्लचट कल्पना, अनिष्ट चालीरीती, रुढी व परंपरा इत्यादी आपल्या अधोगतीची कारणे आहेत हे समजले. यातूनच धार्मिक व सामाजिक सुधारणा चळवळी महाराष्ट्रात सुरु झाल्या.
- ३) ख्रिस्ती मिशनरीचे कार्य - महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था व येथील परंपरागत धर्म यातील दोष दाखवण्याचे काम ख्रिस्ती मिशनांची केले. त्यांनी येथील समाजातील अनिष्ट चालीरीती, रुढी व परंपरा यावर कडाढून टीका केली. त्यामुळे येथील विचारवंतांनी आपल्यातील दोष दूर केल्याशिवाय आपला समाज सुधारणार नाही हे ओळखले. यामुळे महाराष्ट्रातील धर्मसुधारणा चळवळीस व प्रबोधनास चालना मिळाली.
- ४) वैज्ञानिक व भौतिक सुधारणा - ब्रिटिशांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोन व भौतिक सुधारणा यांचा अवलंब करून आपला व्यापार वाढवला. आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला.

ब्रिटिशांच्या या भौतिक प्रगतीमुळे ते विकसित आहेत, आपण अविकसित आहोत याची जाणीव भारतीयांना झाली. त्यातून महाराष्ट्रात प्रबोधनाची चळवळ सुरु झाली.

- ५) धर्म व विचारप्रसाराची साधने - ख्रिस्ती मिशनांची महाराष्ट्रात व सर्व भारतभर ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार व प्रसार सुरु केला. त्यांनी १९ व्या शतकात मुद्रणकलेचा विकास केला. धर्म प्रसारासाठी भारतात बोलल्या जाणाऱ्या सर्व भाषांचा अभ्यास करून त्या भाषेत बायबलची भाषांतरे केली. छापील ग्रंथ तयार केले. यातून महाराष्ट्रातील समाज व धर्मसुधारकांनी प्रेरणा घेतली. छापखान्यांची निर्मिती केली. आपल्या लोकभाषेत वृत्तपत्रे, नियतकालिके, समाज प्रबोधनाची विविध साधने निर्माण केली. त्यातून बालशास्त्री जांभेकर, तर्खंडकर बंधू, लोकहितवादी इत्यादीनी प्रबोधनपर लेखन केले. परिणामी महाराष्ट्रातील समाज जागृत झाला.
- ६) धार्मिक व समाजसुधारणा चळवळी - ख्रिस्ती मिशनांची हिंदू धर्मातील दोष दाखवले. त्यावर टीका केली. येथील धार्मिक जीवन, परंपरा, धार्मिक विचार व आचार यांचा अवमान केला. त्यामुळे धर्मसुधारणा चळवळीस चालना मिळाली. तसेच येथील सुधारणावादी विचारांच्या लोकांनी अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरीती, रुढी व परंपरा यांना दूर करण्यासाठी सुधारणा चळवळी सुरु केल्या. या धर्म व समाजसुधारणांचा प्रारंभ प्रथम बंगाल व नंतर महाराष्ट्रात सुरु झाला.

वरील विविध कारणांमुळे महाराष्ट्रात जागृतीस प्रारंभ झाला. धार्मिक बाबीचे व समाजातील दोषांसंबंधीचे विषयांचे चिंतन शिक्षित वर्गात सुरु झाले. या चिंतनातून आत्मपरीक्षण सुरु झाले. आपला ऐतिहासिक वारसा, भव्य व दिव्य असतानाही हे केवळ समाजातील दोषांमुळे घडले म्हणून धर्म व समाजजीवनातील दोष नष्ट करण्यास सामाजिक परिवर्तनास महाराष्ट्रात सुरुवात झाली. या प्रक्रियेला महाराष्ट्रातील आद्य समाजसुधारकांनी चालना दिली. ब्राह्मो समाज, प्रार्थना समाज, आर्य समाज, सत्यशोधक समाज इत्यादीचा उदय झाला. या संघटनांनी सामाजिक एकत्रेचे, बुद्धिप्रामाण्यवादाचे विचार येथील समाजात रुजवण्यास सुरुवात केली.

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

- १) जगन्नाथ शंकरशेठ (इ. स. १८०३ ते १८६५) - मुंबई ही महाराष्ट्राची ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व आर्थिक राजधानी आहे. त्या मुंबईचे शिल्पकार म्हणून जगन्नाथ उर्फ नाना शंकरशेठ यांना ओळखले जाते. जगन्नाथ शंकरशेठ यांचा जन्म १० फेब्रुवारी १८०३ रोजी झाला. ठाणे जिल्ह्यातील मुरबाड येथील मुरकुटे हे कुटुंब व्यवसायासाठी मुंबईत आले. मराठी, इंग्रजी व संस्कृत भाषेत ते प्रगत होते. त्यांनी आपल्या श्रीमंतीचा व विद्वत्तेचा वापर समाजसुधारणेसाठी केला. जनकल्याणाच्या विविध योजना त्यांनी

राबवल्या:- व्यापारामुळे इंग्रज अधिकारी वर्गामध्ये त्यांचा दबदबा होता.

(जगन्नाथ शंकरशेठ)

शिक्षणाशिवाय लोकांचा उदृग्हर होणार नाही हे ओळखून एलफिन्स्टन यांच्या मदतीने त्यांनी 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' स्थापन केली. या सोसायटीने मुंबईत व मुंबई बाहेर अनेक शाळा सुरु केल्या. 'स्टूडंट लिटररी अण्ड सायंटिफिक सोसायटी'च्या स्थापनेसाठी नानांनी फार मोठी आर्थिक मदत दिली. स्त्री शिक्षणाबद्दल नानांना फार आस्था होती. स्त्रियांना शिक्षण मिळाले पाहिजे म्हणून त्यांनी आपल्या राहत्या घ्रांती मुलींसाठी शाळा सुरु केली. पुढे त्यांनी एलफिन्स्टन कॉलेज सुरु केले. सरकारने मुंबई इलाख्याच्या शिक्षण व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'ची स्थापना केली. त्याचे सदस्यत्व नानांना बहाल करण्यात आले. त्याचेच रुपांतर पुढे शिक्षण खात्यात झाले. मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेतही त्यांचा सहभाग मोलाचा होता. जनतेची दुःखे सरकारच्या निर्दर्शनास आणण्यासाठी दादाभाई नौरोजी यांच्या समवेत त्यांनी 'बॉम्बे असोसिएशन' या संस्थेची स्थापना केली. नानांनी आपल्या अधिकाराचा आणि संपत्तीचा समाजासाठी सढळ हाताने वापर केला. नाना मुंबईच्या कायदे मंडळाचे सदस्य होते. त्यांनी गोरगरिबांना व अनेक संस्थांना आर्थिक मदत केली. ते दानशूर होते. सार्वजनिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या लोकांना त्यांनी प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे त्यांना मुंबईचे 'शिल्पकार' असे म्हणतात. आचार्य अत्रे त्यांच्याविषयी म्हणतात, 'नाना हे खन्या अर्थने मुंबईचे अनभिषिक्त सम्राट होते.' ३१ जुलै १८६५ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

२) आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर (इ. स. १८१२ ते १८४६)- नवीन उंचावलेल्या ज्ञानाच्या कक्षेमुळे समाजाची द्रविधा मनःस्थिती झाली होती. तो चाचपडत होता. अशा परिवर्तनाच्या कार्य जांभेकरांनी केले. आचार्य बाळशास्त्री जांभेकरांचा जन्म रत्नागिरी

जिल्ह्यातील राजापूर तालुक्यातील पोंभुर्ले येथे ६ जानेवारी १८१२ रोजी झाला. सध्या हे ठिकाण सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील देवगड तालुक्यात आहे. त्यांना कुशाग्र बुद्धिमत्तेची देणगी मिळालेली होती. संस्कृत, इंग्रजी, गुजराथी, बंगाली, फारसी आदी भाषा त्यांनी आत्मसात केल्या. इतर विषयातही त्यांनी प्रावीण्य मिळवले होते. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर ते 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'मध्ये डेप्युटी सेक्रेटरी या महत्त्वाच्या पदावर रुजू झाले. सरकारच्या वतीने अक्कलकोटच्या युवराजाचे शिक्षक झाले. नंतर ते एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये असिस्टेंट प्रोफेसर झाले. त्यांच्या विद्वत्तेचा तो यथोचित सन्मान होता. पुढे त्यांनी शिक्षकांच्या अध्यापन वर्गाचे संचालक म्हणून काम केले. मुंबई इलाख्यातील प्राथमिक शाळा तपासणीसाठी निरीक्षक म्हणून सरकारने त्यांची नियुक्ती केली.

वेगवेगळ्या पदांवर कार्य करत असतानाच इतिहास संशोधन, शिलालेख वाचन, ताप्रपटांचा शोध यांमध्ये ज्ञान संपादन केले. त्यांनी इतिहास, भूगोल, व्याकरण, गणित, छंदशास्त्र, नीतिशास्त्र इत्यादी विषयांवर पुस्तके लिहिली. त्यांनी 'शून्यलब्धी', 'हिंदुस्थानचा इतिहास', 'हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास', 'सार संग्रह', 'इंग्लंडचा इतिहास' इ. ग्रंथ लिहिले. या शिवाय ज्ञानेश्वरीचे पाठभेदासह संपादन केले.

(आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर)

वृत्तपत्र हे समाजजागृतीचे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे याचा मागोवा घेऊन १८३२ मध्ये 'दर्पण' हे मराठी भाषेतील पहिले वृत्तपत्र सुरु केले. १८४० मध्ये 'दिवार्दशन' हे मासिक सुरु केले. आद्य सुधारक, मराठी वृत्तपत्राचे जनक, आद्य इतिहास संशोधक, सुधारणावाक्यांचे प्रवर्तक, शिक्षणतज्ज्ञ, श्रेष्ठ पत्रकार, एक व्यवहारवादी सुधारक म्हणून जांभेकरांचा सन्मान केला जातो. त्यांना महाराष्ट्रातील अग्रणी सुधारक मानले जाते. इ. स. १७ मे १८४६ रोजी बनेश्वर येथे त्यांचा मृत्यू झाला.

३) दादोबा पांडुरंग तर्खंडकर (इ. स. १८१४ ते १८८२)
- मराठी भाषेचे गाढे विद्वान, मराठी भाषेचे व्याकरणकार म्हणून

परिचित असलेल्या दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांचा जन्म इ. स. ९ मे १८१४ रोजी मुंबईत झाला. त्यांना मराठी व्याकरणाचे पाणिनी असे म्हणतात. ते धार्मिक वृत्तीचे होते. शिक्षण पूर्ण करून जावरा संस्थानच्या नवाबाचे शिक्षक म्हणून काम केले. त्यानंतर त्यांना एलफिन्स्टन संस्थेत सुरतला शिक्षक म्हणून नियुक्ती मिळाली. १८५२ मध्ये डेप्यटी कलेक्टर म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. भिलांच्या बंडाचा बीमोड त्यांनी कुशलतेने केला. निवृत्तीनंतर बडोदा संस्थानात दुभाषी म्हणून त्यांनी काम केले. दादोबा पांडुरंगांच्या कार्याची पोच म्हणून सरकारने त्यांना 'राखबहादूर' ही पदवी दिली.

दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी सामाजिक व धार्मिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. महाराष्ट्रातील नवतरुणांत आधुनिक ज्ञानविज्ञानामुळे एक नवी दृष्टी निर्माण झाली होती. त्यामुळे आपल्या समाजातील दोष व उणिवा यांची जाणीव त्यांना होऊ लागली. या जाणिवेतूनच १८४४ मध्ये त्यांनी सूरत येथे दुर्गाराम मंछाराम, दिनमणी शंकर दलपतराय इत्यादींच्या सहकाऱ्याने 'मानवधर्म सभा' स्थापन केली. ईश्वर एक आहे, मनुष्यमात्राची जात एक आहे, धर्म एक आहे, परमेश्वरप्राप्तीसाठी भक्ती करावी, सर्वांशी समानतेने वागावे इत्यादी उदात्त तत्त्वांचा पुरस्कार केला. परंतु कार्यकर्त्यांच्या अभावामुळे ती संस्था फार काळ टिकू शकली नाही. त्यानंतर भिकोबा चव्हाण, राम बाळकर्ण जयकर यांसारख्या मित्रांच्या मदतीने दादोबांनी मुंबई येथे १८४९ मध्ये परमहंस सभा स्थापन केली. यातूनच पुढे प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेला गती मिळाली. आधुनिक ज्ञान व विज्ञानशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही, हे समाजाला पटवून देण्याचे त्यांचे प्रयत्न अत्यंत मोलाचे मानले जातात. त्यांचा मृत्यू इ. स. १७ ऑक्टोबर १८८२ रोजी झाला.

४) भाऊ महाजन (इ. स. १८१५ ते १८९०) - समाजसुधारणेसाठी सडेतोड व समतोलपणा जोपासणारे भाऊ महाजन हे सुधारकांच्या मालिकेतील एक होत. त्यांचे नाव भाऊ महाजन कुंटे होते. त्यांचा जन्म कुलाबा जिल्ह्यातील पेण येथे १८१५ मध्ये झाला. बाळशास्त्री जांभेकरांचे ते वर्गमित्र होते. ते 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' यात लेखन करत होते. पुढे त्यांनी 'प्रभाकर' नावाचे साप्ताहिक सुरु केले. त्यांनी 'धूमकेतू' व 'ज्ञानदर्शन' मधून सामाजिक विषयावर लेखन केले. मराठी वृत्तपत्रक्षेत्रात त्यांचे नाव 'प्रभाकर' या मालिकेमुळे अऱ्हंड चालू राहिले आहे. इ. स. १८९० मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला.

५) लोकहितवादी (इ. स. १८२३ ते १८९२) - महाराष्ट्रातील धर्मप्रबोधनाच्या क्षेत्रातील अग्रणी म्हणून लोकहितवादीना ओळखले जाते. लोकहितवादीचे नाव गोपाळ हरी देशमुख असे होते. त्यांचा जन्म इ. स. १८ फेब्रुवारी १८२३ रोजी पुणे येथे झाला. इंग्रजी, संस्कृत, फारसी, गुजराथी, हिंदी इ. भाषा त्यांनी आत्मसात केल्या. दुभाषी या पदावर ते नियुक्त झाले. पुढे शिरस्तेदार, मुन्सफ, इनाम कमिशनर, जज्ज आदी पदांवर त्यांनी काम केले. त्यांना सरकारने 'राखबहादूर' ही पदवी दिली होती. लोकहितवादी अनेक पदे व पदव्या शासनाकडून व लोकांकडून मिळवून सन्मानित झाले. भाऊ

महाजन यांच्या 'प्रभाकर' मध्ये त्यांनी हिंदू समाजाला उद्देशून जे लेखन केले त्याला 'शतपत्रे' असे म्हणतात. त्यातून त्यांचा पुरोगामी दृष्टिकोन व समाजहिताविषयीची कळकळ दिसून येते. 'लक्ष्मीज्ञान', 'गीतातत्त्व', 'जातिभेद', 'भरतखंडपत्र', 'भिक्षुक', 'लंकेचा इतिहास', 'ऐतिहासिक गोष्टी', 'पानिपतची लढाई', 'कलियुग' आदी ग्रंथांचे लेखन केले.

लोकहितवादी द्रष्टे विचारकंत होते. समाजातील अनिष्ट रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, खुळ्या समजुती इत्यादींवर त्यांनी सडेतोड विचार मांडले. समाजातील बालविवाह, हुंडा, बहुपलीत्व यावर त्यांनी हल्ला केला. स्त्रियांच्या समानतेचे विचार त्यांनी मांडले. भारतीय समाजाची जातिव्यवस्थेमुळे अधोगती झाली आहे यावर लोकहितवादींनी जोरदार टीका केली. उच्चवर्णीयांनी आपल्या वर्ण श्रेष्ठत्वाचा त्याग करून समाजहितासाठी नवीन आचारविचाराचा स्वीकार करावा असा त्यांनी आग्रह धरला. लोकहितवादीचे धार्मिक सुधारणेविषयीचे विचार अत्यंत चिंतनीय आहेत.

लोकहितवादीनी लोकांच्या निष्क्रियतेवर टीका करून कृतिशील बनले पाहिजे असा आग्रह धरला. त्यांनी १९ व्या शतकाच्या भारतीय समाजव्यवस्थेतील दोष आणि वैगुण्य यांवर अचूक बोट ठेवले. लोकहितवादीचे सामाजिक व धार्मिक प्रश्नांवरील विचार पुरोगामी होते. त्यांनी समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रांत सुधारणा करण्याचा आग्रह धरला. म्हणूनच त्यांना सर्वांगीण सुधारणेचे 'आद्यप्रवर्तक' मानतात. ते व्यवहारवादी होते. समाजाची प्रगती होण्यासाठी इंग्रजी विक्षया, भौतिकशास्त्राचे ज्ञान, आधुनिक उद्योगधंदे यांचा त्यांनी आग्रह धरला. तसेच समाजाच्या दुःखाचा शेवट होईल अशी त्यांची धारणा होती. लोकहितवादी शास्त्रशुद्ध विचारसरणीचे प्रवर्तक होते. समाजातील भेदभाव नष्ट झाले तरच समाज एकजिनसी बनेल आणि त्याच समाजात राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लागेल असे त्यांचे मत होते. काळानुसार धर्मात व चालीरीतीत बदल करावेत, जातीयता नष्ट करावी, स्त्रियांना शिक्षण व बरोबरीचे स्थान क्यावे, आळशीपणा सोडून उद्योगी बनावे, स्वशासन पद्धती, प्रवृत्तीवादी होणे या सर्व मार्गांनी समाजसुधारणा होऊ शकतात हे त्यांनी शिकवले. त्यामुळेच त्यांना लोकहितवादी म्हणून ओळखले जाते. इ. स. ९ ऑक्टोबर १८९२ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

६) भाऊ दाजी लाड (इ. स. १८२४ ते १८७४) - महाराष्ट्रातील एक निष्णात डॉक्टर, विद्यापंडित, संशोधक व समाजसेवक म्हणून भाऊ दाजी लाड यांची ओळख आहे. रामचंद्र विठ्ठल लाड म्हणजेच भाऊ दाजी लाड यांचा जन्म ७ सप्टेंबर १८२४ रोजी गोव्यातील गांजे येथे झाला. उद्योगधंद्यासाठी लाड कुटुंब मुंबईस आले. येथेच भाऊ दाजीचे पदवीपर्यंतचे शिक्षण झाले. त्यानंतर ते दोन वर्षे एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये विज्ञानाचे शिक्षक होते. १८४५ मध्ये मुंबईत ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजची स्थापना झाली. भाऊ दाजीनी नोकरी सोडून त्या कॉलेजमध्ये विक्षयी म्हणून प्रवेश घेतला. त्यांनी १८५१ मध्ये वैद्यकीय पदवी संपादन केली. अचूक

निदान व कुशल शास्त्रक्रिया यामुळे त्यांचा या व्यवसायात नावलौकिक निर्माण झाला. त्यांनी कुष्ठरोगावर एक चांगले औषध शोधन काढल्यामुळे त्यांना 'धनवंतरी' म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी ज्ञानप्रसारक सभेमार्फत शिक्षण प्रसार व सामाजिक जागृती करण्याचे प्रयत्न केले. त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. मुलींच्यासाठी आर्थिक झळ सहन करून एक शाळा सुरू केली. मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेतही त्यांचा पुढाकार होता. समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा नष्ट करण्यासाठी त्यांनी मोहीम उघडली: विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला.

त्यांनी जगन्नाथ शंकरशेठ यांच्या मदतीने १८५२ मध्ये 'बॉम्बे असोसिएशन' ही संघटना स्थापन केली. भारतातील राजकीय स्वरूपाची ती पहिली संघटना होती. या संघटनेमार्फत भारतीयांच्या अडीअडचणी सरकारसमोर मांडल्या. ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या कार्यातील भाऊ दाजी सहभागी होते. लायसेन्स बिलाचा व्यापार व व्यवसायावर विपरीत परिणाम होईल म्हणून भाऊ दाजींनी त्याला विरोध केला. इतिहास संशोधनाच्या क्षेत्रातही डॉ. लाड यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. त्यांनी नवसमाज घडवून आणण्यासाठी वेगवेगळ्या माध्यमांतून प्रयत्न केले. सामाजिक व राजकीय समस्या सोडवण्यासाठी संघटनात्मक सनदशीर, मार्गाचा पुरस्कार केला. इ. स. ३१ मे १८७४ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

७) विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (इ. स. १८२५ ते १८७१) - महाराष्ट्रातील आद्य सुधारकात समाजसुधारणेच्या कार्यातील वेगळेपणामुळे वेगळे दिसणारे विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांचा जन्म कलाबा (रायगड) जिल्ह्यातील शिरवली येथे १८२५ मध्ये झाला. त्यांचे नाव विष्णु भिकाजी गोखले असे होते. लहानपणीच त्यांचे वडील वारल्यामुळे त्यांचे बालपण कष्टात गेले. त्यांना फारसे शिक्षण घेता आले नाही. मात्र त्यांनी परिश्रमपूर्वक वेदाध्ययन व व्यावहारिक शिक्षण घेतले. आर्थिक अडचणीमुळे त्यांना वेगवेगळी कामे करावी लागली. विष्णुबुवांचा ओढा धर्मग्रंथ, संस्कृत अभ्यास याकडे होता. त्यांनी परिश्रमपूर्वक धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यास केला. याच्या जोडीला कथा, कीर्तन, पुराण, प्रवचन यात त्यांना गोडी होती. या काळात ख्रिस्ती मिशनन्यांनी वैदिक धर्मावर आक्षेप घेऊन अपल्या धर्माचा प्रचार सुरू केला होता. त्यांच्या सेवाभावी वृत्तीने समाजातील अशिक्षित, गरीब लोकांची मने जिंकून घेतली. त्याचबरोबर उदात्त मानवतावादी ख्रिश्चन धर्मतत्त्वांच्या आधारे सुशिक्षित वर्गाला प्रभावित करण्याचे प्रयत्न सुरू केले. विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांनी ख्रिश्चन धर्मप्रचारकांना उत्तर देण्यासाठी मुंबईत जाहीर व्याख्याने देण्यास सुरुवात केली. आपल्या व्याख्यानातून वैदिक धर्मावरील आक्षेपांचे खंडन करून वैदिक धर्म कसा महान आहे हे लोकांना पटवून दिले. त्यांचा युक्तिवाद सडेतोड होता.

विष्णुबुवांनी 'वर्तमानदीपिका' या वृत्तपत्राद्वारे वैदिक धर्मावरील टीकेला चोख प्रत्युत्तर दिले. त्यासाठी समाजाचे सर्व घटक समान आहेत असे त्यांनी प्रतिपादन केले. पुनर्विवाह, प्रौढविवाह,

घटस्फोट, शुद्धिकरण या विषयी त्यांचे विचार पुरोगामी होते. आपल्या समाजातील अंधश्रद्धा, खुळ्या समजूती व लोकभ्रम दूर करण्यासाठी ते नेहमीच प्रयत्नशील राहिले. त्यांनी 'भावार्थ मिंधू', 'वेदोक्त', 'धर्मप्रकाश', 'सुखदायक' राज्यप्ररणी निबंध', 'संहजस्थितीचा निबंध', 'बोधसागर रहस्य', 'सेतुबंधानी टीका' इत्यादी ग्रंथ लिहिले. इ. स. १८ फेब्रुवारी १८७१ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला.

८) महात्मा जोतीबा फुले (इ. स. १८२७ ते १८९०) -

आधुनिक महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा चळवळीचे प्रणेते म्हणून जोतीबा फुले यांना ओळखले जाते. एक क्रांतिकारी व कर्ते सुधारक म्हणून जोतीबांचा लौकिक आहे. बहुजन समाजाला हक्कांची जाणीव करून देणारे आणि प्रस्थापितांच्या अन्यायाविरुद्ध लढणारे महामानव म्हणजे महात्मा जोतीबा फुले होत.

महात्मा जोतीबा फुले यांचा जन्म इ. स. ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे येथे झाला. जोतीबांचे आजोबा पुण्यात स्थायिक झाले. आपल्या उदरनिर्वाहासाठी त्यांनी फुलांचा व्यवसाय सुरू केला. त्यामुळे ते फुले म्हणून ओळखले जाऊ लागले. महात्मा फुले यांच्या आईचे नाव चिमणाबाई असे होते. महात्मा फुले यांना शिक्षणाची गोडी होती. महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी व उद्धरणासाठी महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी मोलाचे कार्य केले: इ. स. १८४८ मध्ये पुणे येथे त्यांनी मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू करून स्त्री-शिक्षणाची मुहूर्तमेड रोवली. इ. स. १८५२ मध्ये दलितांना शिक्षण देण्यासाठी पहिली शाळा सुरू केली. महात्मा फुले यांनी विधवा पुनर्विवाहास चालना दिली. त्यातूनच त्यांनी इ. स. १८६४ मध्ये पुण्यात एक पुनर्विवाह घडवून आणला. विधवा स्त्रियांच्या मुलांना दत्तक घेऊन फुले यांनी समाजक्रांतीस प्रेरणा दिली. त्यांनी पुण्यात स्वतःच्या घरी बालहत्या प्रतिबंधग्रहाची स्थापना केली. १८६३

सावित्रीबाई फुले यांनी स्वतः यात राहणाऱ्या मुलांची देखभाल केली. अस्पृश्यता हा मानवजातीला कलंक आहे, असे ते मानत. अस्पृश्यांना शिक्षण दिल्याशिवाय त्यांच्यात प्रगती होणार नाही असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांनी स्वतःच्या घरातील पिण्याच्या पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला.

सामाजिक कार्य

अस्पृश्य व दलितांच्या प्रश्नाला महात्मा फुले यांनी मनस्वी चालना दिली. त्याचप्रमाणे स्त्रीजात ही युगानुयुगे पुरुष वर्गाच्या दास्यात सापडली होती. त्यातून स्त्रियांची सोडवणूक करण्यासाठी महात्मा जोतीबा फुले यांनी सक्रिय योगदान दिले. पुनर्विवाहाच्या चळवळीला पाठिंबा दिला. केशवपन, बालहत्या, बालविवाह व अस्पृश्यता निवारण या विषयांवर समाजाचे प्रबोधन केले. विधवांची विटंबना आणि जन्मलेल्या बालकांची हत्या रोखण्यासाठी इ. स. १८६३ मध्ये 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. काशीबाई नावाच्या विधवेचा मुलगा स्वतः दत्तक घेतला. विधवेच्या केशवपनाची चाल बंद व्हावी म्हणून त्यांनी न्हाव्यांचा संप घडवून आणला.

धर्मभेदमूलक विद्वेष, जातिभेदमूलक उच्च-नीचभाव,

स्त्रीदास्य, हिंदूधर्म संस्थेतील मूर्तिपूजा आणि संस्कृत भाषेतील कर्मकांड यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. सर्व जातिधर्माचे नागरिक सत्यशोधक समाजाचे सदस्य व्हावेत यासाठी योजना तयार केली. समाजासाठी मौलिक आणि प्रासंगिक असे दोन्ही प्रकारचे लेखन करून पुस्तके प्रसिद्ध केली. बहुजन समाजावर लादलेली मानसिक गुलामगिरी स्पष्ट करण्यासाठी 'ब्राह्मणांचे कसबा', 'गुलामगिरी', 'सत्सार' इत्यादी निबंध लिहिले. सामाजिक परिस्थितीची मुळे खोलवर रुजली असून हिंदूधर्माच्या शुद्धीकरणाशिवाय प्राप्त सामाजिक परिस्थितीवर मात करता येणार नाही, याचा महात्मा फुले यांना ठाम विश्वास होता. जोतीरावांच्या ऐतिहासिक सामाजिक कार्याचे मोल जाणून ब्रिटिश सरकारकडून १६ नोव्हेंबर १८५२ रोजी विश्रामबाग-वाड्यातील भव्य समारंभात त्यांना शालजोडी अर्पण करण्यात आली.

(महात्मा जोतीबा फुले)

समाजात सुधारणा होण्यासाठी, जातिभेदावर तीव्र प्रहार करणारे, स्त्री-पुरुष समानतेसाठी झटणारे, मानवाला स्वातंत्र्य, समता व बंधुप्रेम यांचे महत्त्व समजावून देऊन त्याचे स्वत्व जागविणारे महात्मा जोतीराव फुले हे महाराष्ट्राच्याच नव्हे, तर भारतीय समाजक्रांतीचे जनक होते.

शेतकऱ्यांसाठी केलेले कार्य

शेतकऱ्यांचे अज्ञान, मागासलेपणा, दारिद्र्य यांमुळे महाराष्ट्रातील शेतकरी अतिशय अडचणीत होता. शेतकरी व बहुजन समाज यांच्यात परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता व त्यांचे दैन्य व दुःख दूर करण्याची क्षमता केवळ शिक्षणातच आहे, हे फुले यांनी अचूक हेरले. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी पुढीलप्रमाणे शब्दबद्ध केली आहे.

विद्ये विना मती गेली । मती विना निती गेली ।

निती विना गती गेली । गती विना वित्त गेले ।

वित्त विना शूद्र खचले । एवढा अनर्थ एका अविद्येने केला ।

महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या विदारक अवस्थेचे हे वर्णन

डोळ्यांसमोर ठेवून त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना मदत करण्याची प्रतिज्ञा केली. त्यातून पुढे शिक्षण, वसतिगृह, सिंचन, धरणे, तलाव, विहिरी यांच्यासारखे अनेक उपाय सुचवले. इ. स. १८८८ मध्ये व्हिक्टोरिया राणीच्या चिरंजीवांच्या कार्यक्रमात महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधी' म्हणून पारंपरिक पोशाखात उपस्थित राहून शेतकऱ्यांचे गान्हाणे मांडले. याच कार्यक्रमात त्यांनी जनतेसाठी शिक्षणाची माणणी केली. महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनपुढे 'प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे' अशी आप्राही माणणी केली.

या त्यांच्या महान कार्यामुळे जनतेने त्यांना 'महात्मा' ही पदवी बहाल केली. त्यांचा मृत्यू इ. स. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या महान कार्याचा वारसा त्यांच्या पत्नी क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी चालवला.

९) सावित्रीबाई फुले (इ. स. १८३१ ते १८९७)

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील नायगाव येथे झाला. त्यांचे वडील खंडोजी नेवसे-पाटील हे गावचे पाटील होते. त्यांच्या घराण्याला प्रतिष्ठा होती. सावित्रीबाईचा विवाह महात्मा जोतीबा फुले यांच्याशी झाला होता.

(सावित्रीबाई फुले)

सावित्रीबाईची पतीच्या कार्यात निष्ठेने साथ दिली. महात्मा फुलेनी सुरु केलेल्या मुलांच्या शाळेत सावित्रीबाईची शिक्षिका म्हणून कार्य केले. महाराष्ट्रातील त्या पहिल्या स्त्री शिक्षिका होत. त्या अशिक्षित होत्या तरी त्यांनी स्वतः घरी शिकून पुढे शिक्षिकेचे काम केले. सनातनी लोकांना सावित्रीबाईचे हे कृत्य आवडले नाही. त्यांनी सावित्रीबाईना खूप त्रास दिला. त्यांच्या अंगावर चिखलफेकही केली. सावित्रीबाईची अपमान, निंदानालस्ती सहन करत आपले शिक्षणाचे पवित्र कार्य चालूच ठेवले. अस्पृश्योदधाराच्या कार्यातही त्यांचा मोलाचा सहभाग होता.

महात्मा फुले यांनी बालहत्या प्रतिबंधगृह आपल्या घरीच सुरु केले. या गृहातील अनाथ मुलांचे संगोपन सावित्रीबाईची केले. त्या अनाथ मुलांच्या 'माऊली' होत्या. अत्यंत प्रेमाने व मातेच्या वात्सल्याने सावित्रीबाईची या मुलांचे संगोपन केले. महात्मा फुले यांच्या सर्व कार्यात त्यांनी समर्थपणे साथ दिली. सावित्रीबाई या

स्वयंप्रकाशित स्त्री होत्या.

महाराष्ट्राच्या स्त्रीविषयक चळवळीतील अग्रगण्य नेत्या, प्रौढ शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्या आणि आद्यशिक्षिका म्हणून क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य मोलाचे आहे. स्त्रियांना शिक्षणाची संजीवनी देऊन त्यांचे जीवन सर्वार्थांनी समाननीय व सर्व शक्तिमान बनवण्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. ‘आधी केले मग सांगितले’ अशा प्रकारचा संदेश समस्त स्त्रीवर्गासाठी आपल्या कर्तव्यसंपन्न जीवनकार्यातून दिला आहे. त्यांनी विनावेतन शिक्षणांचे कार्य केले. सावित्रीबाईचा जन्मदिवस महाराष्ट्रात ‘बालिका दिन’ म्हणून साजरा केला जातो. सावित्रीबाई फुले यांनी लिहिलेल्या ‘काव्यफुले’ आणि ‘बावनकशी सुबोध रत्नाकर’ या काव्य संग्रहातून मोठ्या प्रमाणात समाज प्रबोधनाचे विचार व्यक्त केले आहेत. त्यांनी महात्मा जोतीबा फुले यांना लिहिलेली काही पत्रे उपलब्ध आहेत. सारांश, क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी अज्ञानाच्या अंधकारात चाचपडणाऱ्या स्त्री-शूद्रांना ज्ञानाचा प्रकाश दाखविला. विशेषत: महात्मा जोतीबा फुले यांच्या मृत्युनंतर ‘सत्यशोधक समाजाची’ धुरा त्यांनी समर्थपणे सांभाळली. अशा या महान व कर्तव्यगार स्त्रीचा मृत्यू प्लेगाच्या रोयांची शुश्रूषा करताना प्लेगाची बाधा झाल्यामुळे इ. स. १० मार्च १८९७ रोजी झाला.

१०) बाबा पद्मजी (इ. स. १८३१ ते १९०६) – बाबा पद्मर्जिचा जन्म बेळगाव येथे १८३१ मध्ये झाला. त्यांचे आडगाव मुळे होते. त्यांचे घराणे व्यापारासाठी सुरतेत स्थिरावले. त्यांचा जवाहिरांचा व्यापार होता. घरचे वातावरण धार्मिक असल्यामुळे त्यांच्यावर धार्मिक संस्कार चांगले झाले होते. त्यांचा ओढा धर्माचिरण व धर्माभ्यासाकडे होता. वडील बेळगावात सरकारी नोकरीत असल्यामुळे त्यांचे शिक्षण तेथील मिशनरी स्कूलमध्ये झाले. पुढे त्यांच्या वडिलांची बदली मुंबईत झाली. तेथे त्यांनी इंग्रजी, मराठी, संस्कृत, कन्ड, गुजराती अशा भाषांचा अभ्यास केला. मुंबईत त्यांनी विल्सन फ्री चर्च स्कूलमध्ये शिक्षण घेतले. याचबरोबर त्यांना ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षणही मिळाले. ख्रिस्ती धर्मातील मानवतावादामुळे ते ख्रिस्ती धर्मकडे आकृष्ट झाले. परिणामी १८५४ मध्ये त्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला.

त्यानंतर बाबा पद्मजी पुणे येथे आले. त्यांनी फ्री चर्चाच्या शाळेत शिक्षकाची नोकरी केली. पुढे त्यांच्यावर बायबल ट्रस्ट सोसायटीच्या संपादकाचे काम सोपवण्यात आले. त्यांनी समाजातील अनिष्ट चालीरीती, खुळच्या कल्पना बंद व्हाव्यात म्हणून जागृतीचे कार्य सुरु केले. त्यांचा मूर्तिपूजा व जातिभेदास विरोध होता. ते परमहंस सभेचे सक्रिय सदस्य बनले. विधवा पुनर्विवाहाचे ते पुरस्कर्ते होते. त्यांनी ‘युनु पर्यटन’ या काढंबरीतून स्त्रियांच्या दःखाला वाचा फोडली. सामाजिक व धार्मिक सुधारणासाठी त्यांची तळमळ होती. त्यांनी ‘अरुणोदय’ हे आत्मचरित्र लिहिले. इंग्रजी-मराठी व संस्कृत-मराठी असे शब्दकोश लिहिले, या शिवाय इतरही ब्रेच लेखन त्यांनी केले आहे. त्यांच्या लिखाणातूनही समाजसुधारणेची तळमळ स्पष्ट होते. समाजातील अपप्रवृत्ती दूर व्हाव्यात हाच त्यांचा रेतू होता. इ. स. १९०६ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला.

११) विष्णुशास्त्री पंडित (इ. स. १८२७ ते १८७६) – एकोणिसाव्या शतकातील भारतीय समाजाच्या मानसिकतेचा, विचार करता स्त्रियांच्या उद्धारासाठी ज्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले अशा समाजसुधारकांत विष्णुशास्त्री पंडित हे अग्रणी होते. विष्णुशास्त्री पंडितांचा जन्म इ. स. १८२७ मध्ये सातारा येथे झाला. त्यांचे वडील परशुरामशास्त्री हे बावधनचे रहिवासी होते. वडिलांकडून विष्णुशास्त्रीना संस्कृत भाषेचे शिक्षण मिळाले. ‘इंद्रप्रकाश’ या साप्ताहिकाचे ते संपादक होते. याच वृत्तपत्रातून त्यांनी आपली सुधारणावादी मते निर्भाडपणे मांडली. त्यांनी स्त्रियांच्या उद्धारासाठी प्रामाणिकपणे कार्य करण्याचा निर्धार केला. खेड्या-पाड्यात जाऊन व्याख्याने दिली. जनजागृतीसाठी भरपूर लेखन केले. स्त्री शिक्षण, विधवा स्त्रियांचे प्रश्न, केशवपन, परदेशगमन, जरठविवाह, जातिभेद इत्यादी प्रश्नांवर त्यांनी आपले सडेतोड विचार मांडले.

विष्णुशास्त्रीनी ‘पुनर्विवाह उत्तेजक मंडळी’ या सभेची स्थापना केली. या सभेमार्फत विधवांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले. त्यांनी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या ‘विधवा विवाह’ या ग्रंथाचा मराठीत अनुवाद केला. दरम्यान सरकारने विधवा विवाहाला मान्यता देणारा कायदा मंजूर केला. त्यांनी आपल्या विचारांवरील निष्ठा एका विधवेशी विवाह करून प्रत्यक्ष कृतीने सिद्ध केली. बाल-विवाहाच्या पद्धतीमुळे विधवा मुलीचे आयुष्य मातीमोल होत आहे त्यामुळे या पद्धतीला त्यांनी विरोध केला. त्यांचे साहित्यक्षेत्रातील योगदान मोठे आहे. ‘ब्राह्मण कन्या विवाह विचार’, ‘पुरुष सुकृत व्याख्या’, ‘विधवा विवाह’, ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’, ‘तुकाराम बाबांच्या अभंगाची गाथा’, ‘संस्कृत व धातुकोश’, ‘इंग्रजी व मराठी कोश’ हे त्यांचे निवडक ग्रंथ आहेत. विष्णुशास्त्री पंडित यांचा मृत्यू इ. स. १८७६ मध्ये झाला.

१२) सार्वजनिक काका (इ. स. १८२८ ते १८८०) – सार्वजनिक सभेचे मुख्य संस्थापक आणि आधारसंभ म्हणून सार्वजनिक काकांची ओळख महाराष्ट्राला आहे. गणेश वासुदेव जोशी म्हणजेच सार्वजनिक काका होय. त्यांचा जन्म ९ एप्रिल १८२८ रोजी सातार्यात झाला. नोकरीनिमित्त ते पुण्यास गेले, मात्र त्यांना थोड्याच दिवसांत नोकरी सोडावी लागली. पुढील शिक्षण पुण्यातच घेऊन त्यांनी वकिलीचा व्यवसाय सुरु केला. व्यवसाय सांभाळत त्यांनी सामाजिक कार्यातीली लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. वासुदेव बळवंत फडके यांचे वकीलपत्र सरकारच्या दबावामुळे कोणीही घेत नव्हते, मात्र मोठ्या उमेदीने सार्वजनिक काकांनी ते घेतले.

भारतात राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेपूर्वी पुणे येथे सनदशीर मागणी कार्य करणारी सार्वजनिक सभा औंधचे श्रीमंत श्रीनिवासराव पंत प्रतिनिधी यांच्या अध्यक्षतेखाली १८७० मध्ये स्थापन झाली. त्यात मुख्य सहभाग सार्वजनिक काकांचाच होता. न्या. रानडे व सार्वजनिक काका यांनी सार्वजनिक सभेला सामाजिक व राजकीय स्वरूप दिले. सनदशीर राजकारण करत जनतेत जागृती व त्यांना संघटित करण्याचे कार्य त्यांनी केले. या सभेमार्फत जनतेच्या अडीअडचणी समजावून घेऊन सरकारपर्यंत पोहचवण्याचे कार्य काकांनी हाती घेतले. या

सधेमार्फत वेगवेगळ्या जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीची पाहणी करण्यात आली. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर प्रकाश टाकण्यासाठी त्याचा फार फायदा झाला. १८७६-७७ मधील दुष्काळाचा महाराष्ट्रातील जनतेला जबरदस्त फटका बसला. सरकारने कोणत्याही प्रकारची मदत जनतेला केली नाही. सार्वजनिक काकांनी सार्वजनिक सधेमार्फत दुष्काळग्रस्त लोकांना भरीव मदत दिली. त्यांनी ब्रिटिश सप्राज्ञीकडे भारतीयांना सामाजिक व राजकीय दर्जा द्यावा, स्वावलंबी बनवणारे शिक्षण द्यावे, राजकीय हक्क द्यावे अशी मागणी केली. देशाच्या उन्नतीसाठी लघुउद्योगाचा आग्रह त्यांनी घरला होता. त्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला. स्वदेशीचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी त्यांनी बरेच प्रयत्न केले. ठिकठिकाणी स्वदेशी मालाची दुकाने काढली. वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचे ते पुरस्कर्ते होते. हिंदू धर्मातील जाती भेदाला त्यांचा विरोध होता.

रेल्वे उतारूचे प्रश्न, संस्थानिकांचे अधिकार, राज्यातील दंगे याबाबत त्यांनी सरकारला सल्ले देऊन लोकहिताचे कार्य केले. सार्वजनिक सभा ही जरी राजकीय संस्था असली तरी सामाजिक सुधारणेतील त्यांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. सार्वजनिक काकांचा मृत्यू इ. स. २५ जुलै १८८० रोजी झाला.

१३) डॉ. रा. गो. भांडारकर (इ. स. १८३७ ते १९२५) - प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेत रा. गो. भांडारकर असल्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्राला ते परिचित आहेत. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचा जन्म सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मालवण येथे ६ जुलै १८३७ रोजी झाला. त्यांचे आडनाव पत्की असे होते, मात्र त्यांचे पूर्वज खजिन्यात अधिकारी असल्यामुळे त्यांना भांडारकर असे उपनाव मिळाले. मुंबई विद्यापीठातून त्यांनी एम. ए. ची पदवी संपादन केली. जर्मन विद्यापीठाची पीएच. डी. त्यांनी मिळवली. ते उच्च विद्याविभूषित होते. कर्ते, धर्म व समाजसुधारक, भाषातज्ज्ञ, प्राचीन इतिहासाचे संशोधक, प्राच्यविद्या संशोधक, संस्कृत भाषेचे पंडित अशा वेगवेगळ्या नात्यांनी महाराष्ट्र त्यांना ओळखतो.

प्रार्थना समाजाच्या स्थापनेत भांडारकरांचा समावेश होता. प्रार्थना समाजाची तत्त्वे, उद्दिष्टे आणि प्रतिज्ञा या तयार करण्यासाठी त्यांनी फार परिश्रम घेतले. हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा, अवतारकल्पना, बहुदेवतावाद इ. बाबींना डॉ. भांडारकरांनी विरोध केला. समाजातील या अपप्रवृत्ती व अनिष्ट रुढी दूर व्हाव्यात म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले. वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता, संतवाङ्मय इ. प्राचीन धर्मग्रंथांचा आधार देऊन त्या कशा चुकीच्या आहेत ते दाखवून दिले. समाजसुधारणेसाठी जागृती करणे आवश्यक होते. त्यासाठी त्यांनी अनेक लेख लिहिले. डॉ. भांडारकरांनी बालविवाह प्रतिबंध, विधवा पुनर्विवाह संमती, वयाचा कायदा यांसारख्या सामाजिक सुधारणांचा आग्रह घरला. स्त्री-शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, मद्यपानबंदी, देवदासी प्रथा बंदी इ. सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. त्यांनी आपली मंत्र निर्भीडपणे लोकांसमोर मांडून जनजागृती केली. त्यांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. त्यांनी स्वतःच्या विधवा मुलीचा

पुनर्विवाह घडवून आणून विचाराला कृतीची जोड दिली. ते मुंबई प्रांताच्या लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचे सदस्य, केंद्रीय लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचे सदस्य होते. त्यांना अनेक मानसन्मान मिळाले होते. डॉ. भांडारकरांनी इतिहास व प्राचीन संस्कृती यात संशोधन करून विपुल लेखन केले. 'अर्ली हिस्ट्री ऑफ डेक्कन', 'वैष्णविज्ञान', 'जैविज्ञान अँड अदर मायनर रिलिजन्स', 'हिस्ट्री ऑफ इंडिया' इ. विपुल ग्रंथसंपदा होती. डॉ. रा. गो. भांडारकरांचा मृत्यू इ. स. २४ ऑगस्ट १९२५ रोजी झाला.

१४) बेहरामजी मलबारी (इ. स. १८५३ ते १९१२) - बालविवाह विरोधी चळवळीचे प्रवर्तक आणि विधवा पुनर्विवाह पद्धतीचे समर्थक, समाजातील दुर्बल घटकांचे कैवारी म्हणून बेहरामजी मलबारी यांना महाराष्ट्राच्या इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे. गुजरातमधील बडोदा येथे बेहरामजी मलबारी यांचा जन्म १८५३ मध्ये पारशी कुटुंबात झाला. त्यांचे शिक्षण इंग्रजी मिशनन्यांच्या शाळेत पूर्ण झाले. बेहरामजी यांनी बालविवाहाच्या प्रथेला विरोध केला. त्यांनी १८८४ मध्ये काही टिप्पेही त्या संदर्भात प्रसिद्ध केली. यात त्यांनी बालविवाहाच्या प्रथेवर व त्यामुळे येणाऱ्या वैधव्यावर प्रकाश टाकला. समाजातील विधवांचे प्रश्न आणि अकाली प्राप्त होणारे वैधव्य याला बालविवाह पद्धती जबाबदार आहे हे विचार त्यांनी समाजासमोर मांडले. बालविवाह पद्धतीच्या निर्मलनासाठी बालविवाहाचे अनिष्ट परिणाम स्पष्ट करणारे पाठ शालेय अभ्यासक्रमात घ्यावेत, विधवांना पुनर्विवाहाचा हक्क असावा, विधवा विवाहाचे पौरोहित्य करणाऱ्यांना वाळीत टाकले जात असे त्यास बंदी करावी इत्यादी मागण्या त्यांनी शासनाकडे केल्या. त्यांचे विचार मूलगामी होते. त्यांच्या वैचारिक जागृतीच्या मोहिमेतूनच पुढील काळात संभवनीय विधेयक मंजूर झाले. समाजसुधारणेच्या कार्याबोरच बेहरामजी पत्रकारितेच्या क्षेत्रातही लिखाण करत होते. त्यांनी 'इंडियन स्पेक्टेटर' हे साप्ताहिक सुरु केले. दादाभाई नौरोजी यांच्या 'हॉइस ऑफ इंडिया' या नियतकालिकात ते लेखन करत. त्यांनी दयाराम गिडुमल यांच्या मदतीने 'सेवासदन' ही संस्था स्थापन केली. 'गुजराथ अँण्ड गुजराथीज', 'नीती विनोद', 'बालविवाह व महिलांवर सक्तीने लादण्यात आलेले वैधव्य काही टिप्पेही' इत्यादी ग्रंथ लिहिले. बेहरामजी मलबारी यांचा मृत्यू इ. स. १९१२ मध्ये झाला.

१५) गो. ग. आगरकर (इ. स. १८५६ ते १८९५) - गोपाळ गणेश आगरकर हे व्यक्तिस्वातंत्र्य व बुद्धिप्रामाण्याचा पुरस्कार करणारे विचारकंत होते. त्यांचा जन्म कराड जवळील टेंबू येथे इ. स. १४ जुलै १८५६ मध्ये झाला. घरची आर्थिक स्थिती बेताची होती. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण कराड, रत्नगिरी, अकोला या ठिकाणी झाले. लहानसहान नोकन्या करून आणि जिदीने प्रयत्न करून १८७५ मध्ये मॅट्रिक परीक्षा पास झाले. अनंत अडचणीना सामोरे जात त्यांनी पुण्यात एम. ए. पर्यंतचे शिक्षण घेतले. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर आगरकरांनी समाजसेवा व जनजागृतीच्या कार्याला वाहून घेतले. त्यांनी विष्णुशास्त्री चिपळूनकर, लोकमान्य टिळक यांच्या मदतीने

पुणे येथे न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. पुढे लो. टिळकांच्या मदतीने 'केसरी' व 'मराठा' ही वृत्तपत्र सुरु केली. त्यातील केसरीचे संपादन आगरकर करत होते. लो. टिळक व इतरांच्या समवेत आगरकरांनी पुणे येथे 'डॅक्टन एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. या संस्थेच्या वतीने 'फर्ग्युसन कॉलेज' सुरु करण्यात आले. त्याच कॉलेजचे ते प्रिसिपॉल होते. आगरकरांनी केसरी सोडून 'सुधारक' हे वृत्तपत्र लोकजागृतीसाठी सुरु केले.

(ग. ग. आगरकर)

आगरकरांनी बुद्धिप्रामाण्याच्या आधारावर सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार केला. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आग्रह घरला. व्यक्ती विकासातून समाजाचा विकास होतो असे त्यांचे मत होते. व्यक्तीच्या विकासाला विचार, व्यवसाय व विवाह स्वातंत्र्य असले पाहिजे असे त्यांनी प्रतिपादन केले. त्यांनी व्यक्तिवादाला बुद्धिवाद व भौतिकवाद यांची जोड दिली. आगरकरांनी बालविवाह, जातिभेद, केशवपन, धर्माच्या नावावर चाललेल्या गैर प्रकारांना विरोध करून सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. आगरकरांच्या लेखनात समाजहिताची तळमळ होती. त्यांनी अज्ञान, अंधश्रद्धा, दांभिकता याला विरोध केला. 'केसरीतील निवडक निंबंध', 'सुधारकातील वेचक लेख', 'वाक्य मीमांसा', 'वाक्याचे पृथक्करण' इत्यादी ग्रंथांचे लेखन केले. समाज परिवर्तनाच्या चळवळीतील अवहेलना सहन करण्याची तयारी असणारे आगरकर एक श्रेष्ठ समाजसुधारक होते. आगरकरांचा मृत्यू इ. स. १७ जून १८९५ रोजी झाला.

१६) पंडिता रमाबाई (इ. स. १८५८ ते १९२२) - पंडिता रमाबाई यांनी बुद्धिमत्ता व कर्तव्यगारी यांच्या जोरावर महाराष्ट्रात अलौकिक कार्य केले. त्यांचा जन्म कर्नाटकातील मंगळूर जिल्ह्यातील गंगामुळ या गावी २३ एप्रिल १८५८ रोजी झाला. त्यांचे पूर्ण नाव रमाबाई अनंतशास्त्री डोंगरे असे होते. वडिलांनी त्यांना प्राचीन हिंदू शास्त्रांचे चांगले शिक्षण दिले होते. १६ व्या वर्षी त्यांचे आई-वडील मृत्यू पावले. पोरक्या झालेल्या पंडिता रमाबाई व बंधू श्रीनिवास यांनी तीर्थयात्रेला जाण्याचा निर्धार केला. सहा वर्षांच्या भारतभ्रमणानंतर त्या कलकत्त्यात दाखल झाल्या. तेथे त्यांनी आपल्या पंडित्याने व संस्कृत ज्ञानाच्या आधारे लोकांना थक्क केले. लोकांनी त्यांना

'सरस्वती' व 'पंडिता' या पदव्या देऊन गौरवले. पुढे त्यांना पंडिता रमाबाई असे संबोधले जाऊ लागले. त्यानंतर त्यांचा विवाह झाला, मात्र पंडिता रमाबाईना संसार सुख लाभले नाही. त्यानंतर त्या पुण्यात आल्या. तेथे स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल जागृती करण्यासाठी 'आर्य महिला समाजा'ची स्थापना १८८२ मध्ये केली. देशाच्या उन्तीसाठी स्त्रियांची स्थिती सुधारणे गरजेचे आहे. असे त्यांनी प्रतिपादन केले. त्यांनी हंटर कमिशनपुढे साक्ष देताना स्त्री शिक्षणासाठी आग्रह घरला. त्या मिशनन्यांच्या मदतीने इंग्लंड व अमेरिकेला गेल्या. ख्रिश्चन धर्मातील सेवाभावी वृत्ती व मानवतावादी विचारांमुळे त्यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. त्यांनी आपले संपूर्ण लक्ष स्त्री-शिक्षणावर केंद्रित केले.

(पंडिता रमाबाई)

रमाबाईने स्त्रियांच्यासाठी केलेले महत्त्वाचे कार्य म्हणजे 'शारदा सदन'ची स्थापना होय. १८८९ मध्ये त्यांनी मुंबईत या संस्थेची स्थापना केली. निराश्रित विधवा व अनाथ स्त्रियांच्या राहण्याची व भोजनाची मोफत व्यवस्था तेथे करण्यात आलेली होती. १८९० मध्ये या संस्थेचे पुण्याला स्थलांतर करण्यात आले. तेथे ही संस्था नावारूपाला आली. 'शारदा सदन'च्या सल्लागार मंडळात न्या. रानडे, न्या. तेलंग, डॉ. भांडारकर यासारख्या थोर व्यक्ती होत्या. पं. रमाबाईनी नंतर केंद्रगाव येथे 'मुक्तिसदन' नावाची संस्था सुरु केली. त्यात अनाथ व विधवा स्त्रियांच्या शिक्षणाची, निवासाची आणि भोजनाची मोफत सोय केली. या संस्थेला नावारूपास आणण्यासाठी त्यांनी फार परिश्रम घेतले. १८९७ च्या दुष्काळाच्या वेळी जनतेला त्यांनी मदतीचा हात दिला. त्यांनी लिहिलेले 'बायबलचे मराठी भाषांतर', 'स्त्रीधर्मनीती', 'दि हाय कास्ट हिंदू वृमन' इत्यादी ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. पं. रमाबोईचा मृत्यू इ. स. ५ एप्रिल १९२२ रोजी झाला.

१७) न्या. म. गो. रानडे (इ. स. १८४२ ते १९०१) - एकोणिसाऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनातील अग्रणी म्हणून न्या. रानडे यांना मानले जाते. महाराव गोविंद रानडे यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील निफाड येथे १८ जानेवारी १८४२ रोजी झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापुरात झाले. ते मुंबई येथे पुढील शिक्षणासाठी गेले. कायद्याचा अभ्यासक्रम त्यांनी पूर्ण केला. एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये इंग्रजी व इतिहास विषयाचे

प्राध्यापक झाले. पुढे न्यायाधीश म्हणून पुण्यात आले. तेथे त्यांचा अनेक सामाजिक संस्थांशी संबंध आला. ते कायदेमंडळाचे सदस्यही झाले.

(न्यायमूर्ती रानडे)

न्या. रानडे हे सामाजिक सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते. बुद्धिवादी असल्यामुळे सदविचाराने वाईट गोर्डीचा त्याग करावा, भूतदया; प्रेम, त्याग, चांगुलपणा आदी गुणांचे आचरण करावे असा त्यांचा आग्रह होता. समाज व्यवस्थेतील दोष दूर झाल्याशिवाय लोकांत नैतिक मूल्यांचा विकास होणार नाही असे त्यांचे मत होते. मानवाची प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी समाजसुधारणेची गरज आहे. राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण आणि धर्मकारण ही समाजाची विविध अंगे असून ती एकमेकाता पूरक आहेत.

न्या. रानडे यांनी जातीयता, जातिभेद, उच्च-नीचता, वंशभेद, जन्मभेद, सदसद्बुद्धीकडे दुर्लक्ष इत्यादीमुळे भारतीय समाजाची अवनती झाली आहे. समाजाची उन्नती व्हावयाची असेल तर सदसद्विवेकबुद्धी, समता, न्याय, बंधुभाव या तत्त्वावर आधारित समाज रचना होणे गरजेचे आहे असे त्यांचे मत होते. समाजसुधारणेसाठी शासनानेही कायदे करणे गरजेचे आहे असा त्यांचा आग्रह होता. आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने त्यांनी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. हिंदू धर्मातील दोष दूर करण्याचा प्रयत्न त्यांनी प्रार्थना सभेमार्फत केला. सर्वजनिक सभेची त्यांची जवळीक, सामाजिक परिषदेतील योगदान महत्त्वपूर्ण होते. त्यांनी विधवा विवाहाचे समर्थन केले. मुंबईत त्यांनी एक विधवा विवाह घडवून आणला. त्यांनी सनदशीर राजकारणाचा पाया घातला. हिंदू राजकारणाला अर्थशास्त्रीय विचारांची जोड दिली. अशा प्रकारे समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण इ. क्षेत्रांत न्या. रानडे यांनी आपल्या वैचारिक योगदानाने जागृती घडवण्याचे कार्य केले. इ. स. १६ जानेवारी १९०१ रोजी न्या. रानडे यांचा मृत्यू झाला.

१८) वस्ताद लहूजी साळवे

वीर वस्ताद लहूजी साळवे यांचा जन्म इ. स. १८०० मध्ये पुणे येथे झाला. त्यांचे वडील राधू साळवे हे पेशव्यांच्या शिकारखान्यात नोकरीस होते. पुण्यातील शनिवारवाढ्यावर इंग्रजांनी भगवा झेंडा

उतरवून 'यनियन जॅक' फडकविला या प्रकाराने लहूजीच्या मनात इंग्रजांविरुद्ध चीड निर्माण झाली. आपल्या घराजवळ त्यांनी तालीम बांधून काढली व तेथे बलोपासनेबोरोबरच शस्त्रास्त्रे चालविण्याचे प्रशिक्षण दिले. लहूजीच्या तालमीमध्ये महात्मा जोतीबा फुले यांच्यासारखे अनेक विचारवंत व राष्ट्रप्रेमी तरुण तयार झाले.

(वस्ताद लहूजी साळवे)

अशा प्रकारे १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात धर्मसुधारणा चळवळी आणि समाजसुधारणा चळवळीने एका नव्या युगाचा पाया घातला. या शतकातील आक्य समाजसुधारक, धर्मसुधारणा चळवळी व प्रमुख समाजसुधारक यांचे कार्य सर्व दृष्टीने मोलाचे आहे. या प्रबोधन कालखंडात समाजसुधारकांनी विविध क्षेत्रांत गतिमानता निर्माण करण्यात मोलाचे योगदान दिले, हे मान्य करावे लागेल.

महाराष्ट्रातील धार्मिक सुधारणा चळवळी

व्यापाराच्या निमित्ताने आलेल्या इंग्रजांनी या देशात आपली सत्ता प्रस्थापित केली. पुढे ते राज्यकर्ते बनले. त्यांच्या राजवटीमुळे महाराष्ट्रात नव्या युगास प्रारंभ झाला. इंग्रजांबोरे ख्रिश्चन मिशनरीही महाराष्ट्रात दाखल झाले. ख्रिश्चन मिशनरी म्हणजे ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसारावे कार्य करणारे लोक. ख्रिश्चन धर्मप्रसार करणाऱ्या संस्थांमा 'मिशन' आणि धर्मप्रसाराचे कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना 'मिशनरी' म्हटले जाते. या मिशनन्यांनी देशभर सेवाभावी मार्गाचा अवलंब करून मोठ्या चिकाटीने ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार व प्रसार केला. याचबोरे त्यांनी सामाजिक सुधारणा करण्याचाही प्रयत्न केला. जातिनिर्मूलन, शिक्षण, स्त्रियांचे वेगवेगळे प्रश्न, आरोग्यविषयक जागृती, आदिवासी व गरीब लोकांच्यासाठी केलेले कार्य अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे आहे. थोडक्यात, मिशनन्यांनी गरिबांच्या मुलांच्यासाठी शळा सुरु केल्या. दीनदुबकळ्यांसाठी आरोग्यसेवा पुरवल्या, मोफत औषधोपचार केले, रोगपीडितांची सेवा केली. दुष्काळ, महापूर, साथीचे रोग या संकटकाळात लोकांना मदतीचा हात दिला. त्यांच्या या सेवाभावी समाजसेवेमुळे महाराष्ट्रात समाज व धर्मसुधारणा चळवळीला चालना मिळाली.

प्रार्थना समाज

प्रार्थना समाजाची स्थापना - ब्राह्मो समाजाचे एक प्रभावी नेते केशवचंद्र सेन हे मुंबईत आले. त्यांनी मुंबईत धर्मसुधारणा व समाज-सुधारणेच्या संदर्भात व्याख्याने देऊन लोकांना मार्गदर्शन केले. या व्याख्यानातून समाज व धर्मसुधारकांना प्रेरणा मिळाली. दादोबा पांडुरंग तर्खंडकर, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, वामन आबाजी मोडक, भाऊ महाजन इत्यादींनी ३१ मार्च १८६७ रोजी मुंबई येथे प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. पुढील काळात या समाजात वा. आ. मोडक, न्या. चंदावरकर, न्या. म. गो. रानडे, डॉ. रा. गो. भांडारकर इत्यादी विचारवंत सहभागी झाले. प्रार्थना समाजामार्फत 'मुद्रोध पनिका' सुरु केलेली होती. त्यातून प्रार्थना समाजाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार केला जात होता. मुंबईतील गिरणाव विभागात या समाजाने स्वतःची इमारत बांधली.

प्रार्थना समाजाची तत्त्वे -

- १) परमेश्वर एक आहे. तो सर्व विश्वाचा निर्माता आहे. तो चिरंतन, अनाकलनीय व निराकार आहे. तो सर्वशक्तिमान, दयालू व पवित्र आहे.
- २) सत्य, सदाचार व भक्ती हे परमेश्वराच्या उपासनेचे खरे मार्ग आहेत. या मागानि गेल्यानेच तो प्रसन्न होतो.
- ३) परमेश्वराच्या प्रार्थनेमुळे भौतिक फलप्राप्ती होत नाही. मात्र प्रार्थनेमुळे आध्यात्मिक उन्नती होते.
- ४) मूर्तिपूजा परमेश्वराला मान्य नाही.
- ५) परमेश्वर अवतार घेत नाही. तसेच परमेश्वराने कोणतेही धर्मग्रंथ लिहिले नाहीत.
- ६) सर्व माणसे परमेश्वराची लेकरे आहोत, म्हणून सर्वांनी एकमेकांशी बंधुत्वाच्या भावनेने वागावे.

प्रार्थना समाजाचे कार्य - प्रार्थना समाजाने हिंदू धर्मातील दोष दूर करण्यासाठी धर्मसुधारणा करण्याचे कार्य हाती घेतले होते. त्यात अस्पृश्यता निवारण, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण, बालविवाहास विरोध, विधवांचे केशवपन इत्यादी बाबरीत भरीव कार्य केले. प्रार्थना समाजाच्या माध्यमातून ना. म. जोशी यांनी मजुरांची स्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न करणारी 'सोशल सन्हिंस लीग' ही संस्था स्थापन केली. नामदार गोखले यांनी देशसेवेसाठी निर्भय कार्यकर्ते निर्माण होण्यासाठी 'सर्वंदस ऑफ इंडिया सोसायटी' (भारत सेवक समाज) ची स्थापना केली. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्याच्या उन्नतीसाठी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' ही संस्था स्थापन केली. पुढील काळात या संघटनेने अस्पृश्यता निवारण्याच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य केले. या वेगवेगळ्या संस्थांतून या समाजासाठी व देशसेवेसाठी चांगले कार्यकर्ते निर्माण केले. या समाजाने अनेक लोकोपयोगी कामे केली. पंढरपूर येथे 'अनुथ बालकाश्रम' सुरु केले. मजुरांच्यासाठी मुंबईत रात्रशाळा सुरु केल्या. 'आर्य महिला समाज' ही स्त्रियांसाठी कार्य करणारी

संस्था स्थापन केली.

असे कार्य करून सुदृढा हा समाज हिंदू धर्मायांना आपल्या कार्यात सामावून घेऊ शकला नाही. कारण या समाजाच्या अनुयायांच्या कृतीत व वर्तनात विसंगती होती. या समाजाने ब्रिटिश सत्तेचे समर्थन केले होते. या समाजाचे नेते बुद्धिजीवी व विचारवंत होते. परंतु त्यांना समाजाशी जवळीक साधता आली नाही. त्यामुळे हा समाज काळाच्या ओघात लोप पावला.

आर्य समाज

आर्य समाजाची स्थापना स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म इ. स. २० सप्टेंबर १८२४ रोजी गुजरात मधील मोरवी संस्थानातील टंकारा येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव 'मूलशंकर करसनदास तिवारी' असे होते.

आर्य समाजाची स्थापना - इ. स. १८४५ मध्ये त्यांनी आपल्या घराचा त्याग केला. संन्यस्त होऊन गुरुप्राप्तीसाठी त्यांनी भारतभ्रमण केले. वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि प्राचीन वैदिक धर्म, संस्कृती व तत्त्वज्ञान यांच्या प्रचारासाठी त्यांनी इ. स. १८७५ मध्ये मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाची स्थापना महाराष्ट्रात झाली असली, तरी उत्तर भारतात या समाजाचे कार्य फार मोठे आहे. प्रार्थना समाजातील कार्यकर्त्यांनी स्वार्मांना पुण्याला बोलावले. त्यांच्या प्रवचनांनी लोक प्रभावित झाले. मूर्तिपूजा करू नका. जाती भेद मानू नका. वेदांचे अध्ययन करण्याचा सर्वांना अधिकार आहे. त्यांनी हे सप्रमाण पटवून दिले. मात्र पुण्यातील सनातन्यांना स्वार्मांचे हे विचार मान्य नव्हते. त्यांनी स्वार्मांना फार मोठा विरोध केला. परिणामी स्वार्मांनी महाराष्ट्राच्या बाहेर लाहोर येथे आर्य समाजाची शाखा सुरु केली. पुढील काळात लाहोर हेच या समाजाचे प्रमुख केंद्र बनले.

(स्वामी दयानंद सरस्वती)

आर्य समाजाची तत्त्वे -

- १) परमेश्वर हा सच्चिदानंद स्वरूप असून तो अनादी, अनंत,

- निराकार, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान व दयालू आहे. तोच सर्व विश्वाचा निर्माता व पालनकर्ता आहे.
- २) परमेश्वरच सत्यज्ञानाचे मूळ आहे. आदी व अंतही परमेश्वरच आहे. सृष्टीतील सर्ववस्तू त्याच्या स्वरूपात ज्ञात आहेत.
  - ३) वेद हे ईश्वरनिर्मित आहेत. वेद हे सर्व ज्ञानाचे भांडार आहे. परमेश्वराच्या शुद्ध स्वरूपाचे ज्ञान वेदात आहे.
  - ४) वेद ईश्वरणीत असल्यामुळे वेदांचे अध्ययन करणे, त्यातील ज्ञानाचा प्रसार करणे हे प्रत्येक आर्याचि परम व पवित्र कर्तव्य आहे.
  - ५) प्रत्येकाने असत्याचा त्याग व सत्याच्या स्वीकार करावा.
  - ६) प्रत्येक व्यक्तीने नीतिनियमांना अनुसरून चांगल्यावाईटाचा विचार करावा आणि सद्गुणांचे संगोपन व संवर्धन करावे.
  - ७) मानवजातीची भौतिक, आध्यात्मिक व सामाजिक उन्नती करून मानवाचे कल्याण साधावे हाच आर्य धर्माचा मूळ उद्देश आहे.
  - ८) प्रेम, न्याय व वैयक्तिक सद्गुण यांवर आधारित वर्तणूक ठेवणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.
  - ९) अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानाचा प्रसार करणे हे प्रत्येकाचे ध्येय असावे.
  - १०) समाजाच्या कल्याणासाठी वैयक्तिक मतभेद बाजूला सारून प्रयत्न करावेत; परंतु वैयक्तिक हिताच्या बाबतीत प्रत्येकाला आपल्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास परवानगी आहे.

आर्य समाजाने आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे सामाजिक प्रश्न व धार्मिक बाबतीत आपली मते मांडली. शुद्ध स्वरूपाचे ज्ञान वेदात असून वैदिक धर्मातील चातुर्वर्ण जन्मावर आधारित असून गुणावर आधारित आहेत, असे प्रतिपादन केले.

आर्य समाजाचे कार्य -

शुद्धीकरण चळवळ - आर्य समाजाने हिंदू धर्मातून परथर्मातून गेलेल्यांना शुद्ध करून परत स्वधर्मात घेण्याचे कार्य केले. हिंदू धर्मातील कर्मठपणामुळे आजपर्यंत कोणीही हे केले नव्हते. आर्य समाजाने हिंदूना पुन्हा स्वधर्मात येण्याचा मार्ग मोकळा केला.

शैक्षणिक व सामाजिक कार्य - आर्य समाजाने धर्मसुधारणेच्या कार्याबोरोबर शैक्षणिक क्षेत्रात बहुमोल कामगिरी केली. बहुजन समाजास कर्मठ धर्ममार्तंडांच्या मगरमिठीतून सोडवण्याचा प्रयत्न केला. 'दयानंद अऱ्लो वैदिक स्कूल'ची स्थापना करून अवैकंडिकाणी शाखा सुरू केल्या. त्यात इंग्रजीबोरोबरच वैदिक धर्माचे शिक्षण दिले. शिक्षण हिंदी भाषेतून देण्यास सुरुवात केली. या समाजाचे प्रचारक स्वामी श्रद्धानंद यांनी हरिद्वार येथे गुरुकुल पद्धतीने धार्मिक शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. या समाजाने महाराष्ट्रात मुंबई, सोलापूर, व कोल्हापूर येथे उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालये चालवली. तसेच

स्त्री शिक्षणाची सुरुवात केली. बालविवाह पद्धतीला नवतो द्युलूप. आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले. अनामन्त्रित चिधूळांन्यासींठी आश्रमांची सोय केली. अस्पृश्यता नष्ट करण्याचे प्रयत्न केले. दारकळ, रोगराईच्या वेळी लोकांना सहकार्य केले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीस अनुकूल अशी पार्श्वभूमी तयार केली. इ. स. ३० ऑक्टोबर १८८३ रोजी स्वार्माचा मृत्यू झाला.

सत्यशोधक समाज

महात्मा जोतीबा फुले यांनी १८७३ मध्ये पुणे येथे 'सत्यशोधक समाज'ची स्थापना केली. महाराष्ट्रातील अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू, मागासलेला, दरिद्री व कष्टकरी समाज पिढ्यान् पिढ्या वरिष्ठ वर्गाच्या वर्चस्वाखाली भरडला जात होता. इंग्रजी अमलात पुरोगामी व उदारमतवादी विचार, समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व लोकशाही यांचे संक्रमण येथील समाजात होऊ लागले. त्यामुळे महाराष्ट्रात धर्मसुधारणा व समाजसुधारणा चळवळीना सुरुवात झाली. या चळवळीचे स्वरूप व्यापक होऊ लागले. संघटनात्मक मागणी धर्म व समाजसुधारणांचे कार्य येथे सुरू झाले. महात्मा फुले यांनी सामाजिक सुधारणा चळवळीस व्यापक रूप देण्यासाठी शृङ्खला व अतिशृङ्खलांची सर्वांगीण स्थिती सुधारण्यासाठी, त्यांचा ग्रामीण भागात प्रचार करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी केली. बहुजन समाजास धार्मिक व सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करणे हे सत्यशोधक समाजाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. 'ब्राह्मणांचे कसब', 'गुलामगिरी', 'सार्वजनिक सत्यधर्म', 'शेतकऱ्याचा असूळ' इत्यादी महात्मा फुले यांच्या ग्रंथात सत्यशोधक समाजाच्या उद्दिष्टांची चर्चा केलेली आहे. सर्व जातिधर्मातील लोकांना सत्यशोधक समाजात प्रवेश होता. या समाजाच्या मार्फत एक प्रभावी संघटना उभी करून वरिष्ठ वर्गाविरुद्ध व्यापक संघर्ष उभा करणे हाच महात्मा फुले यांचा हेतू होता.

सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे

- १) ईश्वर एकच असून तो निर्गुण निराकार आहे.
- २) सर्व माणसे एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत.
- ३) परमेश्वराची भक्ती किंवा प्रार्थना करण्याचा प्रत्येक व्यक्तीस अधिकार आहे.
- ४) आईला भेटण्यास अगर बापाला प्रसन्न करण्यास ज्याप्रमाणे मध्यस्थाची जरूरी नसते त्याचप्रमाणे परमेश्वराची प्रार्थना करण्यास पुरोहिताची गरज नाही.
- ५) मानवाला जातीमुळे नव्हे तर गुणांमुळे श्रेष्ठत्व प्राप्त होते.
- ६) पुनर्जन्म, कर्मकांड, जपजाप्य इत्यादी गोष्टी अज्ञानमूलक आहेत. त्या गोष्टी कनिष्ठ वर्गाच्या पिळवणूकीचे कारण आहेत.
- ७) कोणताही धर्मग्रंथ ईश्वरनिर्मित नाही. सर्व धर्मग्रंथांची निर्मिती मानवानेच केलेली आहे.

सत्यशोधक समाजाला समाजसुधारणेच्या चळवळीस अतिशय महत्त्व आहे. या समाजाने लोकांना स्वाभिमानी बनवण्याचे काम

केले. वरिष्ठ वर्गाच्या वर्चस्वाविरुद्ध संघटित लढा दिला. ग्रामीण भागात या समाजाच्या शाखा सुरु झाल्या. साप्ताहिक सभेतून जनजागृती केली जात असे. लोकशिक्षणाचा उपयोग करून प्रचार केला जात असे. सत्यशोधकी जलसे, कीर्तन, प्रवचने, पोवाडे अशा माध्यमातून सामाजिक अनिष्ट चालीवर जहरी टीका केली. त्यामुळे समाज परिवर्तन झापाट्याने होऊ लागले. इ. स. १९११ नंतर राजर्षी शाहू महाराजांनी सत्यशोधक समाजाचे पुनरुज्जीवन केले. त्याच्याच प्रेरणेने व प्रोत्साहनाने महाराष्ट्रात पुढे सत्यशोधक समाजाचा मोठा प्रसार झाला. सत्यशोधक समाजाच्या प्रचारासाठी कृष्णराव भालेकर यांनी 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक चालवले. या समाजाच्या कार्यामुळे निरपेक्ष कार्यकर्त्यांची नवी पिढी महाराष्ट्रात उदयास आली. यात छत्रपती शाहूमहाराज व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात फार मोठी कामगिरी केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितोदधाराची प्रेरणा महात्मा फुल्यांच्या कार्यातूनच घेतली होती. विसाव्या शतकातही या समाजाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

महात्मा फुले हे मानवजातीचे सेवक होते. विषमता, अन्यायाविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. विक्षेची महती समाजाच्या उन्नतीसाठी एक मार्ग आहे हे ओळखून त्यांनी स्त्रीशिक्षणावर भर दिला. अस्पृश्यांच्या मुलांसाठी शाळा काढल्या. सत्यशोधक समाजाच्या रूपाने त्यांनी समाजापुढे मानवतावादी धर्म निर्माण केला.

भारतीय समाजातील सामाजिक प्रश्नांची चर्चा करून धर्म-सुधारणेला अनुकूल वातावरण निर्माण व्हावे यासाठी प्रयत्न करणारी एकोणिसाव्या शतकातील 'सामाजिक परिषद' ही एक संघटना होय. न्या. रानडे यांनी या संघटनेच्या स्थापनेसाठी फार परिश्रम घेतले. राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात राजकीय प्रश्नांबरोबरच सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा व्हावी, असे न्या. रानडे व इतर नेत्यांना वाटत होते, मात्र काँग्रेसमधील जेष्ठ नेत्यांना ते मान्य नव्हते. सामाजिक प्रश्नांबाबत चर्चा करण्यासाठी एक स्वतंत्र संघटना असावी असा एक मतप्रवाह हत्यातून निर्माण झाला. याच अनुषंगाने १८८७ साली राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनानंतर सामाजिक परिषद भरवण्यात आली. देशातील लोकांचे लक्ष सामाजिक प्रश्नांकडे वेधून घेणे आणि समाजसुधारणेच्या कार्याला गती देणे हा मुख्य हेतू होता. बालविवाह, विधवा स्त्रियांची स्थिती, केशवपन, अस्पृश्यता इ. अनिष्ट चालीरीतीवर चर्चा करून उपाय सुचवण्यावर या परिषदेत भर दिला जात होता. वेगवेगळ्या सामाजिक प्रश्नांबाबत लोकजागृती होणे गरजेचे होते, असा या परिषदेचा दृष्टिकोन होता. सामाजिक परिषद ही स्वतंत्र कार्य करणारी संघटना होती, मात्र काँग्रेसमधील सनातनी लोकांचा तिला विरोध होता. त्यामुळे या परिषदेला काँग्रेस अंतर्गत संघर्षाचे स्वरूप प्राप्त झाले. न्या. रानडे यांनी हा वाद चब्बाट्यावर येऊ नये म्हणून या परिषदेची अधिवेशने काँग्रेसच्या मंडपात होणार नाहीत असे जाहीर केले, मात्र या परिषदेने समाजसुधारणेसाठी जनजागृतीचे कार्य चालूच ठेवले. आपल्या परीने समाजसुधारणेच्या चळवळीला हातभार लावला.

स्वाध्याय

- प्रश्न १ अ) योग्य शब्द निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.
- १) मराठी भाषेतील पहिले वृत्तपत्र 'दर्पण' हे ..... यांनी सुरु केले.
अ) बालशास्त्री जांभेकर ब) जगन्नाथ नाना शंकरशेठ
क) लोकहितवादी ड) भाऊ दाजी लाड
  - २) 'प्रभाकर' हे साप्ताहिक ..... यांनी सुरु केले.
अ) भाऊ दाजी लाड ब) विष्णुबुवा ब्रह्मचारी
क) भाऊ महाजन ड) लोकहितवादी
  - ३) आर्य समाजाची स्थापना ..... यांनी केली.
अ) स्वामी श्रद्धानंद ब) स्वामी दयानंद
क) स्वामी विवेकानंद ड) स्वामी स्वरूपानंद
  - ४) 'शेतकऱ्यांचा असूळ' हा ग्रंथ ..... यांनी लिहिला.
अ) न्या. म. गो. रानडे ब) स्वामी विवेकानंद
क) जगन्नाथ शंकरशेठ ड) महात्मा जोतीबा फुले
  - ५) शुद्धीकरण चळवळ ..... या समाजाने सुरु केली.
अ) परमहंस सभा ब) आर्य समाज
क) प्रार्थना समाज ड) सत्यशोधक समाज

- ६) गणेश वासुदेव जोशी यांना ..... या टोपण नावाने ओळखत.
अ) रावबहादूर ब) सेनापती
क) सार्वजनिक काका ड) भाऊसाहेब
- ७) बेहरामजी मलबारी हे ..... समाजाचे होते.
अ) सिंधी ब) पारशी
क) मुस्लिम ड) मारवाडी
- ब) 'अ' व 'ब' गटातील जोड्या जुळवा.
अ गट ब गट
१) आर्य समाज अ) महात्मा जोतीबा फुले
२) प्रार्थना समाज ब) स्वामी दयानंद सरस्वती
३) सत्यशोधक समाज क) दादोबा पांडुरंग तर्खडकर
४) डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन ड) न्या. म. गो. रानडे
५) सामाजिक परिषद इ) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
फ) विष्णुशास्त्री पंडित

- क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिलेले आहेत. योग्य पर्याय निवळून विधान पुन्हा लिहा.
- १) आचार्य अत्रे यांनी 'हे खन्या अर्थाने मुंबईचे अनभिषिक्त सग्राट होते' असे म्हटले आहे.
- अ) दादाभाई नौरोजी
  - ब) जगन्नाथ नाना शंकरशेठ
  - क) बाळशास्त्री जांभेकर
  - ड) दादोबा पांडुरंग तर्खडकर
- २) लोकहितवार्दीचे नाव असे होते-
- अ) गोपाळ हरी देशमुख
  - ब) विष्णुबुवा ब्रह्मचारी
  - क) भाऊ दाजी लाड
  - ड) भाऊ महाजन
- ३) महात्मा जोतीबा फुले यांनी मुर्लीची पहिली शाळा येथे सुरु केली.
- अ) हिंगणे
  - ब) कोल्हापूर
  - क) पुणे
  - ड) नायगाव
- ४) 'अलीं हिस्त्री ऑफ डेक्कन' हा ग्रंथ यांनी लिहिला.
- अ) डॉ. रा. गो. भांडारकर
  - ब) न्या. म. गो. रानडे
  - क) लोकमान्य टिळक
  - ड) गो. ग. आणरकर
- प्र. २ अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
- १) जगन्नाथ नाना शंकरशेठ यांनी कोणती शिक्षण संस्था सुरु केली?
- २) मानवधर्म सभेची स्थापना कोणी केली?
- ३) शतपत्रांचे लेखन कोणी केले?
- ४) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी कोणती संस्था स्थापन केली?
- ५) महाराष्ट्रात मुर्लीची शाळा प्रथम कोणी सुरु केली?
- ६) महाराष्ट्रातील पहिल्या स्त्री शिक्षिकेचे नाव सांगा.
- ७) 'सुधारक' हे वृत्तपत्र कोणी सुरु केले?
- ८) 'शारदा सदन' ही संस्था कोणी स्थापन केली?
- ब) खालील प्रश्नांची १५ ते २० शब्दांत उत्तरे लिहा.
- १) प्रबोधन म्हणजे काय?
- २) आर्य समाजाच्या शुद्धिकरण चळवळीविषयी माहिती द्या.
- ३) सत्यशोधक समाजाची प्रतिज्ञा लिहा.
- ४) महात्मा जोतीबा फुले यांनी शेतकऱ्यांसाठी केलेले कार्य वर्णन करा.
- प्र. ३ खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) प्रार्थना समाजाची तत्त्वे लिहा.
- २) स्वामी दयानंद सरस्वतीचे वेदांच्या विषयीचे मत स्पष्ट करा.
- ३) गोपाळ हरी देशमुख यांचे कार्य थोडक्यात लिहा.
- प्र. ४ खालील विधानांची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) महाराष्ट्रात वैचारिक जागृती घडून आली.
- २) महात्मा फुल्यांनी बालहत्या प्रतिबंधगृह सुरु केले.
- ३) सामाजिक परिषदेची स्थापना करण्यात आली.
- ४) प्रार्थना समाजाला अपयश प्राप्त झाले.
- ५) आचार्य जांभेकरांना आद्य समाजसुधारक म्हणून ओळखले जाते.
- टिपा लिहा
- १) भाऊ महाजनांचे कार्य
- २) आर्य समाजाचे कार्य
- ३) सावित्रीबाई फुले
- ४) पंडिता रमाबाई
- खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.
- १) प्रार्थना समाजाची तत्त्वे वर्णन करा.
- २) आर्य समाजाची तत्त्वे कथन करा.
- ३) महात्मा फुलेंचे अस्पृश्यता उद्धाराचे कार्य स्पष्ट करा.
- ४) डॉ. रा. गो. भांडारकरांचे कार्य थोडक्यात वर्णन करा.
- खालील प्रश्नांची उत्तरे दिलेल्या मुद्र्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत द्या.
- १) सत्यशोधक समाज
- अ) स्थापना.
  - ब) तत्त्वे
  - क) कार्य
- २) आर्य समाजाचे कार्य
- अ) शुद्धीकरण चळवळ
  - ब) शैक्षणिक कार्य
  - क) धार्मिक कार्य
- ३) महात्मा फुले यांचे स्त्री उद्धाराचे कार्य
- अ) शिक्षण
  - ब) विधवा पुनर्विवाह
  - क) बालहत्या-प्रतिबंधगृह

(अ) इ. स. १८१८ ते १८८५

पाश्वंभूमी

२३ जून १७५७ च्या प्लासीच्या युद्धात बंगालच्या नवाबाचा पराभव करून ब्रिटिशांनी बंगालमध्ये ब्रिटिश सत्तेचा पाया घातला. इ. स. १७५७ ते १८५७ या शंभर वर्षांच्या कालखंडात प्रादेशिक विस्तार करून भारतावर इंग्रजांनी वर्चस्व निर्माण केले. १८१८ ला महाराष्ट्रात सत्तांतर होऊन येथील सत्ता ब्रिटिशांच्या हाती आली. माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनची या भागाचा 'कमिशनर' म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. त्याने महाराष्ट्रात लोकांच्या रीतिरिवाजांना धक्का न लावता प्रशासनाची घडी बसवली. शेतीसाठी पारंपरिक रथतवारी पद्धती लागू केली. इंग्रजांच्या अन्यायी धोरणामुळे त्यांच्या विरोधात अनेक उठाव झाले आणि नागपूर, सातारा, कोल्हापूर, सावंतवाडी संस्थानातील लोकांनी तसेच रामोशी, कोळी, भिल यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात उठाव केले. वासुदेव बळवळी फडके यांचा उठाव, १८७५ चा शेतकऱ्यांचा उठाव हे प्रेखर स्वरूपाचे होते.

ब्रिटिश सत्तेविरोधी आंदोलनाची कारण -

- १) ब्रिटिश परकीय, संस्कृतीचे प्रतिनिधी होते. त्यांचे भारतांवर राजकीय वर्चस्व निर्माण झाल्यामुळे या नव्या राजवटीत आपले सर्वस्व हिरावून घेतले आहे, अशी लोकांची भावना निर्माण झाली. त्यामुळे एतदेशियांच्यात त्यांच्याबद्दल तिरस्काराची भावना निर्माण झाली.
- २) ईस्ट इंडिया कंपनीचे धोरण आर्थिक शोषणाच्या तत्त्वावर आधारित होते. परिणामी कर जास्त प्रमाणात आकारले जाऊ लागले. त्यामुळे भारतीयांत असंतोष निर्माण झाला.
- ३) ब्रिटिशांनी भारतात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार सुरु केला. सामाजिक रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा इ. बाबत टीकास्त्र सुरु केले. परिणामी भारतीय जनतेने ब्रिटिशांच्या विरोधात उठाव करण्यास सुरुवात केली.
- ४) मराठा सत्तेच्या न्हासामुळे नैराश्य आलेले व सत्तेपासून दुरावलेले संस्थानिक संतप्त झाले. त्यांनी रामोशी, भिल्ल, कोळी इ. ना हाताशी धरून सरकारला उपद्रव करण्यास सुरुवात केली.
- ५) रामोशी, भिल्ल, कोळी इ. स्वतंत्रवृत्तीने जगणाच्या लोकांच्या विरोधात ब्रिटिशांनी धोरण स्वीकारल्याने वरील जमातींनी ब्रिटिशांना विरोध सुरु केला.

६) वासुदेव बळवळी फडके यांनी ब्रिटिशांच्या अमानुष जुलमी धोरणाला विरोध करण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीचा लढा उभारला. त्यांच्या कार्यामुळे अनेकांना ग्रेणा व स्फूर्ती मिळाली.

७) निसर्गाची अवकृपा, रोगराई, दुष्काळ, सरकारचे महसूल धोरण, कर्जबाजारीपणा इ. कारणास्तव शेतकरी वर्ग दुःखी होता. ब्रिटिश सरकारने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले. कोणत्याही उपाययोजना करण्यात आल्या नाहीत. त्यामुळे सरकारविरोधी उठाव करण्याशिवाय त्यांच्याकडे पर्याय राहिला नाही.

वरील मुख्य कारणांमुळे भारतात पूर्व भागात, पश्चिम व दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणात उठाव झाले. महाराष्ट्रात पहिला मोठा संघर्ष ब्रिटिश सरकार व रामोशी यांच्यामध्ये झाला.

१) रामोशी, कोळी आणि भिल्ल यांचा उठाव

१-अ) उमाजी नाईक यांचा उठाव

रामोशांची वस्ती प्राधान्याने महाराष्ट्रात आढळते. रामोशी हे स्वतःला रामवंशी समजत. म्हणून या शब्दाची व्युत्पत्ती काही विद्वान 'रामवंशी' व काही तज्ज्ञ 'रानवंशी' म्हणजे रानात राहणारे अशी करतात. रामोशी लोक शरीराने बळकट, उंचेपुरे, बांधेसूद व राकट होते. निजामाच्या प्रदेशातील शोरापूरच्या राजास ते आपला प्रमुख मानत असत आणि आपल्या नावापुढे नाईक अशी संज्ञा लावत असत. पुणे प्रांतात रामोशांमध्ये चब्हाण आणि जाधव अशा दोन आडनावांचे लोक दिसतात.

रामोशी लोक धाडसी व स्वतंत्र प्रवृत्तीचे होते. ते शेती, पशुपालन, किल्ल्यांचा बंदोबस्त आणि मोठ्या वाढ्यांवर पहारेकरी इत्यादी कामे करत. ठरावीक गावांचा महसूल गोळा करण्याचा त्यांना अधिकार असे. इंग्रजी राजवटीत त्यांना कामावरून कमी करण्यात आले. त्यांची इनामेही जप्त करण्यात आली. त्यामुळे हे लोक दरोडे घालू लागले. त्यामुळे ब्रिटिश कायदे व्यवस्था धोक्यात आली.

उमाजी नाईक हे रामोशांचे नेते होते. त्यांचा जन्म पुरंदरमधील भिंवरी गावात इ. स. १७९१ मध्ये झाला. त्यांचे वडील दादजी अन्यायाच्या विरोधात कार्य करत होते. प्रा. सदाशिव आठवले त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन करताना म्हणतात, 'उमाजी एकशे बासष्ट सेमी उंचीचा, मोठ्या डोळ्यांचा, वण्णि लालसर होता. तो क्रूर नव्हता. त्याचा चेहरा सौम्य व प्रसन्न वाटे.' उमाजी अकरा वर्षांचा असतानाच दादजीचा मृत्यू झाला. वडिलांच्या काळापासूनच उमाजी 'पुरंदर' किल्ल्याच्या बंदोबस्तात होता. रामोशी लोक जुलमी सावकारांवर

दरोडे टाकत असत. भोर जवळील 'विंग' गावात इ. स. १८९८ साली दरोडा टाकत असताना उमाजी पकडला गेला. तुरुंगात शिक्षा भोगत असताना उमाजीने अक्षर ओळख करून घेतली. उमाजीच्या अगोदर संतू नाईकाच्या नेतृत्वाखाली सर्व रामोशी समाज एकवटला होता. संतूच्या नेतृत्वाखाली उमाजी व त्याचा भाऊ अमृता याने भांबुऱ्याचा लष्करी खजिना लुटला (इ. स. १८२४-२५). संतू नाईकाच्या मृत्यूनंतर सर्व रामोशांचे पुढारीपण उमाजी नाईकांकडे आले.

(उमाजी नाईक)

पुढारीपणा हाती येताच उमाजीने त्याचवर्षी सात दरोडे, आठ वाटमान्या घडवून आणल्या. अनेक धनिकांना लुटले. अखेर इंग्रजांनी उमाजी विरुद्ध (इ. स. १८३६) पहिला जाहीरनामा काढला. त्यामुळे उमाजी व त्यांचा साथीदार पांडूजी यांना धरून देणान्यास १०० रुपयांचे बक्षीस जाहीर केले. परंतु इंग्रजांना या जाहीरनाम्याचा फायदा झाला नाही. यातून इंग्रज अधिकान्यांनी एक निष्कर्ष काढला की 'लोक उमाजीच्या बाजूने आहेत. रथत इंग्रजांच्या बाजूने बोलत नाही म्हणून दुसरा जाहीरनामा काढून जे कोणी दरोडेखोरांना साथ देतील त्यांना ठर करण्यात येईल असे जाहीर केले. परंतु याही घोषणेचा उपयोग झाला नाही. जेजुरी, सासवड, परिंचे, भिवरी, किकवी या भागात त्यांनी प्रचंड लुटालूट करून सरकारला जेरीस आणले. रामोशांचा नेता उमाजीला पकडल्याशिवाय कायदा आणि सुव्यवस्था निर्माण होणार नाही याची जाणीव झाल्यावर सरकारने मोक्याच्या ठिकाणी चौक्या बसवल्या. घोडदळ तयार केले. याचाही उपयोग झाला नाही. कारण उमाजीला सरकारच्या प्रत्येक हालचालीची माहिती मिळत असे. गावातील रथतेचा तसेच प्रतिष्ठित लोकांचाही त्याला पाठिंबा असे. उमार्जीचे उठाव हब्बूहब्बू गंभीर वळण घेऊ लागले. म्हणून इंग्रजांनी तिसरा जाहीरनामा काढून बक्षीसाची रक्कम १२०० रु. केली आणि जाहीर केले की 'जो सरकारला मदत करणार नाही त्याला बंडवाल्यांचा मिलाफी समजला जाईल.'

उमाजीने स्वतःला 'राजे' म्हणवून घ्यावयास सुखावत केली. कुठल्याही डॉगरकपारीत लोक जमत तोच त्याचा दरबार असे. गोणरिबांना दक्षिणा देणे, दान देणे अशी तो मदत करत असे. त्याच्या सोबत सर्व जातीतील लोक हजर असत. थोडक्यात इंग्रजांच्या विरोधातील कारस्थाने उमाजीने वाढवली होती. त्याने इंग्रजांना आव्हान देण्यासाठी पुण्याचा कलेक्टर एच. डी. रॉबर्ट्सन याच्याकडे इ. स. १८२७ मध्ये पुढील मागण्या केल्या.

- १) इंग्रजांनी अमृता रामोशी व विनेबा यांना मुक्त करावे.
- २) रामोशांची परंपरागत वतने परत करावीत.
- ३) युंदर व इतर ठिकाणी असणाऱ्या रामोशांच्या वतनाला इंग्रजांनी हात लावू नये.

वरीलप्रमाणे इंग्रज न वागल्यास त्यांना रामोशांच्या विरोधातील साम्पोरे जावे लागेल.

कलेक्टर रॉबर्ट्सनने १५ डिसेंबर १८२७ रोजी जनतेसाठी जाहीरनामा काढून उमाजीला उत्तर दिले. या जाहीरनाम्याच्या द्वारे असे जाहीर केले की,

- १) जनतेने रामोशांना पाठिंबा देऊ नये व सहकार्य करू नये.
- २) उमाजी, भूजाजी, पांडुजी व येंसाजी या बंडखोरांना पकडून देणान्यास प्रत्येकी रु. ५००० बक्षीस दिले जाईल.
- ३) रामोशी चार परण्यांमध्ये जनतेला त्रास देत आहे. त्यामुळे त्यांचा कठोरपणे बंदोबस्त केला जाईल.
- ४) रामोशांसोबत सामील झालेली कोणतीही व्यक्ती आजपासून वीस दिवसांत सरकारात हजर राहिल्यास तिला संपूर्ण माफी देण्याचा विचार केला जाईल.
- ५) बंडखोरांची माहिती देणान्यास खास बक्षीस दिले जाईल.

कलेक्टर रॉबर्ट्सनच्या जाहीरनाम्यामुळे उमाजी संतापला. त्याने पाच दिवसात पाच इंग्रजांना पकडले व त्यांची मुंडकी कापून सासवड येथील ब्रिटिश लष्करी अधिकान्यांना पाठवली आणि त्यानंतर पाच दिवसांनी (२५ डिसेंबर १८२७) दुसरा जाहीरनामा काढला तो पुढीलप्रमाणे-

- १) ठाणे, रत्नगिरीमधील पाटील मामलेदारांनी महसूल सरकार जमा न करता उमाजीला द्यावा.
- २) उमाजीची माणसे येतील तेब्बा पैसा तयार ठेवा अन्यथा होणाऱ्या परिणामाला संबंधित लोक / अधिकारी जबाबदार राहतील.

या जाहीरनाम्यानंतर भोर संस्थानामधील १३ गावांनी उमाजीला महसूल दिला. दरम्यानच्या काळातच उमार्जीने, कोल्हापूरकर छत्रपती व आंग्रे यांच्याशी सलोख्याचे संबंध निर्माण केले. याचा फायदा घेऊन उमाजीने ब्रिटिश विरोधात दहशत निर्माण केली. त्यामुळे ब्रिटिशांना धक्का बसला.

उमाजीची कैद व सरकारी नोकरी - उमाजीला पकडण्यासाठी सरकारने वेगवेगळे प्रयोग करून पाहिले परंतु उपयोग होत नव्हता. तेव्हा इंग्रजांनी माहिती काढून उमाजीची बायको, दोन मुले व एक मुलगी यांना पकडून कैदेत टाकले. परिणामी उमाजीने आपल्या कुठुंबाखातर इंग्रजांपुढे शरणागती पत्करण्याचा निर्णय घेतला. इंग्रजांनी उमाजीचे सर्व गुन्हे माफ केले. त्याने इंग्रजांची नोकरी स्वीकारली. पुणे व सातारा भागात शांतता टिकवण्याची जबाबदारी त्याच्याकडे सोपवण्यात आली. त्याने या भागात शांतता टिकवली; परंतु भोर संस्थानातील तेरा गळवांच्या महसूलावरून उमाजीचा इंग्रजांशी संघर्ष वाढत गेला. त्यातच खटाव, नातेपुते या भागात उमाजीने माणसे जमवल्याची खबर इंग्रजांना लागली म्हणून त्याला पकडण्यात आले. परंतु उमाजी इंग्रजांच्या कैदेतून निसटला.

उमाजी-इंग्रज संघर्ष - उमाजीने पुन्हा रामोशांना एकत्र करण्यास सुरुवात केली. इंग्रजांच्या प्रदेशात दंगली घडवून आणण्यासाठी त्याने एक योजनाबद्ध कार्यक्रम आखला त्यान्वये -

- १) रामोश्यांच्या टोळ्या विखरून ठेवणे आणि सर्व भागात एकाच वेळी उठाव करणे.
- २) इंग्रजांबोवर समोरासमोर संघर्ष करण्याचे टाळणे व गनिमीकावा तंत्राचा अवलंब करून त्यांना हैराण करणे.
- ३) रयतेला त्रास क्यायचा नाही. परंतु त्यांच्याकडून भाकरी माणून भूक भागवणे.

इंग्रज सरकारने उमाजीला पकडण्याची जबाबदारी कॅ. अलेक्झांडर व कॅ. मॉकिन्टॉशवर सोपवली. उमाजीशी त्यांचा पहिला संघर्ष मांदरदेवच्या डोंगरावर झाला; परंतु उमाजी इंग्रजांच्या हाती लागला नाही. त्यानंतर २६ जानेवारी १८३१ ला पुण्याचे कलेक्टर जॉर्ज जिबर्न यांनी एक जाहीरनामा काढला. त्यामध्ये खालील घोषणा केली -

- १) उमाजी, भुजाजी, येसाजी, कुण्णाजी यांना पकडून देणाऱ्यास प्रत्येकी रोख ५००० व २०० बिघे जमीन दिली जाईल.
- २) सरकारला उमाजी बाबत बातमी देणाऱ्यास रु. २५०० बक्षीस आणि १०० बिघे जमीन दिली जाईल.
- ३) प्रत्यक्ष बंडात सामील असणाऱ्याने बातमी पुरवल्यास त्याचे सर्व गुन्हे माफ केले जातील.

वरील जाहीरनाऱ्याचा काही उपयोग झाला नाही. एकाही व्यक्तीने उमाजीची माहिती दिली नाही. उलट कलेक्टरच्या जाहीरनाऱ्याला उत्तर देणारा जाहीरनामा उमाजीने काढला. तो याप्रमाणे

- १) दिसेल त्या युरोपियनांना ठार करावे.
- २) ज्यांची वतने व तजखे इंग्रजांनी बंद केली आहेत, त्यांनी उमाजीच्या सरकारला पाठिंबा दिला तर ती वतने व तजखे आपण परत मिळवून देऊ.

- ३) कंपनी सरकारच्या पायदळ व घोडदळातील शिपायांनी कंपनीचे हुक्म धुडकावून लावावेत. अन्यथा आपल्या सरकारची शिक्षा भोगण्यास तयार असावे.
- ४) कोणत्याही गावाने इंग्रजांना महसूल देऊ नये. अन्यथा त्या गावांचा विधवंस केला जाईल.

या जाहीरनाऱ्यानंतर उमाजीने पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर, अहमदनगर, मराठवाडा इ. भागात दंगे घडवून आणून इंग्रजांना हैराण केले. साधारणतः ७ महिने हे उठाव सुरु होते. तरीही इंग्रजांना उमाजीला पकडता आले नाही.

इंग्रजांनी ८ ऑगस्ट १८३१ ला पुन्हा जाहीरनामा काढून इनामाची रक्कम १०,००० रु. आणि ४०० बिघा जमीन एवढी केली व बातमी पुरवणाऱ्यास ५००० रु. रोख आणि २०० बिघा जमीन देण्याची घोषणा केली. इंग्रजांनी जाहीर केलेली रक्कम व जमीन इतकी मोठी होती की कोणीही या आमिषाला बळी पडेल. उमाजीचे जवळचे सहकारी काळू व नाना त्याच्या विरोधात गेले. उमाजीला पकडून देण्याची जबाबदारी त्यांनी घेतली. उमाजीचा जुना शत्रू बापूसिंग परदेशी यानेही त्यांना सहकार्य दिले. काळू व नाना यांनी विश्वासघाताने उमाजीला पुण्याच्या मुळशी जबळ आवळस येथे आणले. नानाने उत्तोळी येथे १५ डिसेंबर १८३१ ला उमाजीला पकडले आणि इंग्रजांच्या स्वाधीन केले. उमाजीला कैद करण्यात येऊन चौकशी करण्यात आली. त्याला गुन्हेगार ठरवून ३ फेब्रुवारी १८३४ ला फाशी देण्यात आली. एका तळागाळातील मराठी नेत्याचा हा ब्रिटिश विरोधी लढा होता. जो तत्कालीन काळात आणि पुढील काळातही सर्वांना प्रेरणादायी ठरला आहे.

१-ब) कोळ्यांचे उठाव

कोळ्यांची मुख्यतः वस्ती मध्य प्रदेश, दक्षिण महाराष्ट्र, गुजरात व कोकण या भागात आहे. महाराष्ट्रात कोळ्यांचे साधे कोळी व डोंगरी कोळी असे भेद असून सोनकोळी, महादेवकोळी इ. पोटभेद आहेत.

किल्ल्यांच्या बंदोबस्तामध्ये त्यांचे महत्त्वाचे स्थान होते. परंतु इंग्रजी राजवटीत किल्ल्यांची व्यवस्था पूर्णतः बदलली गेल्यामुळे कोळ्यांच्या नोकऱ्या गेल्या. शेतीवर उदरनिर्वाह करावा तर इंग्रजांनी जमिनी काढून घेतल्या. त्यामुळे कोळ्यांवर उपासमारीची पाळी आली. त्यामुळे महाराष्ट्रातील कोळी इंग्रजांच्या विरोधात गेले. कोळ्यांचे उठाव तीन टप्प्यांत झाले.

पहिला टप्पा - इ. स. १८२४ च्या दरम्यान मुंबई भागात नेटिंह इंफ्रंट्रीने उठाव केला. तो उठाव ब्रिटिशांनी दडपला व त्या भागात शांतता निर्माण केली. त्यामुळे कोळी समाजातील काहीजण संतप्त झाले. पोलीस दलातील कोळी जमातीचा अधिकारी रामजी भांगडिया हा अत्यंत नाराज झाला. त्याने आपल्या पदाचा राजीनामा देऊन कोळी जमातीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले. सरकारी

घोरणास विरोध करण्यास सुरुवात केली. सारा भरण्यास नकार दिला. कोळी जमातीचे संघटन करण्यास सुरुवात केली. त्याने शस्त्रास्त्रे जमवली. इ. स. १८२८ साली रामजी भांगडियाच्या नेतृत्वाखाली कोळ्यांनी उठाव केला. हा संघर्ष दोन वर्षे सुरु होता. कोळ्यांचा हा उठाव डडपण्यासाठी ब्रिटिशांनी कॅ. अलेकझांडर व मॉकिन्टॉशाची नियुक्ती केली. त्याने कोळ्यांच्या विरोधी जोरदार मोहीम राबवली. त्यांची बंडाळी मोळून काढली व पश्चिम किनाऱ्याकडे शांतता प्रस्थापित केली. काही वर्षे कोळ्यांचा उठाव थांबवण्यात ब्रिटिशांना यश आले.

दुसरा टप्पा - ब्रिटिशांनी पहिल्या टप्प्यात कोळ्यांचा उठाव जरी डडपून टाकला असला तरी ब्रिटिशांच्या डडपंशाहीमुळे ते गप्प होते; परंतु त्यांच्यातील असंतोष वाढत होता. त्यांनी शस्त्रास्त्रे गोळा करण्यास सुरुवात केली. कोळ्यांनी पुन्हा उठाव करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार इ. स. १८३९ ला पुण्यात एकदम उठाव केला. यावेळी त्यांनी दोन घोषणा केल्या. त्यामध्ये दुसऱ्या बाजीरावास पेशवेपद देऊन पुन्हा मराठी राज्याची स्थापना झाली आहे व संपूर्ण राज्य कोळ्यांच्या ताब्यात आहे. यावेळी सरकारी खजिना 'घोडनदी' येथे होता. १५० कोळ्यांनी खजिन्याला वेढा घातला. 'रोझ' या असिस्टेंट कलेक्टरने उठाव मोळून काढण्यासाठी पुणे येथून सैन्य बोलावून घेतले. ५४ कोळ्यांना पकडण्यात आले. त्यांना कडक शिक्षा देण्यात आल्या. काहींना फाशी दिले. त्यामुळे कोळ्यांचा उठाव डडपून टाकण्यात ब्रिटिशांना यश आले. पुढील ५ वर्षे कोळी शांत राहिले.

तिसरा टप्पा - इंग्रजांनी कोळ्यांचा दोन वेळा उठाव मोळून काढला असला तरी त्यात त्यांना पूर्ण यश आले नव्हते. कोळ्यांनी ५ वर्षे थांबून शस्त्रे आणि माणसे गोळा केली. **यावेळी रघु भांगडिया** आणि **बापू भांगडिया** यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे, नाशिक, नगर परिसरात उठाव केला. सातारा व पुरंदर भागातही या उठावाचे लोण पसरले. इ. स. १८४५ मध्ये बापू भांगडियाला पकडण्यात आले. त्यामुळे कोळ्यांतील असंतोष अधिकच वाढला. कोळ्यांनी आसपासच्या परिसरातील सावकारांना लुटले. नाणेघाट, माळशेज घाट ताब्यात घेतले व कोकणचा मार्ग अडवला. कोळ्यांच्या उठावाचे लोण पसरत चालले होते. इंग्रजांना त्यावर नियंत्रण ठेवता आले नाही. कॅ. जेल याने कोळ्यांच्या संदर्भात माहिती मिळवण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये त्यांची राहण्याची ठिकाणे, त्यांच्यामध्ये असलेल्या कमतरता, त्यांच्या उठावाची कारणे इ. माहिती घेऊन त्यांचा बंदोबस्त करण्यास सुरुवात केली. प्रथम त्यांच्या नेत्यांना पकडण्यात आले. त्यांना कठोर शिक्षा दिल्या. इ. स. १८५० पर्यंत कोळ्यांच्या उठावाचा कायमचा बंदोबस्त करण्यात आला.

१-क) भिल्लाचे उठाव

भिल्लांची वस्ती अखवली, विंध्य, सह्याद्री व सातपुडा पर्वत रांगांमध्ये होती. खानदेशात त्यांची वस्ती जास्त होती. त्यांच्या उपजीविकेचे साधन म्हणजे शेती, पशुपालन, मासेमारी, शिकार हे

होते. भिल्लांच्या बरडा, डागची, माऊची, वसावा, तडवी इ. जाती होत. लढाऊ बाणा हा भिल्लांचा मूळ पिंड होय. पेशवाईच्या अखेरच्या काळात खानदेशात अराजक माजले. याचा फायदा भिल्लांनी घेतला. इ. स. १८०३ मध्ये उठाव केला. त्याचे स्वरूप प्रखर होते. यावेळी पेंढारी लोकांचा त्यांना पाठिंबा होता. इ. स. १८१८ मध्ये भिल्लांनी सातमाळ, अजंठा भागात उठाव केले. यावेळी कॅ. बिज हा या भागाचा कलेक्टर होता. त्याने भिल्लाचे उठाव डडपून टाकण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी भिल्लांची रसद तोडली. चिडून भिल्लांनी मोठ्या प्रमाणात लुटालूट केली. यत गावे सोळून जाऊ लागली. भिल्लांवर नियंत्रण करणे इंग्रजांना शक्य होत नव्हते. त्यामुळे त्यांनी सौम्य धोरण स्वीकारले. त्यामध्ये काही भिल्लांना पेशन दिल्या. काही प्रदेशातील बंदोबस्ताचे काम भिल्लांच्याकडे सोपवण्यास सुरुवात केली. शरण येणाऱ्या भिल्लांना माफी दिली जाईल. त्याचबरोबर पूर्वीचे सर्व हक्क बहाल केले. जातील असा जाहीरनामासुदूर्धा काढला. भिल्लांनी मात्र या जाहीरनाम्याला दोद दिली नाही.

भिल्लांनी आपला उठाव सुरुच ठेवला. त्यामध्ये सातमाळच्या चिलनाईक याचा समावेश होता. त्याने इंग्रजांना हैगण करून सोडले. कॅ. ब्रिजने त्याचा पाठलाग करून त्यास पडकले व त्यावर आरोप ठेवून त्याला फाशीची शिक्षा दिली. भिल्लांच्या बंदोबस्तासाठी कॅ. ब्रिजने कॅ. डुसार्टची नियुक्ती केली. त्याने भिल्लांचा प्रमुख रश्य दुल्ला यास पकडून कठोर शिक्षा दिली. चिडून भिल्लांनी खानदेशात जवळजवळ १०० मैलांच्या परिसरात उठाव करून शांतता भंग केली. त्यामुळे कॅ. ब्रिजने मेजर मोरीन याच्याकडे त्यांच्या बंदोबस्ताची जबाबदारी सोपवली. त्याने बंड मोळून काढले. पुन्हा इ. स. १८२२ मध्ये 'हिरा' नावाच्या भिल्लांच्या नेतृत्वाखाली उठाव सुरु झाले. या उठावाचे स्वरूप मोठे होते. इ. स. १८२५ साली सेवाराम धिसाडी याच्या नेतृत्वाखाली भिल्लांनी पुन्हा उठावास सुरुवात केली. यावेळी सेवारामच्या बंडाला देशी संस्थानिक, देशमुख यांचा पाठिंबा मिळत होता. त्यामुळे उठावाचे स्वरूप व्यापक बनले. लेफ्टनंट ऑट्रम हा भिल्लांचे बंड शमवण्याचा प्रयत्न करत होता. त्याने सेवारामला पकडले. त्याच्या साथीदारांची मवाळ भूमिका लक्षात घेऊन लेफ्टनंट ऑट्रमने या सर्वांचे गुन्हे माफ केले. सरकारने बळकावलेल्या जमिनी त्यांना परत केल्या. सरकारने बी-बियाण्यांची शासनाकडूनच व्यवस्था करून दिली. थोडक्यात, भिल्लांशी संघर्ष करून खानदेशात शांतता निर्माण होऊ शकणार नाही याची इंग्रज अधिकाऱ्यांना जाणीव झाली.

लढाऊ भिल्ल जमातीचे कायमचे पुनर्वसन करण्यासाठी ब्रिटिशांनी पुढील उपाययोजना अमलात आणल्या.

- १) भिल्लांची सैन्यात भरती केली आणि त्यांची वेगळी पथके उभारली, त्यायोगे त्यांच्या शौर्याला वाव मिळाला.
- २) रस्ते, खिंडी अशा अडचणीच्या ठिकाणी बंदोबस्त करण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपवले. पूर्वीपार चालत आलेल्या जमिनी त्यांच्याकडे ठेवल्या.

३) सरकारतर्फे बी-बियाणे, जनावरे आणि अवजारे पुरवण्याची पद्धत सुरु केली.

२) १८५७ चा उठाव आणि महाराष्ट्र

ब्रिटिश राजवटीमधील सर्वांत मोठा उठाव म्हणून इ. स. १८५७ च्या उठावाकडे पाहिले जाते. स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर त्यास 'पहिले स्वातंत्र्यसमर' म्हणून संबोधितात. इतिहासकार न. र. फाटक यांस 'शिपायांची भाऊगर्दी' म्हणून संबोधितात. एक मात्र खेरे की या उठावाने महाराष्ट्रातील जनतेला इंग्रजी सत्तेच्या विरुद्ध पेटून उठण्यास भाग पाडले. त्यामध्ये काहीनी सशस्त्र उठाव केले तर काहीनी शाब्दिक असंतोष प्रगट केला.

रंगो बापूजी गुप्ते आणि १८५७ चा उठाव - सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह यांचे गेलेले राज्य परत मिळवण्यासाठी रंगो बापूजीने अविरत प्रयत्न केले. त्यांना इंग्लंडलाही जावे लागले परंतु तेथून हताश होऊन परत यावे लागले. त्यामुळे इंग्रजांच्या विरोधात सशस्त्र लढा देण्याचे विचारात असतानाच महाराष्ट्रात १८५७ च्या उठावाची सुरुवात झाली होती. रंगो बापूजीने याचा फायदा उठवण्याचे ठरवले.

त्यात युरोपियन अधिकाऱ्यांना ठार करायचे, सरकारी खजिने लुटायचे, कैद्यांची सुटका करायची, त्यासाठी भोरपासून बेळगावपर्यंत हिंदून मांग, रामोशी, कोळी यांना एकत्र करून सैन्य उभारले. उठावासाठी कोल्हापूर, पंढरपूर, फलटण, वाठार, बेळगाव, कलंबी, कराड, आरळे, देऊर इ. ठिकाणे निवडली. परंतु त्यांच्या या हालचालीचा सुगावा इंग्रज सरकारला लागला. सरकार सर्तके झाले. त्यांनी धरपकड सुरु केली. मात्र रंगो बापूजी भूमिगत झाले. आरोपीना फासावर लटकवले.

कोल्हापूरमधील उठाव - १८५७ च्या उठावाचे पडसाद कोल्हापूरमध्ये उमटले. पहिला उठाव ३१ जुलै १८५७ च्या रात्री झाला. २७ व्या रेजिमेंटमधील भारतीय सैनिकांनी यामध्ये पुढाकार घेतला. त्यांनी रेजिमेंटची तिजोरी लुटली व युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या घरावरही हल्ले केले. बंड मोळून काढण्यासाठी बेळगाव, सातारा, पुण्यावरून फौजा बोलावण्यात आल्या. यावेळी जेकब नावाच्या अधिकाऱ्याने हा उठाव दडपून टाकला.

दुसरा उठाव ६ डिसेंबर १८५७ रोजी घडून आला. कोल्हापूर, बेळगाव, धारवाड येथील हिंदी शिपायांनी बंडाची योजना आखली. उठाव सुरु होताच कोल्हापुरातील हिंदी शिपाई बंड करून उठावात असे आश्वासन त्यांनी दिले होते. मात्र ब्रिटिश सावध होऊन दुसऱ्या उठावाच्यावेळी त्यांनी अनेकांना ठार केले व उठाव दडपून टाकण्यात आला.

पेठमधील उठाव - नाशिक जिल्ह्यातील पेठ या ठिकाणी कोळ्यांनी उठाव केला होता. पेठचा राजा भगवंतराव निळकंठराव हा या उठावाच्या मागे होता. ६ डिसेंबर १८५७ रोजी कोळी लोकांनी येथील हसूलच्या बाजारात अचानक लूटमार केली. त्यावेळी त्यांना भिल्लांनी मदत केली. बंडखोरांची ताकद वाढल्याने त्यांनी सरकारी

खजिना लुटला. त्यावेळी ग्लासपुल हा युरोपियन अधिकारी पेठकडे येत असल्याची बातमी आली. त्यामुळे कोळी हसूलच्या जंगलात पक्कून गेले. जंगलातील लपलेल्या बंडखोरांना पकडून ग्लासपुलने हददपार केले. अनेकांना शिक्षा केल्या. पेठच्या राजाला फाशी देण्यात आली.

नाशिक-नगरमधील उठाव - १८५७ च्या बंडात नाशिक-नगर मध्ये भिल्लांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात शस्त्रे हातात घेतली. ३१ जानेवारी १८५७ ला नांदगावला भिल्ल आणि इंग्रज यांच्यात जोरदार चकमक झाली. ब्रिटिशांनी भिल्लांवर हल्ला करून बच्याच बंडखोरांना ठार केले तर काही भिल्लांना कैद केले. त्यातील काहीना जन्मठेप तर काहीना फाशी दिली गेली.

जमरिंदी संस्थानातील उठाव - यावेळी जमरिंदीचे राजे आप्पासाहेब पटवर्धन होते. ते इंग्रजांच्या मर्जीतले होते. उठावाचे लोण महाराष्ट्रात पसरत चालले होते. त्यामुळे आपल्या संस्थानात काही गडबड झाल्यास त्यास तोंड देण्यास आपण तत्पर असावे या उद्देशाने त्यांनी शस्त्रास्त्रे व दारुगोळा किल्ल्यात साठवला. किल्ल्याची दुरुस्ती करून घेण्यास सुरुवात केली. परंतु त्यांच्या ह्या हालचाली तेथील रेसिडेंटला संशयास्पद वाटल्या. त्याने तेथील सर्व वृत्तांत गव्हर्नरला कळवला. परिणामी इंग्रजांनी जमरिंदीतील संशयितांना पकडण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे उठाव होण्यापूर्वीच तेथे इंग्रजांनी बंदोबस्त केला.

मुधोळमधील बेरड जमातीचा उठाव - इंग्रज सरकारने १८५७ मध्ये शस्त्रबंदीचा कायदा लागू केला, त्यान्वये, 'आपापली हत्यारे लोकांनी सरकारात जमा करावीत, ज्यांना वैयक्तिक संक्षणासाठी हत्यारे हवी असतील त्यांनी अर्ज करावा, त्यांना परखाना दिला जाईल.' असे जाहीर केले होते. परंतु मुधोळमधील हुलगडीच्या बेरडांना हा कायदा मान्य नव्हता. तरीही मुधोळ संस्थानाच्या कारभान्याने बेरडांच्या प्रमुखाला या कायद्याचे गांभीर्य समजावून देऊन त्याच्या शस्त्राची नोंद करून घेतली. परंतु बेरड समाजाने आपल्या प्रमुखाला गद्दार घोषित करून वाळीत टाकले. बेरडांनी गावोगावी जाऊन प्रचार केला की, कोणीही शस्त्रास्त्रे सरकारात जमा करू नयेत. पाचशेच्या आसपास बेरड एकत्र आले. मुधोळच्या कारभान्याने तेथील पोलिटिकल एजंटला बातमी कळवली आणि विजापूरहून सैन्य बोलावून घेतले. इंग्रज सैन्य आणि बेरड यांच्यात चकमकी झाल्या. परिस्थिती आटोक्यात आल्यानंतर सैन्य परत गेले; परंतु हे सैन्य रात्री दोन वाजता हुगळीत शिरले आणि त्यांनी सुमारे दोनशे बेसावध बेरडांची कत्तल केली.

नागपूरमधील उठाव - नागपूरमध्ये इंग्रजांचा बराच मोठा सरंजाम होता. त्यामुळे तेथील बंडखोरांनी उठावाची योजना आखली. त्यांना लखनऊ, कानपूर येथील बंडखोरांचे साहाय्य मिळाले. ३३ जून १८५७ ही उठावाची तारीख ठरली. त्या दिवशी रात्री १२ वाजता आकाशात शोभेच्या दारूचे फुगे फोडले जाणार होते. तोच इशारा समजून बंडखोरांनी रेसिडेंसी, सीताबर्डीचा किल्ला, कामठी इ. ठिकाणे ताब्यात घ्यायची होती. दुर्दैवाने या उठावाचा सुगावा इंग्रजांना लागला.

त्यांनी सावध होऊन दारुचे फुगे आकाशात फुटणार नाहीत याची दक्षता घेतली. बंडखोर वाट पाहात बसले. दुसऱ्या दिवशी इंग्रजांनी पडकलेल्या तीन बंडखोरांना फाशी दिली आणि अनेकांना जन्मठेप सुनावली. त्यामुळे प्रत्यक्षात उठाव होऊ शकला नाही.

औरंगाबादमधील उठाव - १८५७ च्या उठावाच्या वेळी
औरंगाबाद निजामी राजवटीत होते. परंतु सर्वत्र सुरु झालेल्या बंडामुळे तेथील इंग्रजी फौजेतील हिंदी शिपायांत चलबिचल सुरु झाली. येथील घोडकळाच्या पळाटणीत मुस्लिम शिपायांत चाललेल्या हालचालींबाबत इंग्रज साशंक बनले. उठावाचा उद्रेक होण्यापूर्वीच त्यांनी उठावाला पाठिंबा देणारे संशयित शोधले आणि त्यांना फाशी दिली. कित्येकांना जन्मठेप दिली. अनेकांना सैन्यातून बडतर्फ केले. परिणामी तेथील उठाव अयशस्वी झाला.

३) शेतकऱ्याचा उठाव

आधुनिक भारताच्या इतिहासात शेतकरी वर्गाचे उठाव राष्ट्रीय चळवळीला पूरक ठरले. शेतकरी वर्ग हा भारतीय समाजातील कनिष्ठ वर्ग म्हणून ओळखला जाई. परकीय सत्ताधार्यांकडून आणि स्वकीय समाजातील वरिष्ठ वर्गीयांकडून या कष्टकरी वर्गाचे शोषण होत होते. त्यांच्या विरुद्धचा असंतोष हव्हहव्हू संघटित होत गेला. त्यातून इ. स. १८५७ मध्ये महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांचा उठाव झाला. या महत्त्वपूर्ण अशा उठावाच्या पार्वभूमीच्या विचार केल्यास महाराष्ट्रात एलफिन्स्टन हे कमिशनर म्हणून कार्यरत असताना त्यांनी रयतवारी प्रथा लागू केली. परिणामी पाटील, देशमुख, देशपांडे, कुलकर्णी यांचे महत्त्व कमी झाले. रयतवारी पद्धतीमुळे शेतकरी-सावकार, शेतकरी-सरकार यांच्या संबंधात बदल घडून आले. ग्रामीण रचनेतील एकसंधपणा कमी झाला. या नव्या रयतवारी पद्धतीमुळे वैयक्तिक शेतकरी जमीन महसूलाचा भरणा करण्यासाठी जबाबदार घरण्यात आला. थोडक्यात हे उठाव शेतकरी, सावकार व सरकार यांच्या संबंधावर प्रकाश टाकतात.

डॉ. डी. एन. धनागरे यांनीही या उठावाची काही कारणे दिलेली आहेत. त्यांच्या मते १८७१-७२ मध्ये पावसाचे प्रमाण कमी, शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था, मालाच्या किंमतीत झालेली वाढ, शेतमजुरांना मजुरी नाही, यामुळे शेतीचे उत्पन्न कमी झाले. सारा भरण्यासाठी अनेक शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनी विकल्या. १८७४ मध्ये सरकारने सारा कमी करूनही त्याची अंमलबजावणी न झाल्याने पुणे, सोलापूर, सातारा इ. भागात शेतकऱ्यांनी सरकारविरुद्ध बंड पुकारले.

शेतकऱ्यांच्या असंतोषामुळे उठावाचा प्रसार सुरु झाला. या उठावाचा प्रसार १८७४ साली पुणे जिल्ह्यातील शिर्स्त्र तालुक्यातील 'कर्डे' गावापासून सुरु झाला. कर्डे गावाच्या लोकांनी सारा भरण्यास नकार दिला. काही ठिकाणी सावकारांवर हल्लेसुदधा झाले. १२ मे १८७५ मध्ये सुपे येथे शेतकऱ्यांनी पहिला उठाव केला. मारवाडी, गुजर, सावकारांवर शेतकऱ्यांनी हल्ले चढवले. त्यानंतर नगर, सातारा, सोलापूर, रत्नागिरी या जिल्ह्यांत उठाव झाले. नगर जिल्ह्यामध्ये

शेतकऱ्यांनी सावकारांच्या घरावर हल्ले केले. सावकारांची मालमत्ता लुटणे, गहाणाखते जाळून टाकणे इ. प्रकार शेतकऱ्यांनी सुरु केले. पुणे भागात खून करणे, लूटमार करणे, सावकारांवर हल्ले करणे इ. मुळे उठाव पसरला त्यामध्ये बागलाण तसेच भिमडी, शिर्स्त्र, इंदापूर, हवेली, पानेर, श्रीगोदा व कर्जत इत्यादी ठिकाणी उठाव झाले.

शेतकऱ्यांच्या उठावाच्या स्वरूपाबाबत संशोधकांनी आपापली मते व्यक्त केली आहेत. रणजीत गुहा यांच्या मते शेतकऱ्यांनी शोषित वर्गासाठी बंड केले नाही. प्रा. ब्रम्हनंद यांनी १८७५ पूर्वी झालेल्या लहानलहान उठावाशी या उठावाची साखळी जोडली आहे. त्यांच्या मते या चळवळीला खेड्यातील सर्व लोकांनी पाठिंबा दिला. या चळवळीचे स्वरूप व्यापक होते. मुंबई सरकारने दक्षिणेमध्ये चालू असलेल्या शेतकरी असंतोषाची चौकशी करण्यासाठी एक कमिशन नेमले. त्यालाच 'डेक्कन रॅयट्स कमिशन' म्हणतात. त्यामध्ये चार सभासद होते. त्यांनी महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती कशी आहे याची चौकशी करून त्याचा अहवाल सरकारला सादर करावयाचा होता. त्यानुसार त्यांनी काही प्राथमिक अंदाज बांधले त्यान्वये शेतकऱ्यांचा अदूरदर्शीपणा ही शेतकऱ्यांच्या असंतोषाची कारणे असल्याचे नमूद केले. परिणामी शेतकऱ्यांच्या स्थितीत बदल करणे आवश्यक आहे. याची जाणीव इंग्रज सरकारला झाली. त्यासाठी इ. स. १८७९ ला 'दि डेक्कन अग्रिकल्चर रिलिफ अॅक्ट' सरकारने संमत केला. त्यान्वये शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारली जावी म्हणून तगाईची सोय असावी. नवीन उपाय म्हणून 'शेतकरी बँका' सुरु करण्यात याव्यात. तसेच या कायद्याने कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकारांकडे सहजासहजी हस्तांतरित होणार नाहीत अशा प्रकारची तरतूद करण्यात आली. त्यान्वये शेतकऱ्यांमधील असंतोष कमी करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

४) वासुदेव बळवंत फडकेंचा उठाव

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये आद्य क्रांतिकारक म्हणून वासुदेव बळवंत फडके यांना ओळखले जाते. ब्रिटिशांच्या विरोधातील त्यांचा उठाव महत्त्वपूर्ण म्हणून ओळखला जातो. इ. स. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धानंतर इंग्रज विरोधात जो पहिला सशस्त्र उठाव झाला तो वासुदेव बळवंत फडके यांचा. वासुदेव बळवंत फडके यांचा ज्ञ. ४ नोव्हेंबर १८४५ ला कुलाबा जिल्ह्यातील शिर्लोण येथे एका मध्यमवर्गीय कुटुंबात झाला. पेशवाईत पनवेल जवळच्या कर्नाळा किल्याची किल्लेदारी फडके यांच्या घराण्यात होती. त्यांना सुभेदार फडके म्हणूनही ओळखले जाई. मराठी सत्तेच्या न्हासानंतर त्यांच्या कुटुंबाचे उदर निर्वाहाचे साधन नाहीसे झाले. घरची आर्थिक स्थिती बेताचीच असल्याने त्यांना इंग्रजी शिक्षण पूर्ण करता आले नाही. उदरनिर्वाहासाठी प्रथम ते रेल्वे खात्यात लेखाविभागात नोकरीस लागले. इंग्रजी अधिकाऱ्यांकडून त्यांना अपमानास्पद वागणूक मिळत होती. या नोकरीमुळे ते आईच्या अंत्यविधीस पोहच शकले नाही. नोकरीस कंटाळून त्यांनी ती सोडून दिली. फडके यांचा लष्करी सामर्थ्यावर

विश्वास होता. शस्त्रबळाचा वापर केल्याशिवाय इंग्रज या देशातून जाणार नाहीत, असे त्यांना वाटत होते. यासाठी पुण्यातील तरुणांमध्ये देशप्रेम व स्वदेशी बद्दल आस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी सुरु केला. त्यासाठी पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या कार्यात ते भाग घेऊ लागले. पारतंत्राच्या विचाराने अस्वस्थ झालेले फडके यांच्यावर न्या. रानडे व गणेश वासुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका यांचा प्रभाव होता. १८७३ मध्ये फडके यांनी स्वदेशी वस्तू वापरण्याची शपथ घेतली. तसेच समाजामध्ये समानता, ऐक्य, समन्वय निर्माण करण्यासाठी 'ऐक्यवर्धिनी संस्था' सुरु केली. पुण्यामध्ये १८७४ मध्ये 'पूना नेटिव्ह इन्स्टिट्युशन' ही शाळा सुरु करून स्वदेशीचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न केला. फडके यांनी पुणे येथेच इंग्रज राजवटी विरुद्ध भाषणे द्यावयास सुरुवात केली. आपला देश स्वतंत्र झाल्याशिवाय रयतेचे दुःख नाहीसे होणार नाही. आपली ओळख सरकारला चटकन पटू नये म्हणून त्यांनी दाढी वाढवली. वैराग्याचा वेश धारण केला आणि जनजागृती करत ते गावोगावी फिरू लागले. लार्ड लिटनच्या जुलमी वृत्तीला भारतीय जनता कंटाळली होती. लार्ड लिटनच्या काळात न्हिकटोरीया राणीला हिंदस्थानची सप्राज्ञी ही पदवी दिल्याने फडके यांचा राग अनावर झाला. गृष्ठ संघटना स्थापन करण्यासाठी ते तरुणांना एकत्र आणु लागले. २० फेब्रुवारी १८७९ नंतर वासुदेव फडके यांनी आपल्या रामोशी, कोळी, मांग, महार, मुसलमान इत्यादी सहकाऱ्यांच्या मदतीने पुण्याच्या परिसरात दरोडे घालण्यास सुरुवात केली. इंग्रजांचे राज्य सनदशीर मागाने पराभूत होणार नाही म्हणून त्यांनी क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला.

कार्याला सुरुवात- वासुदेव बळवंत फडके हे दत्त उपासक होते. त्यांनी 'दत्तमहात्म्य' हा सात हजार ओव्याचा ग्रथ लिहिला. १८७९ नंतर फडके यांच्या कार्याला सुरुवात झाली. त्यांनी दौलतराव नाईकांच्या मदतीने लोणीजवळ धामारी गावावर पहिला दरोडा घातला यामध्ये फक्त तीन हजार रुपये मिळाले. फडके यांनी रामोशांना बजावले होते की कोणालाही मारहाण करावयाची नाही. फक्त रोकड गोळा करावयाची. फडके यांच्या सांगण्यावरून रामोशांनी लूट करत असताना कोणालाही त्रास दिला नाही.

सरकारी खजिने लुटण्यापेक्षा खेड्यापाड्यातील श्रीमंतांची घरे, लुटण्यावर फडके यांचा भर होता. कारण सरकारी खजिन्याला संरक्षणासाठी कडक बंदोबस्त होता. म्हणून त्यांनी छापे घालून थेट सावकारांची घरे लुटण्याचे ठरवले. २५ ते २७ फेब्रुवारी १८७९ रोजी लोणी व खेडवर दरोडा टाकून लूटमार केली. ५ मार्च १८७९ रोजी जेजुरी जवळ वाल्हे गावावर दरोडा टाकला. या लुटीत त्यांना ४ बंदुका, ३०० रु. व १०० रु. चे कापड मिळाले. शेवटी पुरंदरवर दरोडा टाकला. अशा प्रकारे त्यांनी पुणे जिल्ह्यात ब्रिटिश विरोधी कारवाया सुरु ठेवल्या.

वासुदेव बळवंत फडके यांचा पहिला जाहीरनामा - इ. स. १८७९ च्या मे महिन्याच्या सुरुवातीस फडके यांनी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध करून त्यात असे सांगितले की, 'आम्ही जे करत आहोत ते

खेर म्हणजे इंग्रज सरकारच्या विरुद्ध आहे.' सरकारने जनतेची केलेली लूट, दुष्काळामुळे झालेली अन-अन दशा, करांचे ओळे इ. ची माहिती या जाहीरनाम्यात दिली होती. तसेच सरकारला निर्वाणीचा इशारा देण्यासाठी या जाहीरनाम्यात असे नमूद केले की, 'आतापर्यंत फक्त तेथील श्रीमंत लोकांविरुद्ध चाललेली आमची मोहीम यानंतर आम्ही युरोपियनांविरुद्ध सुरु करू. युरोपियनांची सापडेल तेथे कल्तल करू आणि इ. स. १८५७ च्या बंडासारखे दुसरे बंड उभारू.' याच काळात त्यांनी रामदरा, मल्हारागाव येथील जंगलाचा आश्रय घेऊन आसपासचा प्रदेश लुटला. दरम्यानच्या काळात लुटीवरून फडके आणि रामोशी यांचे संबंध बिनसले तरीही फडके यांनी हर्णे, सोलापूर, वरसगाव लुटले. दिवसेंदिवस लुटीच्या बातमीने इंग्रज हादरले. पुण्याचा पोलिस प्रमुख मेजर डॅनियल याने तपास सुरु केला. वेगवेगळ्या खात्यात कोण बरेच दिवस गैरहजर आहे याची त्याने कसून चौकशी केली.

(वासुदेव बळवंत फडके)

तेव्हा चौकशीअंती त्याला समजले की, पुण्यातील मिलीटी अकाउन्ट्स खात्यातील वासुदेव बळवंत फडके बन्याच दिवसांपासून गैरहजर आहे. त्याचा शोध घेतला असता १२९ शुक्रवार पेठ, पुणे येथे तो पोहचला त्या ठिकाणी डॅनियलला तलवारी, बंदुका मिळाल्या त्यामुळे फडके यांच्यावर डॅनियलने अटक-वॉरंट काढले. या वॉरंटनुसार मुंबई सरकारने फडके यांना पकडण्यासाठी चार हजार रुपयांचे रोख बक्षीस लावले. सरकारने असे जाहीर केल्यानंतर फडके यांनी जाहीर केले की, मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांचे डोके कापून आणून देणाऱ्यास दहा हजार रुपये बक्षीस दिले जाईल.

वासुदेव बळवंत फडके यांचा दुसरा जाहीरनामा - फडके यांना पकडून देणाऱ्यास ४००० रुपयांचे बक्षीस जाहीर केल्यानंतर इंग्रजांनी फडके यांचा पाठलाग करण्यास सुरुवात केली. परिणामी, फडके यांनी आपला मोर्चा कोकणाकडे वळविला. त्या ठिकाणी कोकणातील शेतकऱ्यांना आपल्या विश्वासात घेऊन आसपासच्या भागावर धाडी घालण्यास सुरुवात केली. देशात लहान लहान उठाव केले तर डाक बंद होतील, रेल्वे बंद होतील, संदेश यंत्रणा बंद पडेल, त्यामुळे इंग्रजांना हाकलून देण्याचा आपला हेतू साध्य होईल, असे

फडके यांना वाटत होते. फडके यांचा उत्साह फार काळ टिकू शकला नाही. रामोशांनी त्यांची साथ सोडली. फडके कोकणातून गाणगापूरला गेले. दरम्यान पुण्याला विश्रामबाबाग वाढ्यात व बुधवार वाढ्याला आग लावण्यात आली. पोलिसांनी फडके यांच्यावर संशय घेतला. परंतु ही आग कृष्णाजी नारायण रानडे व त्यांच्या मुलाने लावल्याचे नंतर समजले. गाणगापूरहून फडके श्रीशैल्यला गेले. तेथे रघुनाथ भटाने त्यांची भेट घेतली. फडके यांच्या मागावर असलेल्या डॅनियलने रघुनाथ भटाच्या धानूरला वेढा घातला आणि रघुनाथच्या आईस फडकेबाबत कागदपत्रे देण्यास सांगितले. परंतु तिने ती कागदपत्रे नदीत टाकली. त्यापैकी काही कागदपत्रे डॅनियलच्या हाती मिळाली. त्यामध्ये फडके यांचा जाहीरनामा मिळाला व त्यात गव्हर्नरला ठार मारणाऱ्यास दहा हजार तर इंग्रज अधिकाऱ्यास ठार मारणाऱ्यास पाच हजार रु. बक्षीस दिले जाईल असे लिहिले होते. हा जाहीरनामा इंग्रज सरकाराला मिळताच त्यांनी फडके यांच्या विरोधात प्रचाराला सुरुवात केली. दि. २३ जुलै १८७९ ला विजापूर जवळील देवर नावडगी या गावाच्या बाहेर एका बौद्ध विहारामध्ये गाढ झोपेत असताना त्यांना अटक करण्यात आली आणि फडके यांच्या विरुद्ध खटल्याची सुरुवात केली.

वासुदेव बळवंत फडके यांचेवरील खटला - दि. २२ आकटोबर १८७९ पासून त्यांच्यावरील खटल्याला सुरुवात झाली. न्या. अल्फ्रेड केसर यांच्यासमोर खटला सुरु झाला. न्यायमूर्तीनी इंग्रजाविरुद्ध युद्ध पुकारण्याचा कट केल्याचा आरोप फडकेवर ठेवला व खटला सत्र न्यायाधीश न्युनहॅमकडे वर्ग केला. त्यांच्यावर भारतीय दंड प्रिधानाच्या १२ अ, १२२ व १२४ कलमानुसार खटला दाखल

करण्यात आला. सरकारने फडके यांच्यावर बेकायदेशीर माणसे जमवणे, शस्त्र बाळगणे, दारूगोळा जमवणे, जनतेच्या भावना भडकावणे व समाजात असंतोष पसरवणे असे त्यांच्यावर आरोप ठेवण्यात आले.

उच्च न्यायालयात त्यांच्या बचावाचे काम महादेव चिमाजी आपटे यांनी केले. त्यांच्या बचावाच्या कामासाठी जनतेने उत्साहाने निधी गोळा केला. परंतु न्यायाधिशांनी त्यांना राजद्रोही ठरवले व जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावली. ३ जानेवारी १८८० ला तेहेरान बोटीने त्यांना एडनला पाठवण्यात आले. तेथील अनन्वित छळाला बळी पद्धून १७ फेब्रुवारी १८८३ ला त्यांचे निधन झाले. प्रारंभी काही इंग्रज वृत्तपत्रांनी दरोडेखोर म्हणून वासुदेव बळवंत फडके यांची संभावना केली असली तरी त्यांच्या कार्याचे महत्त्व तत्कालीन महाराष्ट्राने ओळखले होते. बिंगालच्या 'अमृत बझार' पत्रिकेने त्यांच्या अटकेनंतर नोव्हेंबर १८७९ मध्ये लिहिलेल्या लेखात 'देशप्रेमाने ओर्थंबलेला हिमालयासारखा उत्तुंग महापुरुष' असा त्यांचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे.

वरील प्रमाणे इ. स. १८१८ ते १८८५ या कालखंडात ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध असंतोष निर्माण होऊन अनेक उठाव झाले. हे उठाव मोद्दून काढण्याचा प्रयत्न ब्रिटिश सरकारने केला. परंतु त्यामध्ये त्यांना पूर्णतः यश प्राप्त झाले नाही. महाराष्ट्रप्रमाणेच भारतातील इतर प्रांतातही असंतोष निर्माण झाला होता. त्यातूनच सर्वत्र राष्ट्रप्रेम आणि राष्ट्रभिमानाच्या भावना जागृत होऊन 'राष्ट्रवाद' निर्माण झाला. याचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे इ. स. १८८५ ला अखिल भारतीय स्तरावर स्थापन झालेली 'राष्ट्रीय कांग्रेस' होय.

स्वाध्याय

- प्रश्न १ अ) योग्य शब्द निवडून खालील विधाने पुन्हा लिहा.
- १) रामोशांची वस्ती प्रामुख्याने ..... राज्यात आढळते.
अ) ओरिसा   ब) आंध्र
क) महाराष्ट्र   ड) मध्यप्रदेश
  - २) कोळ्यांची वस्ती मुख्यतः ..... या भागात आढळत नाही.
अ) मध्यप्रदेश   ब) महाराष्ट्र
क) बिहार   ड) गुजरात
  - ३) ..... यांनी सातारचे छत्रपती प्रतापसिंहाचे गेलेले राज्य परत मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले.
अ) सखाराम बापू   ब) नाना फडणीस
क) रंगो बापूजी   ड) भिमसिंह
  - ४) इंग्रजांच्या मर्जीतील जमर्खिंडीचे राजे ..... होते.
अ) आप्पासाहेब पटवर्धन   ब) भाऊसाहेब पटवर्धन
क) रावसाहेब पटवर्धन   ड) यापैकी एकही नाही.

- ब) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिलेले आहेत.
योग्य पर्याय निवडून विधानासमोर लिहा.
- १) कोणत्या लढाईने इंग्रजी सत्तेचा पाया बंगाल मध्ये घातला गेला.
अ) पानिपत   ब) बक्सार
क) प्लासी   ड) खेड
- २) भिल्लांची वस्ती खालीलपैकी कोणत्या पर्वतात नव्हती?
अ) विंध्य   ब) हिमालय
क) सातपुडा   ड) सह्याद्री
- ३) १८२७ मध्ये रॉबर्ट्सन हा कोणत्या परिसराचा कलेक्टर होता?
अ) कोल्हापूर   ब) नाशिक
क) अहमदनगर   ड) पुणे

प्रश्न २ अ) एका वाक्यात उत्तरे द्या

- १) १८१८ मध्ये महाराष्ट्राचा कमिशनर म्हणून कोणाची नियुक्ती झाली?
- २) खानदेशात कोणती आदिवासी जमात अस्तित्वात होती?
- ३) उमाजी नाईकाविरुद्ध कोणी जाहीरनामा काढला?
- ४) उमाजीच्या कोणत्या जुन्या कटूर शत्रूने त्यांना सहकार्य केले?
- ५) भिल्लांच्या उपजीविकेची साधने लिहा.
- ६) उच्च न्यायालयात वासुदेव बळवंत फडके यांचे बचावाचे काम कोणी केले?
- ७) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा.
- १) उमाजी नाईकाचा शेवट कसा झाला ते लिहा.
- २) रामोशी व भिल्ल यांनी ब्रिटिशांना विरोध का केला?
- ३) प्रा. सदाशिव आठवले यांनी उमाजी नाईकांचे वर्णन कसे केले आहे?
- ४) वासुदेव बळवंत फडके यांच्या पहिल्या जाहीरनाम्यात कोणती माहिती दिली होती?
- ५) उमाजी नाईक यांचे विरुद्धच्या जाहीरनाम्यात कलेक्टर रॉबर्ट्सनने काय जाहीर केले?

प्रश्न ३

- खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) १८२७ मध्ये उमाजी नाईकाने कलेक्टरकडे कोणत्या मागण्या केल्या?
  - २) इंग्रजांच्या प्रदेशात दंगली घडवून आणण्यासाठी उमाजी नाईकाने कोणता कार्यक्रम आखला?
  - ३) १८७९ ब्रिटिश सरकारने वासुदेव बळवंत फडके यांचेवर कोणते आरोप ठेवले?
  - ४) कोळ्यांचा उठाव दडपण्यात ब्रिटिशांना का यश आले?

प्रश्न ४

- खालील विधानाची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) महाराष्ट्रातील १८५७ च्या उठावातील आरोपीना फाशीची शिक्षा ठोठावण्यात आली.
  - २) बेरड जमात इंग्रजांना शरण आली.
  - ३) सरकारने डेक्कन रॉयटस् कमिशन स्थापन केले.
  - ४) वासुदेव बळवंत फडके यांनी क्रांतीचा मार्ग स्वीकारला.
  - ५) उमाजी नाईक याने इंग्रजी सत्तेपुढे शरणागती पत्करण्याचा निर्णय घेतला.

प्रश्न ५

- टिपा लिहा.
- १) उमाजी नाईक
  - २) रंगो बापूजी
  - ३) वासुदेव बळवंत फडके
  - ४) रॉबर्ट्सन

प्रश्न ६

- खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.
- १) उमाजी नाईक यांच्या उठावाचे थोडक्यात वर्णन करा.
  - २) भिल जमातीच्या पुनर्वसनासाठी ब्रिटिशांनी कोणत्या उपाययोजना केल्या?
  - ३) १८५७ च्या महाराष्ट्रातील उठावाबद्दल माहिती द्या.

प्रश्न ७

- खालीलपैकी प्रश्नांची उत्तरे दिलेल्या मुद्रक्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दात लिहा.
- १) ब्रिटिश सत्तेविरुद्धच्या आंदोलनाची कारणे स्पष्ट करा?
    - अ) आर्थिक शोषण
    - ब) ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार
    - क) संस्थानिकांचा असंतोष
  - २) कोळ्यांचा उठाव
    - अ) टप्पा १ ला
    - ब) टप्पा २ रा
    - क) टप्पा ३ रा

-०-०-०-

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा उदय

महाराष्ट्रात १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रवादाचा उदय झाला. आपल्या देशाबद्दल प्रेम व अभिमान वाटणे म्हणजेच राष्ट्रवाद होय. भारतात इंग्रजी सत्तेच्या स्थापनेनंतर जे वैचारिक परिवर्तन घडून आले ते राष्ट्रवादाच्या उदयास साहृभूत ठरले. पाश्चिमात्यांच्या संपर्कामुळे आपणास स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही व न्याय या शाश्वत तत्त्वांची ओळख झाली. त्यामुळेच आपणांस ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्याची प्रेरणा मिळाली. त्यातूनच राष्ट्रवादाच्या विकासाची प्रक्रिया गतिमान झाली.

महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाच्या उदयाची कारणे -

१. ऐतिहासिक वारसा - प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रावर अनेक राजवटींनी राज्य केले. सातवाहन कालखंडापासून मराठी भाषा व महाराष्ट्रीयन संस्कृती आकार घेऊ लागली. यादव काळात महाराष्ट्रीयन संस्कृती विकास पूर्वली. मध्ययुगीन काळात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात 'स्वराज्य' निर्माण केले. मराठी माणसाच्या मनात स्वातंत्र्य, स्वाभिमान, राष्ट्रप्रेमाची ज्योत पेटवली त्यामुळेच 'स्वराज्य' आणि छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्याबद्दल महाराष्ट्रीयन माणसाच्या मनात सार्थ अभिमान आहे. लोकमान्य टिळकांनी शिवजयंती व गणेश उत्सव साजरा करावयास सुरुवात केली. त्यामुळे मराठी माणसाच्या मनात राष्ट्रवादाची भावना विकसित झाली.
२. आर्थिक शोषण - इंग्रजी सत्तेच्या स्थापनेपासूनच इंग्रजांनी महाराष्ट्रीयन जनतेचे आर्थिक शोषण करण्यास सुरुवात केली होती. त्यांच्या औद्योगिक धोरणामुळे त्यांनी येथील बाजारपेठा काबीज केल्या. त्यामुळे येथील हस्तव्यवसाय, लघुउद्योग व बलुतेदारी या व्यवसायाला उतरती कळा लागली. अनेक व्यावसायिक व कारगीर बेकार झाले. ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट संपुष्ट्यात आल्यानंतरही ब्रिटिशांच्या या नीतीत फरक पडला नाही.
३. इंग्रजी राजवटीचा परिणाम - भारतीयांच्या आणि महाराष्ट्रीयन माणसाच्या मनात राष्ट्रवादाची भावना जागृत होण्यास इंग्रजी राजवट अप्रत्यक्षरित्या कारणीभूत ठरली. ब्रिटिशांच्या बरोबर पाश्चात्य संस्कृती, साहित्य, शिक्षण,

प्रशासन, कायदा, विवार इ. संकल्पनांचा संपर्क भारतीयांशी आला. या वैचारिक क्रांतीमुळेच राष्ट्रवादाची भावना तसेच सामाजिक सुधारणा करण्याची गरज नवशिक्षितांना वाटली. सुरुवातीस लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग तर्खंडकर, महात्मा फुले इ. नी राजकीय चळवळीपेक्षा सामाजिक सुधारणांना महत्त्व दिले. परिणामी प्रबोधनास सुरुवात झाली. राष्ट्रवादी भावना जनतेच्या मनात निर्माण झाली.

४. इंग्रजी भाषेचा प्रसार - इ. स. १८३५ मध्ये लॉर्ड विल्यम बॅटिंगने इंग्रजी भाषेतून शिक्षण देण्याचा कायदा केला. आपल्या फायद्यासाठी इंग्रजांनी येथे इंग्रजी भाषेच्या माध्यमातून शिक्षणाची सुरुवात केली. या देशाचा कारभार चालवण्यासाठी इंग्रजी भाषा जाणणारा कारकून वर्ग त्यांना निर्माण करावयाचा होता. राज्यकर्त्यांचा हेतू मतलबी असला तरी भारतीयांच्या आणि महाराष्ट्रीयन लोकांच्या दृष्टीने इंग्रजी शिक्षण वरदान ठरले. कारण विविध भाषा बोलणाऱ्या निरनिराळ्या प्रांतातील भारतीय लोकांना एकत्र आणण्याचे कार्य इंग्रजी भाषेने केले. इंग्रजी भाषा त्यांच्यातील संपर्क माध्यम बनली. इंग्रजी भाषेच्या माध्यमातून भारतीय लोक परस्परांशी संपर्क साधू लागले. इंग्रजी शिक्षणामुळे आधुनिक विचारांचा प्रसार होऊ लागला.
५. दळणवळण व संपर्क प्रगती - ब्रिटिशांनी भारतात राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी अनेक प्रकारच्या भौतिक सुधारणा केल्या. लॉर्ड डलहौसीने इ. स. १८५३ मध्ये मुंबई ते ठाणे ही भारतातील पहिली रेल्वे सूरु केली. त्यांनी अनेक प्रांतात रेल्वे, पोर्ट, तारखंत्रे सुरु केली. दळण-वळणाच्या साधनांत सुधारणा घडवून आणल्या. या सुधारणामुळे भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतातील लोक परस्परांच्या संपर्कात आले. भारतीय नेत्यांना ठिकठिकाणाच्या जनतेशी संपर्क साधणे शक्य झाले. त्यामुळे राष्ट्रवादाचा प्रसार होण्यास हातभार लागला. त्यातून एकतेची भावना वाढीस लागली.
६. महाराष्ट्रातील उठाव - ब्रिटिशांच्या अन्यायी राजवटीविरुद्ध जसे देशभर उठाव झाले तसे महाराष्ट्रातही उठाव झाले. उमाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखालील रामोशांचा उठाव, त्याचबरोबर भिल्ल, कोळी यांचे उठाव, वासुदेव बळवंत फडके यांचा उठाव हे जरी अयशस्वी झाले तरी महाराष्ट्रात राष्ट्रवादाची भावना जागृत करण्यास त्यांचा उपयोग झाला.
७. मध्यमवर्गाचा उदय - ब्रिटिश राजवटीचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे मध्यम वर्गाचा उदय होय. या सुशिक्षित मध्यमवर्गांयांनी स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले. यामध्ये वकील, डॉक्टर, शिक्षक, पत्रकार, साहित्यिक इ. चा समावेश होता. त्यांनी राष्ट्रवादाच्या भावनेला व्यापक स्वरूप प्राप्त करून दिले.

c. साहित्य व वृत्तपत्रे यांनी केलेली लोकजागृती - ब्रिटिश राजवटीत मुद्रणकलेला प्रोत्सःहन मिळून भारतात छापखान्यांची वाढ झाली. याच काळात भारतात वृत्तपत्रे सुरु झाली. महाराष्ट्रातील लेखकांनी आपल्या लिखाणाद्वारे आधुनिक विचार तसेच राष्ट्रवादाचे विचार मांडण्यास सुरुवात केली. त्याचबरोबर सरकारचे पक्षपाती धोरण, आर्थिक शोषण, वांशिक भेदभावाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यामध्ये लोकहितवादी, विष्णुशास्त्री चिपळूनकर, गोपाळकृष्ण गोखले, दादाभाई नौरोजी, महात्मा फुले, लोकमान्य टिळक, न्या. रानडे इत्यादींचा समावेश होता. तसेच जांभेकरांचे 'दर्पण', लो. टिळकांचे 'केसरी', 'मराठा' इ. वृत्तपत्रांनीही मोठे योगदान दिले. वरील सर्व कारणामुळे महाराष्ट्रात राष्ट्रवादाचा उदय झाला. परिणामी महाराष्ट्रात राजकीय संघटना स्थापन झाल्या.

महाराष्ट्रातील विविध संघटना

'बॉम्बे असोसिएशन' ही जगन्नाथ नाना शंकरशेठ यांनी १८५२ साली स्थापन केलेली महाराष्ट्रातील पहिली राजकीय संघटना होय. त्यानंतर दादाभाई नौरोजींनी १८६६ मध्ये लंडन येथे 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' ही संघटना स्थापन केली. तिची शाखा १८६९ मध्ये मुंबईत निघाली. इ. स. १८७७ साली पुणे येथे 'सार्वजनिक सभे'ची स्थापना सार्वजनिक काका (ग. वा. जोशी) यांनी केली. इ. स. १८८५ ला 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन' ही संघटना स्थापन झाली.

या सर्व संघटना प्रादेशिक पातळीवर होत्या. ब्रिटिशांच्या विरोधात देशभर असंतोष निर्माण झाला होता. त्याला विधायक रूप देण्यासाठी अखिल भारतीय पातळीवर संघटना स्थापन करण्याची गरज भासू लागली.

राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना - जगन्नाथ शंकरशेठ, दादाभाई नौरोजी, उमेशचंद्र बेंजर्जी तसेच सर अॅलन हूम, लॉर्ड रिपन इत्यादींनी राष्ट्रीय पातळीवर मुंबई येथे दि. २८ डिसेंबर १८८५ ला गोकुळदास तेजपाल संस्कृत महाविद्यालयाच्या सभागहात 'राष्ट्रीय सभे'ची स्थापना केली. यावेळी भारतातील विविध प्रांतातून ७२ प्रतिनिधी हजर होते. संपूर्ण देशासाठी एक व्यापक व्यासपीठ निर्माण झाले. राष्ट्रवादी भावनेला एक संघटनात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. त्यातून एक विधायक चळवळ सुरु झाली. या चळवळीने भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळवून दिले. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्याचे प्रामुख्याने तीन टप्पे पाडले जातात.

- अ. १८८५ ते १९०५ - मवाळ / नेमस्तांचा कालखंड
- ब. १९०५ ते १९२० - जहालांचा कालखंड / लो. टिळक युग
- क. १९२० ते १९४७ - गांधी युग

अ. - मवाळ / नेमस्तांचा कालखंड

(१८८५ ते १९०५)

इ. स. १८८५ ते १९०५ हा वीस वर्षांचा कालखंड भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये 'मवाळ' किंवा 'नेमस्त कालखंड' म्हणून ओळखला जातो. कारण याच काळात मवाळ नेत्यांचे राष्ट्रीय सभेवर प्रभुत्व होते. मवाळ नेत्यांचा ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास होता. ब्रिटिश राजवटीमध्ये आपणास सर्वांगीण प्रगती करून घेता येईल असा त्यांचा विश्वास होता. त्यामुळे या काळातील नेत्यांचा उद्देश ब्रिटिश सत्त्वावर संघर्ष न करणे आणि आपली चळवळ सनदशीर किंवा नेमस्त मागाने चालवणे हा नव्हता. तर ब्रिटिश राजसत्तेबरोबर संघर्ष न करणे आणि आपली चळवळ सनदशीर किंवा नेमस्त मागाने चालवणे हा होता. त्यासाठी अर्ज विनंत्या करणे, शिष्टमंडळे पाठवणे आणि आपले प्रश्न सोडवून घेणे यावर मवाळांचा भर होता.

कार्य व कार्यपद्धती - या कालखंडातील राष्ट्रीय सभेचे नेते दादाभाई नौरोजी, फिरोजशहा मेहता, ना. गोखले, न्या. रानडे, न्या. तेलंग इ. होते. पाश्चात्य शिक्षणाने संस्कारित झालेले हे नेते होते. त्यांच्यासमोर ब्रिटिशांचा आदर्शवाद होता. भारतीय समाजाला प्रगतीपथावर नेण्याची, शांतता, सुव्यवस्था देण्याची क्षमता त्यांच्या अंगी होती. याचबरोबर ब्रिटिश न्यायी, उदारमतवादी लोकशाहीप्रेमी 'असल्यामुळे त्यांच्या सत्तेवर मवाळांचा विश्वास होता.

(दादाभाई नौरोजी)

मवाळांच्या मते रक्तपात, वित्तहानी करून आणि सामर्थ्यशाली ब्रिटिशांशी वैरत्व पत्करून काहीही साध्य होणार नाही. उलट राष्ट्रीय भावना विघटित होतील यासाठी त्यांना न दुखवता त्यांच्याकडे आपण अर्ज, विनंत्या, शिष्टमंडळे इ. द्वारे आपले ठराव मांडावेत. म्हणजेच सनदशीर व घटनात्मक मागाने आपले प्रश्न सोडवावेत. या मागाने थोडाफार उंशीर लागेल पण आपल्याला न्याय जरूर मिळेल. न्याय व कायदेशीर मागाने राज्यकर्त्यावर दडपण आणून सुधारणा घडवून आणणे अशी मवाळांची सनदशीर विचारसरणी होती. भारतीय लोकांना राजकीय शिक्षण देऊन राज्यकारभार समर्थपणे सांभाळण्याची पात्रता निर्माण

करण्यावर त्यांनी अधिक भर दिला होता.

मवाळांची घ्येय प्राप्ती - मवाळ नेते दरवर्षी ठराव पास करून ते ब्रिटिश राज्यकर्त्यांकडे पाठवत. परंतु ब्रिटिश नीती 'थोडे द्यायचे व बरेचसे नाकारायचे' अशी असल्यामुळे मवाळांच्या मागण्या जास्त प्रमाणात मान्य केल्या जात नसत. अर्थात या मागण्या प्राथमिक स्वरूपाच्या असल्या तरीही त्यावेळी त्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व होते. मवाळांनी केलेल्या मागण्या मंजूर होतील अशी त्यांना अपेक्षाही नव्हती; परंतु ब्रिटिश सरकारने काही मागण्या मान्य केल्या. इ. स. १८८५ ते १८९२ या काळात मवाळ नेत्यांनी कायदेमंडळातील निवङ्ग येणाऱ्या सभासदांची संख्या वाढवावी आणि कायदेमंडळाच्या अधिकारात सुधारणा करावी. भारतमंत्री व भारतमंडळ रद्द करावे, कायदेमंडळाच्या वर्चस्वाखाली न्यायसंस्था ठेवू नयेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार द्यावेत, वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य द्यावे अशा त्या मागण्या होत्या. त्यानुसार सरकारने 'इंडियन कौन्सिल अँकट' १८९२ हा कायदा मंजूर केला. या कायद्याने केंद्रीय आणि कायदेमंडळातील सदस्य संख्या वाढली.

(नामदार गोपालकृष्ण गोखले)

वार्षिक अंदाजपत्रकावर चर्चा करण्याचा अधिकार कायदे-मंडळाला देण्यात आला. परंतु मतदानाचा हक्क दिला नाही. परिणामी १८९२ च्या कायद्याने दिलेल्या सुधारणा समाधानकारक नाहीत असे मवाळ कांग्रेसचे मत होते. म्हणून कायदेमंडळात जास्त सभासद व जादा अधिकार असावेत अशी मागणी त्यांनी केली. तर पुढील काळात ना. गोखले यांनी १९०५ मध्ये ऑस्ट्रेलिया, कॅनडाप्रमाणे भारतातील वसाहतीचे स्वराज्य देण्यात यावे अशी मागणी केली.

दादाभाई नौरोजीनी 'संपत्तीचे निःसारण' (Drain of wealth) सिद्धान्त मांडून, शेतसारा कमी करावा, मिठावरील कर रद्द करावा, बँका सुरु कराव्यात, सावकारांपासून रयतेचे संरक्षण करावे इ. आर्थिक मागण्या केल्या. याचबरोबर इंग्रजांना उच्चपदे देणे हे आर्थिक, राजकीय आणि नैतिक दृष्ट्या योग्य नसल्याचेही मवाळांनी स्पष्ट केले होते.

मूल्यमापन - टीकाकारांच्या मते इ. स. १८८५ ते १९०५ या मवाळ कालखंडात राष्ट्रीय सभेला फारसे यश मिळाले नाही. त्यांच्या मागण्यांना सरकारने प्रतिसाद दिला नाही. तसेच या काळात कांग्रेसला जनमताचा आधारही नव्हता. या टीकेमध्ये थोडाफार सत्यांश असला तरी राष्ट्रीय कांग्रेस पूर्णत: अयशस्वी ठरली असे म्हणता येणार नाही. कारण याच कालखंडात मवाळ नेत्यांनी राष्ट्रीय भावना जागृत करून आपण भारतीय लोक एकाच राष्ट्राचे नागरीक आहोत, ही राष्ट्रवादाची भावना जनतेच्या मनात रुजविली. तसेच भारतीय लोकांना राजकीय शिक्षण दिले. लोकशाही, राष्ट्रवाद या संकल्पनेविषयी जाणीव निर्माण केली. ब्रिटिश सरकारचे चुकीचे धोरण जनतेच्या निर्दर्शनास आणून दिले. भारतीयांना भारतावर राज्य करण्याचा अधिकार आहे हे जनतेला पटवू दिले. यामुळे इ. स. १९०५ नंतर 'जहाल' कांग्रेसला स्वराज्याचा मार्ग मोकळा झाला.

ब - लोकमान्य टिळक व जहाल कालखंड
(१९०५ ते १९२०)

जहालमतवादाचा उदय - राष्ट्रीय कांग्रेस ही ठराविक बुद्धिवादी मवाळ नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली २० वर्षे कार्य करत होती. या काळात त्यांनी नेमस्त मार्गांनी केलेल्या कार्यास अपेक्षित यश मिळाले नाही. 'ब्रिटिशाधार्जिण्या' धोरणाचा भारतीय जनतेस उपयोग होत नाही याची जाणीव १८९२ पासून भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसमधील तस्णवर्गास होऊ लागली. त्यांच्यात ब्रिटिशांच्या न्यायी व उदारमतवादी धोरणाबाबत साशंकता निर्माण झाली. त्यांना मवाळ नेत्यांचे 'नेमस्त धोरण' अयोग्य वाटू लागले. अर्ज, विनंत्या, शिष्टमंडळे पाठवण्यापेक्षा प्रतिकार करावा, स्वदेशीचा पुरस्कार करावा, राष्ट्रीय शिक्षणाला प्राधान्य देऊन प्रखर राष्ट्रवाद निर्माण करावा, हा राष्ट्रवाद भारतातील जनसामान्यांपर्यंत पोहचवावा, असे या तस्णवर्गाला वाटू लागले. त्यातच इ. स. १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीने जहालमतवाद वाढीस लागला.

(लोकमान्य टिळक)

विचारसरणी - जहालमतवादी विचारसरणीला विशिष्ट पण मूलभूत तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान होते. कोणतीही विचारसरणी तत्कालीन

परिस्थितीनुसार निर्माण होत असते. जुनी मूळ्ये अयोग्य ठरू लागली की नवी मूळ्ये प्रभावी ठरू लागतात. त्या नव्या विचारांना बळकट करण्यासाठी अनुरूप तत्त्वज्ञानही निर्माण होत असते. जहालमत-वाद्यांच्या मते, केवळ ब्रिटिशांच्यां सदिच्छेवर विसंबून राहून स्वराज्य मिळणार नाही. त्यासाठी प्रतिकार करावा लागेल जशास तशी भूमिका घ्यावी लागेल. आपले ऐक्य, सामर्थ्य ब्रिटिशांना दाखवावे लागेल. त्यासाठी ही चळवळ बुद्धिवादी वर्गापुरती मर्यादित न ठेवता जनसामान्यांपर्यंत नेऊन पोहचवली पाहिजे. ब्रिटिश सत्ता उल्थून टाकल्याशिवाय सामाजिक आणि राजकीय सुधारणा मूळ धरू शकणार नाहीत. यासाठी भारतीय जनतेने जनआंदोलनात सहभागी व्हावे तसेच ब्रिटिशांच्या विरुद्ध निःशस्त्र संघर्ष करून मिळेल ते साध्य करून घ्यावे व उर्वरित प्रश्नांसाठी पुन्हा संघर्ष करावा, अशी जहाल मतवाद्यांची विचारसरणी होती.

टिळक युग - भारतीय राष्ट्रीय सभेच्या दुसऱ्या कालखंडातील चळवळीचे नेतृत्व बाळ गंगाधर टिळक, लाला लजपत राय, बिपिनचंद्र पाल (लाल - बाल - पाल) तसेच अरविंद घोष इ. नी केले. या कालखंडावर लो. टिळकांच्या विचारांचा प्रभान होता. त्यामुळे व्हावे सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांनी लोकमान्य टिळकांना 'हिंदी असंतोषाचे जनक' असे संबोधले होते.

लो. टिळक एल. एल. बी. ची परीक्षा पास झाले व त्याचवेळी त्यांचा गोपाळ गणेश आगरकर यांच्याशी परिचय झाला. हे दोघेही देशप्रेमाने भारावलेले ध्येयवादी तरुण होते. लो. टिळक, आगरकर व विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी इ. स. १८८० मध्ये पुणे येथे न्यु इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली. पुढे इ. स. १८८४ मध्ये पुण्यातच डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. त्याच्या पुढील वर्षी (१८८५) त्यांनी फर्युसन कॉलेज सुरु केले. समाज जागृतीचे कार्य प्रभावीपणे करता यावे म्हणून लो. टिळक व आगरकर यांनी मराठी भाषेत 'केसरी', इंग्रजी भाषेत 'मराठा' ही दोन वृत्तपत्रे १८८१ मध्ये सुरु केली. आगरकर हे 'केसरी'चे तर लो. टिळक हे 'मराठा'चे संपादक होते. पुढील काळात या दोघांमध्ये 'आळी सामाजिक सुधारणा की राजकीय स्वातंत्र्य' या प्रश्नावरून मतभेद निर्माण झाले. त्यातूनच आगरकरांनी इ. स. १८८७ मध्ये 'केसरी'च्या संपादकपदाचा राजीनामा दिला. त्यामुळे 'केसरी'ची सर्व सूत्रे लो. टिळकांच्या हाती आली.

जहालमतवादाचा पुरस्कार - लो. टिळकांनी तरुण वर्गात स्वराज्य, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण आणि बहिष्कार या विषयी अभिमान निर्माण करून त्यांना ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात उभे राहण्याची प्रेरणा दिली. साहिजिकच लो. टिळकांच्या सार्वजनिक कार्याची सुरुवात झाल्यावर महाराष्ट्रात नवविचारांचे वारे वाहू लागले. या कार्याला

चालना देण्याच्या उद्देशाने लोकमान्य टिळकांनी 'सार्वजनिक गणेशोत्सव' (१८९३) व 'शिवजयंती उत्सव' (१८९५) सुरु केले. तरुण वर्गासाठी व्यायामशाळा सुरु केल्या. या माध्यमातून त्यांनी लोकजागृती व समाज संघटन घडवून आणण्यावर भर दिला.

याचकाळात लोकमान्य टिळकांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्यात भाग घेण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या मते आपल्या देशापुढील सर्व समस्यांचे मूळ परकीय सत्ता आणि तिने आपल्यावर लादलेली राजकीय गुलामगिरी होती. ब्रिटिश सरकार केवळ स्वतःच्या हितसंबंधाचा विचार करत असल्याने ते भारतीय जनतेला कधीच न्याय देऊ शकणार नाहीत. अशा परिस्थितीत भारतीयांनी आपल्या हक्कासाठी ब्रिटिश सरकारशी संघर्ष करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. त्याकरता कोणत्याही प्रकारचा त्याग करण्याची इच्छा असली पाहिजे. लोकमान्य टिळकांच्या या विचारांशी सहमत असलेले नेते राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये एकत्र येऊ लागले होते. त्यातूनच राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये 'मवालमतवादी' आणि 'जहालमतवादी' असे दोन गट निर्माण झाले. इ. स. १९०५ च्या बंगाल फालणीने जहालमतवादाला मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळू लागला होता. देशात ब्रिटिश सरकार विरोधी भावना वाढीस लागली. तसेच वंगभंग चळवळीनेही जोर धरला होता.

चतुःसूत्री कार्यक्रम

लोकमान्य टिळकांनी राजकीय चळवळीसाठी चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम भारतीय जनतेपुढे मांडला. 'स्वराज्य', 'स्वदेशी', 'राष्ट्रीय शिक्षण' व 'बहिष्कार' असा तो कार्यक्रम होता. स्वराज्याचे उद्दिष्ट साध्य करणे हे चतुःसूत्रीचा कार्यक्रमाचे स्वरूप होते. लोकमान्य टिळकांनी या चतुःसूत्रीचा पुरस्कार करून देशातील सर्वसामान्य जनतेला परकीय सत्तेविरुद्धच्या संघर्षात मोठ्या संख्येने सहभागी करून घेतले.

- १) स्वराज्य - स्वराज्य हे लो. टिळकांचे अंतिम ध्येय होते. 'स्वराज्य' हा माझा जन्मसिंदिध हक्क आहे व तो मी मिळवणारच' अशी त्यांनी घोषणा केली होती. लो. टिळकांनी स्वराज्याची संकल्पना स्पष्ट करताना असे सांगितले होते की, ब्रिटिशांना इंग्लडमध्ये जे हक्क मिळतात ते हक्क भारतीयांना भारतामध्ये मिळाले पाहिजेत. येथील सरकार भारतीयांचे असले पाहिजे व ते भारतीयांना जबाबदार असले पाहिजे. भारतीय जनतेची सर्वांगीण प्रगती केवळ स्वराज्यातच होऊ शकेल अशी त्यांची धारणा होती. त्याच उद्देशाने त्यांनी स्वराज्याची मागणी केली होती.
२. स्वदेशी - स्वदेशी याचा अर्थ भारतीयांनी आपल्या देशात तयार झालेल्या वस्तुंचा वापर करावा. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी इंग्लडमधील कारखान्यांत तयार झालेल्या मालास संरक्षण देऊन भारताची बाजारपेठ काबीज केली होती. त्याद्वारे त्यांनी जनतेचे प्रचंद प्रमाणावर आर्थिक शोषण करण्यास सुरुवात केली होती. हे शोषण थांबवून देशी उद्योगांद्याना उर्जितावस्था निर्माण करून देण्याच्या उद्देशाने स्वदेशीचा पुरस्कार करण्यात

आला. लो. टिळकांनी व्यापक दृष्टिकोनातून स्वदेशीचा आग्रह धरला. आर्थिक चळवळीप्रमाणेच ते राजकीय चळवळ या दृष्टीनेही स्वदेशीकडे पाहात असत. स्वदेशी मालाच्या वापरातून भारतीयांच्यामधील राष्ट्रप्रेमाची भावना जागृत होईल. तसेच स्वदेशी चळवळीच्या माध्यमातून परकीय सत्तेशी संघर्ष करण्याचे एक प्रभावी साधन उपलब्ध होईल, असे त्यांना अभिप्रेत होते.

३. **राष्ट्रीय शिक्षण** – भारतीय तरुणांमध्ये राष्ट्रीय प्रेमाची भावना निर्माण करण्याचे साधन म्हणून लो. टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षणाचा पुरस्कार केला होता. त्यांच्या मते सरकारी शाळांमधून राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभिमान व राष्ट्रीय वृत्ती निर्माण करणारे शिक्षण दिले जात नव्हते. तेव्हा सामाजिक कार्यकर्त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था सुरु करून विद्यार्थ्यांना राष्ट्रप्रेमाचे तसेच आपल्या देशाची संस्कृती, उज्ज्वल परंपरा व इतिहास यांची माहिती करून देणारे शिक्षण द्यावे असे त्यांचे म्हणणे होते. राष्ट्रीय शिक्षणामुळे विद्यार्थी अवस्थेतच त्यांच्यात देशप्रेम, राष्ट्रभक्ती, स्वाभिमान, स्वावलंबी वृत्ती रुजविली जाईल व त्याचा उपयोग स्वातंत्र्य चळवळीसाठी होईल, अशी त्यांची धारणा होती.

४. **बहिष्कार** – बहिष्कार ही स्वदेशीला पूरक अशी चळवळ होती. स्वदेशीची चळवळ यशस्वी होण्यासाठी परकीय मालावर बहिष्कार टाकण्याची गरज होती. तसेच या मागाने इंग्रजी सत्तेची नाकेबंदी करता येणार होती. लो. टिळकांनी सांगितले होते की परकीय सत्तेविरुद्ध लढण्यार्दाठी आपल्याकडे शस्त्रास्त्रे नसली तरी शस्त्रास्त्रापेक्षाही अधिक प्रभावी असे साधन आपल्या हाती आहे. ते साधन म्हणजे बहिष्कार होय. परकीय मालावर भारतीयांनी बहिष्कार टाकल्यास ब्रिटिशांना या ठिकाणी राज्य चालवणे अशक्य होईल. थोडक्यात त्यांच्या दृष्टीने बहिष्कार हे ब्रिटिश सत्तेशी संघर्ष करण्याचे एक प्रभावी साधन होते.

लो. टिळकांच्या या राष्ट्रवादी विचारसरणीमुळे आणि प्रचार कार्यामुळे त्यांना ब्रिटिश सरकारच्या रोषास तोंड क्यावे लागले. इ. स. १९०८ साली सरकारने त्यांच्यावर राजद्रोहाच्या आरोपाखाली खटला भरला. या खटल्यात त्यांना सहा वंशाची शिक्षा झाली. ब्रह्मदेशातील (म्यानमार) मंडळालेच्या काराग्रहात त्यांना कैदेत ठेवण्यात आले. याच काळात त्यांनी ‘गीतारहस्य’ हा ग्रंथ लिहिला. तुरंगातून बाहेर आल्यानंतर त्यांनी आपले राजकीय कार्य पूर्वीच्याच जोमाने पुढे चालू ठेवले.

होमरूल चळवळ – इ. स. १९१६ मध्ये डॉ. अॅनी बेझांट यांच्या सहकाऱ्याने लो. टिळक यांनी ‘होमरूल लीग’ या संघटनेची स्थापना केली. भारतीय जनतेला राजकीय हक्क मिळाले पाहिजेत व भारतातील प्रातिनिधिक संस्था अधिक व्यापक बनवून त्यांच्या अधिकारात वाढ केली पाहिजे, अशा मागण्या या संघटनेमार्फत करण्यात

आल्या. लो. टिळकांनी महाराष्ट्रात दौरे, प्रचारसभा आणि वृत्तपत्रांतून मांडलेले प्रभावी विचार यामुळे महाराष्ट्राबरोबरच देशभर सामान्य लोकांत स्वराज्याच्या हक्काची जाणीव निर्माण झाली.

ब्रिटिश सरकारला ही चळवळ धोकादायक वाढू लागली. त्यांनी दडपशाहीचे धोरण स्वीकारले. वृत्तपत्रांवर बंधने आणली. लो. टिळक यांना पंजाब, दिल्ली येथे प्रवेशबंदी केली; परंतु आता समाजजागृती इतकी झाली होती की, लोक उत्साहाने होमरूलमध्ये सामील होऊ लागले. या चळवळीचे महत्त्व लक्षात आल्यानंतर मवाळवादी नेते, मुस्लिम लीगचे कार्यकर्ते त्यात सामील होऊ लागले. लोकमान्य टिळकांचा पुन्हा राष्ट्रीय कांग्रेसमध्ये प्रवेश झाला. कलकत्ता (कोलकाता) अधिवेशनासाठी डॉ. अॅनी बेझांट यांना अध्यक्ष करण्यात लो. टिळक यशस्वी झाले. डॉ. अॅनी बेझांट अध्यक्ष होताच त्यांनी ‘स्वराज्य’ ची मागणी केली.

लखनौ करार (१९१६)

लोकमान्य टिळकांच्या मते हिंदू आणि मुस्लिम यांनी एकत्र येऊन जर स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला तर ब्रिटिशांना या संघटित शक्तीचा प्रतिकार करणे अशक्य होईल. पहिल्या महायुद्धमध्ये (१९१४ ते १९१८) खलिफाच्या प्रश्नावरून भारतीय मुसलमान दुखावले गेले त्यामुळे इंग्रज मुस्लिमविरोधी आहेत असा समज निर्माण झाला आणि ते हळूहळू कांग्रेसजवळ येऊ लागले. त्यामध्ये राष्ट्रीय कांग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांनी समझौत्याचा मसूदा तयार केला व आपल्या अधिवेशनात तो मंजूर करून घेतला त्यानुसार खालीलप्रमाणे तडजोड करण्यात आली.

१. राष्ट्रीय सभेने मुस्लिम लीगच्या वेगवेगळ्या मतदारसंघाला विरोध करण्याचे सोडून दिले.
२. मुस्लिम लीगने ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याच्या मागणीस मान्यता दिली.
३. परस्परांमधील मतभेदाचे मुद्दे बाजूला करून ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध एकत्र येऊन आंदोलन करण्याची तडजोड केली.

वरीलप्रमाणे या कालखंडात जहाल विचारवंतांनी चळवळ अधिक आक्रमक बनवली. जनजागृती करून जनतेत असंतोष वाढवला. १ ऑगस्ट १९२० साली लोकमान्य टिळकांचे निधन झाले.

मूल्यमापन – इ. स. १९०५ ते १९२० या कालखंडात राष्ट्रीय कांग्रेसला प्राप्त झालेले जहाल स्वरूप म्हणजे राष्ट्रीय कांग्रेसच्या धोरणात घडून आलेला मूलभूत बदल होय. स्वराज्याचे हक्क हे मवाळवादी विचारसरणी किंवा मार्गानी मिळणार नाहीत. ते ब्रिटिश राजवटी बरोबर संघर्ष, प्रतिकार व जशास तसे वागूनच मिळवले पाहिजेत ही भूमिका जहालमतवादी नेत्यांनी महाराष्ट्रीयन व भारतीय समाजात रुजवली. याच दरम्यान महाराष्ट्रात, भारतात व भारताबाहेर ब्रिटिशांच्या अन्यायाविरुद्ध अनेक सशस्त्र क्रांतिकारी व्यक्ती व संघटना कार्य करत होत्या.

- प्रश्न १ अ) योग्य शब्द निवडून खालील विधाने पुन्हा लिहा.**
- १) भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना ..... मध्ये झाली.
 अ) १८८२   ब) १८४३
 क) १८८४   ड) १८८५
  - २) 'बॉम्बे असोसिएशन' ही संस्था ..... यांनी स्थापन केली.
 अ) दादाभाई नौरोजी
 ब) जगन्नाथ नाना शंकरशेट
 क) ना. गोपाळकृष्ण गोखले
 ड) न्या. महादेव गोविंद रानडे
  - ३) लंडन येथे 'ईस्ट इंडिया' असोसिएशनची स्थापना ..... यांनी केली.
 अ) ना. गोपाळकृष्ण गोखले
 ब) गोपाळ गणेश आगरकर
 क) न्या. रानडे
 ड) दादाभाई नौरोजी
  - ४) 'केसरी' वृत्तपत्राचे ..... हे पहिले संपादक होते.
 अ) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
 ब) गोपाळकृष्ण गोखले
 क) गोपाळ गणेश आगरकर
 ड) बाळ गंगाधर टिळक
  - ५) १९०५ साली ..... ची फाळणी झाली.
 अ) बंगाल   ब) आंध्र
 क) तामिळनाडू   ड) केरळ
- ब) 'अ' व 'ब' गटातील योग्य जोड्या जुळवा.**
- १) लो. टिळक   अ) संपत्तीचे अपहरण
 २) सार्वजनिक काका   ब) होमरूल चळवळ
 ३) अॅनी बेझंट   क) सार्वजनिक सभा
 ४) दादाभाई नौरोजी   ड) इ. स. १९१६
 ५) लखनौ करार   इ) गणेशोत्सव
  - क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिलेले आहेत. योग्य पर्याय निवडून विधानासमोर लिहा.
  - १) राजकीय चळवळीपेक्षा सामाजिक सुधारणांना महत्त्व देणारे समाजसुधारक कोण?
 अ) गोपाळ गणेश आगरकर
 ब) पं. नेहरू
 क) लोकमान्य टिळक
 ड) महात्मा गांधी
- २) १८५३ मध्ये भारतातील पहिली रेल्वे कोणत्या मार्गावर धावली?
 अ) मुंबई - कल्याण
 ब) मुंबई - ठाणे
 क) ठाणे - कल्याण
 ड) यापैकी एकही मार्गावर नाही.
  - ३) जहालमतवादी चळवळीचे नेतृत्व कोणी केले नाही?
 अ) लोकमान्य टिळक ब) महात्मा गांधी
 क) लाला लजपतराय ड) बिपिनचंद्र पाल
- प्रश्न २ अ) एका वाक्यात उत्तरे द्या**
- १) भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना कोठे झाली?
  - २) लो. टिळकांची चतु:सूत्री सांगा?
  - ३) 'मराठा' वृत्तपत्र कोणत्या भाषेत छापले जाई?
  - ४) 'गीता रहस्य' हा ग्रंथ कोणी लिहिला?
  - ५) राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्याचे तीन प्रमुख काळखंड कोणते?
  - ६) टिळक युगाचा अस्त केव्हा झाला?
  - ७) 'स्वदेशी' शब्दाचा अर्थ सांगा?
  - ८) संपत्तीच्या अपहरणाचा सिद्धान्त कोणी मांडला?
- प्रश्न २ ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा.**
- १) महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचे स्वरूप थोडक्यात लिहा?
  - २) राष्ट्रीय काँग्रेसमधील जहालांचे महाराष्ट्रातील कार्य सांगा?
  - ३) होमरूल चळवळीमधील टिळकांचे कार्य लिहा?
  - ४) पाश्चात्यांच्या कोणत्या संकल्पनांचा संपर्क भारतीयांशी आला?
  - ५) मवाळमतवादी नेत्यांची नावे लिहा?
  - ६) महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादी भावनेच्या जागृतीस ब्रिटिश राजवट अप्रत्यक्षरित्या कशी कारणीभूत ठरली ते लिहा.
- प्रश्न ३**
- १) खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
  - २) मध्यम वगानी राष्ट्रवादाच्या भावनेला व्यापक स्वरूप कसे प्राप्त करून दिले?
  - ३) महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या राजकीय संघटनांची नावे लिहा?
  - ४) मवाळांची कार्यपद्धती थोडक्यात सांगा.
  - ५) १८८५ ते १९०५ कालखंडातील राष्ट्रीय सभेच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.

- प्रश्न ४ खालील विधानांची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) महाराष्ट्रात जहाल विचार सरणीचा उदय झाला.
  - २) महाराष्ट्रात राष्ट्रवादाचा उदय झाला.
  - ३) लोकमान्य टिळकांना असंतोषाचे जनक म्हणतात.
  - ४) आगरकरांनी इ. स. १८८७ मध्ये केसरीच्या संपादक-पदाचा राजीनामा दिला.
  - ५) लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या कार्यात सक्रिय सहभाग घेतला.
- प्रश्न ५ टिपा लिहा.
- १) मवाळ कालखंड
  - २) स्वराज्य
  - ३) १९०५-१९२० राष्ट्रीय सभेच्या कार्याचे मूल्यमापन
- प्रश्न ६ खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.
- १) लोकजागृतीमध्ये वृत्तपत्रांचे योगदान स्पष्ट करा.
  - २) जहालांची विचारसरणी थोडक्यात विशद करा.
  - ३) अऱ्णी बेझंटविषयी थोडक्यात माहिती लिहा.
- प्रश्न ७ खालील प्रश्नांची उत्तरे दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.
- १) चतुःसूत्री कार्यक्रम
    - अ) स्वराज्य
    - ब) स्वदेशी
    - क) राष्ट्रीय शिक्षण
    - ड) बहिष्कार
  - २) खालील घटनांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान स्पष्ट करा.
    - अ) होमरुल चळवळ
    - ब) लखनौ करार
  - ३) राष्ट्रवादास चालना देणारे घटक
    - अ) इंग्रजी भाषा
    - ब) दळणवळण व संपर्क
    - क) महाराष्ट्रातील उठाव

- ० - ० - ० -

(क) इ. स. १९२० ते १९४७

क-अ) सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळी

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील एक दैदीप्यमान पर्व म्हणजे 'सशस्त्र क्रांतिकारकांची चळवळ.' या क्रांतिकारकांच्या असीम त्यागाने व बलिदानाने अनेक महाराष्ट्रीयनांना आणि भारतीय जनतेला प्रेरणा देऊन कार्यप्रवृत्त केले. त्यामुळे या सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळीला भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे.

महाराष्ट्रातील आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या नेतृत्वाखालील उठाव हा विशेष उल्लेखनीय आहे. हा उठाव ब्रिटिशांनी सहजपणे चिरडून टाकला. परंतु १९ व्या शतकाच्या उत्तराधीपासून मात्र व्यक्तिनिष्ठ उठावांची जागा संघटित क्रांतिकारी चळवळीने घेतली. ती चळवळ स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत या ना त्या रूपाने अखंड चालू राहिली. ती कधी मंदावली, कधी काही काळ डडपली गेली; परंतु पूर्णपणे थांबली नाही. उलट ती स्वातंत्र्य आंदोलनाची व प्रखर राष्ट्रवादाची एक अविभाज्य अंग बनली. प्रखर राष्ट्रवादाची ती एक प्रत्यक्ष उर्मी होती. शोषक साप्राज्यवादी ब्रिटिश सत्तेच्या गुलामगिरीतून भारतीयांची सुटका करण्याचे कार्य विविध राष्ट्रभक्तांनी आपापल्या कुवतीप्रमाणे व वैचारिक धोरणाप्रमाणे केले. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीचे श्रेयं प्राणाची बाजी लावून लढणाऱ्या क्रांतिकारकांना निश्चितच आहे.

क्रांतिकारकांची विचारसरणी

अन्यायी ब्रिटिश सरकारचे हृदय परिवर्तन, अर्ज, विनंत्या शिष्टमंडळे व निर्दर्शनांनी होणार नाही असा क्रांती वादी तरुणांचा दृष्टिकोन होता. हे सर्व तरुण प्रखर क्रांतिकारी होते. देशासाठी प्राणत्याग करण्याची त्यांची तयारी होती. ब्रिटिशांनी शस्त्राच्या धाकाने चालवलेल्या कारभारास शस्त्रानेच 'जशास तसे' उत्तर दिले पाहिजे, अशी त्यांची विचारसरणी होती.

क्रांतिकारकांचा कार्यक्रम

ब्रिटिशांच्या जुलमी डडपशाहीविरुद्ध मवाळमतवादी धोरण प्रभावहीन ठरल्यानंतर जहालवादी विचारसरणी प्रभावी ठरली. प्रखर क्रांतिकारी तरुणांनी स्वतःच आपला मार्ग शोधला. ब्रिटिशांची परकीय सत्ता घालवून देण्यासाठी त्यांनी व्यक्तिगतीत्या आणि संघटितपणे क्रांतिकारी चळवळीचा मार्ग अवलंबला. 'युगांतर' या बंगाली साप्ताहिकातील २२ एप्रिल १९०६ च्या अंकात क्रांतिकारकांसाठी अरविंद घोष यांचे बंधू बारिंद्र घोष यांनी तपशीलवार कार्यक्रम सुचवला होता. तोच महाराष्ट्र व पंजाबमधील क्रांतिकारकांचा कार्यक्रम होता:

- ब्रिटिश राजवटीविषयी लोकांत दवेषाची भावना निर्माण करणे.
- तरुणांना शिस्त व शस्त्रे चालवण्याचे प्रशिक्षण देणे.

- शस्त्रे शक्यतो देशातच गुप्तपणे तयार करणे किंवा गरज पडल्यास परदेशातून प्राप्त करणे.
- या कार्यक्रमासाठी लागणारा पैसा श्रीमंतांकडून व लूटमार करून मिळवणे.
- देशभक्तीपर गीते आणि भारतीय इतिहासातील शूर, वीर नायकांच्या उज्ज्वल पराक्रमाची महती सांगून जनतेत स्वाभिमान निर्माण करणे व त्यायोगे देशासाठी बलिदान करणारी पिढी तयार करणे.

क्रांतिकारकांचा गुप्त व धडक कार्यक्रम होता. त्यानुसार ब्रिटिशांच्या मनात दहशत निर्माण करण्यासाठी ब्रिटिश अधिकारी यांना लक्ष्य करून त्यांना ठर मारणे, कॉम्ब फेकणे, शस्त्रांत्रे मिळवणे, सरकारी खजिना लुटणे, सैन्यात भेदनीतीचा वापर करून सशस्त्र क्रांतीसाठी त्यांना तयार करणे, गनिमी काव्याने लढा देऊन संघटितपणे सर्व देशभर ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध सशस्त्र उठाव घडवून आणणे, रेल्वेमार्ग उद्धवस्त करणे, तारायत्रे मोडून टाकणे, ब्रिटिशांची प्रशासकीय यंत्रणा विस्कळीत करणे इत्यादी कार्यक्रमांचा समावेश होता.

महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळ

क्रांतिकारी चळवळीची खरी सुरुवात वासुदेव बळवंत फडके यांनी महाराष्ट्रात केली. यानंतर इंग्रजांच्या जुलमी धोरणामुळे इ. स. १८९६ नंतर महाराष्ट्रीयन तरुण सशस्त्र क्रांतीकडे वळू लागले.

चाफेकर बंधूंचे बलिदान - दामोदरपंत चाफेकर, त्यांचे बंधू बाळकृष्ण व वासुदेव यांनी २२ जून १८९७ ला मध्यरात्री गणेश खिंडीत पुण्याचे कमिशनर रँड, लेफ्टनन्ट आयर्स्ट हे गवर्नरकडील मेजवानी आटोपून घोडागाडीतून शहरात येत असताना त्यांच्यावर गोळ्या झाडल्या.

(चाफेकर बंधू)

रँडचा काही दिवसांनी मृत्यू झाला. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी खुनाचा तपास लावून दामोदर चाफेकरांना फाशीची शिक्षा दिली. दुसरे बंधू बाळकृष्णपंत चाफेकर यांनाही पकडले व फाशी दिली. द्रविड बंधूंच्या विश्वासघातामुळे आपले दोन भाऊ फाशी गेले, म्हणून वासुदेव चाफेकर यांनी द्रविड बंधूना ठार केले. त्यांच्या खुनाच्या आरोपात वासुदेव चाफेकरानाही फाशी झाली.

कोल्हापूरच्या शिवाजी क्लब

महाराष्ट्रात यावेळी अनेक गुप्त संघटना कार्यरत होत्या. त्यामुळे वर्धा व नागपूर येथे 'आर्य बांधव समाज' (पुण्यातला 'चाफेकर क्लब' तसेच कोल्हापूर येथे 'शिवाजी क्लब') निर्माण झाला होता. या क्लबच्या सभासदांनी चाफेकर बंधूना कैद करण्यात आल्यानंतर 'युरोपियनांचे खून करणे चांगले! चाफेकरांना तुरुंगातुन मुक्त केले पाहिजे,' असा प्रचार सुरु केला. या वेळी या क्लबचे सुमारे शंभर सभासद होते. त्यामध्ये पाठोरे, कायस्थप्रभू व मराठा तसेच अन्य ब्राह्मणेतरही होते. इतकेच नव्हे तर राजर्षी शाहू महाराजांचे अनेक स्नेही अधिकारी देखील या क्लबचे आधारस्तंभ होते. वासुदेव चाफेकर यांना पकडल्यानंतर १९१९ फेब्रुवारी १८९९ रोजी कोल्हापूरच्या अंबाबाईच्या देवळावर एक पत्रक लाटकवलेले आढळले. त्यात म्हटले होते, 'तरुणांनो जागे क्वा, तुम्ही शस्त्रे हातात घ्या आणि ज्यांनी लो. टिळकांना तुरुंगात टाकले त्यांच्याविरुद्ध ती वापरा.'

बीडचा उठाव

इ. स. १८९९ ला बीड येथे झालेल्या उठावाचे नेतृत्व सदाशिव नीळकंठ जोशी यांनी केले. या काळात त्यांनी स्वतः विविध नावे स्वीकारून हा उठाव यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रजांच्या विरुद्ध या उठावाला लागणारा पैसा उभा करण्यासाठी फ्रान्स व रशियाला आपले लोक पाठवण्याची तयारीही त्यांनी केली होती. त्या संदर्भातील गुप्त माहिती पोलिसांना मिळाली. इतिहास संशोधक य. दि. फडके यांच्या मते कोल्हापूरच्या शिवाजी क्लबशी या जोशीचे संबंध असावेत, मात्र उठाव फसल्यावर सदाशिव जोशी हे जे भूमिगत झाले ते कायमचेच.

गुप्त संघटनांची निर्मिती - इ. स. १९२० पूर्वी महाराष्ट्रात क्रांतिकारकांचे आश्रयस्थान लो. टिळक होते. त्यामुळे लो. टिळकवादी गुप्त संघटना (मंडळे) महाराष्ट्रभर स्थापन झाल्या होत्या. वर्धा आणि नागपूर येथे 'आर्य बांधव समाज' निर्माण झाला होता. त्यांचे काम श्रीधर परांजपे, बुवा उपाध्ये, अभ्यंकर इ. पाहत असत. यवतमाळच्या गुप्त संघटनेत डॉ. सिद्धनाथ काणे, जनार्दन पुरुषोत्तम वाजणे, टोंगे यांचा समावेश होता. अमरावतीमधील गुप्त संघटनेला दादासाहेब खापडेंचा आधार होता. हैदराबाद येथेही नरहरपंत घारपुरे, बोरामणीकर, सातवळेकर काम करत. इ. स. १९०४ ला बेळगाव येथेही गंगाधर देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली गुप्त संघटना स्थापन झाली होती. महाराष्ट्रीयन क्रांतिकारकांवर वि. दा. सावरकराच्या १८५७ चे 'स्वातंत्र्य

समर' आणि इटालीच्या 'पॅझिनीचे चरित्र' या ग्रंथांचा प्रभाव होता.

बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण - चिमुकल्या जपानने युरोपियन राष्ट्रांच्या बरोबर स्पर्धा करून स्वतःचे सामर्थ्य १९०४-०५ मध्ये बलाढ्य रशियाला पराभूत करून दाखवले होते. त्यामुळे भारतीय क्रांतिकारकांना जपानचे विशेष आकर्षण होते. आगपेट्या तयार करण्याचे तंत्रज्ञान किंवा साबण बनवण्याचा कारखाना उभा करण्यासाठी आवश्यक ते ज्ञान मिळवण्यासाठी भारतीय तरुण जपानला जात असत. मात्र येताना बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेऊन येत असत. महाराष्ट्रातील कोल्हापूरचे के. डी. कुलकर्णी (केडबा) जपानला गेले होते; परंतु त्यांना १९१९ ला पोलिसांनी पकडून सात वर्षांची शिक्षा दिली. त्यानंतर सोलापूरचे गोविंद नारायण पोतदार जपानला जाऊन आले. ते बॉम्ब तयार करण्यासु शिकले होते. त्यांनी माहीम येथे कारखाना घातला होता. त्यांनी अनेक गुप्त संघटनांच्या सदस्यांना बॉम्ब तयार करण्यांचे तंत्रज्ञान शिकवले होते.

नेपाळशी संबंध - लो. टिळकांच्या अनुमतीने नाट्याचार्य काकासाहेब खाडीलकर (कृष्णाजी प्रभाकर) हे इ. स. १९०२ ते १९०४ या कालावधीमध्ये नेपाळला वास्तव्य करून होते. तेथे त्यांनी 'शिवाजी क्लब' चे एक कार्यकर्ते हण्ठमंतराव कुलकर्णी यांच्या सहकायने बंदुका तयार करण्याचा कारखाना काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याचा सुगावा ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना लागला. त्यांनी नेपाळच्या राज्यकर्त्यावर दडपण आणले. त्यावेळी 'कृष्णाजी प्रभाकर' असल्या प्रकरणात भाग घेणारा माणूस नाही, याचा आम्हाला विश्वास आहे, असा नेपाळच्या पंतप्रधानांनी निर्वाळा दिला. त्यामुळे खाडिलकर या प्रकरणामधून वाचले.

बडोदा संस्थान - बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड हे सशस्त्र क्रांतीच्या साहसी उद्योगात प्रत्यक्ष भाग घेण्याचा धोका पत्करत नसत. असला प्रयत्न करणाऱ्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करत. त्यामुळेच इ. स. १८९५ साली राजप्रतिनिधी कर्नल विडल्फ याने सरकारला कळवले की, 'त्यांच्या उक्ती आणि कृतीमध्ये राजनिष्ठेचा अभाव जाणवतो. सयाजीराव कांग्रेसला मदत करतात आणि पुण्याच्या राजद्रोही ब्राह्मणांनी बडोद्याच्या इंग्रज राजवटीस विरोध करणाऱ्याच्या अडऱ्यात रूपांतर केले आहे. १९०५ मध्ये केशवराव देशपांडे, माधवराव जाधव, अग्रिंद घोष व देवधर यांनी चांदोड स्टेशनजवळ 'गंगानाथ भारतीय विद्यालय' स्थापन केले. परंतु विद्यार्थी व शिक्षक राजद्रोहात्मक कृत्य करत असल्याचा संशय आल्याने बडोद्याच्या राजप्रतिनिधीने दिवाणाकडे जाब माणितला. त्यामुळे इ. स. १९०८ साली ते विद्यालय बंद करावे लागेल.

डॉ. सिद्धनाथ काणे - हे यवतमाळच्या टिळकवादी गुप्त मंडळातील सभासद होते. ते कलकत्ता येथे वैद्यकीय शिक्षण घेत होते. त्यांचा संबंध बारिंद्र घोषांच्या गुप्त संघटनेशी आला. नरहर विनृठल भावे व नागपूरचे आबाजी पात्रकर यांच्या साहाय्याने डॉ. काण्यांनी फ्रेंचांच्या ताब्यातील चंद्रनगरहून आठ पिस्तूले, एक बंदूक व बॉम्ब बनवण्याचे साहित्य घेऊन ते यवतमाळला आणले होते:

पांडुरंग महादेव तथा सेनापती बापट - सेनापती पांडुरंग महादेव बापट हे अमदनगर जिल्ह्यातील पासरे गावचे, त्यांनी बी. ए. ची पदवी संपादन केल्यावर मुंबई विद्यापीठाची शिष्यवृत्ती घेऊन ते १९०४ मध्ये लंडनला गेले. महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना त्यांनी 'माझ्या परतंत्र मातृभूमीला स्वतंत्र करण्यासाठी मी आजपासून आजीवन कायावाचामनाने झटेन आणि तिची हाक येताच **तिच्या सेवेसाठी** धावत येईन. या कामी मला देहाचा होम करावा लागला तरी मी फिरून याच भारतखंडात जन्म घेईन व अपेरे राहिलेले काम करून दाखविन.' अशी शपथ घेतली होती.

(सेनापती बापट)

इंग्लंडच्या वास्तव्यात क्रांतिकारक शामजी कृष्ण वर्मा यांच्या 'इंडिया हाऊस'चे ते सदस्य बनले. श्यामजी कृष्ण वर्मा यांच्या मदतीने सेनापती बापट बॉम्ब तयार करण्याचे तंत्र शिकण्यासाठी पौरिसला गेले व बॉम्ब तयार करण्याचे ज्ञान आत्मसात केले. त्या संबंधीची पुस्तिका त्यांनी भारतात पाठवली. इंग्लंडमध्ये असताना त्यांनी ब्रिटिश सत्तेवर टीका करणारा निबंध वाचला त्यामुळे त्यांची शिष्यवृत्ती बंद करण्यात आली. लो. टिळकांच्या विनंतीवरून शामजी कृष्ण वर्मानी बापटांना दोन हजार रुपये दिले. शिवाय भारत भवन (इंडिया हाऊस) मध्ये राहण्याची व्यवस्था केली. सेनापती बापट भारतात बॉम्ब बनवण्याचे तंत्रज्ञान घेऊन परतले. ही बातमी सरकारला मिळाल्याने बापट काही काळ भूमिगत राहिले. परंतु सरकारने त्यांना कैद केले. काही दिवसांनी त्यांना मुक्त करण्यात आले. इ. स. १९१४ नंतर त्यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग सोडला आणि ते विधायक कार्यकडे वळले.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर व अभिनव भारत संघटना

महाराष्ट्रीयनच नव्हे तर संपूर्ण भारतीय क्रांतिकारकांमध्ये बॅ. विनायक दामोदर सावरकर यांचे कार्य महान व उल्लेखनीय आहे. ते एक क्रांतिकारी, विचारवंत, प्रतिभावान कवी, लेखक, असामान्य नेते व संघटक होते. शालेय शिक्षण घेत असताना दामोदर चाफेकरांना झालेल्या फाशीचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला. तसेच 'मॅझिनी' या

इटालियन देशभक्ताचाही प्रभाव होता. विद्यार्थीदेशेत असतानाच सावरकरांनी 'मित्र-मेळा' ही संस्था स्थापन केली. तर इ. स. १९०४ मध्ये वडीलबंधू गणेश उर्फ बाबाराव सावरकर यांच्या सहकायाने 'अभिनव भारत' ही क्रांतिकारी संघटना स्थापना केली.

अभिनव भारत संघटनेची उद्दिष्ट्ये -

१. परदेशामध्ये शास्त्रे खोरेदी करून ती गुप्तपणे भारतात पाठवणे.
२. भारतीय सैनिकांमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध प्रचार करणे.
३. स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या कार्यक्रमाद्वारे लोकमत तयार करणे.
४. शक्य त्या ठिकाणी गनिमी काव्याने लढा चालवणे.
५. उठावासाठी योग्य संधी शोधणे.

(स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर)

जुलै १९०६ रोजी सावरकरांनी शामजी कृष्ण वर्मा यांची शिवाजी शिष्यवृत्ती मिळवली आणि ते इंग्लंडला गेले. तिथे त्यांनी मॅझिनीच्या चरित्राचे भाषांतर केले. तसेच 'इंडियन वॉर ऑफ इंडिपेंडेन्स १८५७' हा ग्रंथ लिहिला. त्याचबरोबर शामजी वर्माच्या 'इंडिया हाऊस' मध्ये गुप्तपणे बॉम्ब बनवण्याचे कामही चालू केले होते आणि काही पिस्तुले विकत घेऊन भारतात गुप्तपणे पाठवणे सुरु केले. इ. स. १९१० ला जानेवारीमध्ये ते पौरिसला गेले. ब्रिटिश सरकारने त्यांना 'फरारी' घोषित केले. त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरण्यात आला व पकड वॉर्ट निघाले. पौरिसमधून ते लंडनला आले त्यावेळी त्यांना व्हिकटोरिया स्टेशनवर पकडण्यात आले. भारतात आणण्यासाठी मोरिया बोटीवर त्यांना पाठवण्यात आले. जर वि. दा. सावरकरांनी बोटीवरून निसटण्याचा प्रयत्न केला तर फ्रान्स सरकारने आपणास मदत करावी अशी ब्रिटिश सरकारने पूर्वसूचना दिलेली होती. स्वा. वि. दा. सावरकरांनी शौचाला जाण्याच्या निमित्ताने शौचालयातील पोर्ट होलमधून उडी घेतली. (८ जुलै १९१०) परंतु

थोड्याच वेळात फ्रॅंच अधिकाऱ्यांनी त्यांना पकडले आणि इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात दिले. सावरकरांना नाशिक येथे आणण्यात आले. तेथेच त्यांच्यावर खटला चालवण्यात आला. सावरकरांना पंचवीस वर्षे जन्मठेप व काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. त्यांची सर्व संपत्ती जप्त केली गेली. जॅक्सनच्या खुनाला साहा केल्याप्रकरणी ३० जानेवारी १९११ रोजी सावरकरांना दुसऱ्यांदा पंचवीस वर्षांची जन्मठेप ठोठावली.

बाबाराव सावरकर व अभिनव भारत

बॅ. वि. दा. सावरकर इंग्लडला असताना त्यांचे थोरले बंधू गणेश सावरकर ऊर्फ बाबाराव सावरकर 'अभिनव भारत' चे काम पाहात होते. पोलिस उपनिरीक्षक महमद हुसैनशी बाबारावांचा संघर्ष झाला. त्यामध्ये त्यांना एक महिन्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. तुरंगातून सुटून आल्यानंतर त्यांनी 'अभिनव भारत संघटने'च्या विविध शाखांना भेटी देऊन त्यामध्ये सुसून्नता आणली. या शाखेतील सदस्यांना दांडपट्टा शिकवण्यासाठी इब्राहिम भाई या लप्करी सेवानिवृत्त व्यक्तीची निवड करण्यात आली. तर बाबाराव लप्करी शिक्षण संघटनेच्या सदस्यांना शस्त्रास्त्रे देण्यासाठी ती गोळा करण्याच्या कामामध्ये गुंतले होते. त्यासाठी त्यांनी कलकत्त्याच्या त्र्यंबक चक्रवर्ती या व्यापाऱ्याकडून बंदुका, रायफली, दारूगोळा इ. साहित्य मिळवले. कोरूरे येथील बर्वेचा वाडा हा अभिनव भारतचे शस्त्रागारच होते. दुर्दैवाने अभिनव भारतमधील एका फितुर क्रांतिकारकामुळे बाबाराव सावरकरांना अटक झाली. त्यांच्या घराची झडती ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी घेतली त्यावेळी आक्षेपार्ह कागदपत्रे त्यांच्या हाती लागली. खटला सुरु होऊन बाबारावांना (१९०९) काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. तसेच त्यांची सर्व संपत्ती जप्त करण्यात आली.

अनंत कान्हेरे - सत्र न्यायालयाने बाबाराव सावरकरांना जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावल्याची बातमी कळताच अनंत कान्हेरे हे अत्यंत संतप्त बनले. त्यामुळे त्यांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या विरोधात प्रत्यक्ष कृती करण्याचा निर्णय घेतला. त्यान्वये २१ डिसेंबर १९०९ ला किलोस्कर नाटक मंडळीने खास जॅक्सन या अधिकाऱ्यासाठी देवल नाट्य कंपनी मार्फत शारदा नाटकाचा कार्यक्रम विजयानंद थिएटर नाशिक येथे आयोजित केला होता. या कार्यक्रमास जॅक्सन साहेब आलेले असताना अनंत कान्हेरेने त्याच्या छातीत गोळ्या झाडून त्याचा खून केला. कान्हेरेला पकडण्यात आले. त्यांची तपासणी घेण्यात आली त्यावेळी एक ब्राऊनिंग पिस्तुल, एक रिव्हॉल्यून व 'खुनाचा बदला खुनाने' या शीर्षकाचे एक निवेदन प्राप्त झाले. खटला सुरु झाल्यानंतर त्यात त्यांना फाशीची शिक्षा ठोठावण्यात आली.

या घटनेनंतर ब्रिटिश सरकार अधिक सावध होऊन त्यांचे झडती सत्र सुरु झाले. गणू वैद्य या क्रांतिकारकास पकडण्यात आले. त्याने क्रांतिकारकांच्या संदर्भातील माहिती पोलिसांना दिली. त्यामुळे अनेकांना अटक करण्यात आली. अभिनव भारतच्या पेण शाखेवर व कोटुरच्या बर्वे वाड्यावर धाड पडली. येथून पोलिसांना

पंधरा बंदुका, पिस्तुले, तलवारी वैरो बरेच साहित्य सापडले. महाडच्या शाखेवर धाड घालून पोलिसांनी दीक्षित, पानवलकर यांना पकडले. पुण्याच्या शाखेवर धाड घालून तेथील शाखेचे सूत्रधार ब्रम्हगिरी बुवा यांना पकडण्यात आले. त्यांना पंधरा वर्षांची शिक्षा ठोठावण्यात आली. नाशिक, कोल्हापूर, औंध, पंढरपूर येथील क्रांतिकारकांना पकडून शिक्षा ठोठावण्यात आल्या. परिणामी हळूहळू महाराष्ट्रातील गुप्त मंडळांचे सशस्त्र प्रतिकाराचे प्रयत्न थंडावले.

क-च) गांधी युग

इ. स. १९२० ते १९४७ हा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कांग्रेसच्या कामगिरीचा तिसरा आणि अखेरचा कालखंड मानला जातो. तो 'गांधी युग' म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडात राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व महात्मा गांधींनी केले. त्यामुळे 'असहकार चळवळ' ते 'चलेजाव चळवळ' या काळातील आंदोलन तीव्र होत गेले आणि १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात चळवळ व नेतृत्व यशस्वी झाले.

महात्मा गांधी - १८६९ ते १९४८

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ मध्ये गुजरात राज्यातील पोरबंदर येथे झाला. पोरबंदर येथेच त्यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झाले. मुंबई येथे उच्च शिक्षण घेऊन ते बॉरिस्टरची पदवी घेण्यासाठी इंग्लंडला गेले. त्यांनी मुंबईत काही काळ वकिली सुरु केली. त्यानंतर पुढे दक्षिण आफ्रिकेत गेले तेथेही त्यांनी वकिली केली. याच ठिकाणी त्यांच्या राष्ट्रकीय व सामाजिक कार्याची सुरुवात झाली. आफ्रिकेत असतानाच जॉन रस्कीनने लिहिलेल्या 'अन टू धीस लास्ट' या पुस्तकाच्या वाचनानंतर महात्मा गांधीर्जीमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. स्वातंत्र्य व समता यासाठी लढा देणारा नेता म्हणून आफ्रिकेत त्यांना मान्यता मिळाली. दक्षिण आफ्रिकेत त्यांनी १९०६ ते १९१४ या काळात अनेकदा सत्याग्रह चळवळीचे आयोजन केले.

दक्षिण आफ्रिकेतून महात्मा गांधीजी भारतात आल्याबोर त्यांनी देशातील एकंदर परिस्थितीचे अवलोकन केले. भारतातील अतीव दैन्य व दारिद्र्य पाहून त्यांचे मन विषण झाले. त्यातूनच त्यांनी आपल्या जीवनशैलीत बदल केला. २५ मे १९१५ रोजी त्यांनी साबरमती नदीच्या किनाऱ्यावर सत्याग्रहाश्रम स्थापन केला. पुढे साबरमतीहून ते १९३६ च्या सुमारास 'सेवाग्राम' (वर्धा) येथे आले. महात्मा गांधींच्या राजकारणातील प्रवेशामुळे एका नव्या युगाची सुरुवात झाली. १९२० ची असहकार चळवळ, १९३० ची सविनय कायदेभंग चळवळ, १९४२ चे आंदोलन इत्यादी घटनांमागे महात्मा गांधींची प्रेरणा, शक्ती व नेतृत्व होते. त्यामुळे इ. स. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यांच्याबद्दल वाटणारा आदर, निष्ठा व अपार श्रद्धा यामुळे लोकांत त्यांना 'महात्मा' म्हणून मान्यता मिळाली. स्वतंत्र भारतात 'राष्ट्रपिता' म्हणून त्यांचे स्थान संस्मरणीय आहे.

सत्य, अहिंसा या शाश्वत मूल्यांचा वारसा त्यांनी जगाला दिला. त्यामुळे 'जागतिक शांततेचे महादूत' म्हणून त्यांचा गोरव केला जातो.

गांधीजी आणि सत्याग्रह - द. आफ्रिकेत यावेळी तीव्र स्वरूपाचा वर्णद्वेष होता. वर्णद्वेष इतक्या खालच्या थराला पोहचला होता की महात्मा गांधीजींना रेल्वेच्या प्रथम श्रेणीच्या डब्बातून गोच्यांनी बाहेर काढले. द. आफ्रिकेतील भारतीयांना न्याय मिळवून देण्यासाठी महात्मा गांधीजी इ. स. १९०६ साली 'सत्याग्रह' या नव्या तत्वाचा अवलंब केला. दक्षिण आफ्रिकेत या आंदोलनाला अभूतपूर्व प्रतिसाद मिळाला. चलवळ ही पूर्णतः शांततेने व अहिंसात्मक असत्यामुळे शासनाला नेहमीप्रमाणे डडपशाहीचा अवलंब करता आला नाही. या निःशस्त्र व संघटित शक्तीपुढे सरकारला झुकावे लागले. 'सत्याग्रह' या नव्या अहिंसात्मक धोरणाच्या शक्तीची सर्व जगाला जाणीव झाली.

प्रारंभीचे सत्याग्रह - ना. गोपाळकृष्ण गोखले यांच्या सांगण्यावरून इ. स. १९१५ ला महात्मा गांधीजी आफ्रिकेतून भारतात आले. गांधीजींच्या प्रारंभीच्या जीवन कार्यकाळात चंपारण्य सत्याग्रह, खेडा सत्याग्रह व अहमदाबाद येथील आंदोलनांचा समावेश होतो. ह्या कार्यामुळे गांधीजींचे नाव सर्वतोमुखी झाली.

पुढे ब्रिटिश सरकारने भारतीय राष्ट्रीय चलवळ डडपण्यासाठी रौलेट कायदा लागू केला. गांधीजींच्या सुचनेनुसार भारतीयांनी देशभर उपोषण, हरताळ, सार्वजनिक सभा हे निषेध अस्त्र वापरले. गांधीजींना अटक झाली तेव्हा ठिकठिकाणी हिंसक आंदोलने झाली.

जालियनवाला बाग हत्याकांड व खिलाफत चलवळ

१२ एप्रिल १९१९ ला पंजाबमधील अमृतसर शहरात कायदा आणि सुव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी लष्करी कायदा पुकारून, लष्कर प्रमुख जनरल डायर याच्या हाती शहर सोपवण्यात आले. त्याने बंदी हुक्म जारी केला. जालियनवाला बागेत निःशस्त्र जनतेवर जनरल डायरने बेळूट गोळीबार केला. त्यात अनेक जखमी व मृत पावले. गांधीजींनी या घटनेचा तीव्र शब्दात निषेध केला.

जेव्हा भारतीय मुस्लिम बंधूंनी खिलाफत चलवळ केली तेव्हा महात्मा गांधीजींनी या चलवळीला काँग्रेसचा पाठिंबा मिळवून तिचे नेतृत्वही केले. ऑगस्ट १९२० पासून महात्मा गांधीजींनी देशव्यापी हरताळ पुकारून ब्रिटिशांविरुद्ध असहकार चलवळ सुरु केली. खिलाफत चलवळीने महात्मा गांधींच्या असहकार चलवळीला पाठिंबा दिला.

१ - असहकार चलवळ - १९२० ते १९२२

१ ऑगस्ट १९२० ला देशात अहिंसक असहकार चलवळ महात्मा गांधींनी सुरु केली. त्यावेळी देशात अत्यंत स्फोटक परिस्थिती होती. खिलाफतीच्या प्रकरणावरून मुस्लिमांत असंतोष निर्माण झाला होता. रौलट कायदा, जालियनवाला बाग हत्याकांड, सरकारची दडपशाही, १९१९ च्या सुधारणा कायद्यातील असमाधानकारक तरतुदी यामुळे भारतीयांत प्रचंड असंतोष निर्माण झाला होता. अशावेळी

सप्टेंबर १९२० च्या कलकत्ता अधिवेशनात चलवळीचा आराखडा मांडून तो मंजूर करून घेतला. २६ डिसेंबर १९२० ला नागपूर अधिवेशनात असहकार चलवळीला काँग्रेसने मान्यता दिली. या चलवळीच्या ठरावानुसार खालील निण्य घेण्यात आले.

१. अधिकारपद, पदव्या, मानाच्या जागांचा त्याग करावा.
२. सरकारी सभा, कार्यक्रमाला नागरिकांनी हजर राहू नये.
३. सरकारी शाळांच्या ऐवजी राष्ट्रीय शिक्षण संस्थांत विद्यार्थ्यांना प्रवेश द्यावा.
४. सरकारी न्यायालयावर बहिष्कार टाकावा, देशी न्याय पंचायतीत जावे.
५. कायदेमंडळाच्या निवडणुकीवर बहिष्कार घालावा.
६. मेसोपोटेमियात पाठवण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या मुलकी, लष्करी, नोकर भरतीवर बहिष्कार घालावा.
७. परदेशी मालावर बहिष्कार घालावा व स्वदेशीचा पुरस्कार करावा.

महाराष्ट्रातील असहकार कार्यक्रम

महाराष्ट्रात लो. टिळकांच्या मृत्युनंतर महात्मा गांधींचे नेतृत्व मान्य करून असहकाराचा कार्यक्रम मनापासून अमलात आणण्यासाठी तयार झालेल्या लो. टिळकांच्या अनुयायांमध्ये शिवरामपंत परंजपे, काकासाहेब खाडीलकर, गंगाधरराव देशपांडे, वासुकाका जोशी, हरिभाऊ फाटक, चिंतामणराव वैद्य हे प्रमुख होते. या उलट अण्णासाहेब भोपटकर, बै. मुकुंद रामराव जयकर, न. चिं. केळकर यांना असहकारिता पटत नसतानाही केवळ काँग्रेसच्या प्रतिष्ठेसाठी त्यांनी पाठिंबा दिला. त्याचबरोबर काँग्रेसने मंजूर केलेल्या ठरावात नमूद न केलेल्या पण महात्मा गांधींना पसंत असणाऱ्या मद्यपान निषेधाच्या चलवळीच्या कार्यक्रमास सुरुवात केली.

मद्यपान निषेध कार्यक्रम

मद्यपान निषेध महाराष्ट्रात सुरु झाल्यानंतर त्यास काँग्रेस व महात्मा गांधींयांनी प्रोत्साहन दिले. या चलवळीने पुणे, धारवाड, ठाणे या भागात जोर धरला. त्यानंतर ती मुंबईतही सुरु झाली. महाराष्ट्रात सर्वच ठिकाणी ही चलवळ शांततामय मार्गांनी चाललेली होती. धारवाडचे जिल्हा अधिकारी पेंटर यांनी डडपशाहीचे धोरण अवलंबत्याने ३० जून रोजी जमावावर गोळीबार करण्यात आला. त्यामध्ये तीन व्यक्ती ठार व वीस जण जखमी झाले. पेंटर यांनी केलेल्या डडपशाहीबद्दल मुंबईतील सभेत महात्मा गांधींनी त्यांच्यावर टीका केली. या चलवळीस धारवाड येथे लागलेले हिंसक वळण लक्षात घेऊन महात्मा गांधींच्या सल्ल्यानुसार मुंबई काँग्रेसने मुंबईतील निदर्शने ऑगस्टपर्यंत स्थगित केले. या काळात ८९ खटले भरून ६० निदर्शकांना दंड झाला. पकडल्या गेलेल्या व्यक्ती सत्याग्रही असतील

तर त्यांनी बचाव करण्याचा प्रयत्न न करता निमूळपणे शिक्षा भोगावयाची असते. त्यामुळे दंड इतके भरावे लागले की, पैशाच्या खर्चाच्या अभावी ही चळवळ थांबवावी लागली.

न्यायालयावर बहिष्कार

असहकाराच्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून वकिलांनी आपला व्यवसाय सोडून द्यावा असे ठरले होते. असहकाराचा कार्यक्रम मान्य झालेल्यांपैकी काहीनी एक वर्षभर वकिली सोडली. तर काही जणांनी खटले चालवल्याचे नवीन काम हाती घेण्यास नकार दिला. त्यामध्ये भुसावळचे वासुदेवराव दास्ताने, सोलापूरचे रामचंद्र शंकर राजवाडे, सातारचे अष्टपुत्रे, उंबरगावचे नानासाहेब देवघेकर इ. च्या समावेश होता, मात्र ज्यांच्याकडे पूर्वीचेच खटले बरेच होते त्यांनी ते चालवण्यासाठी न्यायालयात जाणे सोडले नाही. त्यापैकी अण्णासाहेब भोपटकर व बॅ. जयकर हे पुण्यातील अग्रगण्य वकील होते.

सरकारी शाळा कांलेजावर बहिष्कार

सरकारी अनुदानावर किंवा सरकारातो चालवल्या जात असलेल्या खास शिक्षण संस्थांवर बहिष्कार घालून राष्ट्रीय शाळा व महाविद्यालयांत प्रवेश घेण्यासाठी प्रचार केला. इ. स. १९२० ला पुण्यामध्ये लो. टिळकांच्या नावाने महाविद्यालय सुरु केले. त्यामध्ये विद्यार्थी संख्या एकूण ८७ होती. असहकार आंदोलनामुळे ज्या व्यक्तींनी महाविद्यालयीन शिक्षण सोडून नंतर राष्ट्रीय शाळेत अध्यापनाचे काम केले त्यामध्ये इस्लामपूरचे शंकरराव जावडेकर, सांगलीचे वि. प्र. लिमये आणि बा. चि. लागू, महाडचे सखाराम भागवत, मालवणचे सदाशिव कान्होजी इ. होते. यावेळी महाराष्ट्रात राष्ट्रवादाचा प्रसार जोमाने सुरु झाल्यानंतर राष्ट्रीय शाळांमध्ये महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढू लागली. यातूनच पुढे महाराष्ट्राचे नवे नेतृत्व उदयास आले.

मध्यप्रांत व वन्हाडमधील आंदोलन

मध्यप्रांत व वन्हाडमधील असहकार आंदोलनात सहभागी झालेले पहिले कांग्रेसचे कार्यकर्ते म्हणून डॉ. चोळकर यांचे नाव घेतले जाते. त्यांच्यानंतर सहभागी झालेल्या कार्यकर्त्यांमध्ये बाबासाहेब परांजपे होते. सरकारने त्यांच्यावर राजद्रोही म्हणून खटला चालवला. येथील वामनराव जोशीनाही अटक करण्यात आली.

मुंबईतील साधकाश्रम

इ. स. १९२१ मध्ये बॅ. केशवराव देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई येथील अंधेरीचे आनंदीलाल पोतादार शेठर्जीच्या वाड्यात साधकाश्रम स्थापन करण्यात आला. या साधकाश्रमात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांला 'मी सरकारी नोकरी करणार नाही,' अशी प्रतिज्ञा घ्यावी लागत असे. येथे विद्यार्थ्यांना शेती करण्याचे, सुतकताईचे व दुग्धशाळा चालवण्याचे शिक्षण दिले जाई.

मालेगावातील हिंसक प्रकार

नाशिक जिल्ह्यातील मालेगाव येथील जमावाने असहकार चळवळीत भाग घेतल्यामुळे शहरातील पोलीस उपनिरीक्षकाने जमावाला चीड येईल अशी भाषा वापरली. जमावाने चिडून त्याला ठार मारले, तेव्हा झालेल्या संघर्षाचे रूपांतर हिंसक प्रकारात झाले. असहकाराच्या नावाखाली चाललेल्या या हिंसक घटनेचा महात्मा गांधीनी निषेध केला आणि सांगितले की, जेव्हा कांग्रेस कार्यकर्त्यांना पकडण्यात येते किंवा त्यांच्यावर खटले भरले जातात, तेव्हा कांग्रेस कार्यकर्त्यांनी तशा प्रकारची निदर्शने करू नयेत आणि पोलिसांनी दिलेले हुक्म काटेकोरपणे पाळावेत.

नाशिक जिल्ह्यातील वसंत नारायण नाईक यांनी राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेतला. महात्मा गांधीजीच्या प्रेरणेने मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेतला. तसेच करबंदी, जंगल सत्याग्रह व वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेतल्यामुळे त्यांना वेळोवेळी शिक्षा झाली. नंदुबार खजिना लुटीच्या आरोपाखाली खटला भरून त्यांचे घरदार जप्त करण्यात आले.

मुळशी सत्याग्रह

असहकार आंदोलनातील पुणे जिल्ह्यातील एक महत्वपूर्ण घटना म्हणून 'मुळशी सत्याग्रह' याकडे पाहिले जाते. मुळा-मुठा या नक्यांच्या संगमावर टाटा कंपनी धरण आणि जलविक्रमुत-प्रकल्प हाती घेणार होती. त्यामुळे ५४ गावे पाण्याखाली जाणार होती. या कंपनीने इंग्रज सरकारच्या बरोबर केलेल्या करारामध्ये कंपनीने येथील जमिनी गेलेल्या शेतकऱ्यांचा काहीही विचार केला नाही. त्यांच्या चरितार्थाची दुसरी व्यवस्थाही केली नाही. तेव्हा शंकरराव देव, शिवरामपंत परांजपे, डॉ. फाटक, भोपटकर, तात्यासाहेब केळकर-इत्यादीनी या प्रकारणी लक्ष देऊन हे प्रकरण महात्मा गांधींना सांगितले. तेव्हा मुळशी प्रकल्प सत्याग्रहाच्या मागाने सोडवण्याचे ठरवण्यात आले. शंकरराव देव हे मुळशी सत्याग्रहातील पहिले सत्याग्रही म्हणून ओळखले जातात. तर सेनापती बापट यांनीही यावेळी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. १६ एप्रिल १९३१ रोजी मुळा नदीच्या पात्रात सत्याग्रहास सुरुवात झाली. सत्याग्रहींनी १२ दिवस धरणाच्या बांधकामाला अहिंसात्मक प्रतिकार केला. सेनापती बापट यांनी सत्याग्रह मंडळाचे काम हाती घेतले. त्यांच्या नेतृत्वामुळे मुळशी सत्याग्रहाला काहीसे उग्र वळण लागले. ते दडपण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. इ. स. १९२१ ते १९२४ अशी तीन वर्षे हा सत्याग्रह चालू होता. हजारो सत्याग्रही तुरुंगात डांबले गेले. सेनापती बापट यांना प्रक्षेपण भाषण-बद्दल इ. स. १९२३ मध्ये एक वर्षाची शिक्षा झाली. तर इ. स. १९२३ मध्ये इंजिन ड्रायव्हरवर गोळ्या झाडल्यामुळे सात वर्षाची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. त्यानंतर सत्याग्रहात भाग घेतल्याबद्दल तीन महिन्यांची शिक्षा झाली.

परदेशी मालावर बहिष्कार

महात्मा गांधींनी 'टिळक स्वराज्य फंड' साठी एक कोटी रुपयांचा

संकल्प पूर्ण झाल्यानंतर परदेशी मालावर बहिष्कार घालण्याची मोहीम हाती घेण्याचे ठरवले. तसेच आपल्या दुकानात परदेशी कापड विक्रीसाठी ठेवणार नाही. असे अभिवचन गिरणीमालकाकडून महात्मा गांधीजींना हवे होते. तसे अभिवचन काही गिरणीमालकांनी दिले.

चौरीचौरा प्रकरण

संपूर्ण देशभरात स्थानिक स्वयंसेवक घोषणा, मिरवणुका काढून आंदोलनाचे वातावरण निर्माण करत होते. अशीच एक मिरवणुक ५ फेब्रुवारी १९२२ ला गोरखपूर जिल्ह्यातील चौरीचौरा येथे निघाली. ती सनदशीर व शांततामय मार्गाने चाललेली असताना पोलिसांनी त्यांच्यावर गोळीबार केला. संतप्त जमावाने पोलिस पथकावर हल्ला चढवला. त्यामध्ये एकवीस पोलिस व एक सबइन्स्पेक्टर अशा बावीस जणांचा मृत्यू झाला. या हिंसाचारामुळे महात्मा गांधीजींनी असहकार आंदोलन तातडीने बंद केले. या अनपेक्षित निर्णयामुळे काँग्रेस नेते व जनता नाराज झाली. सरकारने १० मार्च १९२२ ला राजद्रोहाच्या आरोपाखाली महात्मा गांधीजींना अटक केली.

२ – सविनिय कायदेभगाची चळवळ – १९३०

महात्मा गांधीजींनी अचानकपणे असहकार चळवळ बंद केल्यामुळे अनेक नेत्यांच्या मनात नाराजी निर्माण झाली. त्यातून १९२२ मध्ये स्वराज्य पक्षाची स्थापना झाली. ८ डिसेंबर १९२७ ला सायमन कमिशनची नियुक्ती झाली; परंतु त्यामध्ये एकाही भारतीयाचा समावेश नसल्याने सर्वंत्र या कमिशनचा निषेध करण्यात आला. परिणामी ब्रिटिश सरकारने भारतासाठी सर्वसंमत अशी राज्यघटना तयार करण्याची जबाबदारी मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखालील समितीवर सोपवली. त्यांनी वर्षभरात जो राज्यघटनेचा मसुदा तयार केला तोच इ. स. १९२८ चा नेहरू रिपोर्ट म्हणून ओळखला जातो. हा रिपोर्ट सरकारने एका वर्षांच्या आत मंजूर न केल्यास आंदोलन करण्यात येईल, असे सांगण्यात आले. परंतु त्यापूर्वीच मुस्लिम लीगने नेहरू रिपोर्टला विरोध केला. आणि बॅ. जीनांनी मुस्लिमसाठी चौदा मागण्या शासनाला सादर केल्या. परिणामी, ब्रिटिश सरकारने नेहरू अहवालाकडे दुर्लक्ष केले.

वरीलप्रमाणे अनेक राजकीय घडामोडी वेगाने घडू लागल्या होत्या. काँग्रेसने दिलेली एक वर्षाची मुदत संपली होती. गव्हर्नर जनरल आर्यविन यांनी इंग्लंडचे पंतप्रधान मॅकडोनाल्ड यांच्याशी चर्चा करून भारताला वसाहतीचे स्वराज्य देण्याची व सर्वपक्षीय गोलमेज परिषद बोलावण्याची घोषणा केली. महात्मा गांधीजींनी त्यांची भेट घेतली; परंतु त्यांचा प्रस्ताव नाकारून कायदेभंग चळवळीचा निर्णय घेतला. १९२९ च्या लाहोर अधिवेशनात काँग्रेसने या निर्णयाला मान्यता दिली. ३१ डिसेंबर १९२९ पर्यंत सरकारने भारताला वसाहतीचे स्वराज्य दिले नाही तर कायदेभंगाची चळवळ सुरु करण्याचा इशारा दिला. त्याची परिणती म्हणजेच ‘दांडी यात्रा’ होय.

मिठाचा सत्याग्रह – (दांडी यात्रा)

(महात्मा गांधी – दांडी यात्रा)

मिठाचील करामुळे ब्रिटिशांच्या तिजोरीत पाच कोटी सात लाख रुपयांची भर पडत होती. पण करोडो गरीब लोकांना मिठासारख्या जीवनावश्यक वस्तूंवरील कर जाचक वाटणे साहजिकच होते. हा मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी गांधीजींनी आपल्या साबरमती आश्रमातील ७९ अनुयायांची पहिली तुकडी सत्याग्रहासाठी निवडली. त्यात पंडित खेर, गणपत्राब गोडसे, विनायकराव, केशव गोविंद हरकारे, अवंतिकाबाई गोखले, जमनालाल बजाज, बाळासाहेब खेर, द. ना. बांदेकर, स. का. पाटील, हरिभाऊ मोहानी, दत्ताजी ताम्हणे इत्यादी १३ महाराष्ट्रीयन होते. १२ मार्चला सुरु झालेली दांडीयात्रा ५ एप्रिल १९३०ला दांडी येथे पोहचल्यावर समाप्त झाली. साबरमती ते दांडी हे २४० मैलांचे अंतर पायी चालून जाताना महात्मा गांधीजींनी वाटेत अनेक ठिकाणी छोट्या मोठ्या सभामध्ये केलेल्या भाषणांमुळे सर्वंत्र जागृती निर्माण झाली. ६ एप्रिल १९३० ला महात्मा गांधींनी समारंभपूर्वक मिठाचा कायदा मोडला. सत्याग्रहींमधील बन्याच कार्यकर्त्यांना अटक करण्यात आली. त्यात महाराष्ट्रातील कार्यकर्त्यांचा समावेश होता.

सोलापुरात लाल्करी कायदा

७ एप्रिल १९३० पासून ब्रिटिशांनी अटक सत्र सुरु केले. ४ मे १९३० ला महात्मा गांधीजींना अटक करण्यात आली आणि येवडा कारागृहात रवानगी करण्यात आली. महात्मा गांधीजींच्या अटकेच्या बातमीने संपूर्ण देशभर वातावरण तप्त बनले. सर्वंत्र हरताळ, मिरवणुका आणि मोठ्या जाहीर सभा आयोजित करून सरकारचा निषेध केला जाऊ लागला. याचा परिणाम सोलापूर येथे मोठ्या प्रमाणात दिसून आला. ७ मे रोजी तेथील कामगारांनी काम थांबवले आणि त्यांचा जमाव दारूअड्हे उद्धवस्त करत आणि त्यातील मालाच्या होळ्यां करत निघाला. पोलिसांवर, घरांवर, रेल्वेवर दगडफेक करण्यात आली. प्रक्षुब्ध जमावाने मंगळवार पेठेतील मुख्य पोलिस चौकीवर हल्ला चढवून पोलिस शिपायास बेदम मारहाण केली. त्यामुळे त्यात एक शिपाई मरण पावला. तर दुसऱ्या पोलीस शिपायास जिवंत

जाळण्यात आले. जमावाने नंतर न्यायालयाची इमारतही पेटवली. परिस्थिती आटोक्यात आण्यासाठी लष्करी कायद्याबाबतचा अधिकृत वट्हुकूम व्हॉइसरॉयने १५ मे रोजी काढला. संपूर्ण भारतात सोलापूर येथे लष्करी कायदा होला. पोलिसांच्या खानाला जबाबदार असल्याच्या आरोपावरून मलाप्पा धनशेटी, कुर्बान हुसैन, जगनाथ शिंदे आणि श्रीकिशन सारडा यांना पकडण्यात आले आणि १२ जानेवारी १९३१ रोजी येरवड्याच्या तुरुंगात फाशी देण्यात आले. हा दिवस सोलापूर मध्य 'हुतात्मा दिन' म्हणून पाळला जातो.

(हुतात्मा धनशेटी, हुसैन, शिंदे आणि सारडा)

सोलापूरच्या नगरपालिकेत काँग्रेस पक्षाचे बहुमत असल्यामुळे त्यांनी ठारव करून ६ एप्रिल १९३० रोजी नगरपालिका इमारतीवर तिरंगा झेंडा फडकवला. १३ मे रोजी कर्नल पेजने तो झेंडा सैनिकामार्फत काढून टाकला. इंग्रजांना तिरंगा आवडत नाही हे पाहून बाशी, पंढरपूर, सांगोला, वळसंग इ. ठिकाणी तिरंगी झेंडे फडकले. परंतु इंग्रजांनी दडपशाही करून कित्येकांना अटक केली. तर कित्येकांना हद्दपार केले. 'तिरंगा झेंडा' किंवा 'वंदे मातरम्' गीत जसे चळवळीला प्रोत्साहन देणारी प्रतीके ठरली. तसेच सोलापूर भागात 'गांधी टोपी' हे एक प्रभावी प्रतीक होते. त्यावेळचे सोलापूर काँग्रेस समितीचे चिटणीस तुळशीदास जाधव यांनी गांधीटोपी काढण्याचे नाकारले. तेव्हा त्यांना मारहाण करण्यात आली. सैनिकांच्या हातात लांब, काठ्या असत आणि काठीच्या टोकाशी असलेल्या टोकदार हुकाने ते लोकांच्या डोक्यावरील गांधी टोप्या काढून घेत. नंतर त्या व्यक्तीला पकडण्यात येई. १९३० च्या सत्याग्रह आंदोलनात संपूर्ण देशात फक्त सोलापूरलाच लष्करी कायदा जारी करावा लागला अशी कबुली भारत मंत्री बेजबुड बेन यांनी ब्रिटिश संसदेत दिली.

शिरोडा सत्याग्रह

सोलापुरात ब्रिटिश विरोधी कारवाया सुरु असतानाच विदेशाले येथील छावण्यातून सत्याग्रहांच्या तुकड्या बोटीने वेंगुल्यास पाठवल्या जात होत्या. वेंगुल्यास उतरून सत्याग्रहींनी शिरोड्यास पायी चालत जायचे आणि १२ मे रोजी सत्याग्रहास प्रारंभ करून लढा चालू ठेवावयाचा असे ठरले होते. हा सत्याग्रह सुरु होण्यापूर्वीच शंकरराव देव, आप्सासाहेब पटवर्धन, वासुदेवराव दास्ताने, ग. वि. केतकर, भाऊ रानडे, नाथ घाणेकर इ. ना पकडण्यात आले. त्यामुळे सत्याग्रहाची सूत्रे डॉ. वा. वि. आठल्ये, आचार्य शं. दा. जावडेकर, विनायकराव भुस्कुटे यांनी हाती घेतली. एकूण ५८३ स्वयंसेवक शिरोड्यास सत्याग्रह करण्यासाठी आले होते. १२ मेला सत्याग्रह सुरु झाला. १५ मे ला पोलिसांनी स्वयंसेवकांना मारहाण केली. त्यामुळे वीस जण बेशुद्ध पडले आणि ऐशीहून अधिक जखमी झाले. १५ मे १९३० रोजी सत्याग्रह थांबवण्यात आला. ३०० स्वयंसेवकांना अटक करण्यात आली.

वडाळा मिठागरावरील छापा

मुंबई प्रदेश काँग्रेसच्या वतीने वडाळा येथील मिठागरावर सत्याग्रह करण्याचा कार्यक्रम ठरला होता. १७ मे रोजी सत्याग्रही वडाळ्याला आले. तेव्हा पोलिसांनी लाठीहल्ला करून सत्याग्रह करण्याच्यांना प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु दिवसभर स्वयंसेवकांनी तुकड्या तुकड्यांनी येऊन सत्याग्रह केल्यामुळे त्यांना पकडण्यात आले. वडाळ्यातील ही मोहीम १ जून १९३० पर्यंत चालू होती. या काळात शेकडो स्वयंसेवकांना अटक करण्यात आली.

खानदेशाचा सत्याग्रह

पूर्व आणि पश्चिम खानदेशातील जिल्ह्यांनीही या सत्याग्रह मोहिमेत सहभाग घेतला होता. पूर्व खानदेशात कायदेभंग करून १७५ स्वयंसेवकांनी तुरुंगवास पत्करला. तर पश्चिम खानदेशातून सत्याग्रह करून तुरुंगात गेलेल्या ४२४ स्वयंसेवकांपैकी १७५ जण शहादे तालुक्यातील होते.

पुणे जिल्ह्यातील सविनय कायदेभंगाची चळवळी

पुणे जिल्ह्यात मिठाच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत प्रचार करण्याचे कार्य महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, हरिभाऊ तुळपुळे, वासुकाका जोशी, धर्मानंद कोसंबी, केशवराव जेधे इत्यादींनी केले. तर बाळूकाका कानिटकर, त्र्यं. ब. हरोलीकर, हरिभाऊ फाटक इत्यादींनी पुणे शहरातील प्रचाराची आघाडी सांभाळली तर काकासाहेब गाडगीळ, त्र्यं. र. देवगिरीकर, युथ लीगचे एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, र. के. खाडिलकर यांनी पुणे जिल्ह्याबाहेर जाऊन कुलाबा, ठाणे इ. जिल्ह्यात प्रचार सभा घेतल्या. यावेळी महर्षि वि. रा. शिंदे, एस. एम. जोशी यांना सहा महिने कारावासाची शिक्षा भोगावी लागली.

सातारा जिल्ह्यातील सत्याग्रह

सातारा जिल्ह्यातील सत्याग्रह महत्त्वपूर्ण मानला जातो. सातारा जिल्ह्यातील बिळाशी गावातही जंगल सत्याग्रहात स्त्री पुरुषांनी शोर्ये गाजवले. तेथे शेतकऱ्यांनी कायदेभंग करून जंगलातून एक झाड आणून ते भर चौकात ठेवून त्याच्यावर तसेच देवळावर राष्ट्रध्वज फडकवला. ५ सप्टेंबरला बिळाशीत शिरून पोलिसांनी तो झेंडा ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळी राजूताई कदम या स्त्रीला लाठीचा मार खावा लागला. परंतु तिने झेंडा सोडला नाही. या लढ्याचे नेतृत्व करणाऱ्यांपैकी ३९ जणांना पोलिसांनी पकडले. १९४२ साली सातार्याच्या प्रतिसरकारचे नेते म्हणून गाजलेले क्रांतिसिंह नाना पाटीलही १९३० च्या लढ्यात सहभागी होते. आपल्या रोखठोक भाषणांनी त्यांनी सातारा जिल्ह्यातच नव्हे तर पुणे जिल्ह्यात सासवड भागातही जागृती घडवून आणली होती.

ठाणे येथील सत्याग्रह

ठाणे जिल्ह्यातील उंबरगावला ५ मे ला मिठाच्या सत्याग्रहाचे, नेतृत्व नानासाहेब देवधेकर आणि कमलादेवी चटटोपाध्याय यांनी केले. मिरवणुकीतील दहा हजार लोक हातात पाण्याची मडकी घेऊन समुद्र किनाऱ्यांकडे गेली होती. तसेच डहाणू तालुक्यात चिंचणी, बोर्डी आणि डहाणू या ठिकाणी मिरवणुका काढून लोकांनी मिठाचा कायदा मोडला. शामराव पाटील हे दांडी यात्रेतही सामील झाले होते.

चिरनेर येथील सत्याग्रह

२५ सप्टेंबर १९३० ला पनवेल पासून १२-१३ मैलांवर असलेल्या चिरनेर गावातील शेतकऱ्यांनी मोर्चा काढला. त्यावेळी पोलिसांनी गोळीबार केला. त्यामध्ये सात सत्याग्रहीना बळिदान मिळाले. तसेच झालेल्या संघर्षात मामलेदार, तीन पोलिस आणि एक वन संरक्षक असे चौधे ठार झाले. दंगल करणे, खून करणे, दरोडा घालणे या आरोपांवरून ४७ जणांच्यावर खटला भरण्यात आला. केशव गणेश गुप्ते, प्रभाकर रास्ते, वसंत महादेव बेदक, नारायण धोंडो खरे, त्र्यंबक नारायण बेडेकर आदी अकरा जणांवर मामलेदार आणि पोलिसांच्या खुनाचा कट केल्याचा आरोप ठेवण्यात आला आणि त्यांना दोषी ठरवून शिक्षा ठोठावण्यात आल्या.

बाबू गोने

आपल्या विधवा आई सोबत राहून मोलमजुरी करणारा बाबू गेनू हा पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यातील महाळ्यांगे पडवळ या गावचा रहिवासी होता. सत्याग्रहासाठी काँग्रेसचा स्वयंसेवक म्हणून त्याने नाव नोंदणी केली होती. मुंबई शहरात वाळवा देवीच्या जवीन हनुमान रस्त्यावर परदेशी कापडाने भरलेल्या ट्रक समोर तो १२ डिसेंबर १९३० रोजी आडवा झाला. त्यातच ट्रक अंगावरून गेल्याने त्यांचा मृत्यू झाला. त्यामुळे लोक संतापले. त्याच्या अंत्ययात्रेस वीस हजारांचा जमाव होता. सोनापूरच्या (मुंबई) स्मशान भूमीत त्याच्यावर अंत्यसंस्कार

करण्यात आले. त्यानंतर प्रक्षुब्ध जमावाने जी. टी. इस्पितळाच्या इमारतीवरील युनियन जॅक बाळून टाकला. तसेच जमावाने पोलिस पथकावरही हल्ला चढवला. बाबू गेनूच्या बलिदानाने महाराष्ट्रातील अनेक तरुणांना स्फूर्ती व प्रेरणा मिळाली.

दहीहंडा सत्याग्रह

अकोला जिल्ह्यातील दहीहंडा या गावामध्ये खान्या पाण्याच्या विहिरी होत्या म्हणून तेथे मीठ तयार करून कायदेभंग करण्याची योजना राबवली. मुळशी सत्याग्रहातील क्रांतिकारक नेते श्री. बापूसाहेब सहस्रबुद्धे यांच्या नेतृत्वाखाली विहिरीमधून पाणी काढून मीठ बैनवण्यात आले, त्यामुळे कायदेभंग झाला. वर्धा जिल्ह्यातून शेकडो कार्यकर्ते दहीहंडच्याला गेले. नागपूर येथे १३ एप्रिल १९३० ला नरकेसरी अभ्यंकरांनी जाहीर सभा घेऊन तिथे मिठाच्या पुळ्यांचा जाहीर लिलाव केला. यवत्माळ येथे लोकनायक बापूजी अणे यांनी मिठाच्या पुळ्यांचा लिलाव केला. तर अकोला जिल्ह्यात दुर्गाताई जोशी, दादासाहेब गोळे, ब्रिजलाल बियाणी इ. नी कायदेभंग चळवळ राबवली. मोठमोठ्या जाहीर सभा घेणे, मीठ विक्री करणे व कायदा मोडणे ही कार्ये अकोला जिल्ह्यात सुरु होती. बुलढाणा जिल्ह्यातही गावोगावी कायदेभंग, करून आणलेल्या अवैध मिठाची विक्री होऊ लागली. भंडारा, अमरावती येथेही मोठ्या प्रमाणात कायदेभंगाचे वातावरण निर्माण झाले होते. अमरावती येथील सत्याग्रहात डॉ. भोजराज, हरिहराव देशपांडे, डॉ. पातूरकर, कृष्णराव मोरे इ. चा सक्रिय सहभाग होता.

पुसदचा जंगल सत्याग्रह

पुसद जवळच्या आरक्षित जंगलातील गवत १० जुलै १९३०ला कापून बापूजी अणे यांच्या नेतृत्वाखाली ११ स्वयंसेवकांनी जंगलचा कायदा मोडला. त्याबद्दल अणे यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. ११ जुलैला डॉ. मुंजे यांनीही असाच सत्याग्रह केला. त्यांनाही शिक्षा देण्यात आली. या जंगल सत्याग्रहाचे लोण हव्हहव्ह तळेगांव, वडाळी, खामगाव, बुलढाणा, चांदा, भंडारा इ. जिल्ह्यातही पसरले.

वरीलप्रमाणे महात्मा गांधीच्या अटकेनंतर सर्वत्र जोमाने चाललेली सविनय कायदेभंगाची चळवळ ब्रिटिश सरकार सर्व शक्तीने दडपून टाकण्याचा प्रयत्न करत होते. अशा परिस्थितीत ब्रिटिशांनी भारताला सुधारणा कायदा देण्याचा विचार सुरु केला होता. याच दरम्यान गोलमेज परिषदेमध्ये (१९३१) डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. महात्मा गांधींनी त्यास विरोध केला. शेवटी महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात इ. स. १९३२ मध्ये 'पुणे करार' झाला. या कराराद्वारे अस्पृश्यांना राखीव जागा दिल्या गेल्या. महात्मा गांधींजीं १९३३ नंतर स्वतःला हरिजनांच्या उद्धारासाठी कार्यरत ठेवले. परिणामी सविनय कायदेभंग चळवळीचा जोर हव्हहव्ह कमी झाला.

पाश्वभूमी

ब्रिटिश सरकारने १९३५ चा 'भारत सरकारचा कायदा' लागू केला. नव्या कायद्यांतर्गत भारतात निवडणुका होऊन प्रांतिक सरकारे स्थापन झाली. सप्टेंबर १९३९ ला दुसऱ्या महायुद्धास सुरुवात झाली. महायुद्धास पाठिंबा द्यावयाचा की नाही या संदर्भात काँग्रेस आणि ब्रिटिश सरकारांत मतभेद होऊन काँग्रेसच्या सर्व प्रांतिक मंत्रिमंडळांनी राजीनामे देऊन स्वातंत्र्याचा लढा चालू ठेवला. युद्धकाळात भारतीयांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी सरकारने ८ ऑगस्ट १९४० ला 'ऑगस्ट घोषणा' करून 'हिंदुस्थानला वसाहतीचे स्वराज्य देणे हे इंग्लंडचे घोरण राहील' अशी घोषणा केली. ब्रिटिशांनी पूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी डावलल्यामुळे काँग्रेसने आपले आंदोलन युद्धकाळातही सुरुच ठेवले. मुंबईत काँग्रेस समितीची बैठक १५ व १६ सप्टेंबर १९४० ला होऊन 'वैयक्तिक सत्याग्रह' कार्यक्रम आखण्याचे महात्मा गांधीजींनी घोषित केले. १३ ऑक्टोबर १९४० च्या वर्धा बैठकीत विनोबा भावे पहिले सत्याग्रही म्हणून निवडले गेले. चळवळीने, जोर धरला. परंतु जपानने भारताच्या सरहदीपर्यंत धडक मारली. त्यामुळे महात्मा गांधीजींनी लगेच ही चळवळ बंद केली. यावेळी ब्रिटिशांना भारतीयांच्या सहकार्याची गरज असल्याने 'क्रिस्प योजना' भारतीयांच्या पुढे ठेवली. भारतातील बहुतेक पक्षांनी क्रिस्प योजना फेटाळली.

७ ऑगस्ट १९४२ रोजी अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचे अधिवेशन मुंबई येथे भरले. काँग्रेसपुढे सरकार विस्तृद्य लढा सुरु करण्याखेरीज अन्य पर्याय राहिला नाही. अधिवेशनाच्या दुसऱ्या दिवशी ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी 'छोडो भारत' अथवा 'चले जाव' चा ठरव माडण्यात येऊन मंजूर करण्यात आला. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी महात्मा गांधी, पं. नेहरूंसह काँग्रेसच्या १४८ प्रमुख नेत्यांना अटक करण्यात आली. परिणामी संपूर्ण देशात 'छोडो भारत' आंदोलनास सुरुवात झाली. महाराष्ट्रातही या आंदोलनाने जोर धरला. अर्थात 'चले जाव' चळवळीला प्रत्यक्ष भूमिगत आंदोलनाचे रूप मिळाले.

मुंबईतील आंदोलन

महात्मा गांधीजींना अटक झाल्यानंतर १९४२ च्या क्रांतीचा स्फोट मुंबई शहरात झाला. मुंबई हे क्रांतीचे केंद्र बनले. अरुणा असफ अली, अच्युतराव पटवर्धन, डॉ. राममनोहर लोहिया, अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे, साने गुरुजी, एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, शिरुभाऊ लिमये इ. नेते भूमिगत झाले. 'सेंट्रल डिरेक्टोरेट' ही भूमिगतांची मध्यवर्ती संस्था मुंबईत सुरु झाली. तेथूनच क्रांतिकारकांना शस्त्रास्त्रे, दारूगोळा, बुलेटिन्सचा पुरवठा होऊ लागला. विद्यार्थ्यांनी महाविद्यालये बंद पाडली. मुंबईत अनेक ठिकाणी बॉम्बस्फोट झाला. बॉम्ब प्रकरणातील संशयित म्हणून डॉ. वसंत अवसरे यांना अटक करण्याचा प्रयत्न झाला; परंतु ते भूमिगत झाले. मुंबई येथील नळ बाजारातील एका इमारतीत ते भूमिगत आश्रय घेत असत. पोलिसांनी

त्यावर अचानक छापा टाकून एस. एम. जोशी, महादेव दत्तात्रेय कारेकर, मधु लिमये, विनायक वासुदेव कुलकर्णी यांना कैद केले. कृ. उषा मेहता, विद्ठलदास जव्हेरी, चंद्रकांत बाबू जव्हेरी यांनी मुंबईत 'सिक्रेट रेडिओ स्टेशन' सुरु करून त्यामाफत १९४२ च्या क्रांतीची प्रेरणा व संदेश भारतभर प्रसारित करण्याचे कार्य केले.

रायगड जिल्हा चळवळ

नाना पुरोहित, पोहन धारिया यांनी रायगड जिल्ह्यातील महाड येथे ही चळवळ कार्यरत ठेवली होती. त्यामध्ये पोस्ट ऑफिसातील कागदपत्रे जालण्यात आली. तारायंवे तोडली गेली. पोलिसांकडील बंदुका काढून घेतल्या. याच जिल्ह्यातील नेरळ, माथेरानच्या परिसरात भाई कोतवाल यांनी कार्यकर्त्यांना संघटित करून क्रांतिकार्यासाठी शेतकऱ्यांची सशस्त्र सेनाच उभारली होती. तसेच टाटाच्या खोपोली येथील विद्युत केंद्रातून मुंबईला होणारा वीजपुरवठा खंडित केला होता. भाई कोतवाल यांनी रायगड जिल्ह्यात 'चलेजाव' आंदोलन तीव्र केल्यामुळे कोतवाल व त्यांचे सहकारी गोमाजी पाटील यांना पकडून देणाऱ्यांना पाच हजारांचे इनाम जाहीर केले होते.

पश्चिम महाराष्ट्रातील आंदोलने

पश्चिम महाराष्ट्रात पुण्यातील 'वेस्टएण्ड' आणि 'कॅपिटल' या दोन चित्रपटगृहांत बॉम्बस्फोट घडवून आणले होते. नाशिंक येथील पोस्ट ऑफिसची लूटमार केली. सोलापूर, पंढरपूर, करमाळा इ. ठिकाणी भूमिगतांनी बॉम्बस्फोट घडवून आणले. सातारा जिल्ह्यात क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी 'पत्री सरकार' स्थापन करून संपूर्ण पश्चिम महाराष्ट्रात चळवळ जागृत ठेवली. तुफान सेना तसेच नागनाथ अण्णा नायकवडी यांच्या 'आझाद दल' या गटाने सातारा, सांगली परिसरात सशस्त्र कारवाया केल्या होत्या.

साताराच्यातील पत्रिसरकार

सातारा विभागातील क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे पत्रिसरकार साधारणत: तीन वर्षे कार्यरत होते. सत्यशोधक चळवळीतून वर आलेले क्रांतिसिंह नाना पाटील सर्वसामान्यांचे कैवारी होते. त्यांचे सहकारी विविध जाती जमातीतील होते. १ ऑगस्ट १९४२ ते २१ मे १९४३ या 'चलेजाव'च्या पहिल्या टप्प्यात मोर्चे, निदर्शने आणि भूमिगत राहून घातपाताचे प्रकार घडवून आणले गेले. चळवळीच्या अखेरपर्यंत ठिकिठिकाणी प्रभातफेच्या, सभा घेतल्या जात. शिवाय तारा तोडणे, रुळ उखडणे, स्टेशन जाळणे; आगी लावणे, तिरंगा फडकवणे यावर भूमिगत कार्यकर्त्यांनी आपले लक्ष केंद्रित केले होते. या भागातील भूमिगतांनी कराड, पाटण, तासगांव, खानापूर, वाळवा, खटाव इ. गावातील सधन लोकांच्या घरावर दरोडे घालून रकमा हस्तगत केल्या. य. दि. फडके यांच्या मते यावेळी भूमिगतांचे छोटे मोठे २९ गट व गटनिहाय सदस्यांची यादी आबासाहेब शिंद्यांच्या ग्रंथात नोंदवलेली आहे. या भागातील प्रतिसरकारला 'पत्रिसरकार' म्हणूनही संबोधले जाते. या काळात जी. डी. लाड, शेखकाका, बेर्डे मास्टर, वसंतदादा

पाटील, उत्तमराव पाटील, लिलाताई पाटील, यशवंतराव चव्हाण, डी. जी. देशपांडे, दिनकरराव निकम, तानाजी पेंडारकर इ. व्यक्तीचे योगदानही महत्त्वपूर्ण होते. १९४२ च्या लढ्यातील सर्वांत यशस्वी असा पत्रिसरकारचा तो प्रयोग होता.

(क्रांतिसिंह नाना पाटील)

पुण्यातील चळवळ

पुण्यात केशवराव जेधे, धनंजयराव गाडगीळ, शंकरराव देव इ. प्रमुख काँग्रेस नेत्यांना अटक करण्यात आली होती. त्याचा निषेध करण्यासाठी जमावाने घोषणा देत उत्सूर्तपणे प्रचंड मिरवणुका काढल्या. त्यामध्ये पोलिसांचा लाठीहल्ला आणि गोळीबारात सात जणांना प्राण गमवावे लागले. पुण्यातील चळवळीत विद्यार्थी, युवक आणि युवर्तीची अधिक संख्या होती. १ ऑगस्ट १९४२ चा पुण्यातील मोर्चा हॅमंड या अधिकाऱ्याने अडवून धरला आणि गोळीबार केला. त्यामध्ये नारायण दाभाडे याचा मृत्यु झाला. ११ आणि १२ ऑगस्ट रोजी पुण्यात टेलिफोन लारा तोडणे, बसेसची तोडफोड करणे, पोलीस चौक्या उद्धवस्त करणे इ. प्रकार सुरु होते. अर्थात पोलिसांचीही दडपशाही जोमाने सुरु होती.

खानदेश

खानदेश ही साने गुरुर्जीची कर्मभूमी मानली जाई. परंतु यावेळी ते पुण्यातील भूमिगत चळवळीत सक्रिय होते. साने गुरुर्जीच्या सल्ल्याने अमळनेरचे डॉ. उत्तमराव पाटील यांच्या पत्नी लीलाताई पाटील उत्तमरावांचे बंधू शिवाजी आणि दशरथ या सर्वांनी या चळवळीत सक्रिय योगदान दिले. त्यांनी प्रचंड मोर्चा काढून सरकारचा निषेध केला. जमावाने टपाल कचेरी, सबजज्ज न्यायालय, रेल्वेस्टेशन पेटवून दिले. पोलिसांनी गोळीबार केला. त्यामध्ये महादेव देसाई यांता बळी गेला. पोलिसांनी दशरथ पाटील, लीलाताईना पकडून मारहाण केली आणि एक वर्षाची शिक्षा ठोठावली. धुळे, नंदूबार रस्त्यावरील 'चिमठाणे'

गावाजवळ साडेपाच लाखांचा सरकारी खजिना क्रांतिकारकांनी लुटला होता. जळगाव-भुसावळ या शहरात युवकांचा एक गट निर्माण झाला होता. तेथील अब्दुल रंजवा यांच्याशी संगमत करून जनतेने रेल्वे उल्थून टाकल्या. नंदूबार येथेही शिरीषकुमार मेहता या विद्यार्थ्यांनी शाळेच्या इमारतीवर तिरंगा फडकवल्यामुळे त्यालाही शहीद व्हावे लागले.

विदर्भातील चळेजाव चळवळ

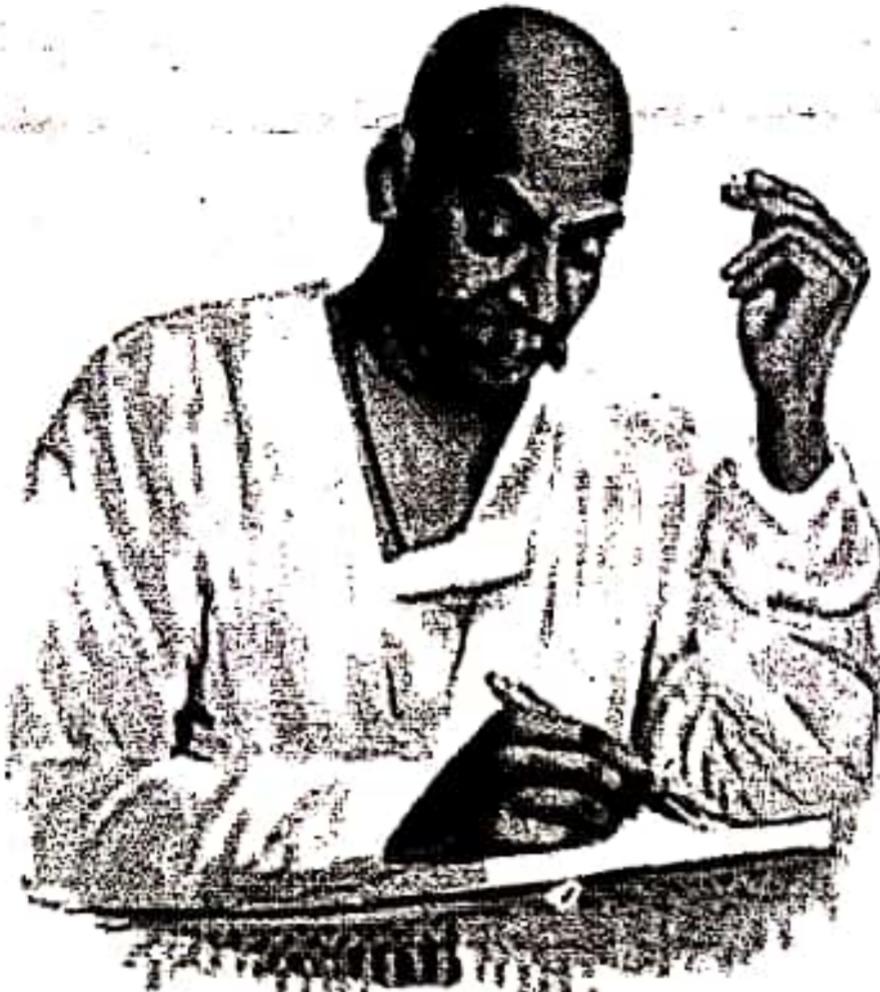
१३ एप्रिल १९३९ रोजी मदनलाल बागडी, विनायक सखाराम दांडेकर आणि शाम नारायण काश्मिरी यांनी स्थापन केलेल्या हिंदुस्थान लाल सेनेने भगतसिंग, राजगुरु, सुखदेव, चंद्रशेखर आझाद यांच्या हिंदुस्थान रिपब्लीकन आर्मी या गुप्त प्रहारी संघटनेचा कित्ता गिरवण्याचे ठरवले होते. विदर्भात 'चळेजाव' चळवळीचे वेध जुलै १९४२ पासून लागले होते. विदर्भातील ५५ कार्यकर्त्यांनी घराबाहेर पडून भूमिगत व्हावे अशा सूचना मदनलाल बागडींनी दिल्या होत्या. ॲगस्ट १९४२ रोजी चिटणीस पार्कमध्ये जाहीर सभा आयोजित करण्यात आली. या सभेत देशभक्तीने रसरसलेली आणि स्वतः रचलेली गीते खंजिरीच्या तालावर गाऊन गळ्यासंत तुकडोजी महाराजांनी जनतेच्या अंतःकरणात अंगार फुलवला. याचवेळेस तुकडोजी महाराजांना अटक झाली.

वरील घटनेचे पडसाद नागपूरात उमटले. २८ ऑगस्ट १९४२ पर्यंत नागपूर शहरात आणि जिल्ह्यात १०८८ लोकांना अटक करण्यात आली. पोलीस व लष्कराला ७४ वेळेस गोळीबार करावा लागला. जवळपास ४५६ वेळा बंदुकीच्या फैरी झाडल्या गेल्या. त्यामुळे ६४ जण प्राणाला मुकले तर ४२ जण जखमी झाले. राष्ट्रीय शिवाजी मंडळाचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते दाजीबा महाले हे पोलिसांच्या गोळीबारात मरण पावले. त्यानंतर त्यांचा मुलगा शंकर महाले या अठरा वर्षांच्या तरुणाने महात्मा गांधीर्जीच्या नावाचा जयजयकार करत मृत्यूला मिठी मारली. प्रक्षुब्ध जमावाने रामटेक, किल्लोर, सावनेर, खापा आणि कुडडी ही रेल्वे स्टेशने जाळली होती. वर्धा, भंडारा, तुमसर या ठिकाणी अंसतुष्ट जमावाने परकीय सत्तेविरुद्धचा राग व्यक्त केला. तसेच अकोला येथील राष्ट्रीय शाळेचे शिक्षक आणि विद्यार्थी तसेच अमरावतीच्या हनुमान व्यायाम मंडळाचे कार्यकर्ते हे चळेजाव चळवळीत सहभागी होते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

इ. स. १९०९ मध्ये यावली गावात जन्मलेल्या माणिक नावाच्या मुलाचे आडकोजी महाराज या साधुपुरुषाने 'तुकड्या' असे नामकरण केले. इ. स. १९३० च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीपासून तुकडोजी महाराजांनी कीर्तन, भजन, प्रवचन वगैरे माध्यमातून हजारो लोकांचे प्रबोधन घडवून आणले. हिंदी व मराठी पदरचनेतून व खंजिरीच्या खड्या आवाजातून जनजागृती घडवून आणली. 'पत्थर सारे बांब बरेंगे, भक्त बनेगी सेना' 'उठो जवानो! करके बताओ कहनेके दिन गये' अशा गीतांनी या राष्ट्रसंतानी तरुणांची

मने जिंकली. तुकडोजी महाराजांचे स्पष्ट बोलणे व रोखठोक रांगडे सवाल सामान्य माणसाच्या काळजाला भिडत असत. नागपूर तुरुंगातून सुटल्यानंतर तुकडोजी महाराज आष्टी, चिमूरच्या ठाण्यावर गेले. या दोन्ही गावातील जनतेला चिथांवणी देण्याचा आरोप ठेवून तुकडोजी महाराजांना २८ ऑगस्ट १९४२ रोजी पुन्हा अटक करण्यात आली.

(राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज)

यावलीचा उद्रेक - १५ ते १९ ऑगस्ट १९४२ हे पाच दिवस अमरावती शहरापासून २२ किमी अंतरावर असलेल्या यावली या जेमलेम दोन हजार वर्स्ती असलेल्या गावी स्वातंत्र्यलढ्याचे यशकुंड धगधगत होते. १८ ऑगस्टला जिल्हाधिकारी मेल्डम, जिल्हा पोलिस अधिकारी ग्रॅंट यांनी पोलिसांचे पथक घेऊन यावलीच्या ग्रामस्थांना धडा शिकवण्याचा प्रयत्न केला. ग्रामस्थांनी पोलिसांचा कडवा प्रतिकार केल्यामुळे मेल्डम साहेब रक्तबंबाळ होऊन बेशुद्ध पडले. शुद्धीवर आल्यावर तो पळू लागला. परंतु लोकांनी त्याला पकडले. शरणागती पत्करून तो सुटला. परंतु त्याने पुन्हा लष्कराची कुमक घेऊन यावलीवर हल्ला केला. या संघर्षात पोलिसांना ४७ फैरी झाडाव्या लागल्या. त्यात पाच लोक ठार झाले व १२ जण जखमी झाले. १९ ऑगस्टला लष्कराने गावाला वेढा दिला. यावलीच्या १३४ गावकन्यांकडून रु. १०,०००/- सामुदायिक दंड वसूल करण्यात आला. यावलीतील प्रतिकारास जबाबदार असल्याच्या आरोपावरून ६२ जणांना विशेष न्यायालयाने दोन ते सात वर्षे मुदतीच्या सक्तमजुरीच्या शिक्षा ठोठावल्या. १९४२ च्या चळवळीतील 'यावलीचा संग्राम' महत्वपूर्ण समजला पाहिजे.

बेनोडा गावची शौर्यगाथा

मोशी-वरूड रस्त्यावर बेनोडा हे गाव वसलेले आहे. १६ ऑगस्टला बेनोडा, इत्तमगाव, लोणी इ. खेड्यातील लोकांनी एकत्र घेऊन पोलिस ठाण्यावर मोर्चा नेण्याचे ठरवले. वामनराव पाटील यांनी

मोर्चाचे नेतृत्व केले. मोर्चावर पोलिसांनी बेछूट गोळीबार केला. त्यात मंहादेव फंदाडे, महादेव वाघमारे (इत्तमगाव), पांडुरंग मालपे (लोणी), महादेव बारमासे व विनायक यावले (बेनोडा) या सहाजणांनी प्राणाहुती दिली.

आष्टी आणि चिमूरचे लढे

वर्धा जिल्ह्यातील आष्टी गावी १६ ऑगस्टला ३००० लोकांचा जमाव पोलिस ठाण्यावर चाल करून गेला. तेव्हा पोलिसांनी केलेल्या गोळीबारात सातजण ठार झाले. संतप्त जमावाने पोलीस उपनिरीक्षक, जमादार आणि तीन शिपाई यांच्यावर हल्ला चढवून त्यांना ठार मारले. पोलिस ठाणे, पोलिसांची चाळ, टपाल कार्यालय, सरकारी विश्रामधाम इ. इमारती जाळून टाकल्या. या संघर्षात अनेकांना अटक झाली. दहा जणांना फाशी, ५४ जणांना जन्मठेप व १६ जणांना दीर्घ मुदतीच्या शिक्षा फर्मावण्यात आल्या.

चिमूर (जि. चंद्रपूर) - या गावात १६ ऑगस्टला खवळलेल्या जमावाने सब डिव्हीजनल ऑफीसर, नायब तहसीलदार, परीमंडल निरीक्षक व एक शिपाई यांना लाठ्यांचे प्रहार करून ठार मारले. चिमूर मधील जवळपास सर्व सरकारी इमारती जाळण्यात आल्या. १९ ते २६ ऑगस्ट पर्यंत तीनशे गोन्या व भारतीय सैनिकांनी चिमूर गावात तळ ठोकून निरपराध बायका मुलांना बेदम मारहाण केली. १६ ऑक्टोबर १९४२ रोजी एक पत्रक काढून चिमूर येथे लष्कराने केलेल्या अत्याचारांची चौकशी करण्याची मागणी ब्रिटिश सरकारने फेटाळली.

भन्साळीचे उपोषण

सेवाग्राम आश्रमातील प्रा. भन्साळी यांनी १ नोव्हेंबर १९४२ रोजी दिल्लीतील बापूजी अणे यांची भेट घेऊन चिमूरच्या महिलांना न्याय मिळवून द्यावा, असा प्रयत्न केला. त्या प्रकरणात काहीच कारवाई होत नाही हे लक्षात घेऊन प्रा. भन्साळीनी उपोषणास प्रारंभ केला. परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. परंतु भन्साळीनी या प्रकरणी ६३ दिवस उपोषण केले.

ठक्कर बाप्पा नटेश, अप्पाजी द्रवीड, ए. डी. मणी, पी. कोदंडराव इत्यादीनी पत्रक काढून चिमूर प्रकरणाची न्यायालयीन चौकशी व्हावी असा आग्रह धरला. या प्रकरणात ६ जानेवारी १९४३ रोजी देशातील शंभराहून अधिक वृत्तपत्रांनी एक दिवसाचा हरताळ पालला. विदर्भप्रिमाणेच मध्यभारतातही ही चळवळ फोफावली होती.

अशा रीतीने १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात विदर्भ, मध्यभारताने वैशिष्ठ्यपूर्ण भूमिका पार पाडल्याचे दिसून येते.

मराठवाडा विभाग

१९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात मराठवाड्याचा सहभाग - १९४२ च्या लढ्याच्या वेळेस ७-८ ऑगस्ट रोजी गोवालिया टँकवर झालेल्या अ. भा. कॉर्प्रेस महासमितीच्या अधिवेशनास

स्वामी रामानंद तीर्थ हजर होते. गोवालिया टँकवर झालेल्या कॉग्रेसच्या अधिवेशनात अगोदर इंग्रजीत आणि नंतर हिंदीत दोन तासांपेक्षाही अधिक वेळ गांधीजी बोलले. त्याचवेळेस महात्मा गांधीजींनी देशवासियांना 'करा किंवा मरा' हा मंत्र दिला. महात्मा गांधीचे भाषण कानात प्राण आणून हजारो लोक ऐकत होते. त्यात स्वामीजीही होते. गांधीजीच्या आदेशाप्रमाणे हैदराबाद संस्थानात चळवळ उभी राहील का हा प्रश्न स्वामीजीच्या मनात होता. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी स्वामीजी संघ्याकाळी हैदराबादच्या नामपल्ली स्टेशनवर उतरले. रेल्वे स्टेशनच्या बाहेर पडताच पोलिसांनी त्यांना अटक केली व चंचलगुडा येथील जेलमध्ये डांबून टाकण्यात आले. या शिक्षेतून त्यांची १६ डिसेंबर १९४३ रोजी सुटका करण्यात आली.

'चलेजाव' आंदोलनात औरंगाबाद विभागात ज्या चौदा लोकांना अटक करण्याचा आदेश देण्यात आला होता. त्यात अच्युत गणेश देशपांडे, माणिकचंद पहाडे, गुलाबचंद नागोरी, गोपाळशास्त्री देव, मोतीलाल मंत्री, आर. डी. देशपांडे यांच्याबरोबर अंबाजोगाईच्या नूतन विक्यालयाचे रामचंद्र गोविंद उर्फ बाबासाहेब परांजपे व नारायणराव जोशी यांचा समावेश होता. १० ऑगस्टला बाबासाहेब परांजपे व नारायणराव जोशी यांना अटक झाली. हैदराबाद संस्थानात विविध ठिकाणी झालेल्या सत्याग्रहात १९४२ मध्ये सुमारे ३०० लोक तुरुंगात होते. त्यातील बहुसंख्य मराठवाड्यातील होते.

मोडतोडीच्या घटना

१९४२ च्या आंदोलनात मोडतोडीच्या बन्याच घटना मराठवाड्यात घडून आल्या. त्यात डिसेंबर १९४२ मध्ये मोमीनाबाद आताचे अंबाजोगाई गावात सरकारी प्रचारासाठी ठेवलेला रेडिओ आणि दोन टपाल पेट्या पळवण्यात आल्या. परळी ते मोमीनाबाद रस्त्यावरच्या, तसेच जालना ते औरंगाबाद दरम्यानच्या तरि खात्याच्या तारा कापण्यात आल्या. मराठवाड्यात अनेक ठिकाणी सत्याग्रह झाले. ८-९ ऑगस्टच्या रात्री मोमीनाबादेत (अंबाजोगाई) नूतन विक्यालय, सरकारी शाळा, योगेश्वरी देऊळ अशा विविध ठिकाणी काही पोस्टर्स चिकटवलेली आढळली. त्यात 'स्टेट कॉग्रेस जिंदाबाद', 'ब्रिटिश साप्राञ्य मुर्दाबाद', 'शाहे उस्मान जिंदाबाद' अशा घोषणा होत्या. त्याच रात्री परळी गावातील घरे व दुकाने यात काही चक्रमुद्रित पत्रकेही टाकण्यात आली. या सर्व घटनांच्या मागे योगेश्वरी नूतन विक्यालयाचे शिक्षक आहेत अशी सरकारची माहिती होती. या सर्व घटनांची नोंद घेऊन योगेश्वरी विक्यालयाच्या चौदा शिक्षकांविरुद्ध हैदराबाद संरक्षण नियमाद्वारे प्रतिबंधात्मक आदेश जारी करण्यात आले. ज्यांच्याविरुद्ध प्रतिबंधक आदेश होते त्यात बाबासाहेब परांजपे, एकनाथराव कुलकर्णी, सदाशिव भगवान किंबहुने, बाबुराव कानडे, व्यंकट श्रीनिवास देशपांडे, कालिदासराव देशपांडे, रामप्रताप परिहार, दिगंबर सिद्धराज देशपांडे, काशीनाथ चिलवंत, श्रीनिवास अहंकारी, लाला बिंदाप्रसाद इत्यादींचा समावेश होता. हैदराबाद संस्थानात मोडतोडीच्या एकूण १३ घटना मराठवाड्यात घडल्या.

मराठवाड्यातून वरील लोकाशिवाय राघवेंद्र दिवाण 'लातूर' अण्णासाहेब वाळुजकर, अच्युतभाई देशपांडे, तात्यासाहेब महाजन, रामगोपाल नावंदर, नागोराव पाठक, ज. प. मुळे (औरंगाबाद), हिरालाल कोटेचा, मोतीलालजी मंत्री (बीड), व्यं. बा. जोशी, देवरामजी चव्हाण (उस्मानाबाद), अच्युतराव खोडवे (हिंगोली) इत्यादींना अटक करण्यात आली होती. मराठवाड्यात नांदेड, वैजापूर, गंगापूर, आंबेजोगाई, अंबड, पाटोदा, परभणी, सेलू, बीड, अहमदपूर, जालना, हर्सूल, उस्मानाबाद व लातूर ही सत्याग्रहींची प्रमुख केंद्रे होती.

गोदाकाठचा चलेजाव चळवळीत सहभाग

या लढ्यात पैठण व गंगापूर विभागातून ४० लोक सहभागी झाले होते. त्यांना साडेनऊ महिन्यांची शिक्षा झाली. जालना, अंबड परिसरातील ४२ विद्यार्थ्यांना अटक करण्यात आली. गंगाखेड भागातही चलेजाव चळवळीचे लोण पसरले होते. नांदेड जिल्ह्याने १९४२ च्या लढ्यात तर सिंहाचा वाटा उचलला होता. उमरी, अर्धापूर, भोकर, हदगाव, बिचकुंदा, पाथरड इत्यादी ठिकाणचे लोक या लढ्यात सहभागी झाले होते. नांदेड येथे ३ ऑक्टोबर १९४२ रोजी मोठ्या संख्येने सत्याग्रहींनी सत्याग्रह केला. पुढे, त्यांना एक वर्षांच्या कारावासाची शिक्षा झाली होती. १९४२ ची गोदाकाठची स्वातंत्र्य चळवळ इतिहासाला कलाटणी देणारी घटना ठरली.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील छोडो भारत हा शेवटचा टप्पा म्हणून ओळखला जातो. या चळवळीतील हिंसेबद्दल सरकारने महात्मा गांधींना व कॉग्रेसला जबाबदार धरले. म्हणून महात्मा गांधींनी २१ दिवसांचे उपोषण केले. या चळवळीला जरी अंतिम घेय गाठता आले नसले तरी तिने भारतीय स्वातंत्र्य दृष्टिपथात आणून ठेवले हे विसरता येणार नाही.

स्वाध्याय

- प्रश्न १ अ)** योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पुन्हा लिहा.
- १) २२ जून १८९७ मध्ये ..... ने रेण्ड व आयर्स्टचा वध केला.
  - अ) द्रविड बंधू   ब) सावरकर बंधू
  - क) चाफेकर बंधू   ड) जोशी बंधू
  - २) शिवाजी कलबची स्थापना ..... शहरात झाली.
  - अ) कोल्हापूर   ब) पुणे
  - क) सातारा   ड) सोलापूर
  - ३) १८९९ च्यां बीडच्या उठावाचे नेतृत्व .... ने केले.
  - अ) बालकृष्ण चाफेकर ब) श्रीधर परांजपे
  - क) वासुदेव चाफेकर   ड) सुदाशिंव जोशी
  - ४) '१८५७ चे स्वातंत्र्य समर' हा ग्रंथ ..... ने लिहिला.
  - अ) वाळीबे व्ही. एस. ब) सावरकर व्ही. डी.
  - क) फडके वाय. डी.   ड) खोबरेकर व्ही. जी.
  - ५) सेनापती बापट हे .... चे रहिवाशी होते.
  - अ) पासने   ब) पुणे
  - क) सांगली   ड) रत्नगिरी
  - ब) 'अ' व 'ब' गटातील जोड्या जुळवा.
  - अ गट   ब गट
  - १) नाना पाटील   अ) बापूजी आणे
  - २) जंगल सत्याग्रह   ब) अश्विनी भारत
  - ३) साधकाश्रम   क) इंडिया हाऊस
  - ४) बाबाराव सावरकर   ड) चौरी-चौरा
  - ५) शामजी कृष्ण वर्मा   इ) पत्रिसरकार
  - ई) केशवराव देशपांडे
  - क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिलेले आहेत. योग्य पर्याय निवडून विधानासमोर लिहा.
  - १) महाराष्ट्राचे आद्य क्रांतिकारक कोण?
  - अ) विष्णुबुवा ब्रह्मचारी
  - ब) वासुदेव बळवंत फडके
  - क) चाफेकर बंधू
  - ड) अनंत कान्हेरे
  - २) बांग्भ बनवण्याचे प्रशिक्षण खालीलपैकी कोणी घेतले?
  - अ) के. डी. कुलकर्णी
  - ब) दादासाहेब खापडे
  - क) काकासाहेब खाडीलकर
  - ड) गोविंद नारायण पोतदार
  - ३) 'पांडुरंग महादेव' हे नाव कोणाचे आहे?
  - अ) स्वामी दयानंद
  - ब) लोकमान्य टिळक

- क) महात्मा फुले
- ड) सेनापती बापट
- ४) महात्मा गांधीजींनी मिठाच्या सत्याग्रहाला कोटून प्रारंभ केला?

- अ) दांडी
- ब) सावरमती
- क) सेवाग्राम
- ड) पवनार

- प्रश्न २ अ)** एका वाक्यात उत्तरे क्या
- १) 'अभिनव भारत संघटने'ची स्थापना कोणी केली?
  - २) वि. दा. सावरकरांना इंग्लंडला जाण्यासाठी शिष्यवृत्ती कोणी जाहीर केली?
  - ३) अनंत कान्हेरेने कोणत्या इंग्रज अधिकाऱ्याचा वध केला?
  - ४) ब्रिटिश सरकारने रैलट अॅक्ट किती साली पास केला?
  - ५) मुळशी सत्याग्रह कोणत्या जिल्ह्यात सुरु झाला?
  - ६) महात्मा गांधीजींनी असहकार चळवळ का सुरु केली?
  - ७) महात्मा गांधींचे राजकीय गुरु कोण होते?
  - ८) पुणे करारावर सह्या कोणी केल्या?
  - ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा.
  - १) प्रखर राष्ट्रवादाची विचारसरणी स्पष्ट करा?
  - २) गांधीजींचे तत्त्वज्ञान विशद करा?
  - ३) दांडी यात्रेचे महत्त्व स्पष्ट करा?
  - ४) नाना पाटलांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान लिहा.
  - ५) मुळशी सत्याग्रहाचा अर्थ स्पष्ट करा.

- प्रश्न ३ ब)** खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) १९०५ ते १९२० या काळातील जहाल मतवाद्यांचे कार्य कथन करा?
  - २) स्वातंत्र्य चळवळीतील लोकमान्य टिळकांचे योगदान स्पष्ट करा.
  - ३) असहकार चळवळीचे वर्णन करा.
  - ४) क्रांतिकार्यातील स्वा. सावरकरांचे योगदान वर्णन करा.
  - ५) महाराष्ट्रातील सविनय कायदेभंग चळवळीचा थोडक्यात आढावा घ्या.
  - ६) महाराष्ट्राच्या संदर्भात 'चलेजाव चळवळीचे' महत्त्व विशद करा.

- प्रश्न ४** खालील विधानांची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) महाराष्ट्रात क्रांतिकारी चळवळी सुरु झाल्या.

- २) १८९९ मध्ये बीडचा सत्याग्रह झाला.
- ३) अनंत कान्हेरे जँक्सनचा वध केला.
- ४) जालियनवाला बाग हत्याकांड घडून आले.
- ५) महात्मा गांधींनी असहकार चळवळ सुरु केली.
- ६) सेनापती बापटांनी मुळशी सत्याग्रह केला.

प्रश्न ५ टिपा लिहा.

- १) जहाल मतवाद्यांचा कार्यक्रम
- २) कोल्हापूरचा शिवाजी क्लब
- ३) अभिनव भारत संघटनेची उद्दिष्टे
- ४) प्रति सरकार

प्रश्न ६ खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.

- १) क्रांती कार्यातील अनंत कान्हेरे यांचे योगदान स्पष्ट करा.
- २) असहकार चळवळीचा कार्यक्रम विशद करा.

प्रश्न ७

- ३) शिरोडा सत्याग्रहाबद्दल थोडक्यात माहिती लिहा.
- ४) १९४२ च्या मराठवाड्यातील चळवळीबद्दल माहिती द्या.
- खालील प्रश्नांची उत्तरे दिलेल्या मुद्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.
- १) क्रांतिकारी चळवळीतील वि. दा. सावरकरांची भूमिका
  - अ) चाफेकर बंधूंचा प्रभाव
  - ब) इंडिया हाऊस
  - क) मोरीया बोटीतून सुटका
- २) स्वातंत्र्य चळवळीतील मिठाचा सत्याग्रह
  - अ) दांडी मार्च
  - ब) वडळा सत्याग्रह
  - क) बुलढाणा जिल्हा

- ० - ० - ० -

उत्तर वैदिक काळात समाजामध्ये विषमता होती. मध्ययुगीन कालखंडात विषमतेची तीव्रता अधिकच वाढली. समाजजीवनावर विषमतेचा विपरीत परिणाम झाला. विषमता नष्ट करण्यासाठी महाराष्ट्रातील संतांनी आध्यात्मिक व ईश्वरीभक्तीच्या मागणे समाज प्रबोधनाचे कार्य सुरु केल्याने समतेच्या चळवळीस प्रारंभ झाला. आधुनिक कालखंडामध्ये समाजसुधारक व विचारवंतांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या कार्याला प्राधान्य देऊन समतेचा लढा गतिमान केला. ब्रिटिशांच्या संपर्कामुळे समाज व्यवस्थेत व्यक्तिस्वातंत्र्य व सामाजिक समता प्रणीत चळवळी घडून आल्या. महाराष्ट्रातील स्त्रिया, दलित, कामगार यांना सामाजिक व आर्थिक शोषणातून मुक्त करण्यासाठी आणि त्यांच्याकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टिकोन अधिक निकोप व विकसित होईल यासाठी प्रबोधनपर चळवळी उभ्या राहिल्या. या चळवळींचा विचार करताना माणसाचे सामाजिक अस्तित्व केंद्रित मानून सर्वच सामाजिक व्यवस्थेत परिवर्तनाच्या प्रक्रिया घडून आल्या.

सामाजिक समतेच्या चळवळीचे स्वरूप

ज्या चळवळी लोक समूहांमध्ये समानतेसाठी परिवर्तन घडवून आणतात त्या चळवळींना 'समतेच्या चळवळी' म्हणतात. समाज व्यवस्थेतील प्रश्नांना सामूदायिक स्वरूप देऊन चळवळ उदयास येत असते. त्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी सामूदायिक कृतीचा उपयोग होतो. जेव्हा संप, मोर्चे, घोषणा, सभा, मित्रवृक अशा कृती होऊ लागतात तेव्हा चळवळीचे दृष्य स्वरूप स्पष्ट होते. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात सामाजिक समतेच्या चळवळींना प्रारंभ झाला.

पाश्वर्भूमी

१७५७ च्या प्लासीच्या युद्धाने ब्रिटिशांनी राजकीय सत्तेची मुहूर्तमेड रोवली. १८५७ च्या उठावाने कंपनीची सत्ता जाऊन ब्रिटिश पार्लिमेंटची सत्ता सुरु झाली. या प्रक्रियेचे समाज व्यवस्थेवर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सामाजिक परिणाम घडून आले.

प्रारंभीच्या काळात संपर्क व दलेणवळणाच्या सोयी, पाश्चात्य शिक्षण, समाजसुधारणा विषयक कायदे निर्माण केले. तसेच न्यायदानाची आधुनिक पद्धत, छापखाने, वर्तमानफत्रे, नियतकालिके, ग्रंथनिर्मिती यांची सुरुवात ब्रिटिशांनी केली. इंग्रजांनी प्रारंभीच्या काळात समाजाच्या चालीरीती, धर्म, संस्कृती यांचा आदर केला; परंतु राजकीय सत्ता स्थापनेनंतर सुधारणा व परिवर्तनाच्या नावाखाली समाज, धर्म, संस्कृती आणि लोकांविषयी ब्रिटिशांनी बेफिकीरी दाखवली. त्यामुळे इंग्रजांविरुद्ध चळवळी करण्याची बिजे लोकांच्या मनात रुग्लती. सामाजिक चळवळ करणाऱ्यांना पाश्चात्य शिक्षण, ख्रिस्ती धर्मप्रसार, सुधारणावादी संस्था व पंथ यांचा आधार मिळाला. पाश्चात्य

शिक्षणामुळे वैचारिक मंथनाला चालना मिळाली. स्वधर्म, समाज व्यवस्था, रुढी, परंपरा, मानवी हक्क व अधिकार, शोषण यांची जाणीव होऊ लागली. बुद्धिवादाच्या कसोटीवर पुनर्विचार होऊन त्यामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी विविध पंथ, गट, संस्था, संघटना स्थापन करण्यात आल्या. या संघटनांच्या माध्यमातून मानवी हक्क व शोषणमुक्तीसाठी लोकांच्या चळवळी उभ्या राहिल्या. महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळींचा साकल्याने अभ्यास करण्यासाठी स्त्री, दलित, कामगार या वर्गातील चळवळी महत्त्वाच्या व परिवर्तनवादी आहेत. या चळवळींनी सामाजिक जीवनात स्थित्यंतर घडवून आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परिवर्तनवादी चळवळींचा अभ्यास करताना चळवळींचा उद्दय, स्वरूप, वाटचाल, नेतृत्व आणि चळवळीचे यशापयश यांचा शोध घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

अ) महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ

समाजव्यवस्थेमध्ये सत्ता, संपत्ती, अधिकार आणि सवलतीचे असमान वाटप झाल्यामुळे लोकांमध्ये नाराजी निर्माण झाली होती. त्यांना मिळणाऱ्या अन्यायी व विषमतापूर्ण वागणुकीतून चळवळीचा उदय घडून झाला. कामगारांनी आपली आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी व आपल्यावरील अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी संघटित होऊन केलेल्या प्रयत्नातून कामगार चळवळीचा उदय झाल्याचे दिसून येते.

औद्योगिक विकास - युरोपमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आली. त्याचे परिणाम भारतीय भूप्रदेशावर झाले. ब्रिटिशांनी स्वतःच्या गरजेतून भारतात उद्योग व कारखाने सुरु केले. त्यातूनच कारखान-दारीचा उदय झाला. इ. स. १८५३ मध्ये भारतात पहिली आगगाडी (रेल्वे) सुरु झाली. ११ जुलै १८५१ रोजी भारतात पहिली भारतीय मालकीची कापड गिरणी मुंबई (कुला) येथे नानाभाई कावसजी दावर यांनी सुरु केली. टाटा यांनी नागपूर येथे एम्प्रेस मिलची स्थापना केली. १८८५ पर्यंत महाराष्ट्रात ७३ कापड गिरण्या होत्या.

कामगारांच्या समस्या - १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात औद्योगिकीकरणाला प्रारंभ झाला. प्रारंभीक कालखंडामध्ये कारखान-दारीमध्ये पाश्चात्यांची मक्तेदारी होती. मुंबई मध्ये वेगाने कापड उद्योगाचा विकास झाला. याचवेळी शेती उद्योगाला कंटाळलेल्या शेतमजुरांनी कामाच्या शोधार्थ उद्योगनगरीकडे धाव घेतली. स्वस्तात मजूर पुरवठा होत असल्याने कामगारांचे प्रचंड हाल होत होते. बालकामगार व स्त्री कामगारांना कमी वेतन होते. कामाचे तास ठरवलेले नव्हते. सुटूऱ्या, रजा मिळत नसत. कामावरून घरी जाण्याची वेळ निश्चित नव्हती. स्वच्छतागृह व इतर सुविधांचा अभाव होता. कामगारांना कायद्याचे संरक्षण नसल्याने अन्यायाविरुद्ध आवाज

उठवता येत नसे. यामुळे कामगारांची सर्व प्रकारे पिळवणूक होत असे.

कामगार चळवळीच्या उदयाची कारणे - मुंबई येथे कामगार चळवळीचा जन्म होऊन तिचा सर्वत्र प्रसार झाला. मुंबईतील कापड व्यवसायाच्या विकासामुळे इंग्लंडमधील लैकेशायर मधील कापडाला उठाव मिळेनासा झाला. त्यामुळे भारतातील मालाच्या कमी किंमतीचा शोध घेताना कामगारांच्या पिळवणुकीची माहिती प्राप्त झाली. मुंबईतील कापड उक्योग अडचणीत आणण्याच्या प्रयत्नातून हिंदुस्थानातील गिरणी कामगारांसंदर्भात कायदा करावा अशी सूचना ब्रिटिश सरकारला करण्यात आली. या घटनेमुळे मुंबईतील गिरणी मालकांनी 'बॉम्बे मिल ओनर्स असोसिएशन' ही संघटना स्थापन करून आपले हित जपण्याचे प्रयत्न केले. मुंबई रॉयल मिलचा अधिकारी ब्राऊनने सरकारला कळवले की, 'स्त्रिया व १२ वर्षांच्या खालील मुलांची पिळवणूक होत आहे, म्हणून फॅक्टरी अँकट करणे गरजेचे आहे.'

ब्रिटिश सरकारवर भैंचेस्टरचा वाढता दबाव आणि बदलत्या परिस्थितीमुळे मुंबई गिरणी मालकांनी कामगारांच्या स्थितीचे निरीक्षण करण्यासाठी आयोग नेमण्याची मागणी केली. त्यामुळे सरकारने २३ मार्च १८७५ रोजी मुंबईचे जिल्हाधिकारी अर्बुथ नॉट यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिले फॅक्टरी कमिशन नियुक्त करण्यात आले. या कमिशनमध्ये मंगलदास नथूभाई, दिनशौ पेटीट, मोरारजी गोकुळदास हे गिरणी मालक होते. कमिशनने आपला अहवाल सरकारला सादर केला परंतु त्यास ब्रिटिश सरकारने मंजुरी दिली नाही.

सोराबजी शापूरजी बेंगाली यांच्या नेतृत्वाखाली इ.स. १८७५ मध्ये कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी कायदा करावा अशी मागणी करण्यात आली. सार्वजनिक सभेनेही आवश्यक ते प्रयत्न केले. याच काळात १८७९-८० मध्ये मंदीची लाट आल्यामुळे कामगारांचे प्रचंड हाल होऊ लागले. फॅक्टरी अँकट विषयी वृत्तपत्राने विचार मांडून जागृती घडवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे सरकारने १८८१ मध्ये पहिला फॅक्टरी अँकट मंजूर केला. गिरणी मालकांच्या दबावामुळे यातील तरतुदी सौम्य व मर्यादित स्वरूपाच्या असल्याने कामगारांमध्ये असंतोष पसरला. त्यातूनच मुंबईमध्ये कामगार चळवळीचा उदय झाला.

कामगार चळवळीचे जनक - नारायण मेघाजी लोखंडे - कामगार चळवळीचे अग्रदूत नारायण लोखंडे यांचा जन्म १८४८ मध्ये ठाणे येथे झाला. त्यांचे मूळ गाव पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुक्यातील कन्हेरसर होते. त्यांनी १८७० पासून सामाजिक कार्याला सुरुवात केली. 'दीनबंधु' वृत्तपत्रातून कामगारांचे प्रश्न, दुःख मांडण्याचा प्रयत्न केला. बॉम्बे मिल ओनर्स असोशिएशन कोणतेही नियम पाळत नसत. त्यामुळे श्री. लोखंडे यांनी कामगारांच्या प्रश्नांसाठी चळवळ हाती घेतली. सरकारने १८८१ मध्ये फॅक्टरी अँकट पास केला. त्यातील तरतुदी संदर्भात श्री. लोखंडे यांनी टिका केली. कामगारांच्या हितासाठी १८८४ मध्ये बॉम्बे मिलहैंडस असोशिएशन ही देशातील पहिली कामगार संघटना स्थापन केली. २३ सप्टेंबर १८८४ रोजी कामगारांची पहिली सभा मुंबईतील परळ येथे घेतली. त्यावेळी चार हजार कामगार हजर होते. फॅक्टरी कमिशनचे अध्यक्ष डब्ल्यू. बी. मूलक यांना

कामगारांच्या मागणीचे निवेदन सादर करण्यात आले. २४ एप्रिल १८९० रोजी महालक्ष्मी रेस कोर्स मैदानावर १० हजार कामगारांची सभा झाली. यावेळी कामगारांनी रविवारच्या सुटीची मागणी केली. १० जून १८९० रोजी गिरणी मालकांनी रविवारच्या सुटीला मान्यता दिली. हा कामगार चळवळीचा मोठा विजय मानला जातो. श्री. नारायण लोखंडे यांनी हिंदू-मुस्लिम दंयाच्यावेळी केलेल्या कार्यामुळे ब्रिटिश सरकारने त्यांना 'रावबहादुर' हा किताब दिला तसेच 'जस्टिस ऑफ पीस' या पदवीने त्यांना सन्मानित करण्यात आले होते. प्लेगच्या आजाराने १८९७ मध्ये श्री. नारायण लोखंडे यांचे निधन झाले.

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीची वाटचाल - राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना २८ डिसेंबर १८८५ रोजी झाली. काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली राजकीय स्वातंत्र्यासाठी चळवळी सुरु झाल्या. त्याचा परिणाम कामगारांवर होऊन कामगार स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाले. कामगार चळवळीचा विचार करताना स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळ अशी विभागणी करता येईल.

१) स्वातंत्र्यपूर्व कामगार चळवळ - बंगालच्या फाळणीचे पडसाद देशभर पसरले. राष्ट्रप्रेमामुळे कामगारांनी संप केला. कामाचे तास कमी करण्याची मागणी केली. याचवेळी पोस्ट खात्यातील कामगारांनी १९०७ मध्ये 'बॉम्बे पोस्टल युनियन' ही संघटना स्थापन केली. १९०९ मध्ये भिवाजी नरे यांनी सीताराम बोले व बॅ. हरिशंद्र तालचेरकर यांच्या मदतीने 'कामगार हितवर्धक सभा' या संघटनेची स्थापना करून कामगारांना शिक्षण, कायदेशीर सल्ला देण्याची सोय केली. याच वेळेस नारायण मल्हार जोशी यांनी गोपाळ देवधर, नरेश अप्पाजी द्रविड यांच्या मदतीने १९०९ मध्ये 'सोशल सर्विस लीग' ची स्थापना केली व त्याद्वारे कामगारांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला.

इ. स. १९१४ मध्ये पहिले महायुद्ध सुरु झाल्याने महागाई वाढली आणि कारखान्यांच्या नफ्याचे प्रमाणही वाढले. परंतु कामगारांच्या पगारात मात्र कसलीच वाढ झाली नाही. त्यामुळे कामगार वर्गात नाराजी पसरली. १९१७ मध्ये रशियन क्रांती घडून आल्याने कामगारांमध्ये नवा आत्मविश्वास निर्माण झाला. त्यामुळे बी. पी. वाडिया यांच्या प्रयत्नातून १९१८ मध्ये 'मद्रास लेबर युनियन', १९२० मध्ये 'मजूर महाजन' या कामगार संघटना उदयास आल्या. १९२० मध्ये अखिल भारतीय कामगार महासभा (AITUC) स्थापने झाली. १ डिसेंबर १९२९ रोजी इंडियन ट्रेड युनियन फेडरेशनची स्थापना झाली. ज्याचे अध्यक्ष व्ही. व्ही. गिरी होते.

एल. एन. हरदास यांनी नागपूरमध्ये 'मध्य प्रांत वन्हाड विडी कामगार संघ'ची १ जानेवारी १९३१ रोजी स्थापना केली. ऑक्टोबर १९३७ मध्ये 'संयुक्त खानदेश मजूर फेडरेशन'ची स्थापना झाली. १९३८ मध्ये 'राष्ट्रीय कामगार संघ'ची स्थापना केली. भूमिहीन, गरीब, मुले, शेतकरी आणि कामगार यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मजूर पक्षाची स्थापना केली. याच दूरम्यान मुंबई विधिमंडळात औद्योगिक कलहाचे विधेयक मांडून कामगारांचा संप बेकायदेशीर ठरवावा अशी तरतूद करण्यात आली. ११ एप्रिल

१९३९ रोजी मुंबई शहरातील ब्रिटिया गिरणीचा ७ महिने संप कामगार डांगे यांच्या नेतृत्वाखाली झाला. मालकांनी मागण्या मान्य केल्यामुळे संप मागे घेण्यात आला.

२) स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळ - स्वातंत्र्योत्तर काळात कामगार चळवळीचे कार्य वाढले. तसेच त्यांचे जाळेही देशभर पसरले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात वेगाने झालेले औद्योगिकीकरण, पंचवार्षिक योजना, सरकारचे कामगारविषयक धोरण आणि कामगार कायद्याची अंमलेबजावणी यामुळे कामगार संघटनांची वाढ झालेली दिसून येते.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई येथे 'इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन कॉर्प्रेस' (इंटक)ची स्थापना झाली. या संघटनेला शह देण्यासाठी समाजवाद्यानी १९४८ मध्ये 'हिंदू मजदूर सभा' स्थापन केली. १४ जानेवारी १९५९ रोजी समितीच्या नेत्याच्या बैठकीत मुंबईतील सर्व गिरणी कामगारांची एक युनियन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. 'मुंबई गिरणी कामगार युनियन' असे नाव ठरवण्यात आले. तसेच कामगार आघाडी (डॉ. दत्ता सामंत), 'महाराष्ट्र लेबर युनियन' (राजन नायर) विविध संघटना अस्तित्वात आल्या.

फॅक्टरी अँकट

मालक व कामगार यांच्या विविध प्रश्नांसंदर्भात विविध कमिशन अथवा आयोगांची नेमणूक करण्यात आली. त्यांनी केलेल्या शिफारशीनुसार मालकांचे व कामगारांचे हित व कल्याण साधण्याच्या हेतूने ब्रिटिश सरकारने फॅक्टरी अँकट लागू केले. त्याची सविस्तर माहिती खालील प्रमाणे आहे.

१) १८८१ चा फॅक्टरी अँकट - मुंबईतील गिरणी मालक संघटनेने सरकारला फॅक्टरी अँकट लागू करण्याची विनंती केली. त्यानुसार अत्यंत सौम्य व मर्यादित स्वरूपाचा १८८१ चा फॅक्टरी अँकट लागू केला. सदील कायदा १०० पेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या गिरणीला लागू पडत असे. ७ ते १२ या व्यवसायातील मुलांना कामगार म्हणून नियुक्त करू नये, ९ तासांपेक्षा जास्त वेळ मुलांना काम देऊ नये, अशा तरतुदी होत्या.

२) १८९१ चा फॅक्टरी अँकट - १८९० च्या बर्लिन परिषदेत स्त्रिया, बालकांच्या प्रश्नांवर चर्चा होऊन भारतीय कापड गिरणी उद्योगात सुधारणा करावी अशी मागणी करण्यात आली. त्यानुसार मेजर लेथब्रीजच्या अध्यक्षतेखाली सरकारने कमिशन नियुक्त केले. त्याच्या अहवालाच्या आधारे १८९१ चा फॅक्टरी अँकट करण्यात आला. तो कायदा १ जानेवारी १८९२ पासून लागू करण्यात आला.

- अ) जेथे ५० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार चार महिन्यांपेक्षा अधिक काळ काम करतात ती जागा म्हणजे फॅक्टरी होय.
- ब) स्त्रियांसाठी कामाचे तास ११ असून दुपारी १ ते १.३० विश्रांती. तसेच त्यांना सकाळी ६ पूर्वी कामावर बोलावू नये व सायंकाळी ६.३० नंतर कामासाठी थांबवू नये.

- क) आठवड्याची सुट्टी रविवारी ठेवावी. तसेच कामगारांना पुरेशा सोयी पुरवाव्यात.
- ड) बालकामगारांना (वय ९ ते १४) कामाचे तास साडेसहापेक्षा जास्त असू नयेत.

३) १९११ चा फॅक्टरी अँकट - स्थित कमिशनच्या अहवालावर आधारित १९११ चा फॅक्टरी अँकट लागू करण्यात आला. त्या द्वारे -

- अ) मुलांच्या कामाचे तास ६ करण्यात आले.
- ब) स्त्रियांच्या कामावर रावपाळीची बंदी घालण्यात आली.
- क) पुरुषांच्या कामाचे १२ तास निर्धारित करण्यात आले.

४) १९३८ चा बालमजुराचा कायदा -

रेल्वे व गोदीमध्ये सामानाची ने-आण करण्यासाठी १५ वर्षांखालील मुलांना या कायद्यान्वये बंदी घालण्यात आली. १९३९ मध्ये आगपेटीच्या व्यवसायात १२ वर्षांखालील मुलांना कामावर घेण्यास बंदी घालण्यात आली.

५) १९४८ चा फॅक्टरी कायदा - भारत सरकारने फॅक्टरी कायद्यांची व्याप्ती अधिक वाढवली. त्यानुसार १९४८ साली फॅक्टरी कायदा संमत केला. त्यातील प्रमुख तरतुदी -

१. १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या कारखान्यांना कायदा लागू करण्यात आला.
२. यांत्रिक शक्ती नसलेल्या कारखान्यांत कामगारांची मर्यादा २० एवढी करण्यात आली.
३. सर्व कारखान्यांत दररोज ८ तास कामाचे असे आठवड्याचे एकूण ४८ तास निश्चित करण्यात आले.
४. १४ वर्षांखालील मुलांना कामावर ठेवण्यात येऊ नये.
५. स्त्रियांना ८ तासांपेक्षा अधिक वेळ काम देऊ नये व संध्याकाळी ७ नंतर कोणत्याही परिस्थितीत कामावर ठेवण्यात येऊ नये.
६. ५०० पेक्षा अधिक कामगारांची संख्या असलेल्या कारखान्यात कामगारांच्या आरोग्याकडे लक्ष देण्यासाठी व त्यांचे कल्याण करण्यासाठी एक कामगार कल्याण अधिकारी नियुक्त करण्यात यावा.

६) १९४८ चा किमान वेतन कायदा - इ. स. १९४८ च्या कायद्यानुसार सरकारने किमान वेतन कायदा १३ असंघटित उद्योगधंद्यात निश्चित केला. त्यामध्ये प्रामुख्याने लोकरुद्योग, तांदूळ व पीठ गिरण्या, तंबाखू व विड्या वळणे, रस्ते बांधकाम, वाहतूक, कातडी कमवणे इ. चा समावेश होता. या कायद्यानुसार केंद्र व घटक सरकारांना कामाचे वेतन ठरवण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. पाच वर्षांनी या कायद्यात दुरुस्ती करण्याची तरतूद होती.

औद्योगिक प्रगतीमुळे महाराष्ट्रात विविध क्षेत्रांतील कामगारांनी स्वतःच्या स्वतंत्र संघटना स्थापन केल्या. १९८२ मध्ये कापड गिरणी

कामगारांचा संप दीर्घकाळ चालला. सरकारने त्यावर मात करण्यासाठी १३ गिरण्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले. त्यांच्या आधुनिकीकरणावर १४० कोटी रुपये खर्च मान्य करण्यात आला. १९८५ पासून नवे वस्त्रोदयोग धोरण लागू करण्यात आले. कृत्रिम धाग्यावर भर, आधुनिकीकरण, स्वयंचलित करणावर भर देण्यात आला. त्यामुळे परंपरागत सुती उदयोगाला चपराक बसली. संगणकीकरण, स्वयंचलित यंत्रणा या आधुनिक स्वरूपामुळे खाजगी क्षेत्रातील नोकरभरती बंद होऊन बेकारीचे प्रमाण वाढले.

ब) दलित चळवळ

महाराष्ट्रातील समाज व्यवस्थेचा विचार करताना जाती, वतन, सामाजिक चालीरीती या तीन मूळभूत घटकांचा विचार करावा लागतो. बलुतेदार, अलुतेदार हे ग्रामीण समाजाचे अंग समजले जाई. जात ही श्रमविभागणीची व व्यवसायाधिष्ठित स्तरीकरणाची व्यवस्था होती. तिचा उदय उत्तर वैदिक काळातील वर्णव्यवस्थेतून झाल्याचे मानले जाते. वर्णव्यवस्था ही गुणावर आधारित होती. जाती व्यवस्थेमध्ये जन्म हा आधार मानला गेला. जातीच्या उतरंडीमध्ये प्रत्येक जात आपल्यापेक्षा खालच्या जातीला दुष्यम मानत असे. यामध्ये अस्पृश्य म्हणून गणल्या गेलेल्यांची जातीजमातीची स्थिती दयनीय होती. केवळ उच्च जाती-जमातीची सेवा करणे एवढेच त्यांचे काम होते. अस्पृश्योद्धाराचे कार्य समाजातील सर्वच घटकांनी केले.

समाजातील प्रत्येक घटकाला समान न्याय मिळाला पाहिजे ही संकल्पना इंग्रजांनी प्रथम आणली. ब्रिटिश सैन्यात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळाल्याने त्यांच्यातील सामाजिक अस्मिता जागी झाली. ते अनिष्ट प्रथेविरुद्ध प्रतिकार करू लागले. इंग्रजांच्या काळात शिक्षण, नोकरीची संधी मिळाली. त्यांना अस्पृश्यता व गुलामगिरीची जाणीच होऊ लागली. त्यातूनच संघर्षाची बिजे पेरली. महाराष्ट्रात दलित चळवळ मोठ्या प्रमाणात विकसित झाली. दलित चळवळीचा तीन टप्प्यांत अभ्यास करणे क्रमप्राप्त आहे. डॉ. आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ, डॉ. आंबेडकरांची दलित चळवळ, डॉ. आंबेडकरानंतरची दलित चळवळ हे ते तीन टप्पे.

डॉ. आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ

ब्रिटिश राजवटीत समाज व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याचे प्रयत्न अनेकांनी केले. यामध्ये लोकहितवादी यांनी गुणकर्माधिष्ठित समाज व्यवस्थेचा पुरस्कार केला. दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी मानवधर्म व परमहंस संस्थेच्या माध्यमातून जातिभेदाला विरोध केला. न्या. रानडे, आगरकर, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, सर रामकृष्ण भांडारकर, बाबा पद्मनजी इत्यादींनी समाज व्यवस्थेत बदल करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले, वि. रा. शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, महाराजा सयाजीराव गायकवाड, गोपाळ बाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन बंदसोडे यांनी कृतिशीलतेवर भर देऊन सुधारण्याचे कार्य हाती घेतले. त्यातून दलित चळवळीचा उदय घडून आला.

१) महात्मा फुले यांचे अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य

जाती व्यवस्थेतून निर्माण झालेला अस्पृश्यतेचा प्रश्न सोडवण्यासाठी संपूर्ण समाज रचनेची पुनर्मांडणी करणे हा विचार सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी मांडला. स्त्री व शूद्रातिशुद्र यांच्या मुक्तीसाठी लढा देणे हे त्यांनी आपल्या कार्याचे स्वरूप ठरवले. इ. स. १८५१ मध्ये पुण्यात अस्पृश्यांसाठी पहिली शाळा सुरु केली. १८६८ मध्ये स्वतःच्या घरातील पिण्याच्या पाण्याच्या हौद अस्पृश्यांना खुला करून परंपरागत रूढीना धक्का दिला. सुधारणावादी विचारांचा प्रसार करण्यासाठी कृष्णराव भालेकर यांच्या मदतीने पुण्यातून 'दीनबंधू' हे वृत्तपत्र १८७७ मध्ये सुरु केले. त्यातून सामाजिक रूढी, परंपरावर टीका आणि अस्पृश्यांच्या परिवर्तनाचे विचार मांडून लोकजागृतीचे कार्य करण्यात आले. महात्मा फुले यांनी आपल्या मित्रांच्या सहकाऱ्याने अस्पृश्य लोकांस विद्या शिकवण्याकरिता 'मंडळ' नावाची संस्था स्थापन केली.

२) गोपाळ बाबा वलंगकर

दलित समाजातील अनेक युवकांना त्यांनी प्रभावित केले. महात्मा जोतीबा फुले यांच्या विचारांचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव होता. त्यांनी १८९३ मध्ये दापोली येथे 'अणार्य दोष परिहार समाज' स्थापन केला. त्यांनी 'विटाळ विध्वंसन' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. दलितांमधील पहिले वृत्तपत्र वार्ताहर म्हणून ते ओळखले जातात.

३) शिवराम जानबा कांबळे

वलंगकर यांच्या विचार व कार्यामुळे अस्पृश्य वर्गात जागृती होऊ लागली. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव अनेक तरुणांवर पडला. त्यापैकी शिवराम कांबळे प्रमुख असून ते पुण्याचे रहिवासी होते. त्यांच्यावर वलंगकरांप्रमाणेच महात्मा फुले, बाबा पद्मनजी, आगरकर, लोकहितवादी यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यांनी 'मराठा', 'दीनबंधू' या वृत्तपत्रांत पहिला लेख १९०२ मध्ये प्रसिद्ध केला. अस्पृश्य लोकांना लष्कर व पोलिस खाल्यात नोकन्या मिळाव्यात व त्यांच्या मुलांचे शिक्षण सरकारने करावे यासाठी शाळा व वाचनालय सुरु करण्याच्या उद्देशाने पुण्यामध्ये १९०४ साली 'श्री शंकर प्रासादिक सोमवंशीय हितचिंतक मित्र समाज' या संस्थेची स्थापना केली.

४) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज

करवीर नगरीच्या छत्रपती शाहू महाराजांना 'राजर्षी' हा मानाचा किताब बहाल करण्यात आला. यापूर्वी हा किताब भारतीय इतिहासात फक्त 'विश्वामित्र' व 'जनक' यांनाच दिला गेला आहे. यशवंतराव उर्फ छत्रपती शाहू महाराज हे जयसिंगराव उर्फ आबासाहेब घाटगे यांचे सुपुत्र होते. त्यांचा जन्म कागल जहांगिरीमध्ये २६ जून १८७४ रोजी झाला. शिवाजी ४ था यांच्या मृत्युनंतर आनंदीबाई यांनी शाहू महाराजांना उर्फ यशवंतराव यांना दत्तक घेतले. त्यानंतर १८९४ मध्ये एका भव्य समारंभात त्यांचा राज्याभिषेक करण्यात आला. त्यावेळेस राज्याची परिस्थिती त्यांना अनुकूल नव्हती. त्यावर त्यांनी मात करून अनेक प्रजाहितदक्ष कामे केली.

त्यांना हे चांगले ठाऊक होते, की त्यांच्यावर सोपविष्णात आलेली जबाबदारी हा काटेरी मुकुट होता. जनतेच्या कल्याणासाठी, मानवतेच्या उद्धारासाठी त्यांना काम करायचे होते. राजेपण हे कामासाठी असते, विलासासाठी नव्हे. मानवता व अस्पृश्यता ह्या दोन चाकांवर त्यांचा समाजसुधारणेचा रथ धावत होता. जाती-जमातीचे हे भूत मातीत गाडल्याशिवाय हिंदुस्थानला भोठेपण प्राप्त होणार नाही हे त्यांना माहीत होते. ख्यतेचे कल्याण हे त्यांचे अंतिम ध्येय होते. जीवनभर त्यांनी बहुजनांच्या कल्याणासाठी परिश्रम घेतले. दीन-दुबळ्या जनतेच्या डोळ्यांतील अश्रू पुसणे हेच त्यांचे अंतिम ध्येय होते.

(राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज)

जीवनकार्य

- अ) समाजकल्याणासाठी विविध योजना - दुष्काळावर मात करण्यासाठी त्यांनी विविध योजना आखून त्यांची अंमलबजावणी केली. लोकांसाठी रोजगार, रोजंदारीची कामे, पिण्याच्या पाण्याची सोय, तळे, रस्ते, धरणे इत्यादी कामे केली. अपंग, विकलांग; अनाथ, गरीब, निराधार वृद्ध यांच्यासाठी वसतिगृहे, बोर्डिंग हाऊस सुरु करण्यात आले. कामावर गेलेल्या जनतेच्या मुलांच्या काळजीसाठी पाळणाघरे सुरु करण्यात आली. गाई-गुरांसाठी चारापाण्याच्या लष्करी छावण्या सुरु करण्यात आल्या.
- ब) अस्पृश्यता निर्मूलन - अस्पृश्यता हा समाजाला लागलेला मोठा कलंक आहे असे ते मानत. त्यामुळे अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झालेच पाहिजे असे ते नेहमी सांगत. त्यासाठी त्यांनी कायदा केला. सरकारी कार्यालये, शाळा, सार्वजनिक स्थळे, इत्यादी ठिकाणी त्यांनी अस्पृश्यतेवर बंदी आणली. 'महारवतन' पद्धतीवर बंदी घातली. अस्पृश्यांना सरकारी कार्यालयांमध्ये नोकन्या देण्यात आल्या. त्यांनी कोल्हापूर नगर परिषदेच्या चेअरमनपदी मागासवर्गीय मनुष्याची निवड केली, ही बाब अत्यंत क्रांतिकारक होती.

त्यांच्या जन्मदिनी त्यांनी राखीव जागांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यासाठी कायदा केला. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक क्षेत्रासाठी लागू केला. हे त्यांचे युगप्रवर्तक

काम होते. नव्या युगाची ही सुरुवात होती.

क) शिक्षण - महात्मा जोतीबा फुले यांचे शैक्षणिक काम शाहू महाराजांनी पुढे चालू ठेवले. म. फुले यांच्या शैक्षणिक कामाचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. त्यांच्या राज्यात त्यांनी मोफत व सक्तीचे शिक्षण सुरु केले. त्यासाठी कायदा केला. अतिदुर्गम भागात, खेड्यापाड्यांत शाळा सुरु केल्या. त्यांच्या शाळा, वाड्यांत, धर्मशाळेत, झाडाखाली, चावडीत व पारावर भरत असत. त्यांच्या संस्थानात ते जवळजवळ एक लाख रुपये दरवर्षी शिक्षणासाठी खर्च करत. सर्व जाती-धर्मांच्या मुलांसाठी त्यांनी वसतिगृहे सुरु केली. अशा प्रकारचे काम हाती घेतलेले कोल्हापूर हे देशातील पहिले संस्थान होते.

ते मोठे समाजसुधारक होते. क्रांतिकारक होते. त्यांच्या ह्या क्रांतिकारक कामाने मानवाच्या जीवनातील सर्व क्षेत्रे व्यापली आहेत. महाराष्ट्राच्या पुरोगामीत्वाची प्रतिभा त्यांच्या थोर कामामुळे उभी राहिली. त्यांच्या ह्या कामगिरी व व्यक्तिमत्त्वामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारावून गेले. डॉ. बाबासाहेबांच्या अफाट बुद्धिमत्तेवर त्यांचा विश्वास होता. डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखालीच मागासवर्गीयांचा उद्धार होईल, ही त्यांची श्रद्धा होती. त्यांनी स्त्रियांच्या उद्धारासाठी देखील खूप काम केले. येणाऱ्या अनेक पिढ्यांसाठी त्यांचे कार्य स्फूर्तिदायी ठरणारे व अलौकिक आहे.

५) महाराजा सयाजीराव गायकवाड

बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड महाराज हे परिवर्तनवादी विचारांचे कटूट पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या विचार व कृतीमुळे अनेक अस्पृश्य लोक बडोदा, अहमदाबाद येथे उदरनिर्वाहासाठी गेले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिष्यवृत्ती देऊन इंग्लंड, अमेरिकेला शिक्षणासाठी फाठवले आणि संस्थानात उच्च पदावर त्यांची नेमणूकही केली. 'अस्पृश्यता निवारक परिषद' या नावाने अस्पृश्यतेची पहिली परिषद मंबई येथे २३ मार्च १९१८ रोजी भरवली होती. त्याचे अध्यक्ष सयाजीराव गायकवाड होते. सयाजीराव महाराजांनी परिवर्तनवादी चळवळीला सातत्याने प्रोत्साहन देण्याचे महान कार्य केले.

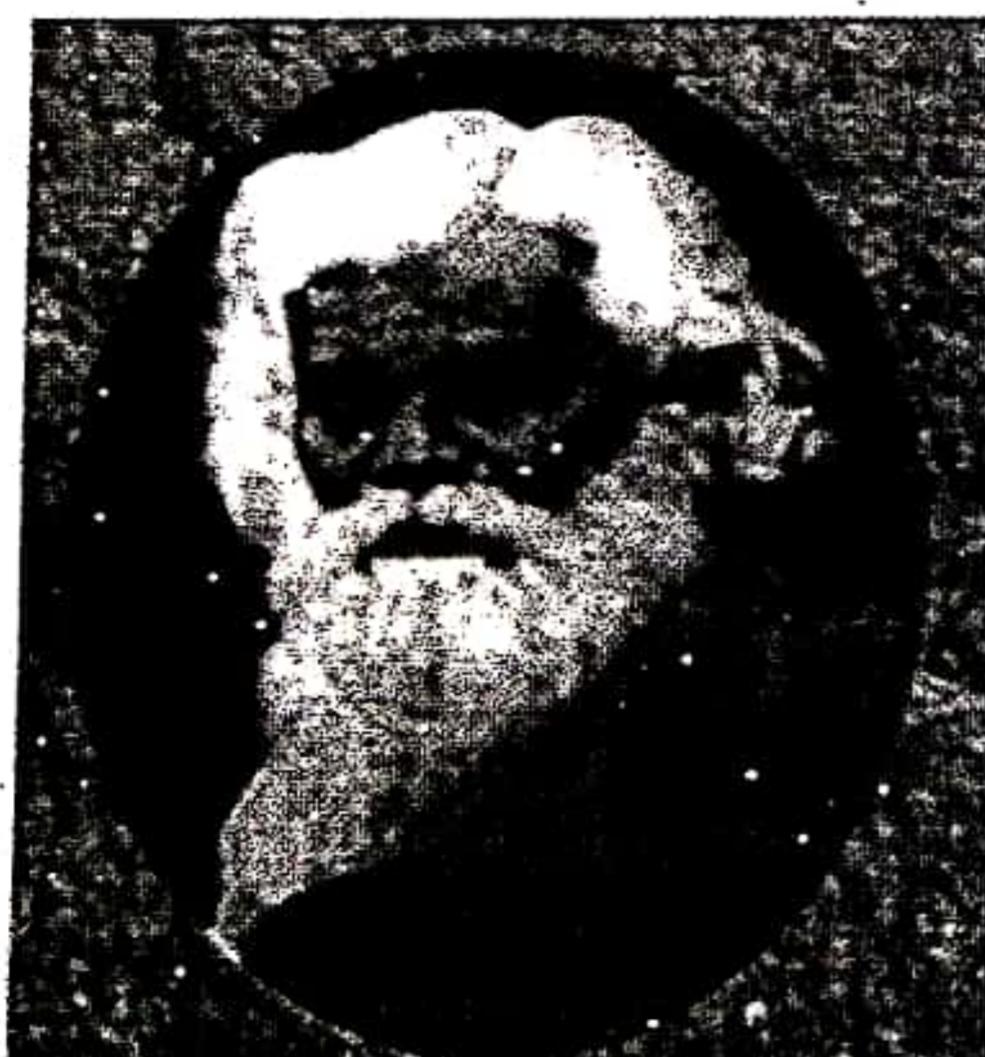
(सयाजीराव गायकवाड)

सयाजीराव गायकवाड यांनी राज्याची स्थिती सुधारण्यासाठी अनेक उपाययोजना करून कल्याणकारी योजना अंमलात आणल्या. न्यायव्यवस्थेत सुधारणा केल्या. सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची योजना राज्यभर सुरु केली. प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करणारे बडोदा हे भारतातील पहिले संस्थान होय. औद्योगिक कला-शिक्षणासाठी कलाभुवन ही संस्था स्थापन केली. 'श्री सयाजी साहित्यमाला' व 'श्री सयाजी बाल ज्ञानमाला' सुरु करून यातुन उत्तम ग्रंथांची भाषांतरे प्रसिद्ध केली. गावोगाव वाचनालये सुरु केली.

सामाजिक क्षेत्रातील त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. पडापद्धती बंदी, बालविवाह बंदी, मिश्रविवाह, स्त्रियांचा वारसा, कन्याविक्रिय बंदी, अस्पृश्यता निवारण, विधवा विवाह इत्यादी सुधारणा केल्या. घटस्फोटाचा कायदा करून त्याची अंमलबजावणी केली.

६) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म २३ एप्रिल १८७३ रोजी कर्नाटकातील जर्मार्खिंडी येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव रामजी व आईचे नाव यमुनाबाई होते. 'प्रार्थना समाजा'चे प्रचारक व अस्पृश्य वर्गाची सुधारणा व्हावी यासाठी अनेक प्रयत्न करणारे महर्षी वि. रा. शिंदे होते. १२ ऑक्टोबर १९०६ रोजी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी, ऑफ इंडिया' या संस्थेची स्थापना मुंबई येथे केली. त्याच दिवशी एलिफ्स्टन रोड येथे पहिली शाळा सुरु केली. तसेच ठाणे, मालवण, अमरावती, अकोला इ. ठिकाणी शाळा व वसतिगृहे सुरु केली. १९१२ मध्ये पुण्यात फर्गुसन कॉलेज येथे अस्पृश्य व ब्राह्मण यांच्या एकत्र सहजोजनाचा कायर्क्रम घेतला. १९१७ मध्ये मुंबई येथे नारायण चंदावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जाहीर सभा घेऊन डॉ. आंबेडकर यांना मानपत्र द्यावे अशी माणणी केली. राजकीय, सामाजिक क्षेत्रात व अस्पृश्यांच्या प्रश्नांसंदर्भात जागृती करण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले.

(महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे)

अशा प्रकारे महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी विसाब्या शतकाच्या पूर्वार्धात, मोठ्या निष्ठेने व निःस्पृहपणे अस्पृश्यता निवारण्यासाठी व त्यांच्या सर्वांगीण उद्धार व विकासासाठी अभूतपूर्व कार्य केले. अस्पृश्यांच्या उद्धाराबरोबरच शेतकरी, शेतमजूर यांच्यावरील अन्यायाला वाचा फोडली. स्त्रियांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळावे यासाठी स्त्रियांमध्ये प्रबोधन घडवून त्यांच्यात जागृती निर्माण केली. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी समाज सुधारणेबरोबरच भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतसुदधा हिरिरीने भाग घेतला, त्यामुळे त्यांना तुरुंगवास सुदधा भोगावा लागला. भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था ही भारताच्या विकासाच्या व सर्वांगीण प्रगतीतील मोठा अडथळा आहे, हे ओळखून त्यांनी आयुष्यभर जातिव्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य बहुआयामी होते. २ जानेवारी १९४४ रोजी पुणे येथे त्यांचे निधन झाले.

७) किसन फागूजी बंदसोडे (बनसोडे) - किसन बंदसोडे यांचा जन्म नागपूर जिल्ह्यात झाला. अस्पृश्यांची शैक्षणिक, आर्थिक प्रगती व्हावी यासाठी त्यांनी 'सन्मानबोधक निराश्रितसमाज' स्थापन केला. आंबेडकरपूर्व दलित चळवळीतील किसन फागूजी बंदसोडे हे प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व होते. नोकरीची संधी उपलब्ध असतानाही आपल्या कार्यातून त्यांनी दलितांच्या वेदना मांडल्या. सहकाऱ्यांच्या मदतीने 'चोखामेळा सुधारणा मंडळ' व वाचनालय स्थापन केले. अस्पृश्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. सामाजिक व धार्मिक जागृतीबरोबरच शैक्षणिक विकासाचे कार्य त्यांनी केले. बंदसोडेप्रमाणेच गणेश अकाजी गवई, कालिचरन नंदा गवळी यांचेही आंबेडकरपूर्व चळवळीतील कार्य उल्लेखनीय आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दलित चळवळ

महात्मा फुले यांच्यानंतर समता प्रस्थापित करणारी चळवळ ही जनआंदोलन म्हणून पुढे आली. या चळवळीचे नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. त्यांनी सुरु केलेली चळवळ म्हणजे जात, वर्ग व वर्ण यांचा शेवट करणारी होय. दलितांना माणूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून देणारी, एक न्यायपूर्ण चळवळ म्हणून या चळवळीचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा परिचय - भारतीय घटनेचे शिल्पकार, थोर विचारवंत आणि अस्पृश्योदृधाराचे कार्य करणारे महान नेते म्हणजे भारतरत्न डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर होय. त्यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी महू (मध्य प्रदेश) येथे झाला. त्यांची आई भीमाबाई आणि वडील सुभेदार रामजी होत. ते लष्कराच्या सेवेत होते. डॉ. आंबेडकर १९०७ मध्ये मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले. 'प्राचीन भारतातील व्यापार' या विषयात प्रबंध लिहून एम. ए. ही पदवी त्यांनी प्राप्त केली. 'भारताच्या राष्ट्रीय नफ्याचा काटा : एक ऐतिहासिक पृथक्करणात्मक परिशिलन' या प्रबंधाबद्दल कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना पीएच. डी. पदवी बहाल केली. 'रूप्याचा प्रश्न' या विषयावर

लंडन विद्यापीठाने डॉ. एस्सी. ही अर्थशास्त्रातील पदवी त्यांना प्रदान केली. डॉ. आंबेडकर १९२३ मध्ये बॉरिस्टरची परीक्षा पास झाले. त्याच्या कार्यामुळे त्यांना 'बाबासाहेब' या नावाने संपूर्ण भारतीय जनता ओळखते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य - इ. स. १९२० पासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचा प्रारंभ होतो. डॉ. आंबेडकरांनी दलित आणि उपेक्षितांना राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. सामाजिक, आर्थिक समतेची जोड मिळाल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला भक्षमपणा येणार नाही, अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. त्यांनी समाजात जागृती घडवून आणणे, समाजाला संघटित करणे, अस्पृश्यांच्या हक्कांना मान्यता मिळवण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे, अन्याय अत्याचाराविरुद्ध संघर्ष करणे, दलित, पददलित व उपेक्षितांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे इत्यादी कार्यक्रमांवर भर दिला. दलितांच्या व समग्र उपेक्षितांसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक भारतीय इतिहासात केलेले कार्य अनेक दृष्टीने संस्मरणीय मानले जाते.

माणगावची परिषद - डॉ. आंबेडकर व छत्रपती शाहू महाराज यांच्या प्रवत्ताने अस्पृश्यता निवारण परिषदा आयोजित केल्या होत्या. २० व २१ मार्च १९२० रोजी काणगल ज़हायितील माणगाव येथे आप्पासाहेब पाटील यांच्या मदतीने परिषद भरवली होती. त्याचे अध्यक्ष डॉ. आंबेडकर होते. यावेळी शाहू महाराजांनी अस्पृश्य चळवळीचे नेतृत्व बाबासाहेबांनी करावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली. या परिषदेत अनेक ठराव पास करण्यात आले.

बहिष्कृत हितकारिणी सभा - १९२०-२३ या काळात 'मूकनायक' या पाक्षिकाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना जाणून घेण्यासाठी व संघटित करण्यासाठी संस्थेची गरज निर्माण झाली. तसेच त्यांच्या सामाजिक, राजकीय अडचणी सरकारपुढे सादर करण्यासाठी मध्यवर्ती मंडळ असावे यासाठी ९ मार्च १९२४ रोजी समाजसेवकांची बैठक दामोदर ठाकरसी सभागृह, परळ, मुंबई येथे बोलावली. या सभेतील ठारावानुसार २० जुलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन झाली. कार्यकारी मंडळाचे डॉ. आंबेडकर अध्यक्ष व सेक्रेटरी सीताराम शिवतरकर होते. या संस्थेची उद्दिष्टे समाजात जागृती निर्माण करणे, मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे, शिक्षण देणे, आर्थिक स्थिती सुधारणे इ. होती. या सभेचे ब्रीदवाक्य 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असे होते.

सत्याग्रह - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली दलितांच्या न्याय हक्कासाठी सत्याग्रह करण्यात आले.

महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह - मुंबई कायदेमंडळात सिताराम बोले यांनी ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना मुक्त संचार असावा या अर्थाचा कायदेवजा ठाव माडला; तो मंजूर झाला. सरकारने ११ सप्टेंबर १९२७ रोजी आदेश काढला;

परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. अस्पृश्यांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी १९ व २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे सभेचे अधिवेशन घेतले. यावेळी चवदार तळ्यावर सर्व प्रतिनिधींनी जाऊन पाणी पिण्याचे ठरवले. डॉ. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली महाडच्या चवदार तळ्यावर जाऊन पाणी प्राशन केले. महाड चवदार तळे सत्याग्रहाकडे समतेच्या लढ्यातील एक क्रांतिकारी घटना म्हणून पाहिले जाते.

'मनुस्मृती' ग्रंथाचे दहन - महाड येथे २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी सत्याग्रह परिषद आयोजित केली. या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष दिपू संभाजी गायकवाड हे होते. तसेच या परिषदेच्या आयोजनात अनंतराव चित्रे, गंगाधर निळकंठ सहस्रबुद्धे आणि सुरभा नाना टिपणीस इत्यार्दीचा सहभाग होता. हिंदू समाजाचा धर्मग्रंथ 'मनुस्मृती'चे दहन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या ग्रंथामुळे जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, जातिबंधने बळकट झालेली होती. त्यामुळे २५ डिसेंबर १९२७ रोजी 'मनुस्मृती' ग्रंथाचे दहन करण्यात आले. ही घटना अस्पृश्य वर्गाचे मनोबल वाढवणारी ठरली.

काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह - अस्पृश्य हे हिंदू धर्माचे असूनही त्यांना काळाराम मंदिरात प्रवेश नव्हता म्हणून मंदिर प्रवेश सुरु करण्याचा निर्णय घेतला. ३ मार्च १९३० रोजी बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली ८ ते १० हजार नागरिक नाशिक शहरात जमा झाले. काळाराम मंदिराचे प्रवेशद्वावर बंद करण्यात आले. १९३४ पर्यंत हा सत्याग्रह सुरु होता. या चळवळीत स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. अखेर १९३४ मध्ये डॉ. आंबेडकर यांच्या आदेशावरून सत्याग्रह मागे घेण्यात आला. काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह इतिहास प्रसिद्ध आहे.

शैक्षणिक कार्य - शिक्षणाच्या प्रसाराची गरज लक्षात घेऊन सरकारी अनुदान किंवा दीन-दुबळ्या दलीत समाजाकडून मदतीची अपेक्षा नसताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शैक्षणिक संस्था चालू करण्याचे ठरवले. जून १९२८ च्या सुरुवातीला त्यांनी दोन वसतिगृहे सुरु केली आणि काही कालावधीत 'डिप्रेस्ड क्लासेस' एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. इ. स. १९४५ मध्ये मुंबईला 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना केली. या संस्थेमार्फत मुंबईत 'सिद्धार्थ कॉलेज' सुरु केले. याच संस्थेचे इ. स. १९५० मध्ये 'मिलिंद कॉलेज' औरंगाबादला सुरु करण्यात आले. औरंगाबादमधील नागसेन वनाच्या परिसरामध्ये लावलेल्या रोपट्याचा वटवृक्ष झाला आहे. नागसेन वनाच्या परीसरामध्ये विविध शाखांची महाविद्यालये, उच्च माध्यमिक विद्यालये, महाविद्यालयीन मुला-मुलींसाठी वसतिगृहे सुरु करण्यात आली आहेत. त्यांच्या या कार्यामुळे आज या परीसरातून लाखो दलित मुले-मुली शिक्षण घेऊन बाहेर पडत आहेत.

शिक्षणाच्या प्रसारासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी आणखी एक उपक्रम हाती घेतला. त्यांनी गरीब, होतकरू विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशी पाठवण्याचे ठरवले. इ. स. १९४५ साली वीस, विक्यार्थीची पहिली तुकडी उच्च शिक्षणासाठी त्यांनी अमेरीका व इंग्लंडला पाठवली. या सर्व शैक्षणिक संस्थांच्या स्थापनेबरोबर दलित

समाजाला इतर समाजाच्या बरोबरीला आणण्यासाठी राज्यघटनेतील कलम ४६ प्रमाणे शैक्षणिक सवलतीची तरतूद केली. घटनेतील कलम २९ प्रमाणे सरकारी मदत घेणाऱ्या शैक्षणिक संस्थेत अस्पृश्यांना मुक्त प्रवेश असेल, असे ठरवण्यात आले. डॉ. बाबासाहेबांच्या या प्रयत्नांची फळे आज सर्वत्र दिसत आहेत.

राजकीय चळवळ – सामाजिक चळवळ ही राजकीय आश्रया-शिवाय यशस्वी होऊ शकत नाही. समाजाचा विकासही राजकीय सत्तेशिवाय होत नाही म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांनी दलित समाजाला ‘राजकीय सत्तेच्या मोक्याच्या आणि महत्त्वाच्या जागा काबिज करा तसेच शासनकर्तीं जमात बना,’ असा संदेश दिला.

१) **साऊथबरो कमिटी** – राजकीय हक्क देण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने लॉर्ड साऊथबरोच्या अध्यक्षतेखाली ‘मतदान कमिटी’ भारतात १९१९ मध्ये पाठवली. अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांची मागणी करण्यासाठी वि. रा. शिंदे व डॉ. आंबेडकर यांची सरकारने निवड केली. राजकीय हक्कांच्या चळवळीची मुहूर्तमेढही रोवली गेली. यावेळी डॉ. बाबासाहेबांनी मतदानाचा हक्क, उमेदवारीचा हक्क, अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ इ. मागण्या केल्या.

२) **अस्पृश्यांच्या हक्काचा जाहीरनामा** – हिंदुस्थानला राजकीय हक्क देण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने १९२७ मध्ये सर जॉन सायमन याच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिटी नियुक्त केली. कांग्रेसने या कमिशनला विरोध केला. डॉ. आंबेडकर यांनी एक अस्पृश्यांच्या हक्कांसंबंधी तर दुसरा मुंबई प्रांतात कोणते राजकीय हक्क असावेत असे दोन खलिते समितीला पाढवले. सायमन कमिशनने अस्पृश्यांना राजकीय हक्क द्यावेत अशी शिफारस केली. परंतु त्यातील तरतुदीला डॉ. आंबेडकर यांनी विरोध केला. १९ मार्च १९२८ रोजी मुंबई कायदेमंडळात ‘महार वतन बिल’ मांडले. महाराजी गुलामगिरीतून मुक्तता करण्यासाठी हे बिल मांडण्यात आले. हे वतन खालसा करून त्यांच्या इच्छेप्रमाणे काम व वेतन ठरवण्याचा अधिकार द्यावा अशी मागणी करण्यात आली.

३) **गोलमेज परिषद व पुणे करार** – सायमन कमिशनच्या शिफारशी भारत व इंग्लंडमधील राजकीय पुढाऱ्यांनी नाकारल्या. त्यावर विचार करण्यासाठी राऊंड टेबल कॉन्फरन्स (गोलमेज परिषद) लंडन येथे घेण्यात आली. १० नोव्हेंबर १९३० ला पहिली, ७ सप्टेंबर १९३१ रोजी दुसरी, १७ नोव्हेंबर १९३२ रोजी तिसरी परिषद लंडन येथे भरवण्यात आली. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली तर महात्मा गांधीजींनी विरोध केला. या परिषदेच्या आधारे पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनॉल्ड यांनी १९३२ मध्ये ‘जातीय निवाडा’ जाहीर करून अल्पसंख्याकांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्याची घोषणा केली. महात्मा गांधीजींनी ही त्यास विरोध करून २० सप्टेंबर १९३२ पासून येवडा कारागहात आमरण उपोषण सुरु केले. डॉ. आंबेडकर व महात्मा गांधी यांच्यात २५ सप्टेंबर १९३२ रोजी पुणे येथे इतिहास प्रसिद्ध करार झाला. तो ‘पुणे कऱ्या’ जावाने ओळखला जातो.

(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर)

पुणे करारानुसार अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघाएवजी संयुक्त मतदारसंघ व १८% राखीव जागा ठेवण्याचा निर्णय झाला. ह्यातून राजकीय फायदे मिळाले. भावी काळात समतेचा विचार मांडणारे एक पक्षीय संघटन असावे यातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकीय पक्षाची स्थापना केली.

४) **राजकीय पक्षांची स्थापना** – १९३५ च्या कायद्यानुसार प्रांतिक विधान मंडळाच्या निवडणुका होणार होत्या. दलितांच्या हक्कांचा लढा राजकीय पातळीवर लढवण्यासाठी राजकीय पक्षाची गरज निर्माण झाली. १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी स्वतंत्र मजूर पक्ष स्थापन केला. १९३७ च्या निवडणुकीत मजूर पक्षाने ३३ जागा जिंकल्या. १९३५ मध्ये येवला (नाशिक) येथील जाहीर सभेत त्यांनी ‘मी हिंदू म्हणून जन्मलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही’ अशी घोषणा केली. १८ जुलै १९४२ रोजी डॉ. आंबेडकर यांनी ‘शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशन’ या नव्या पक्षाची स्थापना केली. सर्व जाती-धर्मातील लोकांना सामावून घेण्यासाठी एखादा नवा पक्ष असावा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटल होते. दुर्दैवाने त्यांचे अकाली महापरिनिवारण झाले. त्यांचे नवा पक्ष स्थापण्याचे कार्य त्यांच्या अनुयायांनी १९५७ मध्ये ‘रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया’ पक्षाची स्थापना करून पूर्णत्वात नेण्याचा प्रयत्न केला.

५) **डॉ. आंबेडकर व भारतीय राज्यघटना** – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बंगाल विधिमंडळातून घटना समितीवर निवडून आले. घटना मसुदा समितीचे अध्यक्षपद त्यांना दिले गेले. घटनेचा मसुदा तयार करण्याचे कार्य डॉ. आंबेडकर यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक केले. म्हणून ‘भारतीय घटनेचे शिल्पकार’ अशा शब्दात त्यांचा गौरव केला जातो. डॉ. आंबेडकर यांनी भारताता लोकशाही प्रधान, स्वातंत्र्य, समता व बंधूता या तत्त्वावर आधारलेली राज्यघटना बहाल केली. भारतीय राज्यघटनेत अस्पृश्यांसाठी पुरोगामी कायदे, योजना, आरक्षण,

सवलती यांसारख्या तरतुदी केल्या. विविध क्षेत्रातील त्यांच्या मौलिक कार्यामुळे भारतसरकाकडून 'भारतरत्न' या सर्वोच्च नागरी पुरस्काराने त्यांना गैरविष्ण्यात आले.

डॉ. आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या लाखो अनुयायासह नागपूर येथे बौद्ध धर्माची दीक्षा पेतली. डॉ. आंबेडकर दलितांचे कैवारी आणि मुकितदाता म्हणून ओळखले जातात. **६ डिसेंबर १९५६ रोजी** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले.

डॉ. आंबेडकरांनंतरची दलित चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनंतर दलित चळवळीच्या दुसऱ्या टप्प्यात अनेक कार्यकर्त्यांनी योगदान दिले. त्यात दादासाहेब गायकवाड, जी. टी. मेशाम, सी. एन. शिवराज, बी. सी. कांबळे, आर. एस. गवई, बलवंतराव वराळे, बी. जी. खोब्रागडे, हरीहर सोनुले इत्यादींचा समावेश होता. डॉ. आंबेडकरांनी आर्थिक व राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न सोडवण्यासाठी नागपूर येथे व्यापक तत्त्वज्ञानावर आधारित नव्या रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना करणार अशी घोषणा केली होती. त्याप्रमाणे त्यांच्या अनुयायांनी **३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी 'शेड्यूल कास्ट फेडरेशन'** बरखास्त करून एन. शिवराज यांच्या अध्यक्षतेखाली 'अखिल भारतीय रिपब्लिकन पक्ष' स्थापन केला. रिपब्लिकन पक्षाच्या वतीने दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वाखाली भूमिहीनांचा सत्याग्रह घडवून आणला. त्यामुळे असंख्य दलित व भूमिहीनांना सरकारी पडीक जमिनी मिळाल्या. एका अर्थने दलित, आदिवासी व शोषित माणसाला आर्थिक व सामाजिक न्याय मिळाला.

पुढील काळात दलित चळवळीचे नेतृत्व, भावी कार्यक्रम, इतर पक्षांशी करावयाचे सहकार्य इत्यादी मुदद्यांवरून रिपब्लिकन पक्षात फूट पडली. त्यामुळे निराश झालेल्या दलित सुशिक्षित तरुणांनी साहित्य निर्मिती करून सांस्कृतिक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यातूनच 'दलित साहित्याची चळवळी' उदयास आली.

दलित साहित्य चळवळ - अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबूराव बागूल यांच्यापासून दलित साहित्यांमध्ये आधुनिक प्रवाह निर्माण झाला. त्यांच्या कथांमधून पददलितांचे दुःख व दैन्य वस्तुनिष्ठपणे मांडले गेले. डॉ. आंबेडकरांच्या नंतर दुसऱ्या पिढीतील लेखकांच्या लिखाणात बंडखोरी व विद्रोह दिसून येतो. बाबूराव बागूल लिखित 'जेव्हा मी जात चोरती होती' या विद्रोही कथासंग्रहाने बंडखोरीचा प्रथमतः पुरस्कार केला होता. तसेच केशव मेशाम यांच्या कादंबन्यांमधून अस्पृश्यांना गावकुसाबाहेर कसे फेकले जाते ते लक्षात येते. यां सोबत प्रकाश आंबेडकर, राजा ढाले, जोगेंद्र कवाडे, नामदेव ढसाळ, यशवंत मनोहर, गंगाधर पानतावणे, दया पवार, वामन निंबाळकर, प्र. इ. सोनकांबळे, योगीराज वाघमारे, ना. रा. शेंडे, अविनाश डोळस, अर्जुन डांगळे, प्रकाश खरात, शरणकुमार लिंबाळे इत्यादींच्या लिखाणातून दलितांच्या वास्तव जीवनाचे व चळवळीचे हुबेहूब चित्रण रेखाटलेले आहे. दलित चळवळीच्या वैचारिक बांधणीत

दलित साहित्य चळवळीचे फार मोठे योगदान आहे. दलित साहित्याच्या माध्यमातून दलितांवर झालेले अन्याय, अत्याचार, वेदना, दुःख आदींना वाचा फोडण्याचे महान कार्य दलित साहित्यिकांनी पूर्णत्वाला नेले.

अण्णाभाऊ साठे यांचे कार्य

अण्णाभाऊ साठे हे दलित समाजातील पहिले लेखक होते. अमरशेख यांच्याबरोबर त्यांनी अनेक वर्षे शाहीरी केली. त्याच्यावर साम्यवादाचा प्रभाव होता. गिरणी कामगारांच्या कामामुळे त्यांचा साम्यवादी चळवळीशी संबंध आला. भटक्या समाजाचे प्रश्न अण्णाभाऊंनी अत्यंत आत्मीयतेने कथा व कादंबन्यातून मांडले. 'स्मशानातील सोने' ही त्यांची महत्त्वाची कथा आहे. 'फकिरा' ही त्यांची सर्वोत्तम कादंबरी असून वास्तव, आदर्श, स्वप्रर्जन यांचे मिश्रण या कादंबरीत आहे. त्यांनी आपल्या साहित्यातून अस्सल दलित जीवन मांडले.

(शाहीर अण्णाभाऊ साठे)

शाहीर अण्णाभाऊ साठे यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन दलित लेखकांची प्रतिभावान फळी मराठी साहित्यात अवतरली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यातील त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

रिपब्लिकन पक्षातील गटबाजीमुळे दलित नेते व अनुयायांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. महाराष्ट्रात दुष्काळाचे सावट निर्माण झाले. त्यामुळे दलित समाज हालअपेष्टा व उपासमारीने होरपळून निघाला. दलितांवर होणाऱ्या अत्याचारांत वाढ झाली. या सर्व परिस्थितीचा परिणाम म्हणून दलित तरुणांनी पुढाकार घेऊन आक्रमक पद्धतीची 'दलित पँथर' या नावाची संघटना स्थापन केली.

'दलित पँथर'ची स्थापना - 'दलित पँथर'ची स्थापना १ जुलै १९७२ रोजी झाली. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा वारसा सांगणारा रिपब्लिकन पक्ष सत्ता, स्वार्थ, अंतर्गत गटबाजीने पोखरून निघाला होता. दलितांचे प्रश्न स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही सुटले नव्हते. खुद्द दलितांचा रिपब्लिकन पक्षावरील विश्वास कमी झाला होता. त्यामुळे दलित पँथरला दलितांमध्ये लोकप्रियता मिळाली. दलित पँथरच्या स्थापनेत नामदेव ढसाळ, ज. वि. पवार, राजा ढाले, रामदास सोरेटे, रामदास

आठवले, अरुण कांबळे, लतीफ खाटीक, अर्जुन डांगळे, प्रितमकुमार शेगावकर, गंगाधर गाडे, टी. एम. कांबळे, भाई सगारे, प्रल्हाद चेंदवणकर, अविनाश महातेकर, वामन निंबाळकर, जयदेव गायकवाड, उमाकांत रणधीर इत्यादींचे योगदान मोलाचे होते.

दलित पैथरची स्थापना ही त्यावेळेसच्या प्रस्थापित दलित नेतृत्वासंबंधीची एक कडवी प्रतिक्रिया होती. दलित तरुणांमधील चैतन्य व सामर्थ्य जागृत करणारी चळवळ म्हणून दलित पैथरचे स्थान होते. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांच्या पायावरच दलित पैथर चळवळ उभारली होती. दलित पैथरने आपली घटना व कार्यक्रम घोषित केला होता. तरुणांच्या मनात एक नवा आशावाद व एक नवी उर्मी निर्माण केली. एक राजकीय, सामाजिक दबाव गट म्हणून दलित पैथरने महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर आंदोलन - मराठवाडा विद्यापीठास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव द्यावे म्हणून १९७७ पासून नामांतर चळवळ सुरु झाली. प्रथम ही मागणी दलित पैथरचे सरचिटणीस गंगाधर गाडे यांनी ७ जुलै १९७७ रोजी केली. या मागणीच्या पूर्तेसाठी एक कृती समिती स्थापन झाली. त्यात युवक क्रांतीदल, युवक कांग्रेस, अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद, जनता युवक आघाडी, समाजवादी क्रांतीदल, एस. एफ. आय, ए. आय. एस. एफ., दलित युवक आघाडी, युवा रिपब्लिकन, दलित पैथर, पुरोगामी युवक संघटना इत्यादी विद्यार्थी संघटनेच्या पदाधिकाऱ्यांनी सहभाग घेतला होता. विद्यार्थी आंदोलनाच्या दबावामुळे १८ जुलै १९७७ रोजी मराठवाडा विद्यापीठाच्या कार्यकारिणीने नामांतराचा ठराव एकमताने मंजूर केला. मुख्यमंत्री ना. शारद पवार यांच्या काळात महाराष्ट्र विधान सभा व विधान परिषदेत 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असा नाव देण्याचा प्रस्ताव सवानुमत बिनविरोध समत करण्यात आला. या ठरावानंतर नामांतर आंदोलनाला हिंसक वळण लागले. १९७८ पासून १९९४ पर्यंत संपूर्ण महाराष्ट्र नामांतर आंदोलने व प्रति आंदोलने इत्यादीमुळे ढवळून निघाला. नामांतर लढ्यासाठी ६ डिसेंबर १९७९ चा औरंगाबाद येथील लाँग मार्च (समता दिंडी), २४ ते ३० मे १९८२ काळात महाराष्ट्रात झालेले जेल भरो आंदोलन, १९८३ या वर्षात जागोजागी झालेल्या नामांतर परिषदा, १९८५, १९८६ आणि १९८८ मध्ये विधी मंडळाने संमत केलेल्या ठरावाची अंमलबजावणी शासनाने करावी या मागणीसाठी काढलेले विधानसभेवरील मोर्चे संसरणीय ठरले.

या पार्श्वभूमीवर मुख्यमंत्री ना. शारद पवार यांनी १३ जानेवारी १९९४ रोजी सायंकाळी ७.४५ वाजता दूरदर्शनवरून मराठवाडा विद्यापीठाचा 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असा नामविस्तार झाल्याचे घोषित केले. त्याप्रमाणे १४ जानेवारी १९९४ पासून मा. राज्यपालांनी काढलेल्या अध्यादेशाद्वारे औरंगाबादचे विद्यापीठ 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' या नावाने ओळखले जाऊ लागले. त्याच 'दिवशी नांदेड येथे 'स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ' या नावाने नवीन विद्यापीठ सुरु

करण्याची घोषणा केली. नामांतराच्या लढ्यात काही तरुणांनी आत्मदहन करून घेतले. नामविस्ताराच्या घोषणेनंतर भराठवाड्यातील आणि महाराष्ट्रातील बौद्ध, दलित जनतेने मुख्यमंत्र्यांच्या आवाहनाला प्रतिसाद दिला. तसेच नामांतर विरोधकांनीही या प्रसंगी समजस व प्रगल्भ भूमिका घेतल्यामुळे वातावरण शांत झाले. समतेच्या तत्त्वासाठी सुमारे दोन दशके चाललेल्या संघर्षाचे पर्व संपले. २० व्या शतकाचा उत्तरार्ध हा दलित चळवळीच्या परमोच्च यशाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.

दलित चळवळीचे मूल्यमापन

- १) हजारो वर्षे मानवी हक्कांपासून वंचित असणाऱ्या बहुसंख्य दलित अस्पृश्यांना दलित चळवळीने न्याय मिळवून दिला.
- २) माणूस म्हणून जगण्यासाठी दलितांमध्ये आत्मविश्वास व स्वाभिमान निर्माण केला.
- ३) महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर या नेत्यांनी दलितांबोरोबरच इतर समाजातील शोषित घटकांमध्ये जाणीव जागृती घडवून आणली.
- ४) दलित चळवळीमुळे दलितांची हजारो वर्षांची गुलामगिरी नष्ट झाली.
- ५) दलित चळवळीने शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार केल्यामुळे दलितांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत बदल घडवून आणला.
- ६) या चळवळीमुळे दलितांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळाली.
- ७) दलित चळवळीने महाराष्ट्रीय व भारतीय समाजात क्रांतिकारक बदल घडवून आणले म्हणून ती भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण चळवळ ठरते.
- ८) दलित चळवळीने दलितांना स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय या मानवी मूल्यांची प्राप्ती करून दिली.

एक क्रांतिकारी परिवर्तनवादी चळवळ म्हणून महाराष्ट्राच्या इतिहासात दलित चळवळीचे योगदान आहे. परंतु सध्या दलित चळवळीचे स्वरूप एकसंघ राहिले नाही. दलित नेत्यांमधील व्यक्तिगत स्वार्थामुळे गट, उपगट निर्माण झाले. त्यामुळे संघटितपणे लढा देण्याची ताकद व क्षमता संपुष्ट्यात येत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनंतर दलित चळवळीला त्यांच्यासारखे खंबीर नेतृत्व मिळाले नाही. दलित चळवळीने समविचारी शक्तींना एकत्रित आणण्याची आवश्यकता आहे. महाराष्ट्रीय लोकजीवनात जोपर्यंत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक अशा विविध प्रकाराची विषमता अस्तित्वात आहे, तोपर्यंत दलित चळवळीची आवश्यकता आहे. २१ व्या शतकातील आव्हाने समर्थपणे पेलण्याची क्षमता दलित चळवळीने आपल्यात निर्माण केली पाहिजे.

क) स्त्री मुक्ती चळवळ

वेदकाळात स्त्रियांना पुरुषांश्चतके च समान स्थान होते. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात मुक्त संचार होता. तिचा आदराने गौरव करून स्त्री-पुरुष समान व एकमेकांना पूरक मानत होते. हिंदू धर्मावर मनुस्मृतीचा प्रभाव वाढल्यापासून स्त्रियांना दुव्यम स्थान देऊन हळूहळू अनेक बंधने त्यांच्यावर लादली गेली. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात परकीय आक्रमणे सुरु झाली. त्यावेळी स्त्री जीवन चार भिंतींच्या आत गुंतून पडले.

स्त्रियांच्या गुलामीची पूर्वपीठिका – प्राचीन काळी मातृसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचे होते. जीवनातील विकासामुळे व श्रमविभागणीमुळे स्त्री-पुरुष संबंधांचे स्वरूप बदलले गेले. अग्रीचा शोध, आयुध व अवजारांचा वापर यामुळे वाढत गेलेली जीवनाची गतिशीलता आणि टोळी युद्धामुळे पुरुषवर्ग आक्रमक व प्रभावी बनला. तर स्त्रीचे समाजातील स्थान दुव्यम बनत गेले. शत्रू व निसर्गाबोर रसंघर्ष, कमावलेल्या सत्ता-संपत्तीचे रक्षण तसेच वारसासाठी पुरुषाला स्त्रीच्या मातृत्वावर मालकी मिळवणे गरजेचे होते. त्यामुळे स्त्री ही पुरुषाची खाजगी मालमत्ता म्हणून गणली जाऊ लागली.

स्त्रीला नैसर्गिक आपत्ती, असुरक्षितता, लैंगिक हिंसाचार यामुळे पुरुषाच्या मदतीची गरज भासू लागली. सुरक्षिततेच्या भावनेतून ती गुलाम बनत गेली. वंशवृद्धीसाठी पुरुषांनी स्त्रियांवर जाचक निर्बंध लादले. पुरुषाचे कुटुंबातील आर्थिक वर्चस्व वाढले. स्त्री आर्थिक दृष्ट्या अधिक दुबळी व परावलंबी झाली. घराबाहेची आव्हाने, कामे, कुटुंबाची जबाबदारी, व्यवहार, व्यवसाय यामुळे पुरुषप्रधान कुटुंब व्यवस्था तयार झाली. बालविवाह, जरठ कुमारी विवाह, सतीची चाल, पुनर्विवाह बंदी इत्यादी अनिष्ट प्रथांचा उदय झाला.

मुलीचा जन्म अशुभ मानला जाई. त्यामुळे तिची हत्या करण्यात येत असे. मुलगी ही परक्याचे धन आहे अशी समाजाची मानसिकता होती त्यातून बालविवाह प्रथा रुढ झाली. त्यामुळे अगदी वृद्धीही लग्नासाठी बालवधूची निवड करत असत. त्यामुळे जरठकुमारी विवाह प्रथा सुरु झाली. पतीबरोबर एकनिष्ठेने राहावे म्हणून तिच्या पतिव्रत्य आणि शीलाची स्तुती करण्यात आली. पतिव्रलेला समाजात वरचे स्थान देण्यात आले. इतकेच नव्हे तर पती निधनानंतर सती प्रथा रुढ झाली. सतीचे गोडवे व कौतुक करण्यात आले. विधवेचे केशवपन करून तिला विद्वृप करण्यात येत असे. मुलीच्या लग्नालाही हुंडा द्यावा लागत असे. त्यामुळे अनेक स्त्रियांची दुर्दशा झाली.

स्त्री सुधारणेस प्रारंभ – ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेनंतर भारतीयांना पाश्चात्य ज्ञान, संस्कृतीची ओळख झाली. प्रशासनाचा व्याप सांभाळण्यासाठी भारतीयांना तयार करण्याच्या उद्देशाने शिक्षणाची सुरुवात ब्रिटिशांनी केली. बुद्धिवाद, स्वातंत्र्य, समता यांना महत्त्व आले. यावर आधारित समाजिक बदलाला प्रारंभ झाला. शिक्षण-प्रसारातून नव्या विचारांनी भारावलेल्या विचारवंतांनी, विद्वानांनी, समाजसुधारकांनी भारतातील विविध घटकांवर होणारे अन्याय दूर

करण्याचे प्रयत्न सुरु केले. स्त्रियांवरील अन्याय दूर व्हावेत, त्यांना समाजात समानता, पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्न केले. स्त्रियांना प्रथम शिक्षण दिले पाहिजे हे ओळखूनच स्त्री-शिक्षणावर भर देण्यात आला. त्यामुळेच आधुनिक काळातील स्त्रीची जडण घडण होऊ लागली. समाजाचा आधार असलेली स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने मुक्ती लढा व समतेचा लढा देण्यास सज्ज झाली आहे. स्त्रियांच्या उत्थानाच्या वाटचालीत अनेक समाजसुधारकांनी कसोशीने प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

स्त्री सामाजिक सुधारणा

ख्रिस्ती मिशनरींचे प्रयत्न – भारतीयांची शैक्षणिक प्रगती व्हावी म्हणून १८१३ च्या चार्टर ऑफ्टनुसार अर्थसाहाय्य दिले. त्यातून शैक्षणिक प्रगती होऊ लागली. स्त्री शिक्षणाचे कार्य सुरु करण्याचे श्रेय ख्रिस्ती मिशनरींकडे जाते. अमेरिकन मराठी मिशनने १८२४ मध्ये, चर्च मिशन सोसायटीने इ.स. १८२८ मध्ये स्त्री शिक्षणाची चळवळ सुरु केली. जॉन विल्सन यांची पत्नी माणरिट हिने मुंबईत इ.स. १८३९ च्या सुमारास मुलींसाठी तीन शाळा सुरु केल्या. तिच्या मृत्यूनंतर जॉन विल्सनने कार्य पुढे चालू ठेवले. मेरी कारपेंटर हिचे या क्षेत्रातले कार्य मोलाचे आहे. स्त्रिया व समाजातील दुर्बल घटक यांच्यासाठी शिक्षण प्रसाराचे कार्य तिने केले. सरकारकडे स्त्री शिक्षक तयार करण्यासाठी मुंबई, अहमदाबाद येथे नॉर्मल स्कूल काढावे अशी मागणी करण्यात आली. या शिक्षणासाठी येणाऱ्या स्त्रियांना शिष्यवृत्तीही जाहीर करण्यात आली.

समाजसुधारकाचे योगदान

१) राजा राममोहन रॉय – (इ.स. १७७२ ते १८३३) स्त्री सुधारणेचे आद्य प्रवर्तक म्हणून राजा राममोहन रॉय यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांनी सर्वप्रथम सतीच्या चाली विरुद्ध चळवळ सुरु केली. लॉर्ड विल्यम बेंटिकने बंगाल प्रांतात सतीबंदी केली. भारताचा गव्हर्नर जनरल म्हणून नियुक्ती झाल्यावर संपूर्ण देशात सतीबंदीचा कायदा लागू करण्यात आला. त्यामुळे सनातनी हिंदूंनी या कायद्याविरोधी चळवळ सुरु केली. जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी महाराष्ट्रात कायद्याच्या बाजूने लोकमत तयार करण्याचा प्रयत्न केला.

२) 'लोकहितवादी' गोपाळराव हरी देशमुख – (इ.स. १८२३ ते १८९२) हे स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. इ.स. १८४८-५० या काळात समाज प्रबोधनपर जे लेखन केले ते 'शतपत्रे' होत. त्यांनी या शतपत्रांमधून स्त्री जीवनावर प्रकाश टाकला. लग्न, स्त्रियांची कौटुंबिक, सामाजिक स्थिती, पुनर्विवाह, बालविवाह, व्रत वैकल्ये यामुळे स्त्रियांवर होणारा अन्याय, अत्याचार इत्यादी विषयांवर लेखन केले. स्त्रियांना पुनर्विवाहाची परवानगी द्यावी, पतीपासून विभक्त होण्याचा अधिकार, तसेच पोटगी मिळण्याचा अधिकार प्राप्त व्हावा हांसंबंधी विचार मांडले.

३) महात्मा जोतीबा फुले – (इ.स. १८२७ ते १८९०) हिंदू समाजातील शूद्रांना व स्त्रियांना गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचे

कार्य महात्मा फुले यांनी केले. कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांसाठी १८४८ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाढ्यात शाळा सुरु केली. सावित्रीबाईचे शिक्षण घरीच पूर्ण करून सहायक शिक्षक म्हणून शाळेत आणले. त्यावेळी समाजाकडून प्रचंड त्रास झाला. ३ जुलै १८४८ रोजी बुधवार पेठेतील भिडे वाढ्यात मुलींची शाळा सुरु केली. १७ सप्टेंबर १८५१ रोजी रास्ता पेठेत मुलींची दुसरी तर १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळ पेठेत तिसरी शाळा सुरु केली. भ्रूणहत्या, बालहत्या होऊ नये. म्हणून त्यांनी अविवाहित स्त्रिया व विधवा यांच्यासाठी आधारग्रह म्हणजे बालहत्या प्रतिबंधक संस्था आपल्या घरी सुरु केली. अशा प्रकारची ही भारतातील पहिली संस्था होय. फुले दांपत्यांने समाजातील अनिष्ट रूढी, प्रथा निर्मूलनाच्या दृष्टीने ठोस प्रयत्न केले.

४) न्या. महादेव गोविंद रानडे - (इ. स. १८४२-१९०१) न्या. रानडे यांनी विविध समाजसुधारणांचा पुरस्कार केला. त्यात स्त्री-शिक्षण, प्रौढविवाह, विधवा विवाह, जातीजातीतील एकता इ. सुधारणांचा समावेश होतो. स्त्रियांच्या प्रश्नांमुळे १८६५ मध्ये विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ स्थापन केले. त्यांनी आपली पत्ती रमाबाई यांना शिकवले. न्या. रानडे यांच्या सामाजिक कार्याची सुरुवात स्त्रियांच्या ज्वलंत प्रश्नांपासून होते.

५) गोपाळ गणेश आगरकर - (इ. स. १८५६ ते १८९५) समाजिक सुधारणा हा आगरकर यांच्या चिंतनाचा व जिन्हाळ्याचा विषय होता. पारिचमात्य तत्त्वप्रणालीचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. बालविवाह कायद्याने बंद करावा, स्वयंवर पद्धतीचा विवाह सुरु व्हावा, स्त्री-पुरुष समान स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी समान संधीची मागणी केली. शैक्षणिक, आर्थिक, घटस्फोट इत्यादी बाबत स्त्रियांना स्वातंत्र्य असावे असा त्यांचा दृष्टिकोन होता.

६) विष्णुशास्त्री पंडित - (इ. स. १८२७ ते १८७६) प्राचीन धर्मग्रंथांचे सखोल व चिकित्सक अध्ययन करून स्त्री विषयक सर्व सुधारणांना परंपरेचा आधार असल्याचे सिद्ध केले. 'इंदुप्रकाश' या वर्तमानपत्रातून स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी यासाठी लेखन केले. स्त्री-शिक्षण, बालविवाह, केशवपन, पुनर्विवाह, जातिभेद इ. प्रश्नांसंदर्भात लेखन केले. त्यांनी 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळ' स्थापन केल्याने त्या विरोधात सनातनी लोकांनी 'हिंदूधर्म व्यवस्थापक सभा' ही संघटना स्थापन केली. पंडितांनी विधवा कन्येशी पुनर्विवाह केला.

७) महर्षि धोंडो केशव कर्वे - (इ. स. १८५८-१९६२) महर्षि कर्वे यांनी 'विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी' या संस्थेची स्थापना करून विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. विधवांना स्वावलंबी जीवन जगता यावे तसेच त्यांचे मानसिक व बौद्धिक सामर्थ्य वाढावे म्हणून पुण्यामध्ये 'अनाथ बालिकाश्रम संस्था' स्थापन केली. हिंगणे येथे महिला विक्यालय स्थापन केले. त्यांनी महिला विद्यापीठाची स्थापना १९१६ मध्ये केली. विठ्ठलदास ठाकरसी यांनी मातोश्री श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी यांच्या स्मरणार्थ १५ लाख रुपयांची देणगी दिल्यामुळे या विक्यापिठाला श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी (S.N.D.T.) असे नाव देण्यात आले. हे देशातील पहिले महिला

विद्यापीठ होय. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून भारत सरकारने 'भारत रत्न' किताब देऊन सन्मानित केले.

(महर्षि धोंडो केशव कर्वे)

२) महिला समाजसुधारक

१) सावित्रीबाई-फुले - (इ. स. १८३१-१८९७) सावित्रीबाईचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील नायगाव येथे झाला. महाराष्ट्रातील स्त्रीमुक्ती आंदोलनाची पहिली अग्रणी, पहिली स्त्री शिक्षिका व पहिली मुख्याध्यापिका असून, त्यांचा जन्मदिन 'स्त्री मुक्ती दिन' म्हणून साजरा केला जातो. महात्मा फुले यांनी महाराष्ट्रातील पहिली मुलींची शाळा सुरु करून स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. आपल्या पतीबरोबर शैक्षणिक कार्य करत असताना त्यांना अनेक प्रकारचा त्रास सहन करावा लागला. पती निधनानंतर त्यांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य केले. विधवा पुनर्विवाह घडवून आणणारी सभा स्थापन केली. त्यामध्ये हळदी कुंकू समारंभ, रसपान, प्रौढ स्त्रियांचे शिक्षण आणि स्त्रियांवर होणारा अन्याय या विषयांवर चर्चा व उपाय सुचवले जात असत.

२) तर्खडकर भगिनी - डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांनी आपल्या तीन मुलींना दुर्गा, अन्नपूर्णा व माणिक यांना शिक्षण दिले. अन्नपूर्णा ही विलायतेत शिक्षणासाठी जाणारी पहिली महाराष्ट्रीयन महिला होती. तिचा विवाह आयरीश पुरुषाशी झाला.

३) पंडिता रमाबाई - (इ. स. १८५८ ते १९२२) - स्त्री सुधारणेसंदर्भात रमाबाईचे कार्य मोलाचे समजले जाते. रमाबाई पुण्याला आल्यानंतर न्या. रानडे व रमाबाई रानडे यांच्या मदतीने 'आर्य महिला समाज' ची स्थापना १८८२ मध्ये केली. स्त्रियांच्या उन्नती-संदर्भात शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले. भारतातील शिक्षण पद्धतीत पुनर्चना करण्यासाठी १८८३ मध्ये हंटर कमिशन समोर रमाबाईनी साक्ष नोंदवली. मुलींच्या शाळेत स्त्री शिक्षिकांप्रमाणे इन्स्पेक्टर सुदूधा स्त्री असावी असे त्यांचे मत होते. व्हाईसरांय डफरीनच्या पत्ती लेडी डफरीनच्या नावाने फंड स्थापन करून त्यांनी स्त्रियांसाठी वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली.

मार्च १८८९ रोजी दोन विद्यार्थीनी घेऊन मुंबई येथे 'शारदा

सदन' शाळा सुरु केली. १८९१ मध्ये विधवांसाठी शारदा सदनची शाखा सुरु केली. १८९६ मध्ये रमाबाईंनी केडगाव येथे 'मुक्ती सदन' या खिस्ती संस्थेची स्थापना केली. त्यानंतर पतित स्त्रियांसाठी 'कृपासदन' सुरु केले. अंधांसाठी पहिली शाळा 'बातमी सदन' व अनाथ मुलांसाठी 'सदानंद सदन' सुरु केले. १९१९ मध्ये सरकारने 'कैसर इ हिंद' हे सुवर्णपदक देऊन त्यांचा गौरव केला. स्त्रियांच्या मुक्तीची आद्य प्रवर्तक म्हणून रमाबाईंचा महाराष्ट्रीय जनतेने गौरव केला. ५ एप्रिल १९२२ रोजी त्यांचा मृत्यु झाला.

४) रमाबाई रानडे - (इ. स. १८६२ ते १९२४) - स्त्रियांमध्ये पंडिता रमाबाई यांच्यानंतर प्रभावी कार्य करणारी प्रमुख महिला म्हणून रमाबाई रानडे यांचा उल्लेख केला जातो. न्या. रानडे यांच्याबरोबर सतत दौरे झाल्यामुळे समाजजीवनाची व स्त्री शिक्षणाची माहिती त्यांना मिळाली. १८८२ मध्ये पंडिता रमाबाई, काशीताई कानिंदकर आणि रमाबाई रानडे यांनी 'आर्य महिला समाज'ची स्थापना केली. 'हिंदू लेडीज सोशल क्लब' इ. स. १८९४ मध्ये पुण्यात स्थापन करून, स्त्री शिक्षणाचे कार्य केले. १९०४ मध्ये येऱवडा तुरळगांच्या मानद अधीक्षक म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. १९०८ मध्ये मुंबई येथे 'सेवासदन'ची स्थापना केली. १९०९ मध्ये पुण्यात 'सेवासदन'ची शाखा सुरु केली. त्याद्वारे स्त्री विकासासाठी शिक्षण, ग्रंथालय, मोफत द्वाखाने सुरु केले. १९१८ मध्ये मुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत द्व्यावे ह्यासाठी प्रयत्न केले.

५) डॉ. आनंदीबाई जोशी - (इ. स. १८६५ ते १८८७)

- डॉ आनंदीबाई जोशी अमेरिकेत जाऊन वैद्यकीय शास्त्रातील पदवी मिळवणारी देशातील पहिली भारतीय महिला होय. मिसेस ट्री. इ. कार्पेन्टर यांच्या मदतीने फिलाडेल्फिया येथील वुमेन्स मेडिकल कॉलेजमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. पेनसिल्वानिया विद्यापीठातून १८८६ मध्ये त्या एम. डी. झाल्या. भारतात आल्यानंतर १८८७ मध्ये त्यांचा मृत्यु झाला. त्यांच्यामुळे समाजातील स्त्री विषयक स्थित्यंतराची प्रक्रिया घडून येण्यास मदत झाली. भारतात आल्यानंतर महिलासाठी स्वतंत्र कॉलेज काढावे अशी त्यांची योजना होती. परंतु दुर्दैवाने त्यांचा अकाली मृत्यु घडून आला.

६) अन्य स्त्री समाजसुधारक - महात्मा फुले यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन ताराबाई शिंदे (इ. स. १८४०-१९१०) यांनी स्वतंत्र विचार मांडले. १८८२ मध्ये 'स्त्री पुरुष तुलना' या विषयावर निबंध लिहिला. डॉ. रघुबाईंनी कृतिशील आणि स्त्री प्रश्नांच्या दृष्टीने विचार मांडले. स्त्रियांच्या विकासाच्या आड येणारी पुरुष बंधने आहेत ती तोडण्यासाठी कायदे हवेत अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांनी आपले विचार हिंदू लेडी या नावाने टाईम्स पत्रातून मांडले. वि. रा. शिंदे यांची बहीण जनाकका शिंदे (इ. स. १८७८ ते १९५६) होय. तिचा लहानपणी विवाह झाला होता. नवन्याशी न पटल्याने त्या माहेरी आल्या. पुण्यात हुजुरपाणा शाळेत त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाले. १९०६-०७ मध्ये जनाकका शिंदे पनवेलला म्युनिसिपल शाळेत शिक्षिका म्हणून काम करू लागल्या. वि. रा. शिंदे यांच्या

इच्छेनुसार नोकरी सोडून त्यांच्या संस्थेत कार्य करू लागल्या. अस्पृश्य स्त्रियांमध्ये जागृती करण्याचे काय त्यानी केले. स्पृश्य-अस्पृश्य महिलांना एकत्र आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. १९०७ मध्ये 'निराश्रित सेवासदन'ची स्थापना केली. देवदासींचा प्रश्न सोडवणे, वाट चुकलेल्या तरुण मुलींना आधार देणे या सारखे कार्य त्यानी हाती घेतले. त्यांनी उपेक्षित, बहिष्कृत स्त्रीचे अस्तित्व व अधिकार समाजासमोर आणण्याचा प्रयत्न केला. तेच त्यांच्या कार्याचे खेरे यश म्हणावे लागेल.

विविध कायदे व स्त्री जीवन

ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या इंग्रजी शिक्षणातून विचारवंत, समाजसुधारकांची नवी पिढी उदयास आली. ब्रिटिशांनी स्त्री सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नातून ब्रिटिश सरकारने विविध कायदे केले. त्यामुळे सामाजिक स्थित्यंतरे घडून स्त्री मुक्ती चळवळीला प्रारंभ झाला. विधवांच्या विवाहाला संमती देणारा कायदा १८५६ मध्ये करण्यात आला. १८७२ मध्ये नोंदणी विवाह कायदा (स्पेशल मैरेज ऑक्ट) संमत करण्यात आला. या कायद्याने प्रथम सिव्हिल मैरेज उपलब्ध करून दिले. १९३८ मध्ये हिंदू स्त्रियांचे प्रॉपर्टी हक्क या कायद्याने स्त्रियांचे मालमत्तेतील हक्क वाढवण्यात आले. इ. स. १९४६ मध्ये हिंदू विवाहित स्त्रियांचा विभक्त राहन पोटगी मागण्याचा हक्क हा कायदा संमत करण्यात आला. १८२९-१८४७ पर्यंत स्त्रियांना हक्क देणारे व अन्याय दूर करणारे विविध कायदे मंजूर करण्यात आले.

स्त्रिया कुटुंबातील कामाबरोबरच नोकरीच्या निमित्ताने रोजगारासाठी बाहेर जाऊ लागल्या. त्यांना संरक्षण देण्याच्या हेतूने अनेक संरक्षक कायदे लागू करण्यात आले. त्यामध्ये १८८१ मध्ये फॅक्टरी ऑक्ट, १८९१ चा फॅक्टरी ऑक्ट, १९२९ च्या कायद्याने प्रसुती रजा कायदा लागू झाला. १९३९ व १९४८ च्या कायद्याने घातक व ताण पडणाऱ्या कामावर स्त्रियांना नियुक्त करूनये अशी तरतूद झाली. राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या हक्काच्या संरक्षणासाठी विधवा पुनर्विवाह कायदा, आंतरजातीय विवाह कायदा, क्रूरपणाच्या वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा, घटस्फोटाचा व वारसा हक्काचा कायदा, देवदासी प्रथा, प्रतिबंध कायदा इत्यादी कायदे अंमलात आणले. स्त्रियांवरील क्रूरपणाच्या वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा हा भारतातील तशा प्रकारचा पहिला कायदा होता. १९ व्या शतकातील समाजसुधारक व कायदे यांच्या माध्यमातून स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत गेला.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्रियांची चळवळ

लोकशाही शासनपद्धती स्वातंत्र्य, बंधुता व समता या तत्त्वांवर आधारलेली असते. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना आणि पुरुषांना समान अधिकार दिले आहेत. राज्यघटनेतील १५ व्या कलमानुसार धर्म, वंश, जात, लिंग आणि जन्मस्थान यांच्या आधारे भेदभावास बंदी घालण्यात आली. विवाह, घटस्फोट, वारसा आणि दलक घेणे या प्रश्नांबाबत सुधारणा घडून आल्या. तसेच स्त्री शिक्षणावर विशेष

भर देण्यात आल्याने स्त्रिया मोठ्या प्रामाणात सुशिक्षित होऊ लागल्या. त्यांनी नवनवीन क्षेत्र, व्यवसाय, उद्योग यांमध्ये शिरकाव केला. त्यामुळे स्त्रियांची आर्थिक स्थिती सुधारली. वाढत्या जीवनशैली बरोबर स्त्रियांच्या प्रश्नांच्या समस्या वाढत गेल्या व त्या सोडवण्यासाठी स्त्रियांच्या स्वतंत्र संघटना कार्यरत झाल्याचे दिसून येते.

शहरी स्त्रियांना अनेक प्रश्नांना तोंड क्यावे लागत होते. रस्त्यात छेडाछेडीचे प्रकार, गुंडागिरी वाढल्याने स्त्रियांना असुरक्षितता वाढू लागली. हुंडाबळी, मारहाण, अत्याचार, निपुणिक असल्याने होणारा छळ इ. प्रश्न भेडसावू लागले. स्त्रियांना शिक्षण मिळाले पण स्वतःच्या आवडीचा व्यवसाय, जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य प्राप्त झाले नाही. श्रम व उत्पन्नावर त्यांना अधिकार नाही. कायद्याने स्त्रियांना अनेक हक्क मिळाले; परंतु त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही ही शोकांतिका आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात खेड्यात सामाजिक, आर्थिक दुरवस्था वाढीस लागली. खेड्यांमध्येही बेरोजगारी, गुंडगिरी, अत्याचाराचे प्रमाण वाढले आहे. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य स्त्रियांना अल्पमजुरी, कुपोषण, पुरुषी वासना इ. संकटांना तोंड क्यावे लागते. कोणत्याही स्वरूपाचे फारसे स्वातंत्र्य ग्रामीण स्त्रियांना नसते. त्यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक दृष्ट्या त्यांच्यात दुर्बलता दिसून येते.

स्त्री-मुक्ती चळवळीची वाटचाल

१९६० नंतर स्त्रियांची चळवळ क्रमशः संघटित होऊ लागली. महिलांचे विवाह विषयक खटले हे महिला न्यायाधीशापुढे चालवण्यात यावेत अशी महिला परिषदेच्या अधिवेशनात इ. स. १९६० मध्ये मागणी करण्यात आली. महाराष्ट्रातील मुस्लिम स्त्रियांनी समाज नागरी कायद्याची मागणी १९६६ मध्ये केली. महिला हक्क संरक्षण कायद्यासाठी समाजवादी महिला संघटनेने १९७० मध्ये जनजागरण केले. भारतातील स्त्रियांचे समाजातील स्थान समजावून घेण्यासाठी भारत सरकारने १९७१ मध्ये अभ्यास गटाची स्थापना केली.

मेक्सिकोमध्ये १९७५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला परिषद झाली. त्याच वर्षी स्त्री-मुक्ती संघटनेची स्थापना झाली. सर्वोच्च न्यायालयाने इ. स. १९८० मध्ये दिलेल्या मथुरा निकालामुळे देशभर बलात्काराच्या विरोधात लोकमत जागृत झाले. स्त्रियांची विटंबना करणारी नाटके बंद पाडण्यात आली. देह प्रदर्शनाला विरोध होऊ लागला. बलात्कारविरोधी नवीन कायदा १९८४ मध्ये अस्तित्वात आला. स्त्रियांच्या अशिल आणि बिभत्स देहप्रदर्शनाला विरोध करणारा अशिललंताविषयक कायदा १९८६ मध्ये अस्तित्वात आला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यासाठी ७३ वी घटनादुरुस्ती इ. स. १९९० मध्ये करण्यात आली. सध्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेसाठी ५० टक्के आरक्षण देण्याचा निर्णय केंद्र सरकारने मंजूर केला आहे. विधानसभा व लोकसभेसाठी पंतप्रधान देवगौडा यांच्या काळात इ. स. १९९६ मध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षणाचा ठराव मांडला गेला होता; परंतु अजूनही ते बिल

पार्लमेंटमध्ये प्रलंबित आहे.

स्त्री संघटनांचे कार्य

१९७५ नंतर स्त्री-मुक्तिवादी चळवळीच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्रातील मोठ्या शहरात नव्याने स्त्री चळवळ उदयास येऊ लागली. १९८५ पासून जिल्हा, तालुक्यांच्या ठिकाणी स्त्री संघटना स्थापन होऊन कार्य करू लागल्या. स्त्रियांच्या चळवळीत समाजवादी महिला सभा, श्रमिक महिला संघ, शेतकरी महिला आघाडी इ. संघटना सामील झाल्या. या सर्व संघटना राजकीय पक्षांशी किंवा राजकीय विचारसरणीशी निगडित आहेत. महाराष्ट्रातील स्त्री संघटनांमध्ये नारी केंद्र, नारी अत्याचार विरोधी मंच, मैत्रिणी, स्त्री मुक्ती संघटना, बलात्कार विरोधी मंच, मनस्विनी, तलाक मुक्ती मोर्चा समिती, 'नारी समता मंच' स्त्री प्रश्नांच्या संदर्भात न्यायपूर्ण व लढाऊवृत्तीने क्रियाशील आहेत.

हिंदू कोड बिल

इ. स. १९३० पासून हिंदू कायद्याची पुनर्रचना करण्याची गरज होती. त्यासाठी १९४१ मध्ये 'राव समिती' ने हिंदू कायद्यांचे सुसूत्रीकरण करून हिंदू कोड बिल तयार केले; परंतु दुसऱ्या महायुद्धामुळे त्याकडे लक्ष दिले नाही. भारतीय राज्यघटनेचे कार्य पूर्ण झाल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिल याकडे लक्ष दिले. परंतु यावेळी या बिलाला मोठा विरोध झाला. या बिलामुळे हिंदू समाज उद्धवस्त होईल ही भीती होती. हिंदू स्त्रियांच्या हक्कासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आग्रह घरला. हिंदू कोड बिलाचे चार निरनिराळे भाग करून चार कायदे केले. ते म्हणजे - १) हिंदू विवाह कायदा, २) हिंदू वारसा हक्क, कायदा, ३) हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा, ४) हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा. असे चार कायदे संहिता १९५५-५८ मध्ये संमत झाले. याला 'हिंदू कोड बिल' असे म्हणतात.

- विवाह म्हणजे संस्कार होय ही सनातन कल्पना झुगारून देऊन तो एक सामाजिक करार म्हणून स्वीकार केला. भारतीय सामाजिक इतिहासात या कायद्याने प्रथमच स्त्री-पुरुष समान म्हणून घटस्फोटाचा हक्क देण्यात आला. विवाह संदर्भात अनेक तरतुदी व शिक्षेचे स्वरूप मांडले आहे. १९०६ च्या पोटगी कायद्यानुसार किंवा क्रिमिनल प्रोसिजर कोड १९७६ अन्वये पतीने पत्नीला पोटगी द्यावी अशी तरतूद आहे.
- स्त्री-पुरुष असा भेद नष्ट करून स्त्रीला सासर माहेरच्या संपत्तीमध्ये वारसा हक्क मिळवून देणारा कायदा १९५६ मध्ये मंजूर झाला.
- मुलगा अथवा मुलगी दत्तक घेण्याचा हक्क आणि वृद्ध आई वडिलांना मुलाकडून किंवा मुलीकडून स्वतःसाठी पोटगी घेण्याचा अधिकार तसेच विधवा सुनेला सासरकडून आणि घटस्फोटित पत्नीला पतीकडून पोटगी घेण्याचा हक्क देणारा कायदा १९५६ मध्ये मंजूर केला.

४. इ. स. १९७२ मध्ये 'गर्भपात कायदा' मंजूर केला। इ. स. १९८४ मध्ये 'गर्भजल परीक्षा कायदा' संपत करण्यात आला.

५. १९६१ मध्ये 'हुंडा विरोधी कायदा' मंजूर करण्यात आला. परंतु १९८४ मध्ये त्यात सुधारणा करण्यात आली. हुंडा घेणे-देणे हे प्रकार निषिद्ध मानण्यात आले. याच संदर्भात दंडाची तरतूद करण्यात आली.

सबलीकरणाचा विचार आणि स्त्री जीवन

समाज व्यवस्थेने स्त्रियांवर अनेक बंधने लादलेली होती. त्यामध्ये आज बरेच बदल झालेले दिसून येतात. त्यामुळे स्त्री जीवन भवकम पायावर उभे राहिले आहे असे महणता येत नाही कारण जोपर्यंत ती आर्थिक दृष्ट्या स्वतः स्वयंपूर्ण होत नाही तोपर्यंत ती सबल झाली असे मानता येत नाही. या विचारातून स्त्री सबलीकरणाचा विचार पुढे आला आहे. जोपर्यंत स्त्री आर्थिक बाबतीत पुरुषांवर अवलंबून आहे तोपर्यंत स्त्री बंधमुक्त नाही असेच मानावे लागेल. यासाठी तिने शिक्षण मोठ्या प्रमाणात घेतले पाहिजे. स्त्रियांचे बौद्धिक व वैचारिक जीवन सुधारले पाहिजे.

मध्यमवर्गीय स्त्रियांचा जीवन, घर, नाती, छंद यांमध्ये अधिक प्रमाणात वेळ जातो. सध्या शिक्षण प्रसाराबोरच नवनवीन साधनांच्या आधारे नवीन जीवनशैलीचा प्रचार होऊ लागला आहे त्याचबोरच स्त्रियांचा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत प्रवेश सुरु झाला आहे. त्यातून अनेक नामवंत स्त्रिया नावारूपाता आल्या आहेत. विविध क्षेत्रांत कामे करण्याची संधी स्त्रियांना प्राप्त झाल्याने त्या सर्वदृष्टीने संक्षम बनत चालल्या आहेत हे सुचिन्ह समजले पाहिजे. स्त्रियांवर हीणारे सामाजिक, धार्मिक अन्याय दूर करावेत, अनिष्ट रुढी बंद व्हाव्यात म्हणून अनेक समाजसुधारकांनी खूप प्रयत्न केले. तसेच त्या संदर्भात कायदेही लागू करण्यात आले आहेत. त्याबोरच समाजाची स्त्रियांकडे पाहण्याची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे.

स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या दृष्टीने बरेच काही ठोस निर्णय झाले असले तरी अजून बराच मोठा टप्पा गाठण्यासाठी स्त्री संघटनांना खूप मोठी झेप घ्यावी लागेल तसेच पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रियांना समान दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी आपला पुरुषी अहंकार सोडून स्त्रियांचे जीवन सर्वदृष्टीने निकोप आणि निष्कलंक करण्याचे आव्हान स्वीकारले पाहिजे.

इ) आदिवासी सुधारणा चळवळी

भारतीय स्मृतिग्रंथामध्ये आदिवासींचा उल्लेख आढळतो तो म्हणजे अनुलोम - प्रतिलोम यांच्या शरीरसंबंधातून निर्माण झालेली जमात म्हणजे आदिवासी होय. आदिवास याचा अर्थ म्हणजे त्या त्या ठिकाणचे मूळ रहिवासी होय. डोंगर आणि वने यांच्या आश्रयाने स्थायिक झालेल्या जमातींना वनवासी किंवा आदिवासी म्हणतात ते या भूमीवरील मूळचे रहिवासी असून, नागरी सुधारणांपासून त्यांनी स्वतःला दूर ठेवलेले आहे. महाराष्ट्रात ९.५% त्यांची लोकसंख्या

असून १५ हजार चौरस मैल भूमीवर त्यांचे वास्तव्य आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासींचे तीन विभाग म्हणजे सह्याद्री विभाग, सातपुडा विभाग, गोंडवनचा विभाग होय.

सह्याद्री विभागामध्ये ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक, नगर हे जिल्हे असून त्यात ठाकर, कळतकरी, वारली, महादेव कोळी, काथळोडी, मल्हार कोळी, ढोरकोळी इ. जमाती आढळतात. सातपुडा विभागामध्ये औरंगाबाद, जळगाव, धुळे, अमरावती जिल्हे असून त्यात घातका, पावरा, हुबळा, भिड, गावीत, कोरकु, मावची, कोलाम, तोडवी या जमाती आहेत. गोंडवान विभागामध्ये नाडेड, यवतमाळ, भंडारा, चांदा (चंदपूर), गडचिरोली हे जिल्हे असून त्यात हलबा, कोला, कोया, माडिया, गोंड, आंध, कवर, परधान, भिल्ल इ. जमातीचे लोक आढळतात.

आदिवासी सुधारणा चळवळीची पाश्वर्भूमी

आदिवासी संस्कृती हीच जगाच्या उत्थानाची गंगोत्री मानली जाते. भारतीय संस्कृतीची ओळख जगाला केवळ आदिवासींच्या संस्कृतीमुळे झाली आहे. आदिवासी संस्कृती हा भारतीय संस्कृतीचा मूळचा श्रवाह आहे. यामध्ये काही नवे बदल होऊन, भारतीय संस्कृतीचा उदय झाला. परंतु या सुधारित संस्कृतीपासून आदिवासी लोक फारच दूर राहिले. त्यामुळे ते अज्ञानी, अशिक्षित, दरिद्री असल्याने त्यांची जीवनपद्धती अतिशय मागासलेली राहिली आहे. तरीपण ते भारतीय समाजजीवनाचे अविभाज्य घटक आहेत. आदिवासींमध्ये सुधारणा घडवून समाजाच्या मुख्य प्रवाहाबोर आणण्यासाठी सुधारणावादी व मानवतावादी चळवळी उभ्या राहिल्या. या चळवळीच्या नेत्यांनी व शासनाने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक बदल घडवण्यासाठी विविध योजना व विकास कार्य हाती घेतले. त्यांच्या प्रयत्नातून व सहकार्यातून आदिवासींची प्रगती सुरु होऊन, समाजाच्या मुख्य प्रवाहात त्यांना सहभागी करून घेण्यात आले. राजर्षी शाहू महाराजांनी अनेक भटक्यांना जवळ करून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला. भटक्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणारे राजर्षी शाहू महाराज हे भारतातील पहिले राज्यकर्ते आहेत.

आदिवासींच्या चळवळीचे स्वरूप व वाटचाल

ब्रिटिशांबोरच स्थिरी मिशनरी धर्मप्रसारासाठी भारतात आले. त्यांनी शैक्षणिक कार्याबोरच सामाजिक कार्याला प्रारंभ केला. अज्ञान, दारिद्र्य, बेकारी आणि सामाजिक विकासापासून दूर असलेल्या समाजाला जवळ केले. ख्रिस्ती मिशनरीने आदिवासींच्या विकासाचे कार्य प्रथम हाती घेऊन त्यांच्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा गांधीर्जींच्या सूचनेवरून ठक्कर बाप्पांनी भिल्ल जमातीच्या शैक्षणिक व सामाजिक उन्तीसाठी कार्य केले. महात्मा गांधीर्जींनी ठक्कर बाप्पांना भिल्लांचे धर्मगुरु म्हणून संबोधले होते. बाप्पांनी देशात २१ संस्था निर्माण करून आदिवासींच्या कल्याणासाठी विशेष प्रयत्न केले.

१. बाळासाहेब खेर यांचे आदिवासींच्या संदर्भातील कार्य -

ठाणे जिल्ह्यातील वारली जमातीबाबत बाळासाहेब खेर यांनी सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोन स्वीकारला होता. जिल्हाधिकारी डी. सिमिंगटन यांच्या नेतृत्वाखाली आदिवासींच्या स्थितीची पाहणी करून अहवाल सादर केला. इंग्रज राजवटीत सावकार आदिवासींच्या मालकीच्या जमिनी ताब्यात घेऊन त्यांच्याकडून मोफत व सक्तीने शेतीची कामे करून घेत असत. यासाठी सावकार व आदिवासी यांच्यात करार (कबूलायत) होत असे. त्यामुळे आदिवासींवर विविध प्रकारचे अन्याय, अत्याचार होत असत.

२. शामराव व गोदावरी परुळेकर

शामराव व गोदावरी परुळेकर यांनी किसान सभेच्या माध्यमातून वारली समाजामध्ये जागृती, संघटन आणि हक्कांसाठी संघर्ष या पद्धतीने कार्य सुरू केले. उंबरगाव तालुक्यातील झारी येथील आदिवासी परिषदेत वेठबिगारी नष्ट करण्याचे आवाहन केले. गोदावरी परुळेकरांची सभा तळवाडी येथे होती. त्यांच्या जिवाला धोका आहे अशी खोटी प्रसिद्धी जमीन मालकांनी दिली. त्यामुळे १० हजार आदिवासी संघर्षाच्या तयारीने आलेले होते. यावेळी जमीन मालकांनी पोलिसांना बोलावून त्यांच्यावर गोळीबार केला. ही घटना तळवाडी गोळीबार प्रकरण म्हणून प्रसिद्ध आहे.

३. ताराबाई मोडक

ताराबाई मोडक यांनी बोर्डी व नंतर ठाणे जिल्ह्यातील कोसबाड येथे शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली. आदिवासींच्या मुलांसाठी अंगणवाड्या सुरू केल्या. गप्पा-गोष्टी, प्रत्यक्ष कार्यातून शिक्षण, कुरण शाळा प्रयोग, तांत्रिक व्यावसायिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी खूप परिश्रम घेतले.

(ताराबाई मोडक)

४. अनुताई वाघ

अनुताई वाघ यांनी ताराबाईंच्या सहवासातून प्रेरणा घेतली. कोसबाडच्या टेकडीवर आदिवासींच्या उन्नतीसाठी एक संस्था स्थापन

केली. या संस्थेलाच 'कोसबाड प्रकल्प' म्हणून ओळखले जाते. आदिवासींच्या शिक्षणासाठी अनुताई वाघ यांनी पाळणाघरे, बालवाड्या, प्राथमिक शाळा, प्रौढ शिक्षण वर्ग, बालसेविका ट्रेनिंग कॉलेज इत्यादी शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. अनुताई वाघ यांना भारत सरकारने 'पदमश्री' देऊन त्यांच्या कार्याचा उचित गौरव केला. तसेच 'जमनालाल बजाज पुरस्कार', 'आदर्श शिक्षिका', 'महाराष्ट्र शासनाचा दलित मित्र' इत्यादी पुरस्कारांनी त्यांना सन्मानित करण्यात आले. 'कोसबाडच्या टेकडीवरून' हा त्यांनी लिहिलेला ग्रंथ कोसबाडच्या लोकजीवनाचे वास्तव दर्शन घडवतो.

(अनुताई वाघ)

५. दामूअण्णा टोकेकर

दामूअण्णा टोकेकर यांनी 'हिंदूसेवा संघा'ची स्थापना करून शैक्षणिक कार्य सुरू केले. बीड जिल्ह्यात डोमरी येथे सोनदरा गुरुकुल योजना, देवबांध येथे आदिवासी बहुविध सेवा संघाच्या माध्यमातून आदिवासींची सर्वांगीण प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला.

६. कॉ. रेवजी पांडुरंग चौधरी

रेवजी पांडुरंग चौधरी ऊर्फ कॉ. देवजीभाई यांनी आदिवासींसाठी सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक विकासाचे कार्य केले. त्यांनी सर्वप्रथम जव्हार संस्थानामधील वेठबिगारी पद्धत बंद करून पहिला विजय प्राप्त केला. 'आदिवासी सेवा मंडळ' स्थापन करून शैक्षणिक कार्याला सुरुवात केली. आश्रमशाळा सुरू करून कोकणी, वारली, ठाकूर कातकरी या समाजातील मुला-मुलींना शिक्षण दिले. जव्हारमध्ये 'खरेदी विक्री संघा'ची स्थापना करून आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. तसेच तलासरीच्या वनवासी विद्यार्थी प्रकल्पाद्वारे आदिवासींचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

७. पांडुरंग ढवळा साबळे

पांडुरंग साबळे यांनी १९५१ मध्ये 'उं० आदिशक्ती आदिवासी सेवा संघ' ची स्थापना करून मुंबई येथील सिमेंट कंपनीतील कामगार व मुलूळ येथील आदिवासी यांना एकत्र केले. आदिवासी लोकांना नोकऱ्यात सामावून घ्यावे आणि त्यांच्यासाठी स्वंत्र राज्य निर्माण करावे

अशी मागणी मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांच्याकडे केली. ‘आदिवासी सेवा मंडळ’ स्थापन करून आदिवासींच्या मुलांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरु केल्या. ‘आदिवासी कल्याण केंद्र महाराष्ट्र’ ही संघटना स्थापन करून सामाजिक व आर्थिक जागृती करण्याचा प्रयत्न केला.

८. बापूराव कृष्णाजी देशमुख

बापूराव कृष्णाजी देशमुख यांनी आदिवासींच्या पारंपरिक जीवन व शेती व्यवसायात बदल घडवण्याचा प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करून नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती दिली. आदिवासी समाजामधील भगत आणि त्यांच्या भोंदूगीरीवर सर्वप्रथम आवाज उठवण्याचे काम केले. समाजातील अनिष्ट प्रथा, हुंडा पद्धत, दारू व तंबाखूचे व्यसन इ. प्रथेविरुद्ध सामाजिक प्रबोधनाची चळवळ सुरु झाली. आदिवासींच्या पाड्यापर्यंत रस्ते, पाणीपुरवठा इ. विकास कामे केली. विविध सहकारी संस्था स्थापना करून आदिवासींचा आर्थिक विकास करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कार्यामुळे आदिवासी समाजामध्ये प्रबोधन होऊन संघटना स्थापनेची उर्जा महाराष्ट्रात निर्माण झाली. देशमुखांच्या भूमिकेमुळेच ‘अखिल भारतीय आदिवासी परिषद’ स्थापन करण्यात यश आले.

९. मारुती शिवराम बांडे

आदिवासी समाजातील अनेक लोकांच्या आश्रयाचे, विचार-मंथनाचे आणि अनेक तरुणांच्या कर्तव्यगारीला वाव देणारे महत्त्वाचे आश्रयस्थान म्हणजे मारुती शिवराम बांडे यांचे घर होय. आदिवासी समाजातील लोकांना आश्रय देणे, आर्थिक मदत करणे, त्यांचे मनोबल वाढवणे आणि समाजाची जागृती व संघटन इत्यादी कार्ये बांडे यांनी केले.

१०. डॉ. रामराव वाडिवे

डॉ. रामराव वाडिवे यांनी ‘आदिवासी सुधार सेवा’ समितीची स्थापना केली. बालमंदिर, प्रौढ शिक्षण, वाचनालये सुरु करून आदिवासी तरुणांमध्ये शिक्षणाची व वाचनाची आवड निर्माण केली.

११. श्रीमंतराजे विश्वेश्वरराव धर्मराव आत्राम महाराज

श्रीमंतराजे विश्वेश्वरराव धर्मराव आत्राम महाराज यांनी राजे धर्मराव शिक्षण मंडळाची स्थापना केली. आदिवासी सेवा मंडळ सुरु केले. ‘गोंडवाना’ ह्या नियतकालिकाच्या संपादकत्वाची धुरा सांभाळून आदिवासीमध्ये जागृती घडवून आणली. अल्पबचत, कुटुंब नियोजन, व्यसनमुक्ती, पर्यावरण, समता, स्वातंत्र्य, बंधुप्रेम यासंदर्भात त्यांनी मौलिक कार्य केले.

१२. बाबूराव नारायण मडावी

बाबूराव मडावी यांनी आदिवासी विकासासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. आदिवासी समाजाला संघटित व जागृत करण्याचे काम करून संपूर्ण महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या हक्कासाठी लढा सुरु केला. ह्या कार्यासाठी मेळावे आयोजित करून विविध संस्था स्थापन केल्या. त्यातून त्यांनी आदिवासींच्या शैक्षणिक, आर्थिक विकासाचा पाया भवकम केला. ‘आदिवासी विकास महामंडळ’ची स्थापना करण्यात

मडावी हे आघाडीवर होते. आदिवासींना रास्त सवलती मिळाव्यात म्हणून आरक्षणाची व्यवस्था केली. विधानसभेत आदिवासींना प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून त्यांनी शासनाकडे पाठपुरावा केला.

१३. महादेव गोपाळ कडू

महादेव कडू यांनी मडावीप्रमाणेच शासनाकडून आदिवासींना सवलती व फायदे मिळवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी ‘ठाणे जिल्हा प्रशिक्षण प्रसारक मंडळ’ची स्थापना केली. तसेच ‘आदिवासी समाजोन्ती’ संघाची स्थापना केली.

आदिवासी विकासासाठीचे प्रयत्न

सुखदेव बाबूराव उईके ऊर्फ बाबूजी उईके यांनी ‘जंगल बचाव मानव बचाव’ हे आंदोलन सुरु केले. सामाजिक विकासासाठी विविध योजनांमुळे आदिवासींचे विस्थापन होणार होते. त्यांना वाचवण्यासाठी आंदोलन सुरु केले. सुखदेव यांनी ‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ नावाची संस्था स्थापन करण्यासाठी मोलाचे योगदान देऊन आदिवासींना आरोग्याच्या सोयीसुविधा पुरवण्याचा प्रयत्न केला. शासनाच्या रोजगार हमी योजनेअंतर्गत अनेक कामे आदिवासींसाठी प्राप्त करून दिली. काळ्याम काकड्या दोधडे यांनी आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला. आदिवासींच्या जमिनी पुन्हा मिळवण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न सुरु केले.

मधुकरराव काशीनाथराव पिंचड यांनी आदिवासींची आर्थिक सुधारणा घडवण्यासाठी विविध संस्था व सहकारी संस्था स्थापन केल्या. आदिवासींसाठी शासकीय योजना राबवून त्यांचा शैक्षणिक व आर्थिक विकास करण्याच्या प्रयत्न केला. कॉ. नजूबाई आट्या गावित यांनी महिलांचे आर्थिक जीवन व आरोग्य सुधारणासाठी आवश्यक ते प्रयत्न केले. त्यांनी ‘श्रमिक महिला संघ’ स्थापन केला. रामचंद्र चिमाजी जंगले यांनी ‘आदिवासी युवक क्रांती दल’ संघटनेची स्थापना करून सामाजिक क्षेत्रात विकास कार्य करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच गडचिरोली जिल्ह्यात देवाजी तोफा या आदिवासी समाज सेवकाने मेंढा-लेखा या गावाच्या माध्यमातून ‘आमच्या गावात आम्हीच सरकार’ अशी घोषणा देऊन जंगलावरील आदिवासींचा पारंपरिक हक्क सिद्ध केला.

आदिवासींची सांस्कृतिक चळवळ

आदिवासींच्या सामाजिक, धार्मिक प्रबोधन चळवळीची पार्श्वभूमी आदिवासी साहित्यिकांनी तयार केली. चामुलाला छिपा राठवा, डॉ. गोविंद मोघाजी गारे, गोंडी संस्कृतीचे संशोधक व्यंकटेश विश्वन अत्राम, कॉ. वाहरू फुलसिंग सोनवणे, रामचंद्र चिमाजी जंगले, डॉ. विनायक सांबा तुमराम, कविवर्य तुकाराम शिवराम धांडे इत्यादी मंडळींनी साहित्य चळवळीचा विकास व विस्तार केला. या साहित्यातून आदिवासींचे वास्तव चित्रण रेखाटले आहे. धरणे, खाणी, विविध प्रकल्प इ. सामाजिक सुधारणांमुळे आदिवासींचे जीवन कसे उद्धवस्त होत आहे हे विदारक चित्र समाजासमोर मांडले आहे. मूक संवेदनांचा जागृत संघर्ष म्हणजे आदिवासींच्या कविता आहेत. प्रबोधन आणि संघर्षाची वाट चोखाळणारी अस्त्रे म्हणजे आदिवासींचे साहित्य होय.

त्यामधून आदिवासीच्या सामाजिक, धार्मिक रुढी परंपरा आणि संस्कृती यांचा अभ्यास करण्यात आला. आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे वारली चित्रकलेचे जनक जीवा सोमा म्हसे होत. त्यांनी वारली चित्रकला भारताबरोबरच परदेशातही प्रसारित केली. कुंडलिक धोँडू केदारी यांनी आदिवासी नाट्य क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी केली.

आदिवासीसाठी शासनाच्या विकास योजना

आदिवासींचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे. विकास करण्यासाठी शासनामार्फत विविध शासकीय विभाग कार्यरत आहेत. १९७२ मध्ये आदिवासी विकास संचालनालयाची स्थापना झाली. सह्याद्री विभागाचे कार्य नाशिक आणि गोडवन विभागाचे कार्य नागपूर येथे सुरु करण्यात आले. त्यांची एकवीस विकास अधिकारी कार्यालये सुरु केली. १९८३ मध्ये आदिवासी विभाग स्थापन करण्यात आला. १९९२ मध्ये संचालनालयाची पुनर्रचना करण्यात आली. नाशिक, नागपूर, अमरावती, ठाणे येथे नवीन आयुक्त कार्यालय सुरु करण्यात आले. त्याच्या जोडीला २३ प्रकल्प अधिकाऱ्यांची कार्यालये आहेत. या कार्यालयांतर्गत आदिवासींचा शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक विकास करण्यात येतो.

आदिवासींचा विकास साधण्यासाठी सरकारने विशेष लक्ष शिक्षणावर केंद्रित केले. समाज कल्याण विभागामार्फत विविध योजना राबवण्यात येतात. आदिवासी विभागांतर्गत शासकीय आश्रमशाळा, आदिवासी शासकीय वसतिगृह, खाजगी संस्थांनी स्थापन केलेल्या आश्रमशाळांना अनुदान देण्यात येते. उपयोजनेतर्गत आदिवासी युवक युवतींसाठी काही विशेष उपक्रम राबवण्यात येतात. तसेच आदिवासी महिलांसाठी विशेष कार्यक्रम, प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम, बालक आणि महिलांसाठी कार्यक्रम राबवून आदिवासींची प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

शासनामार्फत व्यापक स्वरूपात योजना आखून आदिवासींचा विकास करण्यात येतो. शेती विकास, बालक व महिला कल्याण, शाळा, पाणीपुरवठा, रस्ते, लघुउद्योग, बीज, खादी ग्रामोद्योग, कोल्हापुरी पद्धतीचे बंधारे, मत्स्य व्यवसाय, दुभती जनावरे पुरवणे इ. योजनांवर लक्ष केंद्रित करून शासनाच्या मदतीने आदिवासींचे जीवन क्रमशः बदलू लागले आहे. त्यामुळे आज आदिवासींना सामाजिक जीवनात समानता प्राप्त होत असलेली दिसून येते.

स्वाध्याय

- प्रश्न १ अ) योग्य शब्द निवडून खालील विधाने पुन्हा लिहा.

  - १) ब्रिटिशांनी भारतात ..... युद्धाने राजकीय सत्तेची मुहूर्तमेढ रोवली.
अ) प्लासीच्या   ब) वांदिवासांच्या
क) श्रीरंगपटणांच्या   ड) वसईच्या
  - २) सरकारने पहिले फॅक्टरी कमिशन ..... यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त केले.
अ) दिनशाँ पेटीट   ब) मोरारजी गोकुळदास
क) अबुर्थ नॉट   ड) सोराबजी
  - ३) 'अनार्य दोष परिहार समाज' या मंडळाची स्थापना ..... ने केली.
अ) महात्मा फुले   ब) गोपाळ बाबा वलंगकर
क) शिवराम जानबा कांबळे   ड) वि. रा. शिंदे
  - ४) लॉर्ड विल्यम बैंटिकने ..... प्रांतात सतीबंदी केली.
अ) बंगाल   ब) बिहार
क) ओरिसा   ड) आसाम
  - ५) ताराबाई मोडक यांनी आदिवासींसाठी ..... जिल्ह्यात कार्य सुरू केले.
अ) रायगड   ब) नाशिक
क) ठाणे   ड) अमरावती

ब) 'अ' व 'ब' गटातील जोड्या जुळवा.

  - १) कामगार चळवळीचे जनक   अ) महाडचा सत्याग्रह
२) ताराबाई शिंदे   ब) नागपूरमध्ये रात्रीची शाळा
३) छत्रपती शाहू महाराज   क) नारायण मेघाजी लोखंडे
४) बाबूजी उईके   ड) आमच्या आरोग्यासाठी
५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर   इ) स्त्री पुरुष तुलना
ई) मागासवर्गासाठी ५०% जागा राखीव
  - क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिलेले आहेत. योग्य पर्याय निवडून विधान पुन्हा लिहा.
  - १) महाराष्ट्रातील सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी संतांनी ईश्वरी भवतीच्या मागाने कार्य केले त्यामुळे.....
अ) सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य सुरू झाले.
ब) आर्थिक जीवनामध्ये अधोगती सुरू झाली.
क) लोकांच्या मनात नाराजी पसरली.
ड) सामाजिक ऐक्य नष्ट झाले

२) मुंबईतील गिरणी मालक संघटनेच्या विनंतीवरून १८८१ चा फॅक्टरी अॅक्ट लागू केला त्याचा हेतु..... अ) मालक-कामगार यांच्यातील प्रश्नांची चर्चा करणे. ब) मालक कांमगारांचे कल्याण साधणे. क) विविध कमिशन अथवा आयोगांची भूमिका तपासणे. ड) कामगारांचे हित व कल्याण साधणे.	प्रश्न ४	खालील विधानांची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा. १) कामगारांवरील अन्यायामुळे कामगार चळवळ सुरु झाली. २) किमान वेतन कायदा १९४८ मध्ये लागू झाला. ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभा स्थापन केली. ४) स्त्री सबलीकरणाचा विचार स्त्रियांमध्ये रुजला. ५) आदिवासींच्या सुधारणांकडे लक्ष देण्यात आले.
३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मनुस्मृती' ग्रंथाचे दहन केले त्यामुळे .... अ) अस्पृश्य वर्गांचे मनोबल वाढवणारी घटना ठरली. ब) हिंदू धर्मातील स्थान निश्चित झाले. क) सामाजिक जीवनात यशस्वी वाटचाल सुरु झाली. ड) जातिबंधने अधिकच बळकट झाली..	प्र. ५	टिपा लिहा. १) १८८१ फॅक्टरी अॅक्ट २) किसन फागुंजी बंदसोडे ३) राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक कार्य ४) मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर आंदोलन
प्रश्न २ अ) एका वाक्यात उत्तरे द्या १) समतेची चळवळ म्हणजे काय? २) माणगळवची परिषद केव्हा झाली? ३) 'विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी' ही संस्था कोणी स्थापन केली? ४) आदिवासी याचा अर्थ काय? ५) 'आमच्या गावात आम्हीचं सरकार' अशी घोषणा कोणी केली? ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा. १) समतेच्या चळवळी कोणत्या पायावर उभ्या राहिल्या? २) १८९१ च्या फॅक्टरी अॅक्टमधील दोन तरतुदी लिहा. ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह कथन करा. ४) नामांतराची चळवळ स्पष्ट करा. ५) सतीबंदी कायदा विशद करा. ६) ताराबाई मोडक यांचे कार्य लिहा.	प्र. ६	खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा. १) स्वातंत्र्योत्तर काळातील कामगार चळवळ स्पष्ट करा. २) ब्रिटिश काळातील स्त्री सुधारणा संदर्भातील कायदे विशद करा. ३) आदिवासींच्या संदर्भात शासनाच्या शैक्षणिक धोरणांची माहिती घ्या. ४) अनुताई वाघ यांच्या कार्यासंबंधी टिपण लिहा. ५) महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे कार्य सांगा. ६) महर्षी वि. रा. शिंदे यांचे कार्य स्पष्ट करा. ७) लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठें यांचे कार्य स्पष्ट करा.
प्रश्न ३ खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा. १) नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे कार्य स्पष्ट करा. २) १९४८ च्या अॅक्टची माहिती लिहा. ३) शिवराम जानबा कांबळे यांचे कार्य वर्णन करा. ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय कार्य स्पष्ट करा. ५) महात्मा फुले यांच्या स्त्रीविषयक कार्याचा आढावा घ्या. ६) हिंदू कोड बिलाची माहिती लिहा. ७) दामू अण्णा टोकेकरांचे कार्य वर्णन करा. ८) बाबुराव नारायण मडावी यांचे आदिवासी संदर्भात कार्य लिहा. ९) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे अस्पृश्यता निर्मूलनाचे कार्य सांगा.	प्र. ७	खालील प्रश्नांची उत्तरे पुढील मुद्र्याच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत लिहा. १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक कार्य अ) माणगळवची परिषद ब) महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह क) बहिष्कृत हितकारिणी सभा ड) मनुस्मृतीचे दहन २) स्त्री मुक्ती चळवळीची वाटचाल अ) मेक्सिको महिला परिषद ब) स्त्री संघटनांचे कार्य क) ख्रिस्ती मिशनरीचे प्रयत्न ड) महिला सबलीकरण ३) आदिवासींची चळवळ <ol style="list-style-type: none"> शैक्षणिक सुधारणा सामाजिक सुधारणा आर्थिक सुधारणा

(अ) संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन

महाराष्ट्राला वैभवशाली ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची निर्मिती केली. रथतेमध्ये स्वराज्य, स्वर्धम, स्वभाषा व स्वसंस्कृती विषयी जागृती घडवून आणली. यामुळे मराठी माणसांत अस्मिता निर्माण झाली. इ. स. १८१८ मध्ये मराठा सत्तेचा न्हास होऊन त्यांची जागा इंग्रजांनी घेतली. इंग्रजांनी सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या सुधारणांमुळे देशात प्रबोधनाची चळवळ सुरु झाली. महाराष्ट्रातही या चळवळीला वेग आला. अनेक समाजसुधारकांनी समाज प्रगतशील व पुरोगामी होण्यासाठी समाजसुधारणा चळवळ गतिमान केली. धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक जागृती होऊन भारतीयांत राष्ट्रवाद वाढीस लागला. यातूनच राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लागून इ. स. १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला. भाषावार प्रांतरचनेची मागणी वाढीस लागली. महाराष्ट्रातही मराठी भाषिक राज्याची मागणी करणारी 'संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ' इ. स. १९४६ पासून सुरु झाली. अनेक स्थित्यंतरातून या चळवळीची वाटचाल होऊन शेवटी दि. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.

संयुक्त महाराष्ट्र : ऐतिहासिक पाश्वभूमी

मराठी भाषिक लोकांच्या महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा विचार २० व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून अनेक जाणकारांनी व्यक्त करण्यास सुरुवात केली. त्या दृष्टीने साहित्य संमेलनांचा वाटा महत्वाचा. ठरतो. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण आपल्या 'क्रणानुबंध'मध्ये लिहितात. 'मराठी भाषकांच्या एकीकरणाची ओढ साहित्य संमेलनातून निर्माण झाली.' १९०८ च्या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात चिंतामणराव वैद्य यांनी या एकीकरणाचा उल्लेख केला होता. तेव्हा महाराष्ट्राच्या एकीकरणाशी या संमेलनाचा निकटचा संबंध आहे. याप्रमाणेच न. चिं. केळकर, विठ्ठल वामन ताम्हणकर, झानकोषकार केतकर, आचार्य विनोबा भावे, धनंजयराव गाडगीळ, प्रबोधनकार ठाकरे, ग. च. माडखोलकर, ग. वि. पटवर्धन, श. रा. शेंडे अशा अनेकांनी महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची १९१० पासून स्वप्ने पाहिली होती. १९११ साली इंग्रज सरकारला बंगालची फाळणी रद्द करावी लागली. त्या संदर्भात भाषा व राष्ट्रीयत्व या शीर्षकाखाली 'केसरी'मध्ये न. चिं. केळकर यांनी लिहिले की, 'मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची सर्व लोकसंख्या एका अमलाखाली असावी.' लोकमळ्य टिळकांनी १९१५ साली भाषावार प्रांतरचनेची मागणी केली होती. आपल्या दै. केसरीतून त्याचे महत्व व आवश्यकता त्यांनी जनतेला समजावून सांगितली होती.

परंतु त्या दरम्यानच्या काळात देशाच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न अधिक महत्वाचा असल्याने या विषयाकडे गांभीर्याने पाहिले गेले नाही आणि ते साहजिक होते. तेव्हा सामान्य मराठी माणसापर्यंत हा विषय गेला नाही. पण आंध्र व कर्नाटकच्या लोकांनी आपल्या एकीकरणाच्या चळवळी लवकर सुरु केल्या होत्या. महाराष्ट्रात तशा काही हातचाली होत नाहीत याचे न. चिं. पटवर्धन यांना वाईट वाटत होते. म्हणून त्यांनी या विषयाला चालना देण्यासाठी प्रश्नावलीच्या रूपाने ४० पुढाऱ्यांच्या मुलाखती प्रसिद्ध केल्या. त्यामध्ये रामराव देशमुख, बै. जयकर, अनुसयाबाई काळे, न. चिं. केळकर, नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. टी. जे. केदार इत्यादींचे विचार होते.

श्री. रामराव देशमुख हे मध्य प्रांत व वन्हाड विधिमंडळाचे प्रतिनिधी होते. त्यांनी १ ऑक्टोबर १९३८ साली ठराव मांडला की वन्हाडचा वेगळा प्रांत करावा. त्यानंतर मुंबईला भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनात वन्हाडसह महाराष्ट्र प्रांत व्हावा व निजामाचे राज्य खालसा झाल्यास मराठवाडा आणि पोर्टुगीजांची सत्ता संपल्यानंतर गोवा हे दोन्ही प्रांत महाराष्ट्रात सामील करावेत असा ठराव झाला होता. १९३९ साली अहमदनगर येथे भरलेल्या साहित्य संमेलनात ठराव संपत झाला की, मराठी भाषिकांचा एक प्रांत बनवावा आणि त्याला 'संयुक्त महाराष्ट्र' असे नाव द्यावे. २८ जानेवारी १९४० साली रामराव देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई येथे 'संयुक्त महाराष्ट्र सभा' ही संघटना स्थापन झाली. २४ मे १९४० रोजी डॉ. टी. जे. केदार यांच्या नेतृत्वाखाली 'महाराष्ट्र एकीकरण परिषद' भरवण्यात आली. त्यावेळी त्यांनी कांग्रेसवर टीका केली. 'जो महाराष्ट्रात जन्मला व येथे कायम ज्याचे वास्तव्य आहे तो महाराष्ट्रीयन' असे स्पष्ट करून सर्व मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचे एक राज्य व्हावे अशी त्यांनी मागणी केली. तत्पूर्वी १९४० च्या प्रारंभी श्री. वाकणकर यांनी धनंजयराव गाडगीळ व न. चिं. पटवर्धन यांच्या मदतीने संयुक्त महाराष्ट्राचा नकाशा तयार केला होता. तर महाविदर्भ व्हावा असे लोकनायक बापूजी अणे यांना वाटत होते. त्यांच्या मते एकच भाषा बोलणाऱ्यांचे दोन स्वतंत्र प्रांत झाले तर काही बिघडणार नाही. संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यावर त्यावर पश्चिम महाराष्ट्राचे वर्चस्व राहील आणि महाविदर्भाला गौण स्थान राहील अशी भीती महाविदर्भाच्या पुरस्कर्त्याना वाटत होती.

एकीकरणामार्गिल तात्त्विक भूमिका

कोणत्याही सार्वजनिक चळवळीमागे विधायक विचार आणि समाजहित आवश्यक असले. तरच त्याला लोकांचा पाठिंबा मिळतो व चळवळ यशस्वी होते. त्या दृष्टीने संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाच्या

मागेही विचार होते, एक तत्त्वज्ञान होते. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचा संयुक्त महाराष्ट्र का व कशासाठी याचे तर्कशुद्ध विवेचन करून त्या आंदोलनाची तात्त्विक भूमिका धनंजयराव गाडगीळ यांनी स्पष्ट केली. एक इतिहास, भाषेचा प्रभाव, धार्मिक परंपरा, लोकरीती, ग्रामरचना आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपण एक आहोत ही लोकांची भावना असली की आपली हक्काची भूमिका सांगितली जाते.

धनंजयराव गाडगीळ यांच्या या कामगिरीचे महत्त्व सांगताना यशवंतराव चव्हाण आपल्या क्रणानुबंधमध्ये लिहितात की, ‘संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनाला जी तात्त्विक व शास्त्रशुद्ध बैठक गाडगीळांनी दिली ती फार मोलाची होती. ज्यावेळी भाषिक प्रश्नात लक्ष घालण्यास उच्च कोटीचे विद्वान तयार नव्हते त्यावेळी गाडगीळांनी अत्यंत स्पष्ट शब्दात आपले विचार मांडले. किंविहुना त्यांची भारतीय संघराज्याविषयीची संकल्पना स्पष्ट असल्याने त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राला पाठिंबा दिला.’

भाषावार प्रांतरचनेबाबत आग्रही असणारे लोक याबाबतचे फायदे सांगताना म्हणतात की, ‘घटक राज्याचे सरकार व नागरिक यांची एक भाषा असल्यामुळे राज्यात निकोप लोकशाही निर्माण होईल, जनतेचे विचार-भावना सरकारपर्यंत पोहचतील, कायदेमंडळाचे कार्य जनतेस समजेल, भाषावार प्रांतरचनेमुळे भाषिक ऐक्य निर्माण होईल, लोक आपले विचार प्रभावीपणे मांडू शक्तील आणि प्रांताची भाषा व संस्कृती यांचे संवर्धन होईल. भाषावार प्रांतरचनेस विरोध करणारे याबाबतचे तोटे सांगतात की, भाषावार प्रांतरचनेमुळे राज्य-राज्यात फुटीरता वाढीस लागेल. भाषावार प्रांतरचना राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधक ठेल. प्रांताप्रांतात संघर्ष वाढीस लागेल.

स्वातंत्र्यानंतर भाषावार प्रांतरचना करण्याचे धोरण भारत सरकारने स्वीकारले. मराठी भाषिकांच्या आशा पल्लवित झाल्या आणि यामधून महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ निर्माण झाली.

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाचे टप्पे

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन व ग. त्र्यं. माडखोलकर

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील ग. त्र्यं. माडखोलकर यांचे योगदान फार मोलाचे आहे. दै. ‘तरुण भारत’ मध्ये त्यांनी लिहिले की, आंध्रचे पट्टाभिसितारामया व कर्नाटकचे रंगराव दिवाकर आपल्या प्रांताच्या निर्मितीसाठी जसे झटत होते तसे शंकरराव देव महाराष्ट्र निर्मितीबाबत झगडत नव्हते. त्यांची ही उदासीनता चीड आणणारी होती. शंकरराव देव, काकासाहेब गाडगीळ व बाळासाहेब खेर या महाराष्ट्राच्या राज्यसभेतील नेत्यांना एकीकरणाची मागणी एकमुखाने करण्याइतके त्या प्रश्नाचे अगत्य वाटत नाही काय? असा प्रश्नही त्यांनी जाहीरपणे विचारला. अर्थात अशी टीका करताना या नेत्यांनी तसे प्रयत्न करावेत यासाठी माडखोलकर प्रयत्न करत राहिले. १२ जुलै १९४२ रोजी त्यांनी या विषयावर महात्मा गांधींशी पत्रव्यवहार केला. उत्तरामध्ये महात्मा गांधींनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या कल्पनेला

पाठिंबा दिला; पण मुंबई महाराष्ट्रात सामील करण्यास विरोध केला. इ. स. १९४६ साली बेळगावच्या मराठी साहित्य संमेलनात ग. त्र्यं. माडखोलकरांनी आपल्या संपूर्ण भाषणात संयुक्त महाराष्ट्रावर भर दिला. या संमेलनात स्थापन झालेल्या संयुक्त महाराष्ट्र समितीत निमंत्रक म्हणून त्यांचेवर जबाबदारी सोपवली.

संयुक्त महाराष्ट्र मिळवण्यात मराठी भाषिकांना खूप त्रास सहन करावा लागला. कारण या आंदोलनासमोर अनेक अडथळे होते. यात प्रामुख्याने राष्ट्रीय नेत्यांचा दृष्टिकोन, मराठी भाषिकांतील एकतेचा अभाव, मुंबई काँग्रेसचे स्वतंत्र अस्तित्व, मराठी लोकांना अमराठींचा विरोध, मोरारजी देसाई यांचा विरोध इत्यादींचा समावेश होता.

१९४६ चे बेळगाव येथील साहित्य संमेलन

१२ मे १९४६ रोजी बेळगाव येथे आयोजित केलेल्या साहित्य संमेलनाच्यावेळी ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मिती संदर्भात महत्त्वपूर्ण भूमिका मांडली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या इतिहासातील ही फार उल्लेखनीय घटना होय. ग. त्र्यं. माडखोलकर संयुक्त महाराष्ट्रासाठी पूर्वीपासून खूप सक्रिय होते. त्यामुळे या संमेलनाला त्या दृष्टीने महत्त्व आले आणि संमेलनात घेतलेल्या निर्णयानुसार ते महत्त्व स्थिरधीरी झाले.

संमेलनात खालील दोन महत्त्वपूर्ण ठराव संमत झाले -

१. संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होईपर्यंतच्या काळात भाषिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक उन्नती होण्यासाठी हैदराबाद संस्थानातील मराठवाडा व गोमंतक या प्रदेशांना संपूर्ण प्रादेशिक स्वायत्तता असावी:
२. संयुक्त महाराष्ट्राचे संयोजन व प्रांतरचना करताना त्याच्या चतुःसीमेवरील बेळगाव, काखवार, गुलबर्गा, आदिलाबाद, बिदर, बालाघाट, छिंदवाडा, बैतुल, निमाड वगैरे जिल्ह्यांत मिश्रवस्ती आहे. त्यातील कायदा रहिवासी असणाऱ्या जनतेचा कौल प्रौढ व गुप्त मतदान पद्धतीने घेऊन ते भाग कोणत्या प्रांतात घालावयाचे ते ठरवावे.

यशिवाय संमेलनात ‘संयुक्त महाराष्ट्र समिती’ स्थापन करण्यात आली. येथून खन्या अर्थाते संयुक्त महाराष्ट्र संघर्षाला सुरुवात झाली.

संयुक्त महाराष्ट्र समिती

बेळगाव साहित्य संमेलनात ‘संयुक्त महाराष्ट्र समिती’ची स्थापना १२ मे १९४६ रोजी झाली. तिचे सदस्य पुढीलप्रमाणे - (१) केशवराव जेधे (२) ग. त्र्यं. माडखोलकर (३) द. वा. पोतदार (४) शंकरराव देव (५) श्री. श. नवरे

समितीचे उद्देश -

१. भाषावार प्रांत रचनेच्या तत्त्वानुसार महाराष्ट्र राज्यात अजून समाविष्ट न झालेले मराठी भाषिकांचे सलग प्रदेश या राज्यास जोडणे.

२. लोकसत्ताक व समाजवादी महाराष्ट्र स्थापन करणे.
३. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समता स्थापन करून महाराष्ट्राच्या जीवनाची सहकारी तत्त्वावर उभारणी करणे.
४. समितीने पुरस्कृत केलेला कार्यक्रम राबवणे.

समितीची साधने -

१. लोकशाही पद्धतीने शांततामय साधनांचा उपयोग करणे.
२. जनजागृती व संघटना उभारून पर्यायी शक्ती निर्माण करणे.
३. महाराष्ट्राच्या मूलभूत गरजा लक्षात घेऊन आर्थिक औद्योगिक व शेतीविषयक सर्वांगीण विकासाच्या योजना तयार करून शिक्षणाच्या व आंदोलनाच्या मागणी त्या अमलात आणणे.
४. सहकार व समाजवाद याचे जनतेला शिक्षण देणे.

समितीची पहिली बैठक पंधरा दिवसांनंतर पुणे येथे भरली, तेथे निर्णय घेण्यात आला की दोन महिन्यांत परिषद बोलावण्यात येईल.

संयुक्त महाराष्ट्र परिषद

पुण्याच्या बैठकीत ठरल्याप्रमाणे २८ जुलै १९४६ रोजी मुंबई येथे शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली 'महाराष्ट्र एकीकरण परिषद' भरली.

या एकीकरण परिषदेत मराठी भाषिक प्रातांच्या निर्मितीसाठी कार्य करणाऱ्या 'संयुक्त महाराष्ट्र परिषदे'ची स्थापना करण्यात आली. या परिषदेने संमत केलेले ठराव खालीलप्रमाणे-

१. सर्व सलग मराठी भाषिक प्रदेशांचा शक्य तिळक्या लवकर एक प्रांत करावा.
२. मराठी भाषिक प्रांत बनवताना मुंबई व मध्य प्रांतातील मराठी भाषिक भाग तसेच मराठवाडा व गोमंतक या मराठी भाषिक भागाचा समावेश करावा.

दि. १४ एप्रिल १९४७ रोजी जळगाव येथे परिषदेचे अधिवेशन झाले. या अधिवेशनात परिषदेची कार्यकारिणी निश्चित केली. शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे कार्य जोमाने सुरु झाले. ग. ब्रं. माडखोलकर, केशवराव जेथे, द. वा. पोतदार, श्री. शं. नवरे, दा. वि. गोखले, वसंतराव नाईक, सौ. प्रमिला ओक, पूनमचंद रांका इत्यादीनी मोठ्या उमेदीने संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाचे नेतृत्व केले.

दार कमिशन १९४८

भारताच्या घटना समितीपुढे भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न आणावा यासाठीचा आग्रह मुंबईमध्ये झालेल्या परिषदेने धरला व त्याबाबतचे मत मुंबई, मध्य प्रदेश व वन्हाड प्रांतातील मराठी सदस्यांवर मांडण्याचे

कार्य सोपवले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अशाच प्रकारची मागणी घटना समितीकडे केली. घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. गॉड्रेसाद यांना भाषावार प्रांतरचनेचे महत्त्व पटले म्हणून त्यांनी दि. १७ जून १९४८ रोजी न्यायाधीश एस. के. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली 'दार कमिशन'ची स्थापना केली. कमिशनने आपली अधिकार कक्षा ठरवली. यानुसार भाषावार प्रांतरचना करावी की नाही?, भाषावार प्रांतरचना करताना कोणकोणते व कसे प्रांत बनवावेत याबाबत चौकशी करून आपला अहवाल सादर करावा.

दरम्यान दार कमिशनने आपले काम सुरु केले होते. २० प्रश्नांची एक प्रश्नावली महाराष्ट्रातील नेत्यांना सादर केली होती. त्यामध्ये मुंबई संबंधीचा प्रश्न हाच कळीचा मुद्दा ठरला. मराठी भाषिकांना मुंबई स्वंतत्र ठेवण्यासंबंधीचे दार कमिशनचे विधान आवडणे शक्य नव्हते. त्यावरून वादंग झाले. याच दरम्यान गांधीजींनी प्रांतरचनेसंबंधी पत्राद्वारे आपले विचार सविस्तरपणे मांडले पण कांग्रेसने गांभीर्यने घेतले नाही. उलट दार कमिशनला कांग्रेसने एक निवेदन दिले त्यात म्हटले होते की स्वातंत्र्यानंतर परिस्थिती बदलली आहे. तसेच कांग्रेसने भाषेच्या आधारे तयार केलेले प्रांत राज्यकारभाराचा नमुना समजू नयेत म्हणजे सोईनुसार राजकारण सुरु झाल्याचे मराठी लोकांनी ओळखले. दार कमिशन साक्ष घेण्यासाठी महाराष्ट्रात येणार असे दिसताच १६ व १७ ऑक्टोबर १९४८ असे दोन दिवस परिषदेने दादर येथे अधिवेशन घेतले. त्या विराट सभेत ठराव संमत केला की, 'मराठी भाषिकांचा संयुक्त महाराष्ट्र' असा सलग प्रांत बनवावा आणि ताबडतोब अमलात आणावा. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा, अशी ठांम मागणी केली.

दि. १० डिसेंबर १९४८ रोजी दार कमिशनचा अहवाल प्रसिद्ध झाला. या अहवालात कमिशनने म्हटले की, 'भाषिक राज्ये निर्माण करण्याची योग्य वेळ अद्याप आलेली नाही. भाषावार प्रांतरचना ही भारताच्या ऐक्यास व एकात्मतेस मारक ठरेल.' दार कमिशनच्या अहवालावर तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या. महाराष्ट्रभर प्रक्षेप निर्माण झाला. प. जवाहरलाल नेहरूनाही मराठी भाषिकांच्या असंतोषाची जाणीव झाली.

अकोला करार - ८ ऑगस्ट १९४७

दार कमिशनपुढे मराठी भाषिक प्रांतरचनेची मागणी एकमुखाने स्पष्ट व नेमकेपणाने मांडण्यासाठी निवडक कार्यकर्त्यांची अकोला येथे बैठक झाली. त्यामध्ये शंकरराव देव, मा. सां. कन्नमवार, रामराव देशमुख, धनंजयराव गाडगील, पूनमचंद रांका, द. वा. पोतदार, ग. ब्रं. माडखोलकर, प्रमिला ओक, दा. वि. गोखले, पंढरीनाथ पाटील, प. शां. देशमुख इत्यादी मान्यवरांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. विदर्भातील नेत्यांच्या मनात महाराष्ट्र एकीकरणाबाबत विश्वास निर्माण व्हावा याची काळजी घेण्यात आली. विचार-विनिमयानंतर ८ ऑगस्ट १९४७ रोजी अकोला करार संमत झाला. या करारातील कलमे पुढीलप्रमाणे -

१. संयुक्त महाराष्ट्र असा एक प्रांत असावा त्यामध्ये मध्य प्रांत वन्हाड मधील मराठी भाषिकांचा व महाराष्ट्राचा असे उपप्रांत ठेवावेत.
२. प्रत्येक उपप्रांताला अलग कायदेमंडळ व मंत्रिमंडळ असावे. त्यांच्याकडे आवश्यक खाती ठेवण्यात यावीत.
३. सर्व प्रांतासाठी एक गव्हर्नर व एक डेप्युटी गव्हर्नर असावा. त्यांची निवडणुक संबंधित प्रांतातून घ्यावी.
४. कायदेमंडळात लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधी असावेत.
५. उपप्रांताच्या निवडणुका स्वतंत्रपणे घ्याव्यात.
६. उपप्रांतांची उच्च न्यायालये स्वतंत्र असतील.
७. विशिष्ट बाबीसाठी संपूर्ण प्रांताचे खास न्यायालय असावे.
८. प्रांतासाठी एक पब्लिक सर्विस कमिशन असावे.

अकोला बैठकीत वरील ठरावाप्रमाणेच असे ठरले की, संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती करणे अशक्य झाल्यास 'महाविदर्भ' हा स्वतंत्र प्रांत निर्माण करण्याचे प्रयत्न करावेत.

जे व्ही. पी. समिती (त्रिसदस्य समिती)
२९ डिसेंबर १९४८

२९ डिसेंबर १९४८ रोजी कॉर्प्रेसन्या जयपूर अधिवेशनात दार कमिशनचा अहवाल नाकारला. भाषावार प्रांत रचना निर्माण करण्याच्या परिस्थितीचा पुन्हा अभ्यास करण्यासाठी नवीन समिती नेमली. समितीमध्ये जवाहरलाल नेहरु, वल्लभभाई पटेल आणि पटाभी-सितारामव्या यांचा समावेश होता. या तीन सदस्यांच्या आद्याक्षरावरून ही समिती ओळखली जाते. तिथेही संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीला अनुकूल नव्हते. समितीने ५ एप्रिल १९४९ रोजी आपला अहवाल प्रसिद्ध केला.

समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे -

१. भाषावार प्रांतरचना कॉर्प्रेसला तत्त्वतः मान्य पण ही योग्य वेळ नाही.
२. योग्य वेळ येताच आंद्रे प्रांत बनवला जाईल.
३. मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र यथावकाश बनेल पण त्यात मुंबईचा समावेश नसेल.
४. केवळ वन्हाडचा वेगळा प्रांत होणार नाही.
५. कर्नाटकमधील अडचणी संपत्ताच त्या प्रांताची निर्मिती केली जाईल.
६. त्रावणकोर व कोचीन एकत्र येण्यास तयार असतील तर केवळ प्रांताची निर्मिती होईल.

महाराष्ट्राच्या मागणीशी संबंधित केले निर्णयके नव्हत्या. शिफारशीमध्ये मुंबई महाराष्ट्रात नसेच हे स्पष्टमान नमूद केले होते.

अहवालाविरुद्ध महाराष्ट्रभर फार तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या. यानंतर भाऊसाहेब हिरे, के. एम. मुन्हरी यांनी मांडलेल्या योजना असफल ठरल्या. त्याचवेळी जनजागृतीसाठी सेनापती बापट यांनी प्रभात फेच्या सुरु केल्या.

दरम्यान कॉर्प्रेसने कर्नाटक व महाराष्ट्र कॉर्प्रेसला (मुंबई वगळून) आपसातील वाद सोडवून नव्या राज्याला तयार आहात काय अशी विचारणा केली. दोन भाषिकात सोळा गावे वादग्रस्त ठरवली होती आणि त्यासंबंधी सामोपचाराची अपेक्षा व्यक्त केली होती.

वादग्रस्त १६ गावे याप्रमाणे -

१. कारवार	२. बेळगाव	३. निपाणी	४. संकेश्वर
५. जत	६. नंदगड	७. मिरज	८. सोलापूर
९. गडहिंगलज	१०. खानापूर	११. शहापूर	१२. इचलकरंजी
१३. हल्याळ	१४. अक्कलकोट	१५. कुरुंदवाड	१६. मंगळवेढा

परंतु कोणताही समझोता झाला नाही आणि प्रश्न तसाच राहिला.

आचार्य अव्रे यांनी मुंबई महापालिकेत मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव मांडला. तो ५० बिरुद्ध ३५ मतांनी मंजूर झाला, म्हणजे मुंबई महाराष्ट्रातच असावी ही जनतेची इच्छा सिद्ध झाली. १९५३ साली आंद्रे राज्य निर्माण झाले त्यामुळे मराठी भाषिकांनाही आशा वाढू लागली. पण प्रत्यक्षात तसे काही झाले नाही. १९५३ साली यशवंतराव मोहिते यांनी विधानसभेत संयुक्त महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा ठराव मांडला. पण मोरारजी देसाई यांनी या ठरावाला ठाम विरोध केला आणि मोहिते यांचा प्रयत्न वाया गेला.

नागपूर करार - २८ सप्टेंबर १९५३

संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी सर्वसमावेशक आणि व्यापकदृष्टीने व्यक्त करण्यासाठी यापूर्वी कार्यकर्त्यांनी अकोला करार केला होता. पण त्या करारात दोन उपप्रांत आणि शेवटचा प्रयत्न म्हणून महाविदर्भाची मागणी केली गेली होती. त्यानंतर प्रांतरचनेबाबत अनेक घटना घडल्या होत्या आणि आता लोकांना असे वाढू लागले होते की, अकोला करारापेक्षा अधिक व्यापक आणि सर्वसमावेशक असा करार करणे आवश्यक आहे. त्यातून संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाला निश्चित दिशा व बळ मिळणार होते. असा करार करताना मराठी भाषिक सर्व विभागांचा सखोल विचार व्हावा, त्यांची सद्यःस्थिती, गरजा, मागासलेपणा असे सर्व घटक विचारात घेऊन त्या दृष्टीने विकासावर भर द्यावा अशी आशवासने देणारा नवीन करार गरजेचा वाढू लागला. त्यानुसार संयुक्त महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा या तिन्ही विभागांतील प्रमुख नेते नागपूरला एकत्र आले. सविस्तर चर्चा झाली

आणि नागपूर करार झाला. हा करार अगदी तपशीलवार केला होता त्यातील तरतुदी...:

१. मर्सठी भाषिक मुलुखाच्या निरनिराळ्या विभागांत राहणाऱ्या लोकांचे एक राज्य व्हावे.
२. मुंबई, मध्य प्रदेश, हैदराबाद राज्यातील सर्व सलग मराठी भाषिक प्रदेशाचे हे राज्य बनावे. मुंबई त्याची राजधानी असेल.
३. प्रशासन व विकासकार्यासाठी या राज्याचे महाविदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित भाग असे तीन विभाग असतील.
४. प्रत्येक घटकावरील खर्च लोकसंख्येच्या प्रमाणात होईल. अविकसित मराठवाड्याकडे विशेष लक्ष दिले जाईल.
५. लोकसंख्येनुसार प्रत्येक विभागाला शासनात स्थान असेल.
६. सर्व प्रकारच्या शिक्षणव्यवस्थेत लोकसंख्येच्या प्रमाणात सवलती दिल्या जातील.
७. उच्च न्यायालय मुंबई व नागपूर येथे असावे.
८. सरकारी नोकरभरतीत विदर्भ, मराठवाड्याला योग्य प्रतिनिधित्व द्यावे.
९. विकेंद्रीकरणावर भर देण्यात यावा.
१०. नागपूर ही महाराष्ट्राची उपराजधानी असावी. राज्याच्या विधिमंडळाचे दरवर्षी किमान एक अधिवेशन तेथे घेण्यात यावे.
११. सर्व सलग मराठी प्रदेश नव्या गज्यात समाविष्ट होण्यासाठी खेडे हा घटक मानला जावा.

नागपूर करारात भाऊसाहेब हिरे यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. तसेच विभागनिहाय प्रतिनिधित्व करणाऱ्यांनीही महत्त्वाचे कार्य केले.

नागपूर करारावर विभागनिहाय सहा करणारे प्रतिनिधी पुढीलप्रमाणे-

अ) महाविदर्भ - रामराव देशमुख, गोपाळराव खेडकर, रा. कृ. पाटील, पंजाबराव देशमुख व शेषेराव वानखेडे

ब) पश्चिम महाराष्ट्र - भाऊसाहेब हिरे, यशवंतराव चव्हाण, देवकीनंदन नारायण, नाना कुंटे, लक्ष्मणराव भाटकर आणि सौ. प्रभावतीदेवी जकातदार.

क) मराठवाडा - देवीसिंग चौहान

नागपूर कराराचे प्रसंगी काँग्रेसच्या नेत्यांनी धनंजयराव गाडगील, द. वा. पोतदार व दा. वि. गोखले यांना चर्चेसाठी बोलवले होते. मात्र कराराचे श्रेय काँग्रेसलाच मिळावे यासाठी करारावर त्यांच्या सहा घेतल्या नाहीत. नागपूर करारानुसार विदर्भ, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र या तिन्ही विभागांना सर्व दृष्टीने समान न्याय, विकासाची समान संधी व मागसलेल्यांसाठी विशेष सवलत दिली जाईल अशी

ग्वाही देण्यात आली. या करारामुळे विशाल महाराष्ट्र राज्य निर्माण होण्याच्या आशा वार्दीसं लागल्या.

राज्य पुनर्व्यवस्था आयोग (एस. फाजल अली कमिशन)

भारत सरकारने न्यायमूर्ती एस. फाजल अली यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. २९ डिसेंबर १९५३ रोजी 'राज्य पुनर्व्यवस्था आयोग' स्थापन केला. या आयोगाचे सदस्य म्हणून हृदयनाथ कुंझरु व सरदार के. एम. पण्णीकर यांची नियुक्ती केली. या आयोगाने सुमारे दीड वर्ष भाषावार प्रांतरचनेसंबंधी अभ्यास केला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीशी संबंधित सर्व घटकांना आपापले म्हणणे आयोगासमोर मांडण्यास सांगण्यात आले. त्यानुसार संबंधितांनी खालीलप्रमाणे कैफियती सादर केल्या.

अ) संयुक्त महाराष्ट्र परिषद - परिषदेने ३० मे ते १ जून १९५४ या कालावधीत मुंबई येथे रॅन्गलर परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखाली अधिवेशन घेतले. खासदार गिडवानी उद्घाटक तर गोविंदलाल शिवलाल स्वागताध्यक्ष होते. या सर्व मान्यवरांनी मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होणे का व कसे आवश्यक आहे आणि त्यामुळे राष्ट्र कसे बलवान होईल ते स्पष्ट केले आणि परिषदेच्या वतीने तशी कैफियत समितीला सादर केली.

ब) मुंबई काँग्रेस - स. का. पाटील, जी. बी. महाशब्दे, के. के. शहा, दादा परुळेकर इ. नेत्यांनी सादर केलेल्या निवेदनात मुंबईसह महाराष्ट्र असा उल्लेख नव्हता. या संदर्भात स. का. पाटील यांनी स्वतंत्र मुंबई काँग्रेस कमिटीच्या अस्तित्वाकडे लक्ष वेधले.

क) गुजरात प्रदेश काँग्रेस - आजचे मुंबई राज्य हे विशिष्ट जडण घडणीतून निर्माण झाले आहे तेव्हा त्याचे विभाजन करू नये. जर विभाजनाची वेळ आलीच तर मुंबई हे स्वतंत्र शहर राज्य ठेवावे.

ड) खानदेश - विविध पुराव्यांच्या आधारे स्पष्ट केले की, आपणाला संयुक्त महाराष्ट्रात सामील करणे अगदी योग्य व तर्कशुद्ध आहे.

इ) महाविदर्भ - ही कैफीयत लोकनायक डॉ. माधव श्रीहरी उर्फ बापूजी अणे यांनी सादर केली. त्यांनी स्पष्ट केले की मुंबई, मध्यप्रांत, हैदराबाद राज्यातील सर्व मराठी भाषिकांच्या प्रदेशाचा मिळून एक संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा.

ई) मराठवाडा - मराठवाड्यानेही आपले निवेदन सादर केले.

तसेच, 'गोमंतक मराठी साहित्य संमेलन' कारवार येथे ना. ग. गोरे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. त्यामध्ये ठराव संमत झाला की कारवार, हल्याळ, सुपे, बेळगाव, खानापुर, चंदगड यांचा एक जिल्हा बनवून तो महाराष्ट्रात सामील करावा.

याप्रमाणे विविध निवेदने समितीला सादर झाली. त्याचा अभ्यास

करून समितीने १० ऑक्टोबर १९५५ रोजी २६७ पानांचा अहवाल शासनाला सादर केला. हा अहवाल म्हणजे मराठी भाषिकांवरील वज्राघात होता. महाराष्ट्रभर संतापाची लाट उसळली.

समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे -

१. विदर्भचे स्वतंत्र राज्य असावे.
२. गुजरात, मराठवाड्यासह मुंबईचे द्विभाषिक राज्य व्हावे.

हा अहवाल म्हणजे मराठी भाषिकांच्या मागण्यांकडे केलेले पूर्ण दुर्लक्ष असून त्यांचा तो अवमान होता. त्यामुळे महाराष्ट्रभर या निर्णयाला तीव्र विरोध झाला आणि पुढील तीव्र आंदोलनाची जणू नंदी ठरली.

मराठी लोकांतील असंतोष आता वाढत चालला होता. संयुक्त महाराष्ट्रशिवाय अन्य कोणताही पर्याय स्वीकारण्याच्या अवस्थेत जनता नव्हती. लोक उत्स्फूर्तपणे एकत्र जमू लागले, चर्चा करू लागले. अशा वातावरणातच मुंबईच्या कामगार मैदानावर लोकांची मोठी सभा झाली. त्यावेळी शंकरराव देव म्हणाले, 'महाराष्ट्रापासून मुंबईवेगळी करण्याला आपण प्राणपणाने विरोध करू.' आता जनतेच्या भावनांना आणि मागण्यांना जनआंदोलनाचे स्वरूप येऊ लागले. त्यामध्ये महिलाही उत्स्फूर्तपणे सहभागी होऊ लागल्या. सुमतीबाई गोरे, इस्मत चुगताई, दुर्गा भागवत, तारा रेडी, चारुशीला गुप्ते, कमलाताई मोरे, सुलताना जोहारी अशा अनेक महिलांनी आंदोलनात भाग घेतला. संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी मान्य न झाल्यास सर्व मराठी आमदार, खासदार मंत्री यांनी राजीनामे द्यावेत असे ठरले. या मागणीला काँग्रेस प्रतिनिधींनी प्रारंभी अनुकूलता दर्शवली. एकूण ही परिस्थिती पाहून ऑक्टोबरमध्ये वाटाघाटीना पुन्हा सुरुवात झाली. तेव्हा शंकरराव देव यांनी संयुक्त महाराष्ट्र मागणीचा पुनरुच्चार केला तर पंडित नेहरूनी द्वैभाषिक राज्याचा प्रस्ताव पुन्हा मांडला. देव यांनी त्यास विरोध केला. केंद्रीय श्रेष्ठीबरोबर दिल्ली येथे या वाटाघाटी चालू होत्या. त्यात संयुक्त महाराष्ट्राएवजी द्वैभाषिकाच्या प्रयोगावर केंद्रीय नेत्यांनी भर दिला. पण या चर्चेत बेळगाव, कारवारच्या प्रश्नाचा उल्लेखही आला नाही. एकूण ही बोलणी फिसकटली.

त्यानंतर दि. ७ नोव्हेंबर १९५५ रोजी कामगारांची सभा होऊन निर्दर्शनाचा कार्यक्रम ठरला. मुंबईच्या फणसवाडीतील कोळीवाड्यात एक मोठे अधिवेशन घेतले. त्यात विविध कामगार संस्था, कम्युनिस्ट, प्रजा समाजवादी, समाजवादी, शेतकरी कामगार पक्ष, जनसंघ असे अनेक राजकीय पक्ष सामील झाले. या अधिवेशनाचे उद्घाटन रोहित दवे यांनी केले. अध्यक्षस्थानी कॉम्प्रेड श्रीपांद अमृत डांगे होते. या अधिवेशनात एस. एम. जोशी यांनी ठराव मांडला की, मुंबई, विदर्भासह संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा. या ठरावाला के. ए.ल. पाटील, ल. मा. पाटील, के. नी. जोगळेकर, रसिक भट यांनी पाठिंबा दिला.

त्रिराज्याचा प्रस्ताव

मराठी लोकांचा हा तीव्र विरोध पाहून काँग्रेस वर्किंग कमिटीने

दि. ८ नोव्हेंबर १९५५ रोजी नवीन असा त्रिराज्याचा ठराव पास केला ते त्रिराज्य याप्रमाणे -

- अ. संपूर्ण गुजराती भाषिकांचे एकजिनसी राज्य असावे.
- ब. मुंबई शहर व उपनगरे यांचे १६० चौकिमी विस्ताराचे स्वतंत्र राज्य असावे.
- क. मराठवाड्यासह महाराष्ट्र राज्य असावे.

महाराष्ट्रातील जनतेने हा प्रस्ताव सांफे नाकारला. एवढेच नव्हे तर या ठरावाच्या विरोधात १४ नोव्हेंबरला एक कृती समिती स्थापन केली. वातावरण तापू लागले. महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसला आपली भूमिका स्पष्ट करणे आवश्यक होते. त्यासाठी पुणे येथे १७ नोव्हेंबर रोजी महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसची सभा झाली त्यात चौदा तास चर्चा झाली आणि निर्णय घेतले की,

- अ) राज्य पुनर्रचना समितीने सुचवलेले छोटे द्विभाषिक बदलून त्यात वन्हाड व मराठवाडा समाविष्ट करावा.
- ब) तीन राज्ये केल्यास मुंबईचे स्वतंत्र राज्य राष्ट्रहित साधू शकणार नाही.

प्रत्यक्ष संघर्षाला सुरुवात

मराठी भाषिक जनतेतील असंतोष वाढत चालला होता. पण त्याचवेळी मोरारजी देसाई आणि त्यांचे समर्थक आनंदित झाले. कारण त्रिराज्य योजनेमुळे मुंबई स्वतंत्र होणार आणि मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही ही त्यांच्या दृष्टीने मोठी जमेची बाजू होती. त्यामुळे मुख्यमंत्री या नात्याने मुंबई शासनाची त्याला संमती घेण्याची मोरारजींना घाई झाली. १८ नोव्हेंबर १९५५ रोजी मोरारजी त्रिराज्य योजना मंजुरीसाठी विधानसभेत ठराव मांडणार होते. त्यांच्या विरोधात सेनापती ब्रापट यांच्या नेतृत्वाखाली विधानसभेवर मोठा मोर्चा निधाला. त्याची सुरुवात मुंबईच्या ओव्हल मैदानावरून झाली. त्यामध्ये महिलाही मोठ्या संख्येने सामील झाल्या होत्या. मोरारजी सरकारने बंदी आदेश पुकारला होता. आंदोलकांनी तो आदेश पाळला नाही. त्यामुळे शासनाने कारवाई केली. सुमारे ५०० निर्दर्शकांना कैद केले. त्यामध्ये १६ महिलांचाही समावेश होता. पोलिसांनी मोर्चावर लाठीमार, अश्रुधुराचा वापर केला. त्यामध्ये अनेक आंदोलक जखमी झाले. विधानसभेत या विषयावर चार तास चर्चा होऊन बैठक संपली. त्याच दिवशी सायंकाळी कामगार मैदानावर सुमारे ५० हजार लोकांच्या उपस्थितीत जाहीर सभा झाली. कॉम्प्रेड एस. ए. डांगे यांनी मार्गदर्शन केले. सभेत त्रिराज्य योजना फेटाळण्यात आली आणि संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचा लढा अधिक गतिमान करण्यासाठी दि. २१ नोव्हेंबर १९५५ रोजी एक दिवसाचा लाक्षणिक संष करण्याचा निर्णय घेतला गेला.

मोरारजी देसाई व स. का. पाटील याची सभा (२० नोव्हेंबर १९५५)

वरील निर्णयाप्रमाणे २१ नोव्हेंबर रोजी संप पुकारला होता.

पण तत्पुर्वी एक दिवस अगोदर मोरारजी देसाई आणि स. का. पाटील यांनी चौपाटीवर सभा आयोजित केली. या सभेत दोघांनी बेलगाम वक्तव्ये केली.

या सभेत प्रथम स. का. पाटील यांनी आपल्याच मराठी माणसांना असंख्य दूषणे दिली. मुंबईबाबत बोलताना ते म्हणाले की ‘महाराष्ट्राला पाच हजार वर्षांत मुंबई मिळणार नाही.’ एवढे ऐकूनही लोक शांत होते. पण त्याचा अर्थ आपण यशस्वी झालो असे वाढून मोरारजींना अधिकच स्फूरण चढले आणि आपल्या भाषणात ते म्हणाले, ‘काँग्रेस जिवंत असेपर्यंत मुंबईची जनता महाराष्ट्रात सामील होणार नाही. आकाशात चंद्र, सूर्य असेपर्यंत मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही.’ त्याबरोबर जनतेचा संताप उफाळून आला. सभेतून स्टेजवर दगडफेक सुरु झाली. सभा उधळली गेली.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील पहिले १५ हुतात्मे

पूर्वी ठरल्याप्रमाणे लाक्षणिक संपाची लोक वाट पाहात होते. दि. २१ नोव्हेंबर १९५५ रोजी सर्व बाजूंनी लोक ओव्हल मैदानाकडे जाऊ लागले.

पोलिस बंदोबस्त अतिशय कडक होता. मोरारजी सरकारने जमावंदी आदेश जारी केला. चार ते पाच लाख लोक जमले होते. सेनापती बापट यांच्या नेतृत्वाखाली बंदी आदेश मोडला. पोलिसांनी प्रथम लाठीमार, अश्रूधूर आणि नंतर जमावावर गोळीबार केला. त्यात १५ आंदोलक हुतात्मा झाले. तर सुमारे ३०० लोक जखमी झाले. ४०० पेक्षा जास्त लोकांना अटक केली. तोपर्यंत विधानसभेतील कामकाज आठेपून एस. एम. जोशी, नौशेर भरुचा व अमुल देसाई आंदोलनाच्या ठिकाणी आले. त्यांनी लोकांना चौपाटीवर एकत्र केले. गोळीबाराचा निषेध केला. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी हुतात्मा झालेल्यांसाठी दुःख व्यक्त केले. गोळीबाराचा निषेध म्हणून पां. वा. गाडगीळ यांनी आपला विधान परिषद सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला. सुमारे १०० काँग्रेस आषदारांनीही राजीनामा देण्याचे ठरवले.

दुसरे दिवशी त्रिराज्याचा प्रस्ताव मंजूर न होताच विधानसभा तहकूब झाली आणि आंदोलन राज्यभर पसरले.

पंडित नेहरूचा निर्णय - १६ जानेवारी १९५६

मोरारजी सरकारने मुंबईत आंदोलनाबाबत धोरण राबवण्यास सुरुवात केली. त्यातून अनेक हुतात्मा झाले. परिस्थिती सावरण्याचा प्रयत्न म्हणून पंतप्रधान पंडित नेहरु यांनी राज्यपुनर्चनेसंबंधी दि. १६ जानेवारी १९५६ रोजी खालीलप्रमाणे निर्णय घोषित केले.

१. मुंबई शहर केंद्रशासित राहील.
२. विदर्भसह संपूर्ण मराठी भाषिक महाराष्ट्र आणि सौराष्ट्र कच्छसह गुजरात अशी दोन वेगळी राज्ये असतील.
३. संबंधित पक्षांच्या मतैक्याने सीमावाढ सोडवला जाईल.

४. कानडी भाषिकांचे म्हैसूर राज्य होईल.
५. भाषिक अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणाबाबतच्या शिफारशी सरकारने मान्य केल्या.

परंतु या निर्णयामुळे मराठी भाषिकांचे समाधान होणे शक्य नव्हते. कारण मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही हे नेहरूंनी स्पष्ट केले होते. त्यामुळे मुंबई अक्षरशः पेटून उठली. पण पोलिसांनी तेवढीच कठोर भूमिका घेतली. पुढील दोन-तीन दिवस आंदोलकावर गोळीबार सुरु राहिला. यामध्ये ११ लोक मृत्युमुखी पडले. या कृतीचे वर्णन लालजी पेंडसे यांनी ‘नरमेधयज्ञ’ असे केले. मोरारजी देसाई यांची ही कृती लोकशाहीविरोधी होती.

संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन आता राज्यभर, खेळ्यापाड्यापर्यंत पोहोचले. सामान्य लोकही अगदी उत्स्फूर्तपणे त्यांत सामील होऊ लागले. मोरारजी सरकारच्या या कृतीचा निषेध म्हणून भारताचे अर्थमंत्री चिंतामणराव देशमुख यांनी मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. त्यांनी पंतप्रधान पंडित नेहरु यांच्यावर आरोप करून महाराष्ट्रावरील अन्यायास जबाबदार घरले.

द्विराज्य योजना व पंडित नेहरूंच्या निर्णयाच्या पाश्वभूमीवर संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन अक्षरशः पेटले. मुंबईसह महाराष्ट्रासाठी लोकांनी प्राणाची बाजी लावली. यावेळी मोरारजी सरकारने केलेल्या गोळीबारात १०६ जण हुतात्मा झाले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी हैतात्म्य पत्करलेल्या या १०६ सुपुत्रांचे ‘हुतात्मा स्मारक’ मुंबईत फ्लोरोफाऊंटन जवळ उभारले. (हुतात्म्यांची यादी शेवटी जोडली आहे.)

(फ्लोरोफाऊंटन येथील हुतात्मा स्मारक)

संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना

६ फेब्रुवारी १९५६

मराठी भाषिक जनतेच्या संयुक्त महाराष्ट्र मागणीचा प्रश्न

बिकट होत गेला. निष्पाप लोक मारले गेले.

राज्यभर दुःख आणि असंतोष धुमसत होता. अशा परिस्थितीत, विचार करण्यासाठी ६ फेब्रुवारी १९५६ रोजी केशवराव जेधे यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्याच्या टिळक स्मारक मंदिरात सभा घेतली. त्यामध्ये साम्यवादी, समाजवादी, प्रजा समाजवादी, शेतकरी कामगार पक्ष, लाल निशाण गट, मजदूर किसान पक्ष, भारतीय जनसंघ, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, हिंदू महासभा, जन काँग्रेस व अपक्ष असे ११ बिगर काँग्रेस पक्ष सामील झाले.

सर्वांनी एकमताने संयुक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन केली. परिस्थिती योग्य पद्धतीने हाताळली नाही असा अर्थ काढून शंकरराव देव यांनी उपोषणाचा मार्ग स्वीकारला. त्यांनी सुचवलेला मार्ग इतरांना मंजुर झाला नाही. तेव्हा शंकरराव देव यांनी १० फेब्रुवारी रोजी अध्यक्ष या नात्याने महाराष्ट्र एकीकरण परिषद बरखास्त केली. शंकरराव देव समितीत सामील झाले नाहीत आणि आंदोलनापासूनही दुरावले. त्यांचे प्रयत्न, हालचाली काँग्रेसच्या धोरणाशी निगडित राहिल्या.

संयुक्त महाराष्ट्र समितीने संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे उद्देश स्वीकारले. समितीने आपली कार्यकारिणी जाहीर केली. त्यानुसार अध्यक्ष भाई श्रीपाद अमृत डांगे, उपाध्यक्ष डॉ. त्र्यं. रा. नरवणे, जनरल सेक्रेटरी एस. एम. जोशी यांची निवड झाली. समितीची स्थापना करण्यात ग. त्र्यं. माडखोलकर, आचार्य प्र. के. अत्रे, मधु दंडवते, प्रबोधनकार केशव ठाकरे, य. कृ. सोवनी यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. याबरोबरच सेनापती बापट, क्रांतिसिंह नाना पाटील, दुर्गा भागवत, केशवराव जेधे, यशवंतराव मोहिते, लालजी पेंडसे, अहिल्याबाई रांगणेकर यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत मोठे योगदान दिले. आंदोलन महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचवले.

मराठी वृत्तपत्रे आणि शाहिरांची कामगिरी

या आंदोलनात वृत्तपत्रांची भूमिका तेवढीच महत्त्वाची होती. वरील नेते मंडळीपैकी अत्रे, वा. रा. कोठारी, ठाकरे इत्यादीनी वृत्तपत्रांद्वारे आंदोलन खूप विकसित केले. आंदोलनासाठी वृत्तपत्रांची आवश्यकता ओळखून आचार्य अत्रे यांनी 'मराठा' दैनिक सुरु केले. 'प्रबोधन', 'नवाकाळ', 'सकाळ', 'नवयुग', 'प्रभात' अशा अनेक वृत्तपत्रांनी जनजागृतीचे काम केले. आंदोलन व समितीच्या दैनंदिन कामकाजाची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवली. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनात आचार्य अत्रेंच्या 'मराठा' ने वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी बजावली. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाच्या आणखी एका योगदानाचा उल्लेख केला पाहिजे तो म्हणजे मराठी साहित्य आणि शाहिरांची कामगिरी होय. लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांनी लिहिलेली एक लावणी (त्याला छक्कड म्हणतात) संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाचे प्रेरणा गीत ठरले. ती छक्कड म्हणजे 'माझी मैना गावावर राहिली, माझ्या जीवाची होतीया काहिली' अशी होती. या लावणीत संयुक्त महाराष्ट्र समितीची घोषणा आहे. अमर शेख हे पदव्या घेतलेले शाहीर चळते, तर शेतकरी वर्गातले कम्युनिस्ट पक्षाचे सदस्य होते.

अमर शेखांचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांचा पहाडी आवाज यामुळे संभेद्या सुरुवातीला त्यांचे गाणे होई. गाण्यातून शाहीर शेख हे जनतेला मार्गदर्शन करत होते. मोरारजी देसाई, स. का. पाटील यांच्या अन्यायी कृत्यांचा संदर्भ असून ही लावणी मुंबईच्या लालबाबटा कलापथकातील शाहीर अमर शेख यांनी गायली होती. लोक त्यांची लावणी ऐकण्यास आतुर असत.

'मुंबई, विदर्भ, मराठवाडा, बेळगाव, कारवार, निपाणीसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे.' अशी संयुक्त महाराष्ट्र समितीची घोषणा होती. समितीने महाराष्ट्रभर आंदोलन तीव्र केले. १२००० कार्यकर्त्यांना जागोजागी पकडले. २७ जुलै १९५६ रोजी समितीने दिल्ली येथे मोठा मोर्चा काढला. कॉ. एस. ए. डांगे, बॉ. नाथ पै, कॉ. भूपेश गुप्ता इत्यादी सदस्यांनी संसदेत महाराष्ट्राची बाजू प्रभावीरीत्या मांडली.

डॉ. आंबेडकर याची भूमिका

भाषावार प्रांतरचना करण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फारसे उत्सुक नव्हते. भाषावार प्रांतरचनेमुळे ऐक्यभावना वाढीस लागण्याएवजी हिंदुस्थानाचे अधिक तुकडे पडतील असे डॉ. बाबासाहेबांना वाटत होते. भाषावार प्रांतरचना करावयाचा निर्णय झाल्यास संयुक्त महाराष्ट्रात उपप्रांत निर्माण न करता एक भाषा एकच प्रांत करावा असे त्यांचे म्हणणे होते. मुंबई शहर हा महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे त्याचा समजेश संयुक्त महाराष्ट्रातच केला जावा असा त्यांचा आग्रह होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात १९४८ साली नेमण्यात आलेल्या दार आयोगाला डॉ. आंबेडकर यांनी जे निवेदन सादर केले होते त्यात ही भूमिका त्यांनी मांडली होती.

संयुक्त महाराष्ट्रातील काँग्रेस नेत्यांची भूमिका

देशात आणि मुंबई प्रांतात काँग्रेस हाच सत्ताधारी पक्ष होता. त्यामुळे धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत तो पक्ष महत्त्वाचा होता. पंडित नेहरू, सरदार पटेल, गोविंद वल्लभ पंत, पट्टाभिसितारामय्या, मोरारजी देसाई हे विशेष महत्त्वाचे केंद्रीय नेते होते.

बाबासाहेब खेर मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री होते. ते भांडवलदार धार्जींने होते. सामान्य जनता आणि मराठी भाषिकांपासून ते दुरावलेले होते. तर केशवराव जेधे यांच्या नेतृत्वाखालील महाराष्ट्र काँग्रेस मात्र असंतुष्ट होती. लवकरच जेधे काँग्रेस सोडून गेले आणि भाऊसाहेब हिरे महाराष्ट्र काँग्रेसचे अध्यक्ष तर यशवंतराव चळवाण प्रांत सचिव झाले. १९५२ साली खेरांची सत्ता संपली आणि मोरारजी देसाई मुख्यमंत्री झाले. मराठी भाषिकांच्या दृष्टीने हा बदल अधिक प्रतिकूल ठरला. हिरे व यशवंतराव हे मोरार्जींच्या मंत्रिमंडळात सामील झाले. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी सर्वपक्षीय परिषद स्थापन झाली. शंकरराव देव अध्यक्ष झाले. हिरे, देवगिरीकर त्यात सामील झाले. यशवंतराव दूर राहिले. मोरारजी संयुक्त महाराष्ट्राचे विरोधक होते. शंकररावावर त्यांचा रोष झाला. महाराष्ट्रातील जनमताबाबत मोरार्जींचे आंधळेपण

होते असे म्हणणारे शंकरराव त्यांना दुखवायला तयार नव्हते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर हिरे व यशवंतराव यांच्यात दुरावा निर्माण झाला. त्या दरम्यान देव व हिरे महाराष्ट्राच्या राजकारणातील प्रभावी नेते होते. अशा परिस्थितीत यशवंतरावांनी मुत्सदेगिरीने धोरण राबवले. यशवंतराव मात्र राजीनामा न देणे, काँग्रेस न सोडणे, नेहरूंचा विश्वास मिळवणे या आपल्या भूमिकेशी ठाम राहिले. कारण त्यांच्या मते संसद सर्वश्रेष्ठ असून अंतिम निर्णय तेथे होणार आहे. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी ते त्या दृष्टीने प्रयत्नशील राहिले.

द्विभाषिक राज्याचा प्रयाग (१९५६ ते १९६०)

मराठी भाषिकांची मागणी मान्य न करता ७ ऑगस्ट १९५६ रोजी संसदेने महाद्विभाषिक राज्याचा कायदा पास केला. मराठी व गुजराती भाषिक लोकांना एकत्र केलेल्या या राज्याचा पश्चिम महाराष्ट्रातील मुंबईसह १० जिल्हे, विदर्भाचे ८, मराठवाड्याचे ५, गुजरात सौराष्ट्राचे १६ जिल्हे समाविष्ट केले. यावरून हे राज्य किती विशाल होते ते लक्षात येते. काँग्रेस नेत्यांनी पक्षश्रेष्ठांचा निर्णय मान्य केला, तर समितीने तो फेटाळला. मोरार्जींनी या राज्याचे स्वागत करून म्हणाले की, ‘बिनविरोध निवड होणार असेल तर आपण मुख्यमंत्री होऊ इच्छितो.’ भाऊसाहेब हिरे यांनी आपली उमेदवारी घोषित केली. मोरार्जींनी त्यांना विरोध केला. महाराष्ट्र काँग्रेसने यशवंतरावांची उमेदवारी निश्चित केली. मोरार्जींनी त्यांना पाठिंबा दिला आणि झालेल्या निवडणुकीत यशवंतरावांनी विजय मिळवला. १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी सर्वांत मोठ्या राज्याचे वयाने लहान असलेल्या यशवंतरावांनी मुख्यमंत्रीपद स्वीकारले त्याबद्दल तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी लिहितात की, “यशवंतराव म्हणाले, मी बंदुकीची गोळी न वापरता राज्य करणार आहे. अनेक असामान्य गुण असल्याने यशवंतरावांनी ही जबाबदारी सहज पेलली.” संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे अत्रे, कोठारी, माधवराव बागल असे अनेक जहाल नेते मात्र त्यांच्यावर अगदी आग ओकल होते. पण यशवंतराव मर्यादा न सोडता संयमाने आपल्या धोरणावर अविचल राहिले. अर्थात मोरार्जींना राज्य-प्रशासनातून बाजूला करण्यात भाऊसाहेब हिरे यांनी अप्रत्यक्ष मदत केली होती. द्विभाषिकाचा निर्णय मराठीप्रमाणे गुजराती लोकांनाही मान्य नव्हता. त्याविरुद्ध गुजरातमध्ये उग्र निदर्शने झाली. पोलिस गोळीबारात १५ ठार तर कित्येक लोक जखमी झाले होते. मोरार्जींच्या सभा उधळून लावल्या. पंडित नेहरूंसमोर ‘महागुजरात’ची मागणी केली.

१९५७ ची सार्वत्रिक निवडणूक

१९५७ साली लोकसभा, विधानसभा व मुंबई महानगरपालिका निवडणुका झाल्या. त्यामध्ये संयुक्त महाराष्ट्र समितीला मोठे यश मिळाले. विशेषत: पश्चिम महाराष्ट्रात काँग्रेसला मोठा धक्का बसला. यशवंतराव अल्पमतांनी निवडून आले. काँग्रेसने राज्याची सत्ता टिकवली पण समितीने मोठा राजकीय धक्का दिला. मुंबई महानगरपालिकेत ७१ जागा समितीने जिंकल्या व श्री. एम. व्ही. दोंदे महापौर झाले.

कोल्हापूर, कागल, कुरुंदवाड, इचलकरंजी या ठिकाणीसुदूरा समितीने मोठे यश मिळवले. या निकालावरून स्पष्ट झाले की मतदार द्विभाषिकांविरुद्ध आणि संयुक्त महाराष्ट्राच्या बाजूने आहेत. काँग्रेस श्रेष्ठीबरोबर यशवंतराव यांनी या निकालाला भाषिक भावनावाद महटले.

शिव छत्रपतीच्या पुतळ्याचे अनावरण व प्रतापगडाचा मोर्चा

प्रतापगडावरील छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अश्वारूढ पुतळ्याचे अनावरण पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते ३० नोव्हेंबर १९५७ रोजी झाले. मुख्यमंत्री यशवंतरावांनी तसे नियोजन केले. महाराष्ट्रातील परिस्थिती त्यांच्या निर्दर्शनास यावी आणि १९५७ च्या निवडणकीतून सावरण्यास पक्षास मदत व्हावी हे त्यांचे उद्देश होते. त्याचवेळी संयुक्त महाराष्ट्र समितीने नेहरूसमोर निदर्शने करण्याचे ठरवले. त्यासाठी ५ नोव्हेंबर १९५७ रोजी पुण्याच्या टिळक स्मारक मंदिरात समितीची बैठक झाली. त्याला एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, यशवंतराव टिळक, प्र. के. अत्रे, व्ही. एन. पाटील इ. नेते हजर होते. त्याचवेळी पूर्ण नियोजन करून भाई माधवराव बागल यांच्या नेतृत्वाखाली प्रतापगडावर प्रचंड ग्रोर्चा काढला. पसरणी घाट व पोलादपूरजवळ तीव्र निदर्शने केली. नेहरूना मराठी भाषिकांच्या भावनांची आणि एकूण परिस्थितीची जाणीव करून देण्यात समिती यशस्वी झाली. त्यानंतरही समितीने आपले आंदोलन चालू ठेवले. १ नोव्हेंबर १९५८ रोजी माधवराव बागलांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह करण्यात आला. १९ डिसेंबरला दुसरा मोठा मार्चा काढला. १८ जानेवारी १९५९ इंसून सीमा लढा समितीने ‘करबंदी’ चळवळ सुरु केली. नोव्हेंबर १९५९ मध्ये मोरार्जींविरुद्ध आदिवासींचा मोर्चा काढला.

१९६० महाराष्ट्र निर्मितीच्या हालचाली

वरीलप्रमाणे संयुक्त महाराष्ट्र समितीने आंदोलन चालू ठेवले. भारत सरकारला मराठी भाषिकांच्या मागण्या आणि भावना पटवून देण्याचे प्रयत्न चालू होते. त्याचवेळी द्विभाषिक राज्याचा कारभार यशवंतराव चव्हाण यशस्वीपणे सांभाळत होते. पक्षश्रेष्ठांना ते मान्य झाले होते. जवाहरलाल नेहरू, यशप्रकाश नारायण, के. एम. मुश्शी आदी पक्षश्रेष्ठांचा विश्वास त्यांनी संपादन केला. स्वतः यशवंतरावांनी आपल्या ‘क्रणानुबंध’ या पुस्तकातील ‘संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीचे पूर्वक्षण’ या लेखामध्ये आपल्या हालचालीची व प्रयत्नांची सविस्तर माहिती दिली आहे. त्यानुसार प्रतापगडावरील कार्यक्रमावेळी ते नेहरूंबरोबर होते. त्याचवेळी समितीमुळे लोकांच्या भावना नेहरूना कळाल्या. महाराष्ट्र निर्मितीबाबत दोघात चर्चा झाली. नंतर हैदराबाद, नागपूर येथे काँग्रेस अधिवेशनानंतर दिल्लीत नेत्यांशी चर्चा केली. पंडित नेहरू, गोविंद वल्लभ पंत व मोरार्जींना त्यांचे मत पटले. इंदिरा गांधींनी काँग्रेस अध्यक्ष म्हणून मुंबई येथे महाराष्ट्र निर्मितीचे आश्वासन दिले.

चंदीगढ अधिवेशनात गोविंद वल्लभ पंत, यशवंतराव चव्हाण, स. का. पाटील व जीवराज मेहता यांची समिती नेमली. तिने महाराष्ट्र निर्मितीला अनुकूल अहवाल दिला. मोरारजीनी डांग व गुजरातच्या राजधानीचा प्रश्न मांडला. पण तेवढ्यावरून बोलणी बिघडू नयेत अशी समितीशी चर्चा केली व मोरारजीच्या मागण्या मान्य केल्या. नेहरूना तपशील सांगितला व त्यांनी संमती दिली. समितीच्या आग्रहामुळे 'मुंबई' राज्य ऐवजी 'महाराष्ट्र' असे नाव मान्य झाले. महाराष्ट्र व गुजरात यांच्यातील आर्थिक प्रश्न सोडवण्यासाठी दोन सदस्यांच्या समितीचा अहवाल मान्य झाला. एप्रिल १९६० मध्ये संसदेने मुंबई पुनर्रचना कायदा मंजूर केला आणि १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्राची निर्मिती झाली.

मुंबई पुनर्रचना कायदा (१९६०)

केंद्र सरकारने महाराष्ट्र व गुजरात या दोन भाषावार प्रांतरचनेस अनुमती दिली. प्रादेशिक व वित्तीय देवाणघेवाण संदर्भात खूप चर्चा झाली, डांगचा प्रदेश महाराष्ट्राला द्यावा की गुजरातला असा वाद निर्माण झाला. तथापि मुंबईसह महाराष्ट्र राज्य निर्माण होत असल्याने सौदेबाजीत महाराष्ट्र काही प्रमाणात बळी पडला. डांगमधील उंबरगाव तालुक्याचे विभाजन करून त्यातील २० खेडी गुजरातला देण्याचे ठरले. वित्तीय क्षेत्रातील देवाण घेवाण संदर्भातील अडचणी महाराष्ट्राच्या वतीने यशवंतराव चव्हाण यांनी तर गुजरातच्या वतीने जीवराज मेहतांनी केंद्र सरकारपुढे मांडल्या. आर्थिक गुंता सोडवण्यासाठी तत्कालीन केंद्रीय मंत्री गोविंद वल्लभ पंत यांनी केंद्रीय अर्थ खात्यातील सचिव रंगाचारी यांची नियुक्ती केली. सचिव रंगाचारीच्या तोडग्यानुसार महाराष्ट्र व गुजरातला तूट भरून काढण्यासाठी केंद्र सरकारने प्रत्येकी ५० कोटी रुपये द्यावेत. गुजरातने आपल्या राजधानीचे ठिकाण ठरवावे. वरील सर्व बाबी एप्रिल १९६० मध्ये भारतीय संसदेपुढे मांडण्यात आल्या. संसदेने मुंबई द्विभाषिकांच्या विभाजनाचा ठराव मंजूर केला. यानुसार १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात येईल, असे जाहीर करण्यात आले.

पुनर्रचना कायद्यातील तरतुदी

केंद्र सरकारने एप्रिल १९६० मध्ये मुंबई पुनर्रचना कायदा पास केला तो या प्रमाणे-

१. द्वैभाषिक मुंबई राज्याचे १ मे १९६० पासून महाराष्ट्र व गुजरात असे दोन भाग करण्यात आले आहेत.
  २. मुंबई राज्यातील खाली नमूद केलेला प्रदेश गुजरात या नव्या राज्यात समाविष्ट केला जाईल.
- अ) बनातवाडा, मेहसाणा, सावरकाठा, अहमदाबाद, कैरा, पंचमहाल, बडोदा, भडोच, सुरत, डांग, अमरेली, सुरेंद्रनगर, राजकोट, जामनगर, जुनागढ, भावनगर व कच्छ जिल्हे.
- ब) ठाणे जिल्ह्यातील उंबरगाव तालुक्यातील खेडी, पश्चिम

खानदेशातील नंदूबार व नवापूर तालुक्यातील खेडी तसेच पश्चिम खानदेश जिल्ह्यातील अक्कलकुवा व तळोदे तालुक्यातील खेडी हा प्रदेश पूर्वीच्या मुंबई राज्याचा भाग असणार नाही. मुंबई राज्याचा उरलेला भाग हा महाराष्ट्र म्हणून ओळखला जाईल.

महाराष्ट्र राज्याची रचना

१. मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. त्यावेळी चार प्रमुख भाग व २६ जिल्हे महाराष्ट्रात होते.

१. मुंबई विभाग - बृहन्मुंबई, ठाणे, कुलाबा, रत्नगिरी, नाशिक, धुळे, जळगाव
२. पुणे विभाग - पुणे, अहमदनगर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर
३. नागपूर विभाग - नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, भंडारा, यवतमळ, अमरावती, बुलढाणा, अकोला
४. औरंगाबाद विभाग - औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी, उस्मानाबाद

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झाला असला तरीही बेळगाव, कारवार, निपाणी, भालकी व डांगचा समावेश महाराष्ट्रात होऊ शकला नाही. बेळगावबाबतचा महाराष्ट्र कर्नाटक सीमाप्रश्न आजही चालू आहे.

(यशवंतराव चव्हाण)

मुंबई पुनर्रचना कायदा संमत इत्यापासून संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मितीचा सोहळा सुरु झाला होता. महाराष्ट्र राज्याचा मंगल कलश यशवंतराव चव्हाण यांच्या हस्ते आणण्यात आला. मुंबईच्या शिवाजी पार्कवर पंडित नेहरूच्या हस्ते १ मे १९६० रोजी कामगार दिनी 'महाराष्ट्र राज्य'ची घोषणा करण्यात आली. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी जबाबदारी स्वीकारली.

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील हुतात्मे

१. सीताराम बनाजी पवार	३७. शामलाल जेठानंद	७३. करपैया किरपल देवेंद्र
२. जोसेफ डेव्हिड पेजारकर	३८. सदाशिव महादेव भोसले	७४. चुलाराम मुंबाराज
३. चिमणलाल ढी. शेठ	३९. भिकाजी पांडुरंग राणटे	७५. बालमोहने
४. भास्कर नारायण कामतेकर	४०. वासुदेव सूर्याजी मांजरेकर	७६. अनंता
५. रामचंद्र सेवाराम	४१. भिकाजी बाबू बांबरकर	७७. गंगाराम विष्णु गुरुव
६. शकर खोटे	४२. सखाराम श्रीपत ढमाले	७८. रत्न गोदिवर
७. धर्माजी गंगाराम नागवेकर	४३. नंदेंद्र नारायण प्रधान	७९. सव्यद कासम
८. रामचंद्र लक्ष्मण जाधव	४४. शंकर गोपाळ कुष्टे	८०. भिकाजी दाजी
९. के. जे. झेवियर	४५. दत्ताराम कृष्णा सावंत	८१. अनंत गोलतकर
१०. पी. एस. जॉन	४६. बबन बापू भणुडे	८२. किसन वीरकर
११. शरद जी. वाणी	४७. विष्णु सखाराम ब्रने	८३. सुखलाल रामलाल वेसकर
१२. बेदीसिंग	४८. सीताराम धोऱ्हू राड्ये	८४. पांडुरंग विष्णु वाळके
१३. रामचंद्र भाटिया	४९. तुकाराम धोऱ्हू शिंदे	८५. फुलवरी मणरू
१४. गंगाराम गुणाजी	५०. विठ्ठल गंगाराम मोरे	८६. गुलाब कृष्णा खवले
१५. गजानन ऊर्फ बंडू गोखले	५१. राम लखन विंदा	८७. बाबूराव देवदास पाटील
१६. निवृत्ती विठोबा मोरे	५२. एडवीन आमब्रोझ साळवी	८८. लक्ष्मण नरहरी थोरात
१७. आत्माराम पुरुषोत्तम पानवलकर	५३. बाबा महादू सावंत	८९. ठमाबाई विठ्ठल सूर्यभान
१८. बालणा मुतणा कामाठी	५४. वसंत द्वारकानाथ कन्याळकर	९०. गणपत रामा भुते
१९. धोऱ्हू लक्ष्मण पारहूल	५५. विठ्ठल दौलत साळुंखे	९१. मुनशी वङ्गीर अंली
२०. भाऊ सखाराम कदम	५६. रामनाथ पांडुरंग अमृते	९२. दौलतराम मथुरादास
२१. यशवंत बाबाजी भगत	५७. परशुराम अंबाजी देसाई	९३. विठ्ठल नारायण चव्हाण
२२. गोविंद बाबूराव जोगल	५८. घनश्याम बाबू कोलार	९४. देवजी शिवन राठोड
२३. पांडुरंग धोऱ्हू धाडवे	५९. धोऱ्हू रामकृष्ण सुतार	९५. रावजीभाई डोसाभाई
२४. गोपाळ चिमाजी कोरडे	६०. मुनीमजी बलदेव पांडे	९६. होरमसजी करसेटजी
२५. पांडुरंग बाबाजी जाधव	६१. मारुती विठोबा म्हस्के	९७. गिरधर हेमचंद्र लोहार
२६. बाबू हरी दाते	६२. भाऊ कोऱ्डिबा भास्कर	९८. सत्तू खंडू वाईकर
२७. अनुप महावीर	६३. धोऱ्हू राधो पुजारी	९९. गणपत श्रीधर जोशी
२८. विनायक पांचाळ	६४. हृदयसिंग दारजेसिंग	१००. माधव राजाराम तुरे (बेलदार)
२९. सीताराम गणपत म्हदे	६५. पांडु महादू अवरीरकर	१०१. मारुती बेनाळकर
३०. सुभाष भिवा बोकर	६६. शंकर विठोबा राणे	१०२. मधुकर बापू चांदेकर
३१. गणपत रामा तानकर	६७. विजयकुमार सदाशिव भडेकर	१०३. लक्ष्मण गोविंद गावडे
३२. सीताराम गयादीन	६८. कृष्णाजी गण शिंदे	१०४. महादेव बारीगडी
३३. गोरखनाथ रावजी जगताप	६९. रामचंद्र विठ्ठल चौगुले	१०५. कमळाबाई मोहिते
३४. महम्मद अली	७०. धोऱ्हू भागू जाधव	१०६. सीताराम दुलाजी घाडीगावकर
३५. तुळशीराम पुंजाजी बेलसर	७१. रघुनाथ सखाराम बिनगुडे	
३६. देवाजी सखाराम प्राटील	७२. काशीनाथ गोविंद चिंदरकर	

- प्रश्न १** अ) योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.
- १) २८ सप्टेंबर १९५३ रोजी ..... करार केला.
  - अ) पुणे ब) अकोला
  - क) नागपूर ड) सोलापूर
  - २) संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनावेळी ..... या केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी राजीनामा दिला.
  - अ) चिंतामणराव देशमुख
  - ब) पं. गोविंदवल्लभ पंत
  - क) मोरारजी देसाई
  - ड) जीवराज मेहता
  - ३) द्विभाषिक राज्याची निर्मिती ..... रोजी संसदेने केली.
  - अ) ६ ऑगस्ट १९५६
  - ब) ७ ऑगस्ट १९५६
  - क) ८ ऑगस्ट १९५६
  - ड) ९ ऑगस्ट १९५६
  - ४) संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे अध्यक्ष ..... होते.
  - अ) केशवराव जेधे ब) श्री. शं. नवरे
  - क) शंकरराव देव ड) द. वा. पोतदार
  - ५) काँग्रेसच्या जयपूर अधिवेशनात ..... समितीची नेमणूक केली.
  - अ) दार ब) जे. व्ही. पी.
  - क) फाजल अली ड) संयुक्त महाराष्ट्र
  - ब) 'अ' व 'ब' गटातील योग्य जोड्या जुळवा.
  - 'अ' 'ब'
  - १) यशवंतराव चव्हाण १) महाराष्ट्र राज्याची घोषणा
  - २) एस. एम. जोशी २) जेव्हीपी समिती
  - ३) महाराष्ट्रात मुंबई नसेल ३) ऋणानुबंध
  - ४) पंडित नेहरू ४) नागपूर करार
  - ५) संयुक्त महाराष्ट्र समितीचे सचिव
  - क) विधानांखाली प्रत्येकी चार प्रयाय दिले आहेत. योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.
  - १) बेळगाव साहित्य संमेलनात ..... समितीची स्थापना झाली होती.
  - अ) संयुक्त महाराष्ट्र
  - ब) संयुक्त महाराष्ट्र परिषद
  - क) दार कमीशन
  - ड) जे. व्ही. पी.

- २) दि. २९ डिसेंबर १९५३ रोजी राज्यपुनर्रचना आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून ..... यांची नियुक्ती करण्यात आली.
- अ) न्या. फाजलअली
- ब) के. एम. पण्णीकर
- क) हृदयनाथ कुंडाळ
- ड) रा. कृ. पाटील
- ३) महाराष्ट्राला पाच हजार वर्षांत मुंबई मिळणार नाही, असे उद्गार यांनी काढले.
- अ) कॉ. एस. ए. डांगे
- ब) एस. एम. जोशी
- क) स. का. पाटील
- ड) पां. वा. गाडगीळ
- ४) द्विभाषिक राज्याचा प्रयोग इसवीसनाच्या या कालावधीत राबवला गेला.
- अ) १९४८ ते १९५६
- ब) १९५६ ते १९६०
- क) १९४४ ते १९४८
- ड) १९६० ते १९६५

- प्रश्न २** अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
- संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती केव्हा झाली?
  - हुतात्मा स्मारक कोठे आहे?
  - १२ जुलै १९४२ रोजी महात्मा गांधींशी कोणी पत्रव्यवहार केला होता?
  - दार कमिशनचे अध्यक्ष कोण होते?
  - मुंबई महानगरपालिकेत संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव कोणी मांडला?
  - फाजल अली कमिशनच्या सदस्यांची नावे सांगा.
  - संयुक्त महाराष्ट्र समितीची घोषणा काय होती?

- प्रश्न २** ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दात लिहा.
- संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे दोन ठराव कोणते?
  - त्रिराज्य योजनेतील ठराव सांगा.
  - जे. व्ही. पी. समितीतील सदस्यांची नावे सांगा.

- प्रश्न ३** खाली दिलेल्या प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांत उत्तरे लिहा.
- दार कमिशनची अधिकार कक्षा सांगा.
  - संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील वृत्तपत्रांचे योगदान स्पष्ट करा.
  - प्रतापगडावरील शिवछत्रपतींच्या पुतळा अनावरण कार्यक्रमाविषयी माहिती लिहा.

प्रश्न ४ खालील विधानांची २५ ते ३० शब्दात माहिती लिहा.

- १) संयुक्त महाराष्ट्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.
- २) बेळगाव साहित्य संमेलनाची माहिती द्या.
- ३) अकोला कराराबदल माहिती द्या.
- ४) संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनातील शाहिरांची कामगिरी स्पष्ट करा.
- ५) द्विभाषिक राज्याबदल तुमच्या शब्दात वर्णन करा.

प्रश्न ५ टिपा लिहा.

- १) दार कमिशन १९४८
- २) त्रिराज्य प्रस्ताव
- ३) पं. नेहरूंचा निर्णय १९५६

प्रश्न ६ खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.

- १) मराठी भाषिक राज्याच्या मागणीमागील धनंजयराव गाडगिळांनी सांगितलेले तत्त्वज्ञान विशद करा.

२) १९४६ च्या बेळगाव साहित्य संमेलनातील निर्णय सांगा.

३) मराठी वृत्तपत्रे आणि शाहिरांची कामगिरी स्पष्ट करा.

प्रश्न ७ खालील प्रश्नांची उत्तरे खाली दिलेल्या मुद्रक्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.

- १) संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील ग. त्र्यं माडखोलकरांचे योगदान सांगा.

१) महात्मा गांधींशी पत्रव्यवहार

२) बेळगाव साहित्य संमेलन

- २) नागपूर कराराची माहिती लिहा.

१) आवश्यकता

२) तरतुदी

३) तीन घटक संस्था

३) मुंबई पुनर्चना कायदा सांगा.

प्रांतरचनेस मान्यता - कलमे - रचना

-०-०-०-

(ब) मराठवाडा सुक्रितसंग्राम

पाश्वभूमी

मराठवाडा हे भाषासूचक नाव असून त्याचा अर्थ मराठी भाषा बोलणाऱ्याचा भूप्रदेश असा होतो. पूर्वीच्या हैदराबाद संस्थानात बहुभाषिक भूभागांचा समावेश होता. त्या भूभागांना त्यांच्या बोलीभाषेवरून ओळखण्याची पद्धत निर्माण झाली. त्यातूनच मराठवाडा, तेलंगणा, कर्नाटक असे भिन्न भाषिक प्रदेश आकारास आले. मराठवाड्याची कागदपत्रातील पहिली नोंद इ. स. १५७० ते १६१४ च्या कालखंडात तारीखे-फरिश्तामध्ये 'मन्हटवाडी' अशी झाल्याची दिसून येते. निजामाचे पंतप्रधान सालारजंग पहिले यांनी १८७० मध्ये राज्याची नव्याने जिल्हाबंदी करून मराठी भाषिकांचा औरंगाबाद सुभा निर्माण केला व त्यास मराठवाडा असे नाव दिले. आज मराठवाडा महाराष्ट्राचा एक प्रादेशिक विभाग आहे.

मराठवाड्यातील व दक्षिण भारतातील सर्वात मोठी नदी म्हणून गोदावरीचा उल्लेख केला जातो. मराठवाड्यातील सर्व नद्या पूर्ववाहिनी असल्याचे दिसून येते. पूर्णा आणि मांजरा या गोदावरीच्या प्रमुख उपनद्या आहेत. याशिवाय दुधना, शिवना, खेळणा, एलगंगा, तेणा, पैनगंगा, मन्याड, गिरना यांसारख्या छोट्या नद्या मराठवाड्याचा प्रदेश समृद्ध करतात.

मराठवाड्याची भूमी संतांची पावनभूमी म्हणून ओळखली जाते. या भूमीतच आद्यकवी मुकुंदराज, चक्रधर, ज्ञानेश्वर, गोरोबाकाका, नामदेव, एकनाथ, जनाबाई, रामदास यांसारखे विश्ववंद्य संत निर्माण झाले. या पावनभूमीतच संतांनी मानवी धर्माचा खरा अर्थ सांगितला. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे घराणे वेरुळचे होय. बारा ज्योतिर्लिंगापैकी घृष्णेश्वर (वेरुळ), वैजनाथ (परळी), नागनाथ (अँढा) ही तीन ज्योतिर्लिंगे मराठवाड्याच्या भूमीत विराजमान आहेत. महाराष्ट्राच्या कुलदैवतापैकी तुळजापूरची भवानी मराठवाड्यात आहे. ऐतिहासिक काळापासून महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये मराठवाडा अग्रभागी होता. विविध कालखंडातील राजवटीमध्ये मराठवाड्याने स्वतःचे वेगळे असे व्यक्तिमत्त्व जपले आहे.

मराठवाडा : सातवाहन कालखंड

सम्राट अशोकानंतर काही दशकातच मराठवाड्यात सातवाहनांचा उदय झाला. सातवाहन राजघराण्याच्या उदयाने भारतीय इतिहासात एक नवे पर्व सुरु झाले. मराठवाड्याच्या पर्यायाने महाराष्ट्राच्या इतिहासाची निश्चितपणे वाटचाल, प्रदीर्घ राजवट (इ. स. पूर्व २३० ते इ. स. २३०) जागतिक व्यापाराचा प्रारंभ, कलेच्या क्षेत्रात नेत्रीपक प्रगती, दक्षिण भारताचे नागरीकरण इत्यादी सातवाहन राजवटीची वैशिष्ट्ये सांगता येतील. पैठण ही सातवाहनांची राजधानी होती. या परिसरावर सातवाहनांनी सुमारे ४५० वर्षे राज्य केले. सातवाहन या महापुरुषाने या घराण्याची स्थापना केली म्हणून या घराण्याला सातवाहन या नावाने ओळखले जाते. सातवाहन राजवटीची असंख्य नाणी,

शिलालेख माती व हस्तिदंताच्या कलाकुसरीच्या वर्क्षी मणिवाहारे विखुरलेल्या आढळतात. या घराण्यास 'शालीवाहन' या लोकप्रिय नावाने सुदूरा ओळखले जाते. या घराण्यात एकंदर २० राज्य होऊन गेले. त्यापैकी १९ राजांची नाणी सापडली आहेत.

सातवाहन घराण्याची प्रदीर्घ व स्थिर राजवट, त्यांचा व्यापार विषयक प्रागतिक दृष्टिकोन, मान्सून वाच्याचा शोध इत्यादीमुळे सातवाहनांचे ग्रीक-रोमन साप्राज्याशी व्यापारी संबंध विकसित झाले. पैठणच्या रेशमी वस्त्रांनी, तेरच्या तलप वस्त्रांनी, दक्षिण भारतातील मसाल्याच्या पदार्थांनी व हस्तिदंती कलाकुसरीच्या वस्तूनी पाश्चिमात्य जगाला आकर्षित केले होते.

सातवाहन सम्राट वैयक्तिक जीवनात धर्मसहिष्णू होते. त्यांच्या धार्मिक औदार्यातूनच या काळात मराठवाड्यात बौद्धधर्माला लोकधर्माचे रूप प्राप्त झाले. तर याच काळात जैनधर्मियांनी आपले स्थान पके केले. सातवाहन सम्राटांच्या उदात्त व सहिष्णू भूमिकेमुळेच एका मुक्त व समंजस समाजाची निर्मिती झाली. शांतता, सुवत्ता आणि समृद्धीचे पर्व समाजात निर्माण झाले. म्हणूनच हे युग महाराष्ट्राचे 'सुवर्णयुग' म्हणून ओळखले जाते.

मराठवाडा : वाकाटक कालखंड

सातवाहन सत्तेच्या अधःपतनानंतर या परिसरात राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. ह्यातून संरंजामदारी प्रथेचा उदय झाला. सत्ता संघर्षामुळे सामाजिक सामंजस्याला व शांततेला तडे गेले. केंद्रीय सत्ता दुबळी बनली. पैठणवर वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी क्षत्रप, अभीर, अश्मक, क्रषिक, साष्टीक, वाकाटक, कुंतल आदी सत्तांमध्ये सतत संघर्ष झाले. सातवाहनांचे वारसदार आंध्रामध्ये स्थलांतरित झाले. मराठवाड्याच्या सरहदीवर वाकाटकांचे एक राज्य अस्तित्वात आले. वाकाटक आणि गुप्तांचे वैवाहिक संबंध निर्माण झाल्यानंतर वाकाटकांनी मराठवाड्यावर इ. स. ३५० ते ५५० या काळात आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. वाकाटकांच्या काळात पुन्हा एकदा सांस्कृतिक अभिसरणाची लाट निर्माण झाली. अर्थात वाकाटक नृपतीमध्ये योग्य नेतृत्वाचा अभाव असल्याने व जागतिक व्यापारास अनुकूलता नसल्याने वाकाटकांना यामध्ये यश प्राप्त झाले नाही.

महायानपंथियांनी कलेचा वारसा जतन करण्याच्या उद्देशाने अंजिठा, औरंगाबाद, जंजाळ व धाराशिव या ठिकाणी महायान गुंफाची निर्मिती इ. स. ४६० ते ५५० या कालखंडात केली. शिल्पकलेबोरेबरच चित्रकलेचाही विकास घडून आला. कलावंतांच्या अथक प्रयत्नातून व ध्यासातून अंजिठ्याच्या गुंफात एक आगळे वेगळे असे भावतरल विश्व साकार झाले. याच काळात 'हु-एन-त्संग' या चिनी यात्रेकरूने मराठवाड्यास भेट दिली. त्याच्या भेटीच्या वर्णनातून आपणास त्यावेळेसच्या मराठवाड्याची एकूण स्थिती लक्षात येते.

मराठवाडा : राष्ट्रकूट कालखंड

आठव्या शतकात या परिसरात राष्ट्रकूट सत्तेचा उदय झाला.

वेरुळ (एलापूर) हे त्यांच्या प्रारंभीचे राजधानीचे केंद्र. राष्ट्रकूट सम्राटांनी सुमारे २५० वर्षे राज्य केले. राष्ट्रकूटांना जिंकलेल्या प्रदेशावर एकसूत्री अंमल प्रस्थापित करता आला नाही. बाह्यशत्रूंना पराभूत करण्यात त्यांना यश लाभले असले तरी अंतर्गत कलह त्यांना थांबवता आला नाही. या कारणामुळे च राष्ट्रकूट राजांना सतत आपल्या राजधान्या बदलाव्या लागल्या. कंधार, धारू, लातूर, धर्मापुरी इत्यादी ठिकाणी त्यांच्या राजधान्या होत्या. याशिवाय पैठण, तेर, परळी, अंबाजोगाई ही महत्त्वाची नागरी केंद्रे या काळात प्रभावीपणे कार्यरत होती.

राजकीय अस्थिरता, जागतिक स्तरावरील महामंदीची लाट, बदललेली धार्मिक परिस्थिती, अंतर्गत कलह इत्यादीवर मात करून राष्ट्रकूटांनी कलेच्या क्षेत्रात नवे दालन उघडले. एवढे असूनही काळ्या पाषाणाच्या माध्यमातून त्यांनी वेरुळचे अजरामर ‘कैलास लेणे’ साकारले. अजिंठ्याप्रमाणेच कैलास हे विश्वविख्यात लेणे म्हणून ओळखले जाते. पाषाण पुण्य म्हणून असणारी कैलास लेण्याची ओळख कठीण ते कोवळेपण जपणारी आहे. कला, वास्तुकला, सौंदर्य, लय यांच्या अद्वितीय संयोगाचे जगातील एकमेव उदाहरण म्हणून या कलाकृतीकडे पाहिले जाते. मराठवाड्यातील या दोन कलाकृतींना आज जागतिक संरक्षित स्मारक म्हणून दर्जा लाभला आहे. कंधार येथील कालप्रियनाथाचे मंदिर देखील कलेच्या क्षेत्रातील एक अविस्मरणीय कलाकृती म्हणून लक्षात घेतले जाते.

राष्ट्रकूटानंतर या परिसरातील बीड, नांदेड, उस्मानाबाद या भागावर कल्याणीच्या चालुक्यांची राजवट निर्माण झाली. चालुक्यांच्या काळात अंबाजोगाई, लातूर, धाराशिव, धर्मापुरी आदि केंद्रे उदयास आली. शिल्प सौंदर्याच्या दृष्टीने धर्मापुरी येथील शिल्पे अत्यंत देखणी, सजीव व भावपूर्ण वाटतात. याच कालखंडात कंधार, धर्मापुरी व अंबाजोगाई क्षेत्रात शेकडो मंदिरे निर्माण झाली.

मराठवाडा : यादव काळ

यानंतर चालुक्यांचे मांडलिक घराणे असलेल्या यादवांनी संधी मिळताच आपले स्वातंत्र्य घोषित केले. यादवांनी या परिसरावर सुमारे २०० वर्षे राज्य केले. सातवाहनानंतर हा परिसर आपल्या प्रभुत्वाखाली ठेवणारे ‘यादव’ हे अखेरचे हिंदू राजघराणे होय. यादव सम्राट भिल्लम, कृष्ण, सिंधन, महादेव, रामचंद्र यांनी निर्माण केलेल्या स्थैर्यमुळे या परिसरात पुन्हा एकदा समृद्धीचे युग अवतरले. हेमाद्रि उर्फ हेमाडपंत, खोलेश्वर उर्फ खोलनायक या प्रधानांनी यादवांचे प्रशासन कार्यकारीतीने जेतन करून प्रभाव निर्माण केला. यादवांच्या काळात आर्थिक स्थैर्य निर्माण झाले. देवगिरी ही यादवांची राजधानी होती.

यादवकाळात धार्मिक क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल झाले. महानुभाव, नाथपंथ, वारकरी, लिंगायत, सुफी यांसारखे नवे धर्मपंथ उदयास आले होते. भक्ती हा सर्वांचा पाया होता. तरी प्रत्येकाच्या भक्ती उपासनेत काही अंशी तफावत होती. समाजाची कर्मकांडातून सुटका करण्यासाठी स्वामी चक्रधर, संत ज्ञानेश्वर, महात्मा बसवेश्वर यांनी पराकाष्ठा केली. यादवकाळात हेमाडपंथी मंदिरांचा प्रकार लोकप्रिय

झाला होता. अंभई, अन्वा, धर्मापुरी, निलंगा, औसा, चंपावती, औंढा, देवगिरी, पैठण, परळी, अंबाजोगाई आदी ठिकाणी अतिशय भव्य मंदिरे उभारली. आजही ती मंदिरे उत्तम स्थितीत असून यादवकालीन वैभवाची साक्ष देतात. यादवांनी बांधलेल्या देवगिरी दुर्गाचे शिल्प अद्वितीय असेच आहे. अशा स्वरूपाचा अभेद्य दुर्ग जगात कुठेच सापडत नाही.

यादव काळात कापड उद्योगाला पुन्हा चालना मिळाली. पैठण, तेर, अंबाजोगाई यांसारख्या नव्या बाजारपेठा अस्तित्वात आल्या. त्याबरोबरच मराठी भाषेचा उदय व विकास हे यादवकाळाचे वैशिष्ट्य मानावे लागेल. मराठवाड्यातील संतांनी मराठीचा पुरस्कार करून जनसामान्यांचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी चक्रधर आणि संत ज्ञानेश्वर ही मराठवाड्याने जगाला दिलेली अपूर्व अशी देणगी होय.

मराठवाडा : निझाम काळ

औरंगजेब बादशाहाचा मृत्यू २० फेब्रुवारी १७०७ रोजी अहमदनगर येथे झाला. त्याच्या मृत्यूनंतर इ. स. १६८२ ते १७०१ यांच्या वर्षांत चालू असलेला मोगल मराठा संघर्षाचा शेवट घडून आला. प्रदीर्घकाळ चालू असलेल्या संघर्षमुळे मोगलांचे साप्राज्य दुबळे बनले. मोगलांचे शत्रू असलेल्या मराठे, जाट, राजपूत, शीख यांनी आपापल्या प्रदेशावर अधिकार प्रस्थापित केले. यासोबत मोगलांच्या महत्त्वाकांक्षी व स्वार्थी सरदारांनी अवध, रोहिलखंड व हैदराबाद अशी स्वतंत्र राज्ये निर्माण केली. हैदराबादच्या स्वतंत्र राज्याचा संस्थापक मीर कमरुद्दीन निजाम-उल-मुल्क होय. तो अत्यंत धूर्त, महत्त्वाकांक्षी, चाणाक्ष व मुत्सद्दी नेता होता.

हिंदुस्थानच्या इतिहासात १७१३ हे वर्ष महत्त्वपूर्ण ठरले. याचवर्षी बालाजी विश्वनाथाला पेशवेपद प्राप्त झाले. दिल्लीच्या राजकारणात सत्तानंतर होऊन सव्यद बंधू (सव्यद अब्दुल्ला व सव्यद हुसेन) यांच्या हातात सत्ता केंद्रित झाली. मोगल सम्राटाचे अस्तित्व केवळ नामधारी राहिले. याचकाळात दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून मीर कमरुद्दीनची नियुक्ती झाली. दक्षिणेत आल्यानंतर मीर कमरुद्दीनने मराठ्यांच्या अंतर्गत दुफळीचा फायदा घेऊन सर्जेराव घाटगे, रंभाजी निंबाळकर, चंद्रसेन जाधव इत्यादी मराठी सरदारांना शाहू महाराजांविरुद्ध चिथावणी दिली; परंतु मीर कमरुद्दीनची दक्षिण सुभेदारी फार काळ टिकली नाही. इ. स. १७१५ च्या सुमारास मोगल सम्राट फरुखसियर याने मीर कमरुद्दीनची बदली मोरादाबादला केली व त्याच्या जागेवर सव्यद हुसेन अलीस दक्षिणेची सुभेदारी दिली.

सव्यद हुसेन अलीने दक्षिणेत आल्यानंतर इ. स. १७१८ मध्ये शाहू बरोबर तह केला. या तहाने मराठ्यांना दक्षिणेच्या मोगलाकडील सहा सुभ्यातून चौथाई व सरदेशमुखी वसुल करण्याचे अधिकार मिळाले. तेहां दक्षिण प्रांतात खानदेश, वळ्हाड, औरंगाबाद, विजापूर, बिदर व हैदराबाद हे सहा सुभे होते. मराठा सैन्याच्या सहाय्याने सव्यद हुसेनने दिल्लीची सत्ता ताब्यात घेतली व मीर कमरुद्दीन उर्फ निजाम-उल-मुल्क यास इ. स. १७२० मध्ये दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून नियुक्त

केले. त्यानंतर निजाम-उल्-मुल्कची बदली दिल्ली व अवध येथे करण्यात आली. परंतु निजामाला तिकडे जाण्यात स्वारस्य वाटत नव्हते. शेवटी निजाम व मोगल सुभेदार मुबारिझखान यांच्यात साखरखेडा येथे १ ऑक्टोबर १७२४ रोजी लढाई झाली. या लढाईत मुबारिझखानाचा पराभव झाला. या विजयामुळेच निजामाच्या दक्षिणेच्या स्वातंत्र्यावर शिक्कामोर्तब झाले. निजामाने स्वतंत्र राज्याची घोषणा केली. त्याने मोगल बादशाहा मोहम्मदशाहा याला सविस्तर पत्र लिहून झालेल्या कृत्यासंबंधी माफी मागितली. ब्रादशहाने निजामास दक्षिणेची सुभेदारी बहाल केली.

पहिल्या निजामाची कारकीर्द १७२४ ते १७४८ अशी २४ वर्षे राहिली. त्यानंतर निजामाच्या वारसदारांमध्ये १७४८ ते १७६२ पर्यंत वारसायुद्ध घडून आले. निजाम-उल्-मुल्क नंतर त्यांचा मुलगा निजाम अली हा हैदराबाद संस्थानचा राजा झाला. त्याने स्वतःला 'निजाम' अशी पदवी धारण केली. म्हणून नंतरच्या सर्व राजांना निजाम असे संबोधण्यात येते. निजाम-उल्-मुल्कला मोगल सम्राटाकडून 'आसफजहां' असा किताब मिळाला होता. म्हणून या घराण्याचा उल्लेख 'आसफ-जाही घराणे' असा करण्यात येतो. आसफजाही घराण्यात एकूण सात राजे होऊन गेले. त्यांचा एकूण कालखंड २२४ वर्षांचा होता. शेवटचा निजाम मीर-उस्मान-अली (इ. स. १९११ ते १९४८) याच्या काळात मराठवाडा मुक्तिसंग्राम घडून आला.

तैनाती फौजेचा करार (१८००)

निजाम व ईस्ट इंडिया कंपनी यांच्यात १२ ऑक्टोबर १८०० मध्ये तैनाती फौजेचा करार झाला. या कराराद्वारे संरक्षणासाठी इंग्रजांची फौज सिंदराबादला कायम झाली. या करारामुळे निजामाने हिंदुस्थानातील कोणत्याही राजाबरोबर कसलाही संबंध ठेवणार नाही, हे मान्य केले. इंग्रजांना फौजेच्या खर्चासाठी कडाप्पा, कर्नूल, अनंतपूर व बेल्लारी हे जिल्हे निजामाने ईस्ट इंडिया कंपनीला दिले. या करारामुळे परकीय आक्रमणापासून व अंतर्गत बंडखोरांपासून पूर्ण रक्षण करण्याची जबाबदारी कंपनीने स्वतःवर घेतली. या करारापासून हैदराबादच्या निजामाचे स्वतंत्र नष्ट झाले.

मीर उस्मान अलीची कारकीर्द (इ. स. १९११ ते १९४८)

सातवा व शेवटचा निजाम मीर उस्मान अलीखान २९ ऑगस्ट १९११ रोजी सत्तेवर आला. पहिल्या महायुद्धात निजामाने इंग्रजांना पैसा, सैन्य, वस्तू यांची भरपूर मदत केली. युद्धातील मदतीचे बक्षीस म्हणून ब्रिटिश सम्राट पाचवा जॉर्ज ह्याने निजामाला 'हिज एकझाल्टेड हायनेस' असा किताब दिला. निजाम मीर उस्मान अली खूप महत्त्वाकांक्षी होता. स्वतंत्र इस्लामी राज्य स्थापन करण्याचे त्याचे स्वप्न होते. हैदराबाद राज्यात राजभाषा फारशी होती.

१९२० पर्यंत मराठवाड्यात हायस्कूलची संख्या सहा एवढी होती. १९१७ मध्ये हैदराबादला उस्मानिया विद्यापीठ स्थापन झाले.

तर १९२७ मध्ये औरंगाबादला इंटरमिजिएट कॉलेज स्थापन झाले. तो पर्यंत मराठवाड्यात एकही कॉलेज नव्हते. महाविद्यालयीन शिक्षण उर्दूतून दिले जात असे. राज्यात खाजगी शिक्षण संस्था व वाचनालये यावर निर्बंध होते. हैदराबाद राज्यात नोकन्या वरिष्ठ व प्रसिद्ध कुटुंबातील लोकांनाच मिळत असत. हैदराबाद राज्यात ११ टक्के मुसलमान होते. परंतु नोकन्यांमध्ये त्यांचे प्रमाण ७५% एवढे होते. यावरून शासनाचे धोरण किती पक्षपाती होते, हे लक्षात येते.

सामाजिक व सांस्कृतिक जागृती

निजामी संस्थानामध्ये मराठवाड्यातील लोकजीवनावर चौफेर सांस्कृतिक आक्रमण चालू होते. तरीही सामाजिक अणि सांस्कृतिक चळवळीच्या माध्यमातून क्रमशः जागृती घडत होती. परभणीचे गणेश वाचनालय हे मराठवाड्यातील सर्वांत जुने वाचनालय होय. त्याची स्थापना इ. स. १९०१ मध्ये झाली. त्यानंतर हिंगोली कलमनुरी, औंढा, औंसा, सेलू, मानवत, नव्दुर्गा, तुळजापूर, चाकूर, लोहारा येथेही वाचनालये सुरु झाली. इ. स. १८९१ मध्ये लोकमान्य टिळकांनी लातूरला पहिली जिनिंग प्रेस काढली. लातूर, हिंगोली परभणीस टिळकांनी भेट दिली होती. त्यातून वाचनालयास प्रेरणा मिळाली. १ ऑगस्ट १९२० रोजी औरंगाबाद येथे बलवंत वाचनालय स्थापन झाले. आ. कृ. वाघमारे हे या वाचनालयाचे प्रवर्तक होते.

खाजगी शाळा या राष्ट्रीय भूमिकेतून कार्य करू लागल्या. सरकारचे धोरण खाजगी शाळांबाबत फारसे अनुकूल नव्हते. तरीही इ. स. १९३५ च्या सुमारास २० खाजगी शाळा राष्ट्रीय भावनेतून सुरु झाल्या. त्यात परभणीचे नूतन विद्यालय, औरंगाबादचे सरस्वती भुवन विद्यालय, शारदा मंदिर, हिप्परगा येथील राष्ट्रीय विद्यालय, श्रीकृष्ण विद्यालय-गुंजोटी, योगेश्वरी विद्यालय-अंबाजोगाई, शामलाल विद्यालय-उदगीर, ज्युबिली विद्यालय-लातूर, नूतन विद्यालय-सेलू, राजस्थान विद्यालय-लातूर, भारत विद्यालय-उमरगा, चंपावती विद्यालय-बीड, नूतन विद्यालय-उमरी, प्रतिभा निकेतन-नांदेड, मराठा हायस्कूल-औरंगाबाद असा क्रम लागतो. या मागे स्वामी रामानंद तीर्थ व बाबासाहेब परांजपे यांची प्रेरणा होती. वरील शिक्षण संस्थांनी मराठवाड्यात राष्ट्रीय जागृतीचे कार्य केले. शारदा मंदिर शाळेमुळे मुर्लीच्या शिक्षणाला चालना मिळाली. तर मराठा शिक्षण संस्थेने बहुजनांसाठी शिक्षणाची द्वारे खुली केली.

साहित्यविषयक संस्था व राजकारण

उर्दू भाषा शैक्षणिक व्यवस्थेतून राजभाषा बनली. त्यामुळे संस्थानातील अन्य भाषा, साहित्य व सांस्कृतीची गळचेपी होत गेली. या सांस्कृतिक संघर्षमुळेच साहित्य संस्थांचा जन्म झाला. साहित्य संस्थांनी राष्ट्रीय कृती जोपासली. १९१४ - १५ मध्ये हैदराबादेत दक्षिण साहित्य संघ स्थापन झाला या कामात केशवराव कोरटकर व वामनराव नाईक यांनी पुढाकार घेतला. या साहित्य संघात अनेक मराठी तरुणांनी सहभाग घेतला. प्रारंभीच्या काळात विदर्भ साहित्य

संघाशी ही शाखा संलग्न करण्यात आली.

इ. स. १९३१ मध्ये हैदराबादेत महाराष्ट्र साहित्य संमेलन घेण्यात आले. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर हे अध्यक्ष होते. आ. कृ. वाघमारे यांनी 'संजीवनी' साप्ताहिकात मराठी भाषेच्या विकासाबद्दल चिंता व्यक्त केली होती. लक्षणराव फाटक यांनी इ. स. १९२० मध्ये 'निजाम विजय' हैदराबादहून सुरु केले. आ. कृ. वाघमारे यांनी १० फेब्रुवारी १९३७ रोजी 'मराठवाडा' साप्ताहिकाची स्थापन केली. इ. स. १९३७ मध्ये निजाम प्रांतीय मराठी साहित्य परिषद स्थापन झाली. तिचे पहिले अधिवेशन १, २ व ३ ऑक्टोबर १९३७ रोजी दादासाहेब खापडे यांच्या अध्यक्षतेखाली हैदराबाद येथे झाले. दुसरे अधिवेशन नांदेड येथे दि. २८ ते ३० सप्टेंबर १९४३ मध्ये दत्तो वामन पोतदार यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. इ. स. १९४४ मध्ये तिसरे अधिवेशन औरंगाबाद येथे ग. त्रं. माडखोलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले.

महाराष्ट्र परिषदाचे कार्य

हैदराबाद संस्थानामध्ये राजकीय जागृतीच्या जडणघडणीत महाराष्ट्र परिषदांनी महत्त्वपूर्ण वाटा उचलला. संस्थानात जबाबदार राज्यपद्धतीचा पुरस्कार याच व्यासपीठावरून करण्यात आला होता. महाराष्ट्र परिषदांनी जनेतत जागृती घडवून आणण्याच्या दृष्टीने सुमारे दशकभर मोलाचे कार्य केले. इ. स. १९२१ मध्ये आंध्र जनसंघमची स्थापना झाली. यातूनच पुढे चालून आंध्र महासभा निर्माण झाली. आंध्र महासभेचे पाचवे अधिवेशन शादनगर या महाराजा किशनप्रसाद यांच्या गावी इ. स. १९२६ मध्ये झाले. आंध्र महासभेच्या बहुतेक अधिवेशनाला तेलगु भाषिकांखेरीज हैदराबाद, सिंकंदराबाद मधील मराठी नेते व तेलंगणातील मराठी नेते आवर्जून हजर राहत असत. शादनगरच्या अधिवेशनात मराठी नेत्यांबरोबर कन्ड नेत्यांची उपस्थितीही उल्लेखनीय होती. शादनगरला आंध्र महासभेप्रमाणे कर्नाटकात 'कर्नाटक परिषद' आणि मराठवाड्यात 'महाराष्ट्र परिषद' स्थापन करण्याचे ठरले.

महाराष्ट्र परिषदेची एकूण सहा अधिवेशने अनुक्रमे परतूर (जि. परभणी. आता जि. जालना), लातूर, अमरी (जि. नांदेड), औरंगाबाद, सेलू (जि. परभणी) आणि लातूर येथे आयोजित करण्यात आलेली होती. महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनामुळे च मराठवाड्यात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय क्षेत्रात जागृती घडून आली. या अधिवेशनास उपस्थित असलेल्या प्रमुख नेत्यांनी संस्थानातील एकूण परिस्थितीची जाणीव निर्माण करून दिली. मराठवाड्यातील जनतेला संघटित करण्याचे पायाभूत कार्य महाराष्ट्र परिषदेने यशस्वीरित्या पूर्णत्वाला नेले.

महाराष्ट्र परिषदेच्या सहा अधिवेशनाने परिषदेच्या कार्याचा वेग वाढवला. तसेच राष्ट्रीय विचारांचे वातावरण सर्वत्र निर्माण केले. बहुतेक अध्यक्षांनी शेती, शेतकऱ्यांचे, विणकरांचे प्रश्न जिब्हाळ्याने मांडले. शेतसारा, लेब्हीचा प्रश्न व सावकारशाहीच्या अन्यायी स्वरूपाचे

प्रश्नही चब्हाळ्यावर मांडले. खादी ग्रामोद्योग व स्वदेशीचा पुरस्कार करण्यात आला. बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण उन्तीच्या दृष्टीने महाराष्ट्र परिषदेने आग्रह धरला. शिक्षण प्रसार, अस्पृश्यता निवारण, प्रौढ शिक्षण, मंदिर प्रवेश, ग्रामोद्योग इत्यादीवर भर देण्यात आला. महाराष्ट्र परिषदेत मवाळ व जहाल असे दोन गट होते. परंतु उमरी अधिवेशनानंतर महाराष्ट्र परिषदांचे कार्य जहाल होत गेले. जनतेचे जिब्हाळ्याचे प्रश्न अग्रक्रमाने या व्यासपीठावरून मांडण्यात आले. महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनानांना जोडूनच महिला, शेतकरी आणि विद्यार्थी परिषदांचे आयोजन केले होते.

स्टेट कॉंग्रेसची स्थापना - बंदी व सत्याग्रह आंदोलन

इ. स. १९३८ च्या अखेरीस संस्थानामधील परिस्थिती क्रमशः बदलत होती. तिन्ही भाषीक प्रदेशात आपापल्या संघटना स्थापन करून लोकजागृतीचे प्रयत्न सुरु झाले. याच काळात हैदराबाद शहरात कॉंग्रेस कमिटी स्थापन करण्यात आली. परंतु तिचे स्वरूप मर्यादित होते. गस्ती निशाण ५३ अन्वये नागरी स्वातंत्र्याचा संकोच करण्यात आला होता. धूळपेठ दंगलीनंतर वातावरण तापले. शासन व पोलिस पक्षपातीपणे वागले. धूळपेठ दंगलीचे पडसाद मराठवाडा व कर्नाटकात उमटले. निजाम सरकारने महाराष्ट्र परिषदेस जातीय ठरवले. हैदराबाद संस्थानात बाहेरून येणाऱ्या २१ वृत्तपत्रांवर बंदी घालण्यात आली. स्वामी रामानंद तीर्थ हे १९३८ मध्ये अंबाजोगाई सोडून महाराष्ट्र परिषदेची संघटना बळकट करण्याच्या दृष्टीने हैदराबाद येथे वास्तव्यासाठी गेले. राजकीय परिस्थिती खूप झापाट्याने बदलत होती. जनतेच्या मूलभूत हक्कांसाठी एखादी सर्वसमावेशक अशी राजकीय संघटना निर्माण करण्याची आवश्यकता वाढूलागली. त्यातूनच हैदराबाद संस्थानात दि. २९ जून १९३८ मध्ये स्टेट कॉंग्रेसची स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. प्रांभापासूनच निजाम सरकारच्या मनात स्टेट कॉंग्रेसमधील कॉंग्रेस हे शब्द खटकत होते. स्टेट कॉंग्रेस संस्थानाबाहेरील लोकांशी संलग्न आहे असे वाटत होते. तसेच स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ इत्यादीना सरकार दहशतवादी मानत असत. स्टेट कॉंग्रेस ही संघटना घातपाती स्वरूपाचे व जातीय विचारसरणीचे कार्य करणारी विध्वंसक संघटना आहे, असे सरकारचे स्पष्ट मत होते. म्हणून निजाम सरकारने स्टेट कॉंग्रेसवर ७ सप्टेंबर १९३८ रोजी बंदी घातली. या पाश्वभूमीवर स्टेट कॉंग्रेसच्या लोकांना कायदेभंगाच्या चलवळीशिवाय अन्य मार्ग उरला नाही. हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसने आपला लढा नागरी हक्कांसाठी आहे, असे स्पष्टपणे सांगितले. संपूर्ण संस्थानातून तरुण कार्यकर्ते सत्याग्रह करण्यासाठी तथार झाले. स्टेट कॉंग्रेसने शांततामय व सनदशीर मागाने लढा चालवला. या सत्याग्रहात एकूण १८ तुकड्या तुरंगात गेल्या. स्टेट कॉंग्रेसने या संघटनेचे १२०० सभासद नोंदवले. इ. स. १९३८ मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांच्यावर खटला भरण्यात आला. स्वामीजींना दीड वर्षाची सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावण्यात आली.

स्टेट कॉंग्रेसमध्ये मवाळ आणि जहाल असे दोन गट निर्माण झाले. स्वामीजी हे जहाल गटाचे नेते होते. संघर्ष करा नाही तर

खुर्च्या रिकाम्या करा, असा जहालांचा आग्रह होता. जुलूम व अन्याय यांचा प्रतिकार करणे हीच खरी ईश्वरभक्ती आहे, असे स्वामीर्जीचे सूत्र होते. सत्याग्रहांच्या सर्व तुकड्यांमध्ये मराठवाड्यातील तरुण आघाडीवर होते. सत्याग्रहांचे गोविंदभाई श्रॉफ, माणिकचंद पहाडे यांनी कुशलपणे संघटन केले. मराठवाड्यातील ३५० सत्याग्रहांनी भाग घेतला. सत्याग्रहासाठी तरुणांची मने प्रज्वलित करण्यासाठी गोविंदभाई श्रॉफ, माणिकचंद पहाडे, बाबासाहेब परांजपे, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, कर्वे गुरुजी यांनी मोलाचे योगदान दिले. स्टेट कॉर्प्रेस व जातीयवादी संघटना यांच्या सत्याग्रहामध्ये गल्लत होऊन स्टेट कॉर्प्रेसबद्दल गैरसमज वाढू लागले. म्हणून महात्मा गांधीजींच्या आदेशावरून स्टेट कॉर्प्रेसचा सत्याग्रह स्थगित करण्यात आला.

हिंदू महासभेचा सहभाग

हैदराबाद संस्थानातील स्टेट कॉर्प्रेसचा सत्याग्रह स्थगित झाल्यानंतर हिंदुत्ववादी संघटनांनी लढ्यात पुढाकार घेतला. या दोन्ही संघटनांनी लढा अधिक तीव्र केला. संस्थानातील प्रश्न देशभर प्रभावीपणे मांडले. सेनापती बापटांनी संस्थानात जाऊन सत्याग्रह करण्याची घोषणा केली. सेनापती बापटांना नामपत्ती स्टेशनवर अटक करून पुण्यास पाठवण्यात आले. पुण्यास हिंदू प्रतिकार मंडळ व भागानगर निःशस्त्र प्रतिकार मंडळ स्थापन करून स्वा. सावरकर व सेनापती बापट यांनी शनिवारवाड्यावर सभाही घेतली. हिंदू महासभेच्या सहा तुकड्या कायदेभंग करून तुरुंगात गेल्या. वीर वामनराव जोशी यांनीही सत्याग्रह व कायदेभंगात आपला सहभाग नोंदवला. हिंदू महासभेच्यावतीने एकूण १४१ कार्यकर्ते संस्थानात जेलमध्ये गेले. मराठवाड्यात नोंदेड, हुदगाव, तुळजापूर, मुरुम, परभणी, जालना, वैजापूर, पैठण येथेही कायदेभंग पुकारण्यात आला होता. संस्थानातील हिंदूना न्याय, अधिकार, स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून सावरकरांचा प्रयत्न होता.

आर्य समाजाचे कार्य

संस्थानात आर्य समाजाने अखिल भारतीय स्वरूपाचा लडा दिला. हैदराबाद संस्थानातील हिंदू प्रजेवरील अन्यायाकडे लक्ष वेधण्यात आर्य समाज सफल ठरला. आर्य समाजाने २४ ऑक्टोबर १९३८ पासून पुढे जवळपास दहा महिने सत्याग्रहाचा लढा चालवला. हिंदू संघटन करणाऱ्या आर्य समाजावर निझामाचा रोष होता. त्यामुळे संस्थानात व मराठवाड्यात आर्य समाजाच्या शाखां वाढल्या. आर्य समाजाने बाटवलेल्या हिंदूना तसेच मुसलमानांनाही वैदिक पद्धतीने दीक्षा घेऊन शुद्धीकरण करण्याचे कार्य द्रुतगतीने केले. आर्यसमाजाला जात-पात भेद व स्त्री-पुरुष भेद मान्य नव्हता. म्हणून त्यांनी अनेक अस्पृश्यांना वैदिक धर्मात समाविष्ट करून घेतले. संस्थानात १९४१ पर्यंत आर्य समाजाच्या २४१ शाखा कार्यरत होत्या. आर्य समाजाचे १२,००० पेक्षा अधिक सत्याग्रही तुरुंगात गेले. संस्थानात एकूण ४०,००० एवढे आर्य समाजाचे अनुयायी असल्याचे दिसून येते. तेलंगण, कर्नाटक विभागाच्या तुलनेत मराठवाडा विभागात आर्य

समाज अधिक प्रभावी होता. आर्य समाजाने सकृतीच्या धर्मातरास विरोध केला. आर्य प्रतिनिधी सभेने शिष्टमंडळ पाठवून संस्थानातील परिस्थितीची पाहणी करण्यात यश मिळवले. मराठवाड्यात धारू, गुंजोटी, निलंगा, उमरगा, उदगीर येथील आर्य समाजी लोकांवर अधिक अन्याय झाले. गुंजोटी येथील तरुण कार्यकर्ता वेदप्रकाश याची क्रूर हत्या झाली. हैदराबाद संस्थानातील पहिला हुतात्मा होण्याचे श्रेय वेदप्रकाशकडे जाते. उदगीरला शामलाल यांनी आर्यसमाजी चळवळीचे प्रभावीरीत्या संघटन केले. भाई शामलाल यांची बिदर तुरुंगात हत्या करण्यात आली. निझाम शासनाच्या अन्याय व अत्याचारामुळे संस्थानात आर्य समाजाची लोकप्रियता वाढत गेली व त्यातूनच चळवळीत नवनवीन कार्यकर्ते व नेते उदयाला आले. आर्य समाजाने निजामाकडे केलेल्या १४ मागण्या मुख्यतः धार्मिक सुधारणा करण्याच्या संदर्भात होत्या. संस्थानात आर्य समाजाच्या वतीने पहिला सत्याग्रह दि. ३१ जानेवारी १९३९ ला झाला. मराठवाड्याच्या सर्व जिल्ह्यांतून आर्य समाजाच्या वतीने सत्याग्रह झाले. नारायण स्वामी, नरदेव शास्त्री, नरेंद्र देव, बन्सीलाल, शेषराव वाघमारे, महात्मा आनंद स्वामी, दिगंबरराव लाटकर, दिगंबरराव शिवणगीकर, निवृत्ती रेडी, गणपतराव कथले, शंकरराव पाटील अंधोरीकर यांनी आर्य समाजाच्या चळवळीत चैतन्य ओतण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भौमिका

निझाम राजवटीत ‘पश्त आक्वाम’ या नावाची संघटना कार्यरत होती. या संघटनेत काही दलित नेते होते. ते निझाम राजवटीचे समर्थन करत असत. हैदराबादमधील दलित नेते व्यंकटराव व श्यामसुंदर अतिशय जहाल भाषेत दलिलांना प्रक्षोभित करत असत आणि निझामावरील निष्ठा सतत व्यक्त करत असत. अर्थात संस्थानातील सर्व दलित ‘पश्त आक्वाम’ मध्ये नव्हते. स्टेट कॉर्प्रेस, आर्य समाज, हिंदू महासभा या संघटनांतही पुष्कळ दलित कार्यकर्ते होते. त्यांनी सवर्णांच्या बरोबरीने विविध सत्याग्रहांत सहभाग घेतला. तुरुंगवास पत्करला, हौतात्म्यही पत्करले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा व त्यांच्या शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशनचा स्वातंत्र्य संग्रामाला पूर्ण पाठिंबा होता. नोंदेडला शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन आणि पश्त आक्वामच्या कार्यकर्त्यांमध्ये जोरदार संघर्ष झाल्याची नोंद आहे. दलिलांचे आणखी एक भारतीय स्तरावरील नेते पी. एन. राजभोज यांनीही सिंकंदराबाद येथे जाहीर सभा घेऊन हैदराबाद मुक्ती संग्रामाला पाठिंबा दिला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे हैदराबाद मुक्ती संग्रामाबाबत विचार अगदी स्पष्ट होते. संस्थानातील जनतेला आवाहन केले की, त्यांनी भारतीय संघराज्यात सामील व्हावे. हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र म्हणजे भारताच्या विभाजनाची सुरुवात ठरेल. डॉ. आंबेडकर थोर कायदेपंडित होते. त्यांनी ब्रिटिश अधिसत्ता याची चिकित्सा केली आहे. १७ जून १९४७ रोजी आपल्या विस्तृत निवेदनात त्यांनी संस्थानिक स्वतंत्र राहू शकत नाहीत असे सिद्ध करून दाखवले आहे.

हैदराबाद आणि भारत यांची भौगोलिक एकता अविभाज्य आहे. ती हैदराबाद संस्थानाला नष्ट करू देता कामा नये. 'निझाम हा शत्रू आहे, त्याची बाजू घेऊ नका.' असे डॉ. आंबेडकरांनी दि. २७ नोव्हेंबर १९४७ रोजी जाहीरपणे घोषित केले आहे. भारतात सामील होण्यास नकार देणाऱ्या निझामाला काहीही सहानुभूती दाखवण्याची गरज नाही. निझाम हा भारताचा शत्रू आहे. म्हणून अनुसूचित जारीमधील एकाही माणसाने निझामाची बाजू घेऊन आपल्या समाजाला काळिमा फासू नये, अशी कळकळीची विनंती केली होती.

वंदेमातरम् विद्यार्थी चळवळ

हैदराबाद संस्थानात शिक्षण संस्थांमध्ये वंदेमातरम् गीत म्हणण्यास बंदी होती. मुक्ती लढ्याचे पडसाद विद्यार्थ्यांच्या मनावर उमटू नयेत म्हणून निजाम सरकार प्रयत्नशील होते. इ. स. १९३८ हे वर्ष प्रतिकाराचे वर्ष होते. विद्यार्थी वर्गाच्या मनात असंतोष खदखदत होता. उस्मानिया विद्यापीठात वरंगल, गुलबर्गा व औरंगाबाद येथे इंटरमिजिएट कॉलेजेस होती. औरंगाबाद कॉलेजमध्ये विद्यार्थी बैचेन होते. गोविंदभाई श्रॉफ विद्यार्थ्यांना चिथावणी देतात म्हणून त्यांना नोकरीतून काढण्यात आले. १४ नोव्हेंबर १९३८ रोजी विद्यार्थ्यांनी वसतिगृहामध्ये 'वंदेमातरम्' म्हणण्यास प्रारंभ केला. त्यावर सरकारने बंदी आणली. कोणत्याही परिस्थितीत विद्यार्थी ऐकायला तथार नव्हते. १६ नोव्हेंबर १९३८ रोजी विद्यार्थ्यांनी अनन्याग सत्याग्रह केला. १८ नोव्हेंबर १९३८ रोजी विद्यार्थ्यांची या प्रश्नावर रीतसर बैठक झाली आणि ३० नोव्हेंबर १९३८ रोजी विद्यार्थ्यांनी संप पुकारला. या घटनेचे पडसाद हैदराबादमध्येही उमटले. विद्यार्थ्यांना गणवेशाची सक्ती करण्यात आली. त्यास देखील विद्यार्थ्यांनी प्रखर विरोध केला. शेवटी वंदेमातरम् प्रश्नावर विद्यार्थ्यांनी बेमुदत संप पुकारला. एकूण १२०० विद्यार्थी संपावर गेले. केवळ औरंगाबाद शहरात ३०० विद्यार्थी वंदेमातरम् चळवळीत उतरले होते. वंदेमातरम् आंदोलनात सहभागी झालेल्या अनेक विद्यार्थ्यांना कॉलेजमधून काढून टाकण्यात आले. विद्यार्थ्यांचे शिक्षण खंडित झाले. नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरु टी. जे. केदार यांनी उदार अंतःकरणाने उस्मानिया विद्यापीठातील काढून टाकलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला. मराठवाड्यातील शालेय विद्यार्थ्यांची येवला, खामगाव व अहमदनगर येथे सोय करण्यात आली. त्रिपुरा कॉंग्रेस अधिवेशनात वंदेमातरम् चळवळीस पाठिंबा देण्यात आला. नेताजी सुभाषचंद्र बोस व पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी तरुणांच्या उठावाला पाठिंबा दिला होता.

विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या या अभूतपूर्व लढ्यामुळे हैदराबाद संस्थानात पुढे जी आंदोलने झाली त्यासाठी राजकीय कार्यकर्ते व नेते वंदेमातरम् चळवळीतून मोठ्या प्रमाणात मिळाले. वंदेमातरम् चळवळीने विद्यार्थी विश्वात फार मोठी जागृती घडवून आणली. १९३८ ते १९४८ पर्यंतचा काळ हा मुक्ती संग्रामाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या काळात सर्व आघाड्यांवर बहुतेक वंदेमातरम् चळवळीतील तरुण कार्यकर्ते होते. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात आणि मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात विद्यार्थी व युवाशक्तीने वंदेमातरम् चळवळीच्या

माघ्यमातून जे अभूतपूर्व व उसक्ते चैतन्य दाखवले, ते प्रशंसनीयच मानले पाहिजे.

गुप्त आंदोलनाचे पर्व

संस्थानात स्टेट कॉंग्रेसची बंदी चालूच होती. एकीकडे संस्थानात वरवरची शांतता होती. तर गुप्तपणे माणसा माणसांच्या अंतःकरणात अस्वस्थता जाणवत होती. संस्थानात मवाळ व जहाल असे दोन गट कार्यरत होते. जहाल गट आंदोलनाच्या पवित्रात होता. तर मवाळ गट वाटाघाटीत मग्र होता. निजाम सरकारने स्टेट कॉंग्रेसवरील बंदी चालूच ठेवली. तर दुसरीकडे १० एप्रिल १९३९ रोजी सत्याग्रहींची मुक्तता करण्यात आली. स्टेट कॉंग्रेसचे नाव बदलले तर स्टेट कॉंग्रेसवरील बंदी उठवू, असे निजाम सरकारचे म्हणणे होते. वाटाघाटीतून किंवा तडजोडीद्वारे काही निष्पन्न होत नव्हते. परंतु जहालांनी मात्र महात्मा गांधीजींकडे आंदोलनाची मागणी केली. महात्मा गांधींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाला मान्यता दिली. महात्मा गांधींनी स्वतः पाच नेत्यांची निवड केली. त्यात स्वामीजी, हिरालाल कोटेचा (बीड), देवरामजी चळवाण (उस्मानाबाद), अच्युतभाई देशपांडे (औरंगाबाद), मेतीलाल मंत्री (बीड) यांचा समावेश होता.

'चलेजाव' चळवळीत संस्थानातील जनतेने निष्ठेने भाग घ्यावा असा आग्रह होता. १६ ऑगस्ट १९४२ रोजी स्वामीजींना नामपल्ली स्टेशनवर अटक करण्यात आली. स्वामीजी सोबतचे अन्य ३० नेतेही पकडण्यात आले. नांदेड, वैजापूर, गंगापूर, परभणी, सेलू, उस्मानाबाद, बीड, अहमदपूर, जालना, अंबड इत्यादी गावच्या सत्याग्रहींना तुरुंगात डांबण्यात आले. १९४२ च्या लढ्याचे तीव्र पडसाद संपूर्ण मराठवाड्यात उमटले. अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी शाळेतील शिक्षकावर कठोर कारवाई करण्यात आली. १९४२ ची चळवळ शामल्यानंतर सुमारे दहा महिन्यांनी सत्याग्रहींना हळूहळू सोडण्यात आले. स्वामी रामानंद तीर्थाचीही जेलमधून सुटका करण्यात आली. निजाम सरकार चळवळी दडपण्याचा एकीकडे प्रयत्न करत होते तर दुसरीकडे भूमिगत राहूनही लोक गुप्तपणे संघर्ष करतच होते. १९४२ च्या लढ्यामुळे संस्थानातील लढ्याला गतिमानता प्राप्त झाली. स्वातंत्र्यवादी शक्तीचे प्रबळ संघटन झाले. स्टेट कॉंग्रेसवरील बंदी उठवण्याचा आग्रह धरण्यात आला. वाढत्या डपशाहीला तोंड देण्याच्या दृष्टीने जहाल आंदोलनाच्या पावित्रात होते.

१९४३ पासून जहाल गट महाराष्ट्र परिषदेत प्रभावी बनला. सर्व जिल्ह्यांत अनेक कार्यकर्ते रात्रंदिवस राबत होते. बिदर, गुलबर्गा तसेच सीमावर्ती प्रदेशातही मराठवाड्याने कार्यकर्ते पुरवले होते व त्या भागात संघटनकर्त्या विकसित केले. माणिकचंद पहाडे व आ. कृ. वाघमारे यांनी तालुका व जिल्हा पातळीवर अधिवेशने घेऊन शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडले. गोविंदभाई श्रॉफ, स. कृ. वैशंपायन, आ. कृ. वाघमारे यांनी तिन्ही विभागातील परिषदांचे काम एकत्रित केले. १५ नोव्हेंबर १९४५ रोजी प्रांतिक परिषदांच्या कार्यकारी मंडळाचे संमेलन घेण्यात आले. स्टेट कॉंग्रेसवरील बंदी उठवण्यासाठी जहालांप्रमाणेच मवाळ गटाच्या पुढाच्यांनी देखील सहाय्य केले.

लोक सहभाग आणि सशस्त्र आदोलन

३ जुलै १९४६ रोजी स्टेट कॉर्गेसवरील बंदी उठवण्यात आली. त्रिपुरा, रामगड आणि उदयपूर येथील अखिल भारतीय कॉर्गेसच्या अधिवेशनात हैदराबाद संस्थानातील प्रश्नाबाबत सविस्तर चर्चा झाली होती. राज्य चालवताना हैदराबाद संस्थान धर्माचा आधार घेते व नागरी स्वातंत्र्य नाकारते असे मत पं. नेहरूनी उदयपूरच्या कॉर्गेस अधिवेशनात व्यक्त केले होते. १९४६ ते १९४८ च्या कालखंडात हैदराबादचा लढा अधिक तीव्र बनत गेला. दि. १६ व १७ ऑगस्ट १९४६ ला स्टेट कॉर्गेसची हैदराबादला बैठक झाली. त्या बैठकीत जहाल आणि मवाळ गटात संघर्ष घडून आला. दीड लाख सभासद व एक लाख रुपयांची वर्गणी जमा करण्याचा संकल्प स्टेट कॉर्गेसने केला होता. १९४६ च्या अखेरीस परभणी येथे महाराष्ट्र परिषदेच्या स्थायी समितीची बैठक होऊन त्यात महाराष्ट्र परिषदेचे स्टेट कॉर्गेसमध्ये विलीनीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

संस्थानात रङ्गाकार संघटनांची वाढ कासीम रङ्गवी इतेहादुल मुसलमीन संघटनेचा अध्यक्ष झाल्यानंतर झाली. रङ्गाकार ही निमलष्करी संघटना होती. या संघटनेस निजामाच्या वैयक्तिक कोषातून आर्थिक साहा मिळत असे. कासीम रङ्गवी सोबतच संस्थानात अतिरेक्यांचे गटही उदयास आले. कासीम रङ्गवीने आपल्या प्रतिस्पर्ध्याचा घात करून हुक्मशाही प्रस्थापित केली होती. रङ्गाकारांचा वापर करून संस्थानात दहशतीचे वातावरण निर्माण केले होते. संस्थानातील प्रजा व रङ्गाकाराचे संघर्ष सातत्याने घडत होते. त्यातून अर्जापूर (जि. नांदेड) गावाजवळ गोविंदराव पानसे यांचा २१ ऑक्टोबर १९४६ रोजी रङ्गाकाराने खून केला. पानसे एक निष्ठावान गांधीवादी होते. नांदेड जिल्ह्यातील अनेक तालुक्यांत ते संघटितपणे कार्य करत असत. पानसे हे संस्थानातील स्टेट कॉर्गेसचे पहिले 'हुतात्मा' ठरले. अर्जापूर गोळीबारात पानसे सोबतच अन्य चारजण प्राणाला मुकले.

स्टेट कॉर्गेसची बंदी उठल्याबरोबर हैदराबाद संस्थानातील जहाल आणि मवाळ गटातील संघर्ष वाढत गेला. बिदर येथे १ जानेवारी १९४७ रोजी झालेली स्टेट कॉर्गेसच्या स्थायी समितीची बैठक खूप गगली. मवाळ व जहाल गटाच्या नेत्यांनी एकमेकांवर आरोप प्रत्यारोप केले. त्यातून स्टेट कॉर्गेसचे जुने स्थायी व कार्यकारी मंडळ बरखास्त करण्यात आले. पुन्हा नवीन स्थायी समिती निर्माण करण्यात आली. तिच्या अध्यक्षपदी स्वामी रामानंद तीर्थ यांचीच निवड झाली. स्वामीजी नव्याने अध्यक्ष झाल्यानंतर स्वामीजींनी अंतर्गत भांडणे स्थगित करून कार्यक्रमावर भर दिला. स्वामीजीच्या प्रयत्नांमुळे स्टेट कॉर्गेसचे २ लाख २५ हजार सभासद नोंदवले गेले. त्यानंतर स्टेट कॉर्गेसच्या रीतसर निवडणुका घेण्यात आल्या. त्यात स्वामीजींचा गट प्रचंड बहुतमताने निवडून आला. मवाळ गटाचे नेते बी. रामकिशनराव पराभूत झाले.

स्टेट कॉर्गेसचे पहिले अधिवेशन

दि. १६, १७ व १८ जून १९४७ रोजी स्टेट कॉर्गेसचे पहिले

ऐतिहासिक अधिवेशन हैदराबाद व सिकंदराबाद या शहरांमध्ये असलेल्या मुशिराबाद या भागात झाले. अधिवेशनाचे पहिल्या दिवशीचे कामकाज पार पाडल्यानंतर हैदराबाद संस्थानचे गृहमंत्री अलियावरजांग यांनी स्वामीजींना बोलावून घेतले व दुसऱ्या दिवशीच्या अधिवेशनात सरकारच्या दृष्टीने आक्षेपार्ह असलेला मजूकर वगळून टाकावा असे बजावले. तसेच संस्थानाबाहेरून आलेल्या पाहुण्यांची भाषणे होऊ देऊ नयेत असेही सांगितले. स्वामीजींनी क्षणाचाही विलंब न लावता असे उत्तर दिले, आम्ही आदरणीय पाहुण्या कमलादेवी चट्टापोध्याय व अन्य पाहुण्यांवर काही बंधने घालणार नाही. सरकारने जे करायचे ते करावे.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे नेतृत्व करणे ही तारेवरची कसरत होती. सातवे निजाम मीर उस्मानअली हे पुराणमतवादी व राजेशाहीचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी हैदराबाद संस्थानात आपले राज्य टिकवण्यासाठी अनियंत्रित व अन्यायी मार्गाचा सर्वस वापर केला. रङ्गाकारासारखी जातीयवादी संघटना जोपासली. अशा राजवटीशी धर्मनिरपेक्षवृत्तीने, मानवतावादी मूळे उराशी बाळगून प्रखरपणे संघर्ष करणे अत्यंत अवघड होते. स्वामी रामानंद तीर्थाची गांधीप्रणीत मार्गावर नितांत श्रद्धा होती. त्यामुळे हा लढा धर्मनिरपेक्ष राहील आणि अहिंसक मागनिच चालेल असा त्यांनी निश्चय केला होता.

यां अधिवेशनात शेवटी त्यांनी अत्यंत सडेतोड भाषण केले. ते म्हणाले की, 'बंधूनो, आपल्याला फार मोठी कामगिरी पार पाडायची आहे. त्यासाठी आपणात कमालीची ऐक्य भावना असण्याची गरज आहे. तसेच कमालीची शिस्त आपण पाळली पाहिजे. आपल्याला पुढे जात राहावे लागेल. त्यासाठी काही जणांचे बलिदानही होईल. तरी उर्वरित लोकांनी स्वातंत्र्याची ही मशाल पुढे न्यायची आहे. हे कार्य हिमालयाएवढे उत्तुंग आहे. आपल्यापैकी प्रत्येकाने या कार्यासाठी स्वतःला झोकून दिले पाहिजे. हैदराबादच्या जनतेचा हा मुक्तिसंग्राम हा राष्ट्राच्या निकडीचा प्रश्न आहे. मित्रांनो, याप्रसंगी आपले सर्व धैर्य एकवटून स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्वस्थ बसणार नाही असा निर्धार करू या.'

पू. स्वामीजींनी आपल्या भाषणात अत्यंत समतोलपणाने, शांतवृत्तीने परंतु अतिशय खंबीरपणे जबाबदार राज्यपद्धतीचा पुरस्कार केला. भारतीय संघराज्यात हैदराबाद राज्य विलीन झालेच पाहिजे असा आग्रह जाहीर केला. अधिवेशनाचा संदेश घेऊन कार्यकर्ते व प्रतिनिधी आपापल्या गावी परत गेले.

दुहेरी चळवळ चालवण्याची नीती

स्वामीजींनी मुक्तीलढा तीव्र करण्यासाठी एकीकडे सत्याग्रहींच्या तुकड्या पाठवायच्या तर काही लोकांनी भूमिगत होऊन १९४२ च्या चळवळीसारखी चळवळ करायची. याचवेळेस हैदराबाद संस्थानात कासीम रङ्गवीच्या नेतृत्वाखाली इतेहादुल मुसलमीन या संघटनेची एक सशस्त्र सेनाच उभी राहिली होती. रङ्गाकार या नावाने ते सर्वव प्रसिद्ध होते.

रङ्गाकारांना तोंड देण्यासाठी स्टेट कॅग्रेसने असेही ठरवले की, संस्थानाला लागून सरहदीवर स्टेट कॅग्रेसच्या सशस्त्र लढ्याची कार्यालये सुरु करायची. रङ्गाकारांचा प्रतिकार करण्यासाठी निवडक लोकांना शस्त्रास्त्राचे प्रशिक्षण देण्याचे ठरले. त्या दृष्टीने मराठवाडा, कर्नाटक व तेलंगणाच्या सरहदीवर अनेक कॅम्पस उघडण्यात आले. या सर्व आंदोलनाचे मार्गदर्शन करण्यासाठी श्री. दिगंबरराव बिंदु यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कृती समिती स्थापन करण्यात आली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांना केवळाही अटक होण्याची शक्यता होती. त्यांना अटक झाल्यास चळवळ चालवण्याचे सर्व अधिकार कृती समितीला देण्यात आले.

मुक्तिसंग्रामाचा प्रत्यक्ष प्रारम्भ

स्टेट कॅग्रेसच्या कार्यकारिणीची बैठक जुलै १९४७ मध्ये हैदराबाद येथे झाली. या बैठकीत लोकांना पुढील दोन महिन्यांसाठी प्रत्यक्ष लढ्यात भाग घेण्याचे आवाहन करण्यात आले. त्यात प्रामुख्याने दोन दिवस पालण्याचे आदेश देण्यात आले होते (१) ७ ऑगस्टला संघराज्यात सामील होण्याचा दिवस साजरा करणे (२) १५ ऑगस्ट भारताच्या स्वातंत्र्याचा दिवस साजरा करणे. अर्थात हे दिन साजरे करावयाचे म्हणजे कायदेभंग करून तुरुंगात जायचे अथवा सरकारकडून होणारी दडपशाही सहन करायची. या आंदोलनाच्या माध्यमातून जनतेची या लढ्यातील सक्रियताच एका अर्थने जोखली जाणार होती.

मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यांत तालुका पातळीपासून ते गावपातळीपर्यंत बन्याच ठिकाणी ७ ऑगस्ट हा दिवस संघराज्यात सामील होण्याचा दिवस म्हणून जाहीर करण्यात उरला. बन्याच ठिकाणी निजाम सरकारने ७ ऑगस्टपूर्वीच काही कार्यकर्त्यांना दडपशाही मागाने कैद केले. सरकारच्या अन्यायाची पर्वा न करता जिल्ह्याजिल्ह्यातून असंख्य तारा व रजिस्टर्ड पत्रे या संदर्भात पाठवण्यात आली. सभा, गटसभा, मोर्चे, प्रभातफेन्च्या इत्यादी मार्गांचा खेड्यापाड्यांमध्ये अवलंब करून जनतेने आंदोलनास अभूतपूर्व प्रतिसाद दाखवला.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांचीच प्रेरणा ध्वजदिन आंदोलनामागे होती. ७ ते १५ ऑगस्ट १९४७ च्या दरम्यान उत्तरोत्तर आंदोलन उग्र होत गेले. स्वामीजींनी ७ ऑगस्ट १९४७ रोजी सुलतान बाजारमध्ये आंदोलन केले. तेव्हा निजाम सरकारने त्यांना ७ ऑगस्ट रोजी पकडून सोडून दिले. स्वामीजींच्या प्रेरणेने नाडी, औरंगाबाद, परभणी, वसमत, लातूर, उस्मानाबाद, जालना, उमरगा, बीड, अंबाजोगाई आदी ठिकाणी ७ ऑगस्ट दिनाच्या निमित्ताने विविध कार्यक्रम झाले.

दि. ७ ऑगस्ट दिनाचा अनुभव लक्षात घेऊन निजाम सरकारने १३ ऑगस्ट १९४७ पूर्वीच एक फर्मान काढले की, कोणत्याही परराष्ट्राचा ध्वज समारंभाने सार्वजनिक सभेत फडकवला जाणार नाही. जो कोणी हा हुक्म मोडेल त्यास ३ वर्ष तुरुंगवासाची अथवा दंडाची अथवा दोन्हीही शिक्षा होऊ शकतील. परंतु सरकारच्या या फर्मानाची पर्वा न करता स्वामीजींनी १४ ऑगस्टला पत्र काढून सरकारला व इतेहादुलला ठणकावून सांगितले की काय वाटेल ते झाले तरी उक्त्या सर्वत्र हिंदी

संघराज्याचा ध्वज फडकणाऱ्य! धमक्यांना आम्ही मुळीच भीक घालीत नाही. आज ना उक्त्या हैदराबादला राष्ट्रीय ध्वज स्वीकारावा लागेल.

तेलंगण, कर्नाटकातही ७ ऑगस्ट हा झेंडादिन तेवढ्याच उत्साहाने पाळला गेला. संपूर्ण हैदराबाद संस्थानातून त्यावेळी फक्त दोन महिन्यांच्या अवधीत २१,००० लोक झेंडा सत्याग्रह करून तुरुंगात गेले. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वामीजी, कृष्णाचार्य जोशी, डॉ. जी. एस. मेलकोटे यांच्या सोबत सुलतान बाजारात खांद्यावर तिरंगा ध्वज घेऊन गेले. तेव्हा त्यांना पकडून चंचलगुडा जेलमध्ये टाकण्यात आले. यावेळेस हैदराबाद शहरात आठ हजार विद्यार्थ्यांनी जमावबंदीचा भंग करून खांद्यावर झेंडा घेऊन मिरवणूक काढली. उस्मानिया विद्यापीठाच्या मुख्य इमारतीवर कोणीलरी तिरंगा ध्वज फडकवला होता. अशा रीतीने स्वामीजींच्या स्फूर्तीदायी नेतृत्वामुळे संपूर्ण हैदराबाद संस्थानभर ध्वजदिन पाळला गेला. या आंदोलनाने तिरंगा या राष्ट्रीय ध्वजाची लाखो घरावरची फडफड जनशक्तीची एक नवी झळाळी दाखवून दिली.

उग्र आंदोलनाचे रणशिंग फुकले

ऑगस्ट १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यलढ्याच्या तयारीसाठी स्वामीजींनी हैदराबाद संस्थानभोवती असलेल्या चारही प्रांतांचा दौरा केला होता. त्या भागातील सर्व लोकांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाला मदत करण्याचे आश्वासन दिले होते. २९ नोव्हेंबर १९४७ रोजी सरदार पटेलांनी घटना समितीमध्ये 'जैसे थे' करार सादर केला. हैदराबाद संस्थान आणि इंग्रज सरकार यांचे पूर्वी जसे संबंध होते लसेच संबंध स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकार आणि निजाम सरकारचे राहतील असा या कराराचा अर्थ होता. परंतु जैसे थे कराराचे गांभीर्य निजामाने मुळीच पाळले नाही. हा करार झाला तेव्हा ३० नोव्हेंबर १९४७ रोजी स्वामीजींची जेलमधून सुटका झाली. जेलमधून सुटल्याबरोबर स्वामीजींनी सर्व स्तरातून हैदराबाद मुक्तिसंग्रामासाठी सहकार्य मिळवण्याचे प्रयत्न केले.

सशस्त्र लढा का?

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा सशस्त्र लढा होता. यावर विरोधकांनी फार टीका केली. विशेषत: स्वामीजी महात्मा गांधींचे निस्मीम भक्त होते. त्यांची अहिंसेवर श्रद्धा होती आणि तरीही त्यांनी सशस्त्र लढ्याला परवानगी कशी दिली, असा प्रश्न विचारला गेला होता. स्वामीजींनी त्याला समर्पक असे उत्तर दिले आहे. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम प्रारंभी पूर्णपणे अहिंसक लढा होता. 'जैसे थे' करार होईपर्यंत असहकार आणि कायदेभंग हेच प्रमुख कार्यक्रम होते. परंतु रङ्गाकारांचे अत्याचार, निजाम सरकारचे अन्यायी धोण अशा दुहेरी संकटात जनता भरडून निघत होती. स्थितप्रश्न व अहिंसावादी गोविंद पानसन्यांचा दिवसाढवळ्या रङ्गाकारांनी खून केला. त्यामुळे आंदोलन अधिक उग्र करणे आवश्यक झाले. तरीही सर्वांना अशी ताकीद होती की, मनुष्यहानी होणार नाही याची काळजी घ्यावी. सरकारी कचेच्या व बँका वगैरे बंद पाडून राज्य खिळाखिळे करण्यासाठी आवश्यक असतील तेवढीच

हत्यारे वापरावीत. विशिष्ट धर्माची किंवा जातीची व्यक्ती पाहून तिच्यावर हल्ला करू नये. लढा संपल्यानंतर एकूणएकं शस्त्रांचा हिशेब सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याकडे सादर करण्यात आला.

कृती समितीचा क्रातिकारी कायक्रम

कृती समितीने हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा लढा वेगवान करण्यासाठी जनतेला भरगच कार्यक्रम दिले होते. १ ऑगस्ट ते ३० सप्टेंबर १९४७ च्या दरम्यान सर्वत्र झेंडावंदनाचे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. २ ऑक्टोबर ते ३० नोव्हेंबर १९४७ पर्यंत सरकारी यंत्रणा बंद पाडण्याचे तंत्र वापरण्यात आले. तसेच रेल्वेचे रूळ उखडणे, तारा तोडणे, यांसारखे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. संस्थानातील सर्व जिल्ह्यांत जंगल सत्याग्रहाचा कार्यक्रम फार मोठ्या प्रमाणात राबवण्यात आला. ग्रामीण भागात लेन्हीबंदी आणि साराबंदीचे कार्यक्रम फार यशस्वी झाले. तसेच संस्थानातील गावे स्वतंत्र करून तेथे निजामाची सत्ता झुगारून गावाची सत्ता प्रस्थापित करणे तसेच करोडगिरी नाकी व पोलिसस्टेशन उद्धवस्त करणे इत्यादी मार्गांचाही समावेश होता.

स्वामीजी २६ जानेवारी ते १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत जेलमध्ये होते. १ डिसेंबर १९४७ ते सप्टेंबर १९४८ पर्यंत लढ्याचे रूपांतर तीव्र आंदोलनात झाले. जागोजागी होणारे सशस्त्र लढे आणि नांदेड जिल्ह्यातील उमरी बँक प्रकरण यात स्वामीजींना खूप मनस्ताप झाला. परंतु स्वामीजी सतत कृती समितीच्या पाठीशी राहिले. कार्यकर्त्यांना त्यांनी प्रोत्साहन दिले. म्हणून उग्र आंदोलनातील कार्यकर्ते या अग्रीदिव्यातून तावून सुलाखून बाहेर पडले. स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली संस्थानातील सर्व जिल्ह्यांत व्यापक स्वरूपाचा लढा दिला गेला म्हणून निजामी सत्तेची पाळेमुळे पोखरली गेली व पोलिस अऱ्कशनच्या वेळी निजामी सत्तेला पाच दिवसात शरणागती पत्करावी लागली.

इ. स. १९४८ मधील पोलिस अऱ्कशन (आॅपरेशन पोलो)

जैसे थे करारामुळे भारतीय संघराज्य आणि हैदराबाद संस्थान यांच्यात परस्पर सहकार्याचे आणि सलोख्याचे वातावरण निर्माण होईल अशी आशा सर्वांना वाटत होती; परंतु ती निरर्थक ठरली. करारातील तरतुदीचा गैरवापर करणे, त्या स्वतःच्या फायद्यासाठी वापरणे, अनेक तरतुदीचा भंग करणे, त्यांचे पालन न करणे असे उद्योग पंतप्रधान मिर लायक अलीच्या सरकारने सुरू केले. कासीम रझवीने रझाकारांची संख्या व बळ वाढवून सर्वत्र अत्याचाराचे एक नवीन पर्व सुरू केले होते. संस्थानातील नागरिकांवर, स्वातंत्र्यलढ्यातील कार्यकर्त्यांवर, भारतीय सीमेवरील चौक्यांवर आणि तेथील खेड्यांवर हल्ले करून रझाकारांनी सर्वत्र विघ्वंस व प्रचंड रक्तपात सुरू केला. साच्या अत्याचारांना निजामाची मूक संमती होती.

निजामाकडून झालेला करारभंग, रझाकाराने सुरू केलेला रक्तपात, त्याचे लूटमारीचे सत्र, निजाम फौजेचे उपद्याप आणि हैदराबाद संस्थानातील उग्र होत जाणाऱ्या स्वातंत्र्यलढ्याचे दडपण

यामुळे भारताच्या गव्हर्नर जनरलने ३१ ऑगस्ट १९४८ रोजी निजामाला एक पत्र पाठवले. त्यात म्हटले होते की, 'निजामाने थोडेसे धाडस दाखवून रझाकारी संघटनेवर बंदी घालावी. जनतेच्या मनातील भीती दूर करावी.' परंतु निजामाने या पत्राचे बेजबाबदारपणे उत्तर दिले. त्यामुळे निजामाविरुद्ध बळाचा वापर करणे अपरिहार्य होते. म्हणून दि. ७ सप्टेंबर १९४८ रोजी भारत सरकारने सैन्यदलाला हैदराबादवर चढाई करण्याचे आदेश दिले. त्यानुसार १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी पहाटे ४ वाजता संस्थानाविरुद्ध 'पोलिस अऱ्कशन' ची कारवाई झाली.

प्रत्यक्ष कारवाई

१३ सप्टेंबर १९४८ रोजी भारतीय फौजा हैदराबाद संस्थानपध्ये पाच वेगवेगळ्या ठिकाणांहून घुसल्या. हैदराबाद संस्थानावरील लढाईची ही योजना 'आॅपरेशन पोलो' या सांकेतिक नावाने ओळखली जाते. भारतीय सेनेच्या सदर्न कमांडचे प्रमुख जनरल गोडार्ड यांनी ही योजना तयार केली. तथापि, नंतर ते निवृत्त झाले आणि त्यांच्या जागी लेफ्टनंट जनरल राजेद्रसिंग यांची नियुक्ती झाली. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मेजर जनरल जयंत चौधरी, मेजर जनरल डी. एस. ब्रार, मेजर जनरल ए. ए. रुद्र, ब्रिगेडीयर शिवदत्तसिंग आणि एअरन्हाईस मार्शल मुखर्जी यांनी ही योजना राबवली व पूर्णत्वाला नेली. मुख्य लढाई पहिल्या आम्ड डिव्हिजनने सोलापूर येथे सुरू केली. सोलापूर ते हैदराबाद असा लढाईचा मार्ग होता. या मुख्य लढाईचे नेतृत्व मेजर जनरल जयंत चौधरी यांनी केले. दुसरी आधारी विजयवाडा मार्गे होती. तिचे नेतृत्व मेजर जनरल ए. ए. रुद्र हे करत होते. त्याशिवाय कर्नुल, आदिलाबाद, चाळीसगावमार्गे, औरंगाबाद-कडून वाशीम मार्गे, हिंगोलीतून बुलढाणामार्गे, जालन्यातून सोलापूरमार्गे उस्मानाबाद-लातूरकडून, गदग-रायपूरकडून अशा निरनिराळ्या ठिकाणांहून भारतीय फौजांनी आत्मविश्वासाने कारवाई सुरू केली. पोलिस अऱ्कशनमुळे जनरल अल इंड्रिस यांच्या नेतृत्वाखाली निजामी सैन्याची अक्षरशः वाताहत झाली. पोलिस अऱ्कशनची कार्यवाही १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत चालू राहिली.

शेवटी १७ सप्टेंबर हा मंगलदिन उगवला. हैदराबादभोवती असलेल्या निजामी फौजांनी लिंगमपल्लीपर्यंत माघार घेतली होती. भारतीय सेनाधिकाऱ्यांनी निजामी फौजांचे प्रमुख जनरल अल इंड्रिस यांना त्यांनी शरणागती पत्करावी असा संदेश पाठवला. त्याप्रमाणे १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी सायंकाळी निजामाने आपली शरणागती घोषित केली आणि आपल्या फौजांना युद्ध थांबवण्याचे आदेश दिले. दुसऱ्या दिवशी १८ सप्टेंबर १९४८ रोजी भारतीय सैन्याने निजामाची राजधानी हैदराबाद शहरात प्रवेश केला. तेथे मेजर जनरल चौधरींनी अधिकृतपणे निजामाचे सेनाप्रमुख जनरल अल इंड्रिस यांच्याकडून शरणागती पत्करल्यानंतर मुक्तीसाठीची महत्वाकांक्षी सैनिकी कार्यवाही पूर्ण झाली. पोलिस अऱ्कशननंतर हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाची सांगता झाली. दक्षिण भारतातील निजामी सत्तेचे जुलमी पाश स्वामीजींच्या मार्गदर्शनाखाली चाललेल्या आंदोलनाने झुगारून दिले. हैदराबाद

मुक्तिसंग्राम हा जनतेच्या विराट सामर्थ्याचा आणि घेयधुंदवृत्तीचा अभूतपूर्व आणि असामान्य विजय समजला जातो.

विलीनीकरणाचा प्रश्न

हैदराबाद संस्थानातील एकत्रिंगी राजसत्ता नष्ट करून यात समाविष्ट असलेल्या त्रिभाषिक प्रदेशांचे शेजारच्या भारतीय संघराज्यातील त्या त्या भाषिक प्रदेशात विलीनीकरण करणे हे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचे घेय होते. तर बहुभाषिक हैदराबाद संस्थानाची संमिश्र संस्कृती तशीच जतन केली पाहिजे, असे पं. नेहरूना वाटत होते. स्वामीजी व पंडित नेहरू या दोन महापुरुषांची मते दोन भिन्न टोकांची होती. परंतु दोघांनाही परस्परांबद्दल अतिशय आदर होता. १९४५ च्या प्रजापरिषदेपासून स्वामीजी पोलिस अँकशनचा आग्रह धरण्यासाठी पंडित नेहरूनाच भेटले होते, परंतु हैदराबाद संस्थानाच्या विलीनीकरणाबाबत मात्र त्यांच्यात तीव्र मतभेद होते.

इ. स. १९५३ मध्ये हैदराबाद शहरात अखिल भारतीय कॉर्प्रेसचे अधिवेशन भरले होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष पंडित जवाहरलाल नेहरू होते. तर स्वामीजी स्वागताध्यक्ष होते. स्वामीजींनी आपल्या भाषणात विलीनीकरणाचा जोरदार पुरस्कार केला, तर पंडित नेहरूनी राज्य पुनर्रचनेवर प्रखर टीका केली.

राज्य पुनर्रचना समितीचे सदस्य फाजल अली, हृदयनाथ कुंडरु, सरदार के. एम. पण्णीकर यांनी हैदराबाद राज्याचे विभाजन करण्याची शिफारस केली. अशा रीतीने विलीनीकरणाबाबत शेवटपर्यंत पं. नेहरूनच्या दबावाला बळी न पडता स्वामी रामानंद तीर्थ भाषिक पुनर्रचनेच्या विचारांशी एकनिष्ठ राहिले व त्यांचा विजय झाला.

नागपूर करार (२८ सप्टेंबर १९५३)

संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या वेळी मराठवाडा महाराष्ट्रामध्ये बिनशर्त सामील झाला. नागपूर कराराच्या वेळी विद्धनी फार खळबळ केली. स्वतंत्र विदर्भ ठेवून त्यात मराठवाडा सामील करावा असेही प्रयत्न केले. परंतु स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी महाराष्ट्रावर पूर्ण विश्वास ठेवून मराठवाडा महाराष्ट्रात कोणतीही अट न घालता सामील करून टाकला. त्यांच्या या निर्णयाची भारतातील अनेक नेत्यांनी तोंड भरून प्रशंसा केली. ज्येष्ठ समाजवादी नेते श्री. एस. एम. जोशी म्हणाले, 'स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे नाव भारतात प्रादेशिक ऐक्य आणि लोकशाही यांच्या संदर्भात सुवर्णक्षिरांनी लिहावे लागेल.' इतिहासप्रसिद्ध नागपूर करारावर स्वामीजींचे स्नेही श्री. देवीर्सिंह चौहान गुरुजी यांनी मराठवाड्याचे प्रतिनिधी म्हणून स्वाक्षरी केली आहे. भाषिक प्रांतरचनेनंतर देखील स्वामीजींना आंध्र, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र या सर्व प्रदेशात जे आदराचे स्थान आहे ती त्यांच्या आंतरभारतीवृत्तीची खाहीच होय. स्वामीजींनी महाराष्ट्रात बिनशर्त सामील होण्याचा निर्णय घेतला. भारत जरी १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वतंत्र झाला तरी हैदराबाद संस्थान आणि त्यात समाविष्ट असलेला 'मराठवाडा १५ ऑगस्ट १९४७ पासून १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत निजामी राजवटी'च्या

गुलामिगिरीखालीच होता. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी सायंकाळी निजामाने भारतीय सैन्यासमोर शरणागती पत्करली. म्हणून १७ सप्टेंबर १९४८हाच खन्या अर्थात मराठवाड्याचा मुक्तिदिन आणि भारतीय संघराज्यात सामील होण्याचा दिवस म्हणून साजरा केला जातो. अलीकडे च १९९८ मध्ये हैदराबादच्या मुक्तिसंग्रामास ५० वर्षे पूर्ण झाल्यामुळे जुन्या हैदराबाद राज्यात सगळीकडे हे वर्ष मुक्तिसंग्रामाचे सुवर्णमहोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे झाले. मराठवाड्यात महाराष्ट्र शासनाने मुक्तिसंग्रामाच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षानिमित्त १७ सप्टेंबर हा दिवस 'मराठवाडा मुक्तिदिन' म्हणून साजरा केला या दिवशी संपूर्ण मराठवाड्यात ध्वजारोहण करण्यात येते. सार्वजनिक सुटूटी जाहीर करून विविध स्वरूपाच्या कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. महाराष्ट्र शासनाने व मराठवाडा साहित्य परिषदेने मुक्तिसंग्रामाचा सुमारे ३०० पानांचा ग्रंथही प्रकाशित केला.

मुक्तिसंग्रामाचे शिल्पकार स्वामी रामानंद तीर्थ

हैदराबाद संस्थानातील जनतेचे स्वातंत्र्य आंदोलन ज्यांच्या नेतृत्वाखाली चालले तं स्वामी रामानंद तीर्थ मुळचे हैदराबाद संस्थानाचे रहिवासी नव्हते, विजापूर जिल्ह्यातील सिंदगी या गावी ३ ऑक्टोबर १९०३ रोजी त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे पूर्वाश्रमीचे नाव व्यंकटेश भवानराव खेडगीकर. त्यांच्या आईचे नाव लक्ष्मीबाई असे होते. त्यांचे वडील ग्राथमिक शिक्षक होते. त्यांच्या वडिलांनीही संन्यास घेतला होता. हा संन्यास त्यांनी पत्नीच्या परवानगीशिवाय घेतला असल्यामुळे त्यांच्या गुरुंनी भवानरावांना परत गृहस्थाश्रमात जाण्यास सांगितले. त्यानंतर झालेल्या अपत्यांपैकी व्यंकटेश हे एक होते.

(स्वामी रामानंद तीर्थ व हैदराबाद संस्थान)

स्वामीजींचे शिक्षण

त्यांचे ग्राथमिक शिक्षण गाणगापूर येथे झाले. नंतरच्या शिक्षणासाठी सोलापूरच्या नॉर्थकोट या सरकारी शाळेत व्यंकटेशने प्रवेश घेतला. व्यंकटेशच्या मनात राष्ट्रीय चळवळीविषयी विशेष प्रेम

होते. मॅट्रिकच्या वर्गात असताना सरकारी शाळेतील शिक्षण असहकारितेच्या आंदोलनात त्याने सोडून दिले. नुकत्याच स्थापन झालेल्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची शालान्त परीक्षा पास होऊन अमळनेर व पुणे येथे राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेत पुढील शिक्षण घेतले. पारंगत ही एम. ए. च्या समकक्ष असलेली पदवी मिळवली.

सन्यासी स्वामीजी

लहानपणापासून खेडगीकरांच्या मनावर विरक्त वृत्तीचे संस्कार झाले होते. देशसेवेला पूर्ण वाहून घेण्यासाठी संन्यास घ्यावा असे त्यांच्या मनाने घेतले. माणसाला निष्क्रिय करणारा संन्यास त्यांना नको होता. विवेकानंद किंवा रामतीर्थासारखा संन्यास त्यांना हवा होता. पंजाबचे एक कवी संत स्वामी रामतीर्थ यांचे शिष्य नारायण स्वामी यांच्या हातून १४ जानेवारी १९३२ रोजी हिप्परगा येथे खेडगीकरांनी 'विद्वत संन्यास' घेतला व तेव्हापासून त्यांचे नाव स्वामी रामानंद तीर्थ असे झाले.

स्वामीजींचा सार्वजनिक जीवनात प्रवेश

१९३५ मध्ये हिप्परग्याची शाळा सोडून देऊन स्वामीजी व बाबासाहेब परांजपे सारख्या त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अंबाजेगाई येथील योगेश्वरी नूतन विद्यालयाचे पुनरुज्जीवन केले. या शाळेत शिक्षक असताना जून १९३७ मध्ये भरलेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनास स्वामीजी आपल्या विद्यार्थ्यांसह उपस्थित होते. संस्थानात स्पष्ट राजकीय विचार असलेल्या व कृती करू इच्छिणाऱ्या कार्यकर्त्यांची ही पहिलीच परिषद होती. प्रत्यक्ष राजकीय कृतीला लवकर प्रारंभ करावा असा विचार आता होऊ लागला होता. अनेक कार्यकर्ते स्वामीजींनी लढ्याचे नेतृत्व स्वीकारावे असे इच्छित होते. लातूरला १९३८ मध्ये झालेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनास स्वामीजींनी शिक्षण क्षेत्र सोडून देऊन राजकीय चळवळीला पूर्ण वाहून घ्यावे असा निर्णय झाला. ७ सप्टेंबर १९३८ ला हैदराबाद स्टेट काँग्रेसवर जन्मापूर्वीच बंदी घालण्यात आली. १९३८ च्या २४ ऑक्टोबरला हैदराबाद स्टेट काँग्रेसवर घातलेली बंदी उठवावी व नागरी हक्क बहाल करावेत या मागण्यासाठी सत्याग्रह सुरु झाला. सत्याग्रहाच्या दुसऱ्या तुकडीचे नेतृत्व स्वामीजींनी केले. २७ ऑक्टोबर १९३८ रोजी त्यांना अटक झाली व दीड वर्ष सवतमजुरीची व दंडाची शिक्षा झाली. सत्याग्रह स्थगित झाल्यावर १९३९ च्या एप्रिलमध्ये त्यांची सुटका झाली. तेव्हापासून हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्व त्यांना स्वीकारावे लागले. १९४० साली देशभर झालेल्या वैयक्तिक सत्याग्रहात हैदराबाद संस्थानात फक्त पाच लोकांना सत्याग्रहाची परवानगी गांधीजींकडून मिळाली होती. त्यात स्वामीजीही होते. यावेळी १५ महिने त्यांना निझामाबादच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले. १९४२ साली त्यांना पुन्हा तुरुंगवास घडला. १९४६ साली हैदराबाद स्टेट काँग्रेसतरील बंदी उठल्यानंतर हैदराबाद शहरात झालेल्या स्टेट काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष महणून त्यांची निवड झाली.

सर्व प्रलोभनांना दूर सारून स्वामीजींनी निष्ठेने ही चळवळ चालवली. त्यांचे धैर्य अतुलनीय होते. राजकीय स्वातंत्र्य हे केवळ पुरेसे नाही तर त्याबरोबर आर्थिक स्वातंत्र्यांही लोकांना मिळाले पाहिजे असे स्वामीजींना वाटत होते. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे नेतृत्व करणारे स्वामी रामानंद तीर्थ, आ. कृ. वाघमारे, दिगंबरराव बिंदु, गोविंदभाई श्रॉफ हे सारेच नेते आर्थिक व सामाजिक समतेच्या बाबतीत आग्रही होते. महणून महाराष्ट्र परिषद, स्टेट काँग्रेस यांच्या मागण्यात शेतकऱ्यांच्या मागण्यांना प्राधान्य असे. हैदराबाद स्वतंत्र झाल्यावर जहागीरदारी, सरंजामदारी नष्ट करणारे कायदे झाले व पुरोगामी स्वरूपाचा कूळ कायदा अमलात आला याचे बोरेचसे श्रेय स्वामीजींना आहे.

१९४८ साली देशातले प्रस्थापित सरकार उलथून पाडण्यासाठी हिंसेचा मार्ग स्वीकारण्याचे धोरण कम्युनिस्ट पक्षाने आखले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली हैदराबाद संस्थानातील तेलंगण विभागात शेतकऱ्यांचा लढा लढला जात होता. कम्युनिस्टांच्या हिंसक धोरणांना स्वामीजींचा विरोध असला तरी तेलंगणातील मोठ्या जमीनदारांची जुलमी आर्थिक सत्ता स्वामीजींना मान्य नव्हती. जमीनदार, सरकार, कम्युनिस्ट या तिघांमुळे भयभीत झालेल्या तेलंगणाच्या शेतकऱ्यांना दिलासा देणारी पदयात्रा १९५० सालीच स्वामीजींनी तेलंगणात काढली. नलगुंडा, वरंगळ जिल्ह्यात झालेली ही पदयात्रा विनोबार्जीच्या भूदान यात्रेपूर्वीच झालेली आहे, हे मुद्दाम लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

१९५२ साली गुलबर्गा मतदार संघातून व १९५७ साली औरंगाबाद मतदार संघातून स्वामीजी लोकसभेवर निवडून गेले. त्यानंतर त्यांनी निवडणुक लढवण्यास इन्कार केला व राजकारणातून निवृत्ती स्वीकारली. मराठवाड्याचा विकास, खादी ग्रामोदयोग, भूदान या तीन गोष्टीत त्यांची रुची मात्र कायम होती. संयुक्त महाराष्ट्रात मागास भागांचा समतोल विकास व्हावा महणून १९५३ साली महाराष्ट्राच्या नेत्यांनी जो नागपूर करार केला त्यामागे स्वामीजींचीही प्रेरणा होती. मराठवाड्यासाठी स्वतंत्र विद्यापीठाची मागणी प्रथम करणाऱ्यात त्यांचाही समावेश होता. आंध्र प्रदेशाच्या पूर्व किनाऱ्यालगत पूर्व गोदावरी जिल्ह्यात स्वामी ओम्कार यांचा एक आश्रम आहे. स्वामीजींनी त्या आश्रमात काही काळ घालवण्याचे ठरवले. १९६७ साली या आश्रमात स्वामी रामानंद यांनी 'स्वामी रामतीर्थ इन्स्टिट्यूट ऑफ पीस' ही संस्था स्थापन केली. त्यात अध्यात्म व विज्ञान यांची सांगड घालणारा अल्प मुदतीचा अभ्यासक्रम कार्यकर्त्यासाठी चालवला जात असे.

तेलंगण, मराठवाडा व कर्नाटक या हैदराबाद राज्याच्या तिन्ही भाषिक विभागात १९६४ साली स्वामीजींचे षष्ठ्यबद्दीपूर्तीनिमित्त सत्कार झाले. १९७० साली मराठवाडा विद्यापीठाने त्यांना 'डॉक्टर ऑफ लॉज' ही सन्मानदर्शक पदवी दिली.

वयाच्या ६९ व्या वर्षी २२ जानेवारी १९७२ रोजी हैदराबाद येथे त्यांचे निधन झाले. हैदराबाद शहरातील बेगमपेठ येथे त्यांची समाधी आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र आदालनात मराठवाड्याचे योगदान

हैदराबाद संस्थानात ज्यांच्या नेतृत्वाखाली प्रदीर्घ लढा चालला ते स्वामी रामानंद तीर्थ प्रारंभापासूनच भाषावार प्रांतरचनेचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. हैदराबाद संस्थान विसर्जित झाल्यावर हैदराबाद राज्यात १९५२ मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाला मानणारे व विरोधी पक्षाचे मिळून तेलंगणातून १०० पैकी ५५ आमदार निवडून आले होते. त्या वेळेसच्या हैदरांबाहून विधानसभेत एकूण १७५ जागांपैकी काँग्रेस ९३ व विरोधी पक्ष ८२ याप्रमाणे जागेची विभागणी होती. त्यावेळेस मराठवाड्याचे एक नेते कॉ. व्ही. डी. देशपांडे जनता लोकशाही आघाडीतर्फे तेलंगणातील 'इप्पागुंडा' विधानसभा मतदार संघातून निवडून आले होते. जनता लोकशाही आघाडीचे त्या वेळेसच्या हैदराबाद विधानसभेत विरोधी पक्षात बहुसंख्याक ४४ सभासद होते. त्यामुळे कॉ. व्ही. डी. देशपांडे हे विरोधी पक्षनेते होते. या शिवाय शेतकरी कामगार पक्षाचे १०, समाजवादी पक्षाचे १० व इतर स्वतंत्र मिळून एक आघाडी होती व तिचे प्रमुख नेते परभणीचे आमदार अण्णासाहेब गव्हाणे हे होते. वरील दोन्ही आघाड्या भाषिक प्रांतिक रचना मान्य करणाऱ्या असल्यामुळे विधानसभेत त्याबाबत एकजुटीने मागणी करत असत, त्यावेळेस कॉ. व्ही. डी. देशपांडे यांनी १९५२ मध्ये 'संयुक्त महाराष्ट्र' नावाचे साप्ताहिक सुरु केले होते व पहिल्याच अग्रलेखात त्यांनी 'मुंबईसह महाराष्ट्राची' मागणी केली होती. त्या वेळेस भारतातील बन्याच वर्तमानपत्रांनी त्या अग्रलेखातील प्रमुख भाग प्रसिद्ध करून संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीस उचलून धरले होते.

इ. स. १९५३ -५४ मध्ये आंध्र महासभेतर्फे विशाल आंध्राच्या मागणीसाठी अधिवेशन भरवण्यात आले व आंध्रचे प्रमुख नेते टी. प्रकाशम् त्या अधिवेशनास उपस्थित होते. या अधिवेशनात भाषावार प्रांत रचनेच्या मागणीस व संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीस पाठिंबा देण्यात आला. तसेच न्या. फाझल अली कमिशनने भाषावार प्रांतरचनेसंबंधी आपला अहवाल प्रसिद्ध केला. त्यात स्वतंत्र तेलंगण व स्वतंत्र विदर्भ राज्याची शिफारस होती. त्यास मराठवाड्यातील नेत्यांनी व आमदारांनी प्रखर विरोध केला होता. डॉ. चन्ना रेडी हे आपल्या १५ ते २० तेलगू आमदारांसह स्वतंत्र तेलंगण राज्यासाठी प्रयत्नशील होते. परंतु काँग्रेसच्याच विशाल आंध्रवादी आमदारांचा डॉ. चन्ना रेडीच्या भूमिकेला पाठिंबा नव्हता. उलट त्यांनी तेलंगणातील विरोधी पक्षांच्या ५५ आमदारासमवेत संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीला पाठिंबा दिल्याचे दिसून येते. डॉ. चन्ना रेडी यांनी जनता लोकशाही आघाडीच्या नेत्यांना आमिष दाखवून फोडण्याचा प्रयत्न केला; परंतु मराठवाड्यातील व जनता लोकशाही आघाडीतील आमदार त्यांच्या आमिषाला बळी पडले नाहीत. विदर्भाचे त्या वेळेसचे नेते ब्रिजलाल बियाणी यांनी मराठवाडा व विदर्भाचे मिळून एक स्वतंत्र राज्य निर्माण केल्यास त्यात मराठवाड्यास 'जास्त लाभ होईल' असे पटवून दिले होते. परंतु त्या वेळेस देखील मराठवाड्यातील आमदारांनी 'मराठी मुलखाचे तुकडे करण्याची योजना आम्हास कदापीही मान्य होणार नाही,' असे सडेतोड उत्तर दिले होते. त्या वेळेसच्या हैदराबाद

विधानसभेचे अध्यक्ष श्री. काशिनाथराव वैद्य यांनी पैठण येथील भाषणात वेगळ्या मराठवाडा राज्याची भाषा केली, तेव्हा तिचा सर्वत्र धिक्कार करण्यात आला होता.

हैदराबाद विधानसभेत संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव

हैदराबाद विधानसभेत जनता लोकशाही आघाडीतर्फे मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव मांडण्यात आला. या ठरावास संपूर्ण विरोधी ८२ आमदारांचा पाठिंबा होता. तसेच मराठवाड्यातील काँग्रेस आमदार पक्षत्रैषीकडून याबाबत तटस्थ राहण्याबाबत परवानगी मिळवण्यात यशस्वी ठरले. हैदराबाद विधानसभेत विरोधी पक्षाचे ८२ व काँग्रेसचे ९३ एवढे पक्षबळ असल्यामुळे मराठवाड्यातील काँग्रेस पक्षाचे आमदार तटस्थ राहतांच विरोधकांचे स्पष्ट बहुमत झाले. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव मंजूर करणारी एकमेव विधानसभा म्हणून इतिहासात हैदराबाद विधानसभेची नोंद झाली. हैदराबाद विधानसभेत या आशयाचा ठराव मंजूर करून घेण्यासाठी मराठवाड्यातील आमदारांनी कॉ. व्ही. डी. देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली पुढाकार घेतला, होता, हे लक्षात घेतले पाहिजे. या आमदारांनी हैदराबादमधील वृत्तपत्रांनीही आपल्यासोबत ठेवण्यात यश संपादन केले होते.

अर्थात राज्यपुर्नरचना विधेयकात या गोष्टीची केवळ नोंद होऊन भागणार नव्हते. इतर दोन भाषिक विभाग, 'तेलंगणासह विशाल आंध्र' व बेल्लारीसह 'ऐक्य कर्नाटक' बाबत स्पष्ट मत व्यक्त करण्याची गरज होती. हैदराबाद विधानसभेत एकूण तीन दिवस या विषयावर चर्चा झाली आणि विधानसभा सदस्यांनी खालीलप्रमाणे आपला पाठिंबा जाहीर केला.

१. तेलंगणासह विशाल आंध्र - १३०
२. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र - १३०
३. ऐक्य कर्नाटक - १३०
४. स्वतंत्र तेलंगण - ०२५

अशा रीतीने विधानसभेत तीन भाषिक सलग राज्याच्या पुरस्कर्त्याचे २/३ पेक्षा अधिक बहुमत झाले. विधानसभेत या प्रश्नाबाबत अधिकाधिक सदस्यांनी आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या. त्यात प्रत्येकाने तेलंगणासह विशाल आंध्र, मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र आणि बेल्लारीसह ऐक्य कर्नाटक या मागणीस पाठिंबा दिला व नंतर तपशिलासह २ ते ३ मिनिटे आपली भूमिका मांडली.

विरोधी पक्षनेता या नात्याने कॉ. व्ही. डी. देशपांडे यांनी विधानसभेचे सेक्रेटरी श्री. हनुमंतराव यांना कशाप्रकारे विधानसभेत या तीन विभागांबाबत मत व्यक्त झाले त्याचा खुलासा करण्याची सूचना केली. त्याप्रमाणे सेक्रेटरीने वरीलप्रमाणे अळकडेवारी जाहीर केली. तेव्हा कॉ. व्ही. डी. देशपांडे यांनी विरोधी पक्षनेता या नात्याने या मागणीस विधानसभेतील २/३ पेक्षा अधिक सदस्यांचा पाठिंबा असल्यामुळे स्वतंत्र तेलंगणा किंवा स्वतंत्र मुंबई न ठेवता तेलंगणासह विशाल आंध्र, मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र व बेल्लारीसह संयुक्त कर्नाटक

स्थापन करण्यास या विधानसभेचा पाठिंबा आहे, असे केंद्र शासनास कळवण्याचे आवाहन केले. तेव्हा विधानसभेतील बहुसंख्य सदस्यांनी त्यास पाठिंबा दिला.

अशा रीतीने हैदराबाद विधानसभेत मराठवाड्याच्या आमदारांनी केलेले प्रयत्न केंद्र शासनास हैदराबादचे विभाजन करण्यास भाग पाडणारे ठरले. हैदराबाद विधानसभेत मराठवाड्यातील आमदार सक्रिय राहिल्यामुळे डॉ. चन्ना रेडीचा स्वतंत्र तेलंगणाचा डाव उधळला गेला. तसेच ब्रिजलाल बियोणी मराठवाडा व विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य निर्माण करू इच्छित होते. त्यालाही 'खो' बसला. हैदराबाद विधानसभेत डाव्या व पुरोगामी शक्तीच्या साहाय्याने सलंग भाषिक राज्याचा पाया रचला गेला. यावरून मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेत हैदराबाद विधानसभेत मराठवाडा व तेलंगणाने दिलेले योगदान इतिहास कधीच विसरू शकणार नाही.

कुर्ला येथील संयुक्त महाराष्ट्र मेळाव्यासाठी प्रमुख वक्ते म्हणून कॉ. व्ही. डी. देशपांडे होते. समाजवादी पक्षाचे ना. ग. गोरे हे मेळाव्याचे अध्यक्ष होते. तेथेही कॉ. देशपांडे यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या पाठीमागे शेतकरी, मजूर आणि कामगारांनी आपले संघटित सामर्थ्य उभे करावे असे आवाहन केले. पुणे येथील वसंत व्याख्यानमालेत बोलताना ते म्हणाले, 'आम्ही महाराष्ट्राच्या तुमच्या पादुकांची पूजा केली, आता मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा पुढे नेऊ या.'

१९५७ ची सार्वत्रिक निवडणुक आणि विशाल मुबर्द राज्याची स्थापना

भारत सरकारने १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी महाराष्ट्रावर मराठी, गुजराती, विशाल मुंबई राज्य लादले. गुजराती व मराठी भाषिकांना सक्तीने एकत्र ठेवण्याची खंत अनेकांना जाणवत होती. मा. यशवंतराव चव्हाण मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री बनले. मराठवाड्यात १९५७ च्या निवडणुकीत काँग्रेसचे स्थिती बरी राहिली. परंतु पश्चिम महाराष्ट्रात व मुंबईत काँग्रेसचे पानिपत झाले होते. एकूण महाराष्ट्रातील विधानसभेत काँग्रेसचे ५ ते ७ पेक्षा अधिक बहुमत होते. विशाल मुंबई राज्याच्या विधानसभेत प्रजासमाजवादी २८, शे. का. पक्ष ३३, कम्युनिस्ट पक्ष १९, रिपब्लिकन पक्ष १६, व संयुक्त महाराष्ट्र काँग्रेसजन ८ याप्रमाणे पक्षबळ होते. त्यामुळे विधानसभेत पाळीपाळीने विरोधी पक्षनेता नियुक्त करण्याचे ठरले. पहिल्या वर्षी साथी एस. एम. जोशी दुसऱ्या वर्षी भाई उद्धवराव पाटील, तिसऱ्या वर्षी कॉ. व्ही. डी. देशपांडे, चौथ्या वर्षी आर. डी. भंडारे आणि पांचव्या वर्षी डॉ. च्य. रा. नरवणे याप्रमाणे विरोधी पक्षनेते ठरले. अशा रीतीने महाराष्ट्र विधानसभेत मराठवाड्यातील झुंजार नेते भाई उद्धवराव पाटील व कॉ. व्ही. डी. देशपांडे यांनी विरोधी पक्षनेते या नात्याने समर्थपणे कार्य करून मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी जोरदारपणे लावून धरली.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याच्या दृष्टीने इ. स. १९५७ ते १९६० या कालावधीत ज्या प्रमुख घटना घडल्या, त्याचे विवेचन करणे क्रमप्राप्त ठरते. संयुक्त महाराष्ट्रावादी आणि नवगुजरातवादी या दोन्ही आघाडींनी भाषिक राज्याच्या निर्मितीसाठी संयुक्त मोर्चा काढला. तसेच संयुक्त महाराष्ट्राच्या पुढाऱ्यांनी अहमदाबादला जाऊन नवगुजरात निर्मितीच्या सत्याग्रहास पाठिंबा दिला. त्यावेळेस मराठवाड्यातील काही आमदारांनी अहमदाबाद व अन्य ठिकाणी जाऊन भाषिक निर्मितीबाबत जनजागरण केले होते.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील नेत्यांनी पुढाकार घेऊन या चळवळीचे लोण ग्रामीण भागापर्यंत व स्थानिक स्वराज्य संस्थांपर्यंत पोहोचावे म्हणून महाराष्ट्रातील महानगरपालिका, जिल्हा लोकलबोर्ड व नगरपालिका इथे समितीच्या वर्तीने निवडणुका लढवून बहुमत प्राप्त केले. विधानसभेत संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या दृष्टीने सर्वतोपरी प्रयत्न केले. तद्वत्तच विधानसभेच्या बाहेर जनरेटा निर्माण करून चळवळ गतिमान करण्यात मराठवाड्यातील आमदारांचा सिंहाचा वाटा होता. तसेच मराठवाड्यात आणि बीदर जिल्ह्यात संतपूर, भालकी भागात संमेलने, परिषदा घेऊन संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीस पाठिंबा मिळवण्याच्या दृष्टीने भाई उद्धवराव पाटील, भाई अण्णासाहेब गव्हाणे, व कॉ. व्ही. डी. देशपांडे यांनी मौलिक योगदान दिले. मार्च १९६० मध्ये विधानसभेचे अधिवेशन चालू असताना विधानसभेवर ५०,००० लोकांचा प्रचंड मोर्चा काढण्यात आला. त्यावेळेस विरोधी पक्षाचे नेते कॉ. व्ही. डी. देशपांडे हेच होते. मोर्चाचे नेते या नात्याने साथी एस. एम. जोशी, कॉ. व्ही. डी. देशपांडे व भाई उद्धवराव पाटील यांनी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांना बजावले की 'गप्प का बसला आहात. मोर्चापुढे निवेदन करा, नाहीतर मुंबईत व महाराष्ट्रात शासनास प्रचंड लढ्यास तोंड द्यावे लागेल व मुंबईची वीज, पाणी व सर्व काही बंद होईल.' या मोर्चाच्या निर्मित्ताने यशवंतराव चव्हाण यांनी जनतेचे विराट स्वरूप पाहून काँग्रेस अध्यक्षा श्रीमती इंदिरा गांधी व पंतप्रधान पंडित नेहरूना कळवले की, आपण गोळीबार करून चळवळ दडपू शकणार नाही. यामुळे पक्षश्रेष्ठीला जनआंदोलनाचा मुद्दा लक्षात घेऊन संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती करणे क्रमप्राप्त ठरले. १ मे १९६० रोजी शिवाजी पार्कवर पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या शुभहस्ते महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली आणि मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचे स्वप्न साकार झाले.

स्वाध्याय

- प्रश्न १** अ) योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पुन्हा लिहा.
- १) पूर्वीच्या ..... संस्थानात बहुभाषिक भू भागाचा समावेश होता.
  - अ) इंदौर   ब) हैदराबाद
क) जुनागढ   ड) दादरा-नगर-हवेली
  - २) मराठवाड्यातील सर्व नद्या ..... वाहिनी आहेत.
  - अ) उत्तर   ब) दक्षिण
क) पूर्व   ड) पश्चिम
  - ३) सातवाहनांच्या राजधानीचे केंद्र ..... होते.
  - अ) पैठण   ब) नाशिक
क) औरंगाबाद   ड) चंद्रपूर
  - ४) १९३७ मध्ये मराठवाडा साप्ताहिकाची स्थापना ..... यांनी केली.
  - अ) वामनराव नाईक   ब) आ. कृ. वाघमरे,
क) केशवराव कोरटकर   ड) ग. त्र्यं. माडखोलकर
  - ५) स्वामी रामानंद तीर्थ यांना डि. लिट ही सम्मानदर्शक पदवी ..... विद्यापीठाने दिली.
  - अ) पुणे विद्यापीठ
ब) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
क) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
ड) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद
  - ६) नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरु ..... यांनी उदार अंतःकरणाने उस्मानिया विद्यापीठातून काढून टाकलेल्या विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला.
  - अ) फुलचंद गांधी   ब) डॉ. देवदत्त दाभोळकर
क) टी. जे. केदार   ड) नरेंद्र देव
  - ७) भारतीय संघराज्यात 'हैदराबाद संस्थान' ..... साली विलीन झाले.
  - अ) १५ ऑगस्ट १९४७ ब) १९ डिसेंबर १९६१
क) २६ जानेवारी १९५० ड) १७ सप्टेंबर १९४८
  - ब) 'अ' व 'ब' गटातील योग्य जोड्या जुळवा.
  - ‘अ’   ‘ब’
  - १) देवगिरीचा किल्ला   १) स्वामी रामानंद तीर्थ
२) कैलास लेणे   २) कासीम रझवी
३) आॅपरेशन पोलो   ३) अर्जापूर
४) गोविंदराव पानसरे   ४) जनरल गोडार्ड
५) रझाकार संघटना   ५) वेरुल
    ६) यादव घराणे

- क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिले आहेत.
योग्य पर्याय निवडून विधानासमोर लिहा.
- १) मराठवाड्यातील सर्वांत मोठी नदी .....
अ) मांजरा   ब) पैनगंगा
क) गोदावरी   ड) पूर्णा
  - २) खालीलपैकी कोणते ज्योर्तिर्लिंग मराठवाड्यात नाही.
अ) घृष्णेश्वर   ब) परळी वैजनाथ
क) औंढा भागनाथ   क) भीमाशंकर
  - ३) सातवाहन घराण्याला सातवाहन घराणे म्हणतात कारण .....
अ) सात प्रकारची वाहने या घराण्यात होती.
ब) या घराण्यात सात महान पराक्रमी राजे होऊन गेले.
क) सातवाहन महापुरुषाने या घराण्याची स्थापना केली.
ड) या पैकी एकही उत्तर नाही.
  - ४) १९३८ मध्ये निजाम सरकारने स्टेट कॉर्गेसवर बंदी घातली कारण .....
अ) स्टेट कॉर्गेस ही जातीय विचारसरणीचे कार्य करणारी संघटना होती.
ब) स्टेट कॉर्गेसने निजामाविरुद्ध लुढण्याचा विचार केला.
क) स्टेट कॉर्गेसने स्वतंत्र महाराष्ट्राची चळवळ सुरु केली.
ड) स्टेट कॉर्गेस ही हिंसक संघटना होती.
- प्रश्न २** अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
- १) निजामाचे पहिले मुख्यमंत्री कोण होते?
  - २) यादवांच्या राजधानीचे नाव सांगा?
  - ३) मराठवाड्याने कोणत्या दोन महान संतांची देणगी दिली?
  - ४) १८९१ मध्ये लातूरला पहिली जिनिंग प्रेस कोणी काढली?
  - ५) महाराष्ट्र परिषदेचे पहिले अधिवेशन कोठे भरले?
  - ६) स्वामी रामानंद तीर्थ हे कोणत्या गटाचे नेतृत्व करत होते?
  - ७) राज्यपुनर्गठना समितीच्या सदस्यांची नावे लिहा.
  - ८) स्वामी रामानंद तीर्थाचे पूर्वाश्रमीचे नाव सांगा.
  - ९) १९५२ मध्ये 'संयुक्त महाराष्ट्र' हे साप्ताहिक कोणी सुरु केले?
  - १०) मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव मंजूर करणारी 'विधानसभा' कोणती?

- ११) १ मे १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना कोठे झाली?
- ब) खालील प्रश्नांची १५ ते २० शब्दांत उत्तरे लिहा.
- १) मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी जोरदारपणे लावून धरणाऱ्या नेत्यांची नावे सांगा.
  - २) इ. स. १९५३ - ५४ च्या आंध्र महासभेत कोणत्या दोन गोष्टीना पाठिंबा देण्यात आला?
  - ३) मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचे प्रमुख घ्येय कोणते होते?
  - ४) ७ ऑगस्ट हा दिवस संपूर्ण हैदराबाद संस्थानभर घजदिन म्हणून का पाळला गेला?
  - ५) मराठवाड्याची भूमी संतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते.
  - ६) सातवाहन राजवटीची वैशिष्ट्ये सांगा.
- प्रश्न ३ खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) राष्ट्रकूट काळातील कलेचा आढावा घ्या.
  - २) दक्षिण हिंदुस्थानच्या इतिहासात १७१३ हे वर्ष महत्त्वपूर्ण ठरले.
  - ३) महाराष्ट्र परिषदेने कोणत्या प्रश्नांना व्यापक स्वरूप दिले?
  - ४) हैदराबाद स्टेट काँग्रेसबद्दल माहिती द्या.
- प्रश्न ४ खालील विधानांची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) सातवाहनांचे युग इतिहासात महाराष्ट्राचे 'सुवर्णयुग' म्हणून ओळखले जाते.
  - २) यादवांच्या काळात महाराष्ट्रात आर्थिक स्वैर्य प्राप्त
- प्रश्न ५ झाले.
- ३) हैदराबाद येथील निजामाच्या घराण्याला 'आसफजाही' घराणे म्हणतात.
  - ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा हैदराबाद मुक्ती संग्रामाला पाठिंबा होता. आक्वाम
- प्रश्न ६ टिपा लिहा.
- १) पश्त आक्वाम
  - २) आर्य समाजाचे कार्य
  - ३) नागपूर करार १९५३
  - ४) तैनाती फौजेचा करार
- प्रश्न ७ खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.
- १) महाराष्ट्र परिषदेचे कार्य थोडक्यात विशद करा.
  - २) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामासाठी सशस्त्र नीतीचा वापर का केला गेला?
  - ३) वंदे मातरम् विक्वार्थी चलवळीचा वृत्तान्त थोडक्यात विशद करा.
- प्रश्न ८ खालील प्रश्नांची उत्तरे पुढील मुद्र्यांचे आधारे ८० ते १०० शब्दांत कथन करा.
- १) स्वामी रामानंद तीर्थाच्या जीवनाबद्दल माहिती द्या.
अ) शिक्षण
ब) सार्वजनिक जीवन
क) मुक्तिसंग्रामातील योगदान
  - २) स्टेट काँग्रेसची पुढील मुद्र्यांच्या आधारे माहिती स्पष्ट करा.
अ) स्थापना ब) बंदी

- ० - ० - ० -

महाराष्ट्राची प्रगती १९६० ते २०००

(अ) महाराष्ट्राची राजकीय प्रगती

१९६० च्या पुनर्रचना कायद्यानुसार द्रवैभाषिक मुंबई राज्याचे पुन्हा विभाजन झाले. १ मे १९६० रोजी गुजराथी भाषिक १७ जिल्ह्यांचा समावेश गुजरात या स्वतंत्र राज्यात करून उरलेल्या मराठी भाषिक जिल्ह्यांसह स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची स्थापना करण्यात आली. त्यावेळी महाराष्ट्रात २६ जिल्हे, २२९ तालुके, २८९ शहरे व ३५७७ खेडी होती. महाराष्ट्र शासनाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून लोकशाहीचा प्रसार करण्याच्या दृष्टिकोनातून १९६१ साली जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम कायदा संमत करून १ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्र पंचायत राज्याची स्थापना केली. जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद, तालुका पातळीवर पंचायत समिती व गाव पातळीवर ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय रचना करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याचे कायदेमंडळ दृविगृही असून विधानसभेच्या निवडणुकीत ज्या राजकीय पक्षाला बहुमत मिळते त्या पक्षाच्या प्रमुखाला राज्यपाल मुख्यमंत्री म्हणून नेमतात. मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने मंत्रिमंडळाची निर्मिती होते.

महाराष्ट्रातील राजकारणात ५० वर्षांच्या कालखंडात अस्तित्वात असलेल्या राजकीय पक्षांचा आणि मुख्यमंत्र्यांच्या कारकिर्दीचा थोडक्यात आढाव/पुढीलप्रमाणे -

१. राष्ट्रीय काँग्रेस

जनमत जागृत करण्यासाठी देशपातळीवर राजकीय व्यासपीठ असण्याच्या आवश्यकतेनुसार राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. १८८५ ते १९४७ हा कालखंड राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा कालखंड होय. महाराष्ट्रात १९५२ च्या विधानसभेच्या निवडणुकीपासून १९९५ च्या निवडणुकीपर्यंत १९७८ ते १९८० हा पुरोगामी लोकशाही दल सरकारचा अपवाद वगळता राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष सत्तारूढ होता. १९६९ साली काँग्रेस पक्षात फूट पडल्यामुळे इंडिकेट व सिंडिकेट असे दोन गट निर्माण झाले. काँग्रेसमध्ये राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीत व्ही. व्ही. गिरी निवळून आल्यामुळे इंडिकेट व सिंडीकेट असे गट निर्माण झाले. त्याचा परिणाम महाराष्ट्रातील काँग्रेसवर झाला. १९७२ च्या विधानसभेत इंडिकेटला बहुमत मिळाले व सिंडिकेट काँग्रेस दुर्बल बनला. इंडिकेट पक्षाला विरोध करणारा जनता पक्ष उदयास आला. अस काँग्रेस व इंदिरा काँग्रेस हे दोन गट निर्माण झाले. दोन्ही गटांच्या समझोत्याने महाराष्ट्रात आघाडी सरकार स्थापन झाले. हे सरकार अल्पजीवी ठरले. यातून शारद पवारांच्या नेतृत्वाखाली समांतर काँग्रेस निर्माण होऊन या गटाने जनता पक्ष व इतर पक्षांच्या सहकायने पुरोगामी लोकशाही दलाचे (पुलोद) सरकार स्थापन केले. केंद्रातील

जनता पक्षाचे सरकार कोसळल्याने इंदिरा काँग्रेस पक्षाला स्पष्ट बहुमत प्राप्त झाले. १९८० साली घेण्यात आलेल्या निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेस सत्तेवर आले व महाराष्ट्रातील पुलोद सरकार संपुष्टात आले. राष्ट्रपती राजवट आणून १९८० साली घेण्यात आलेल्या निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेस पक्षाला स्पष्ट बहुमत प्राप्त झाले. १९८० ते १९९५ या काळात महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्ष सत्तारूढ होता. १९९५ च्या निवडणुकीत काँग्रेसला ८० जागा मिळाल्याने विरोधी पक्ष म्हणून काँग्रेसने भूमिका बजावली. पुढे १९९९ साली काँग्रेस पक्षात फूट पडून राष्ट्रीय काँग्रेस व राष्ट्रवादी काँग्रेस असे विभाजन झाले. मिश्र अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार, औद्योगिक विकास, शेती विकास, धर्म निरपेक्ष लोकशाही राज्यांचा पुरस्कार, शिक्षण विकास, रोजगार उपलब्ध करून देणे, गरिबी हटाव, साक्षरता प्रसार इ. राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाची ध्येय धोरणे आहेत.

२. जनता पक्ष

जनता पक्षाचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी त्यात विलीन झालेल्या चार राजकीय पक्षांचा इतिहास थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहे.

अ) सिंडिकेट काँग्रेस : १९६९ साली काँग्रेस पक्षात फूट पडून काँग्रेसमध्ये दोन पक्ष निर्माण झाले. समाजवादी विचारश्रेणीचा पुरस्कार करणाऱ्या सिंडिकेट काँग्रेसला प्रतिसाद न मिळाल्यामुळे त्यांचे महत्त्व कमी होऊन इंडिकेट काँग्रेसचे महत्त्व वाढले.

ब) समाजवादी पक्ष : १९३४ साली जयप्रकाश नारायण, अशोक मेहता, आचार्य नरेंद्र देव यांच्या नेतृत्वाखाली समाजवादी पक्ष स्थापन झाला. १९५५ साली या पक्षात दोन गट पडले. डॉ. राम मनोहर लोहिया यांनी समाजवादी पक्षाची पुनर्स्थापना केली तर अशोक मेहता गटाने प्रजा समाजवादी पक्षाची स्थापना केली. १९६४ साली प्रजा समाजवादी व समाजवादी यांचे एकीकरण करून, संयुक्त समाजवादी पक्ष स्थापन करण्यात आला. ना. ग. गोरे, त्रिलोक सिंह, प्रेम भसीन इत्यादींनी पुन्हा प्रजा समाजवादी पक्षाची पुनर्स्थापना केली. संयुक्त समाजवादी पक्षाचे महाराष्ट्रातील नेतृत्व एस. एम. जोशी यांनी केले. महाराष्ट्रात ना. ग. गोरे, एस. एम. जोशी, नाथ पै, मधू दंडवते इ. नेत्यांनी समाजवादी पक्षाचे कार्य केले.

क) जनसंघ : १९५१ साली जनसंघ या पक्षाची स्थापना झाली. महाराष्ट्रात उत्तमराव पाटील, रामभाऊ म्हाळगी, वसंत भागवत इ. नेत्यांनी जनसंघ पक्षाचे कार्य सुरू ठेवले. देश आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण बनवणे, समान नागरी कायदा, अर्थसत्तेचे विकेंद्रीकरण, दारिद्र्य व बेकारी निर्मूलन इ. जनसंघ पक्षाची ध्येय धोरणे होती.

ड) भारतीय लोकदल : १९७४ साली चरणसिंग चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली उत्तरप्रदेशात हा पक्ष स्थापन झाला. पण महाराष्ट्राच्या राजकारणावर या पक्षाचा प्रभाव पडला नाही.

१९७७ साली संघटना काँग्रेस, समाजवादी पक्ष, जनसंघ आणि भारतीय लोकदल या चार पक्षांचा मिळून जनता पक्ष तयार झाला. १९७७ साली जनता पक्ष हा महाराष्ट्राच्या राजकारणात उदयास आला. १९७८ साली स्थापन झालेल्या पुलोद सरकारमध्ये त्यांचा सहभाग होता.

३. साम्यवादी पक्ष

भारतात साम्यवादी पक्षाची स्थापना मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी १९२४ साली केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रात कम्युनिस्ट पक्षातून लाल निशाण गट वेगळा झाला. चीनने भारतावर आक्रमण केल्यावर साम्यवादी पक्षाने कोणती भूमिका घ्यायची या वर्लन १९६३ साली पक्षात फूट पडली. १९६४ साली चीनवादी गटाने मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली व रशियनवादी गटाने भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणानुसार सोविएत रशियाशी मैत्री वाढवणे, रोजगार वृद्धी, शेतमजूर व कामगारांना किमान वेतन मिळवून देणे इ. उद्दिष्टे होती.

४. भारतीय रिपब्लिकन पक्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कल्पनेतील हा पक्ष आहे. त्यांच्या मृत्यूपूर्वीच या पक्षाची स्थापना करावयाचे त्यांनी निश्चित केले होते. त्यानुसार दलित व शोषितांच्या हितासाठी त्यांच्या अनुयायांनी सामूहिक नेतृत्वाच्या संकल्पनेतून १९५७ मध्ये एक अध्यक्षीय मंडळ स्थापन केले होते. पुढे ३ ऑक्टोबर १९५७ मध्ये शेड्यूल्ड कास्ट फेर्डरेशन बरखास्त करून 'भारतीय रिपब्लिकन पक्ष' स्थापन करण्यात आला. या पक्षाची ध्येये व उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय स्वातंत्र्य, संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार, अनुसूचित जातीजमाती, बौद्ध व मागासवर्ग यांचे संघटन, शेतकरी, भूमीहीन शेतमजूर, कारखान्यातील मजूर यांचे संघटन, अल्पसंख्याकांना न्याय व सर्व लोकांचा सर्वांगीण विकास. इ.

५. शेतकरी कामगार पक्ष

१९४८ साली शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना झाली. या पक्षाने मार्क्सवादाचा स्वीकार करून समतावादी समाज निर्मितीचे उद्दिष्ट ठेवले. शेतकरी व कामगारांचे प्रश्न सोडवण्यास प्राधान्य देणे, शेतमजूरांच्या संघटना स्थापणे, रोजगार हमी योजना सुरु करणे, शेतीमालाला योग्य भाव मिळवून देणे, सहकारी शेतीस प्रोत्साहन, खाजगी उद्योगधंक्यांच्या नफ्यावर नियंत्रण ठेवणे इ. ध्येय धोरणांचा स्वीकार केला. या पक्षाच्या कार्यात केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, तुळसीदास जाधव, गणपतराव देशमुख आणि एन. डी. पाटील यांचे योगदान मोठे आहे.

६. शिवसेना

शिवसेनेची स्थापना बाळासाहेब ठाकरे यांनी १९ जून १९६६ रोजी मुंबई येथे केली. १९९५ साली झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत शिवसेना सर्वांत मोठा पक्ष म्हणून निवडून आला. शिवसेने भारतीय जनता पक्षाशी युती करून महाराष्ट्रात युतीचे सरकार स्थापन केले.

मराठी माणसाची अस्मिता जपणे, मुंबईत वाढणाऱ्या परप्रांतीयांचे वर्चस्व रोखणे, मुंबईतील बेकार मराठी माणसाच्या बेकारीचा प्रश्न सोडवणे, दारिद्र्य निर्मूलन, कामगार कल्याण, शिक्षण, आरोग्य, गृहवांधनी आणि वाहतूकबाबत सुधारणा इत्यादी उद्दिष्टे शिवसेनेची आहेत.

७. भारतीय जनता पक्ष

जनता पक्षात फूट पडल्यावर १९८० साली भारतीय जनसंघाच्या नेत्यांनी भारतीय जनता पक्ष स्थापन केला. १९९५ साली भारतीय जनता पक्षाने शिवसेना पक्षाशी युती करून महाराष्ट्रात युतीची सत्ता स्थापन केली.

समान नागरी कायदा, गोवधंबंदी, भाववाढीस आळा, शेती-औद्योगिक विकास, लोकपाल-लोकायुक्तांच्या नमणुका, बेकारी निवारण, केंद्र-राज्य संबंधांच्या पुनर्बांधणीसाठी राज्यांना अधिक स्वायत्तता देणे, छोटी राज्ये स्थापन करण्यासाठी आयोग स्थापन करणे, भारताची संरक्षण व्यवस्था सुधारण्यासाठी प्रक्षेपणास्त्रे व अणुबांब तयार करणे ही भारतीय जनता पक्षाची उद्दिष्टे आहेत.

८. जनता दल

जनता पक्षाने १९८७ साली जनता दल हा पक्ष स्थापन केला. १९९० च्या विधानसभा निवडणुकीत जनता दलाला बन्यापैकी यश मिळाले.

शेतीमालाला योग्य भाव मिळवून देणे, लघुउदयोग-कुटीरोक्योगास चालना देणे, आरक्षण, स्वावलंबी अर्थव्यवस्था बनवणे इ. जनता दलाची ध्येय धोरणे आहेत.

९. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष

१० जून १९९९ रोजी शारद पवार व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. लष्करी जवान व अधिकारी यांच्यासाठी कायमस्वरूपी वेगळा वेतन आयोग, स्वतंत्र सॅटेलाईट यंत्रणा, हरित क्रांतीला प्राधान्य देणारे शेती धोरण, सर्वकष महिला धोरण, उत्पादकता-रोजगारावर भर इ. राष्ट्रवादी काँग्रेसची ध्येय धोरणे आहेत. १९९९ च्या विधानसभेत राष्ट्रवादी काँग्रेसला समाधानकारक जागा मिळाल्यामुळे या पक्षाने राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाबरोबर सत्तेत भागीदारी करून महाराष्ट्रात आघाडीचे सरकार स्थापन केले.

महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर २००० सालापर्यंत जे मुख्यमंत्री झाले, त्यांच्या कारकिर्दीतील ठळक वैशिष्ट्यांचा व त्यांनी केलेल्या महत्त्वपूर्ण कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे.

मुख्यमंत्री व त्याची कार्कीर्द

यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण

(१-५-१९६० ते १९-११-१९६२)

यशवंतराव चव्हाण यांचा जन्म १२ मार्च १९१२ रोजी देवराष्ट्रे,
ता. खानापूर, जि. सांगली येथे झाला. आधुनिक महाराष्ट्राचे शित्पकार
व भाग्यविधाते म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांचा गौरव केला जातो. १
मे १९६० रोजी ते संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले. राजकारण,
समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, सहकार, साहित्य व कला अशा
विविध क्षेत्रांच्या विकासात त्यांनी मोलाची भर घालून एक सुसंस्कृत,
पुरोगमी व प्रगत राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्याची प्रतिमा उंचावली.
सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून लोकशाहीचा ग्रामीण भागात प्रसार करणारी
पंचायत राज्य व्यवस्था त्यांच्याच कारकिर्दीत सुरु झाली. कसेल
त्याची जमीन हा कुळकायदा करून त्यांनी कष्टकरी शेतकऱ्यांना
न्याय दिला. सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन दिल्याने त्यांच्या कारकिर्दीत
अनेक सहकारी साखर कारखाने सुरु झाले. कोयना जलविद्युत
प्रकल्प, उद्योग क्षेत्राला प्रोत्साहन, साहित्य संस्कृती मंडळ हे सर्व
त्यांच्या दूरदर्शी नेतृत्वाची साक्षा देतात. भारतावर चीनने आक्रमण
केल्यावर निर्माण झालेल्या राष्ट्रीय संकटावर मात करण्यासाठी तत्कालीन
पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी १९६२ साली देशाच्या संरक्षणमंत्री
पदाची धुरा यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर सोपवली. आपल्या
कार्यकर्तृत्वाने ते भारताचे उपपत्रप्रधान झाले.

मारोतराव सांबशिवपंत कन्नमवार

(२०-११-१९६२ ते २४-११-१९६३)

मारोतराव कन्नमवार यांचा जन्म १० जानेवारी १९०० रोजी
चंद्रपूर येथे झाला. १९६२-६३ या कालावधीत ते मुख्यमंत्री झाले.
त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत ओझरचा मिग कारखाना (नाशिक),
वरणगाव-भंडारा व भद्रावती येथील संरक्षण साहित्य उत्पादनांचे
कारखाने महाराष्ट्रात आणले. संरक्षण निधीसाठी त्यांनी त्याकाळी
मोठी रक्कम जमवली.

परशुराम कृष्णाजी सावंत

(२५-११-१९६३ ते ४-१२-१९६३)

पी. के. सावंत यांचा जन्म ८ जून १९०८ रोजी मिन्या, जि.
रत्नागिरी येथे झाला. त्यांनी दिनांक २५ नोव्हेंबर १९६३ ते ४ डिसेंबर
१९६३ या काळात काळजीवाह मुख्यमंत्री म्हणून काम पाहिले.

वसंतराव फुलसिंग नाईक

(५-१२-१९६३ ते २०-२-१९७५)

वसंतराव नाईक यांचा जन्म १ जुलै १९१३ रोजी गहुली, ता.
पुसद, जि. यवतमाळ येथे झाला. वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राचे
मुख्यमंत्री म्हणून दीर्घकाळ काम पाहिले. शेत्रीच्या विकासासाठी
अनेक योजना राबवून अन्वधान्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र स्वयंपूर्ण

बनवला. महाराष्ट्रातील तीन मोठ्या दुष्काळांशी सामना करून त्यांनी
हरितक्रांती घडवून आणली. 'पाणी आडवा पाणी जिरवा' या मोहिमेला
प्रोत्साहन, आरे कॉलनीचा विकास, पुश्पालन, कुकुट पालन
उद्योगास प्रोत्साहन, नव्या शेती तंत्रास चालना अशी अनेक महत्त्वपूर्ण
कामे त्यांच्या कारकिर्दीत सुरु झाली. महाराष्ट्रातील रोजगार हमी
योजना त्यांच्याच काळात सुरु झाली.

शंकरराव भाऊराव चव्हाण

I - (२१-२-१९७५ ते १६-४-१९७७)

II - (१४-३-१९८६ ते २४-६-१९८८)

शंकरराव चव्हाण यांचा जन्म १४ जुलै १९२० रोजी पैठण,
जि. औरंगाबाद येथे झाला. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या विचारांचा
त्यांच्यावर प्रभाव होता. पाटबंधारे प्रकल्पांच्या उभारणीत त्यांनी फार
मोलाचे योगदान दिले. जायकवाडी प्रकल्प, विष्णुपुरी उपसा जलसिंचन
प्रकल्प, उज्जी, इसापूर, पैनगंगा, अप्पर मांजरा प्रकल्प, कापूस
एकाधिकार योजना, उर्द अकादमीची स्थापना, गृह निर्माण मंडळ,
आदिवासी आश्रमशाळा इ. त्यांच्या कारकिर्दीतील महत्त्वपूर्ण कामे
होत.

वसंतदादा बंडजी पाटील

I - (१७-४-१९७७ ते १७-७-१९७८)

II - (२-२-१९८३ ते १-६-१९८५)

वसंतदादा पाटील यांचा जन्म १३ नोव्हेंबर १९१७ रोजी
पदाळे, ता. तासगाव, जि. सांगली येथे झाला. वसंतदादा पाटील
यांनी कृषी व औद्योगिक विकासाचा भवकम पाया घातला. सहकारी
साखर कारखाने, संस्था, पतपेढ्या, बाजार समित्या इ. द्वारे सहकार
चळवळीस महत्त्वाचे योगदान दिले. वैद्यकीय व अभियांत्रिकी
महाविद्यालयांना विना अनुदान तत्त्वावर परवानगी देण्याचा ऐतिहासिक
निर्णय घेऊन ग्रामीण विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाची दारे उघडून दिली.
कांद्याला आधारभूत किंमत, फलोद्यान विकास मंडळ, ग्रामीण
रस्ते विकास प्रकल्प इ. कार्ये त्यांनी ग्रामीण विकासास केंद्रस्थानी
ठेवून केली.

शरदचंद्र गोविंद पवार

I - (१८-७-१९७८ ते १६-२-१९८०)

II - (२५-६-१९८८ ते २४-६-१९९१)

III - (६-३-१९९३ ते १३-३-१९९५)

शरदचंद्र पवार यांचा जन्म १२ डिसेंबर १९४० रोजी काटेवाडी,
ता. बारामती, जि. पुणे येथे झाला. वयाच्या ३८ व्या वर्षी राज्याचे
सर्वांत तरुण मुख्यमंत्री शरद पवार झाले. शेतमजुरांसाठी किमान वेतन,
कृषी उद्योगांना चालना, कृषी वीज दरात सवलत, ठिबक सिंचनाचा
प्रसार, फलोत्पादनास व कृषी संशोधनास प्रोत्साहन इ. द्वारे त्यांनी
कृषीक्षेत्राच्या प्रगतीत लक्षणीय कामगिरी केली. त्यांनी १९९४ मध्ये
राज्याचे महिला धोरण जाहीर केले. १ ली ते ४ थी पर्यंत विद्यार्थ्यांना

मुख्यमंत्री व त्याची कारकीर्दी

यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण

(१-५-१९६० ते १९-११-१९६२)

यशवंतराव चव्हाण यांचा जन्म १२ मार्च १९१२ रोजी देवराष्ट्रे,
ता. खानापूर, जि. सांगली येथे झाला. आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार
व भाग्यविधाते म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांचा गौरव केला जातो. १
मे १९६० रोजी ते संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले. राजकारण,
 समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, सहकार, साहित्य व कला अशा
 विविध क्षेत्रांच्या विकासात त्यांनी मोलाची भर घालून एक सुसंस्कृत,
 पुरोगामी व प्रगत राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्याची प्रतिमा उंचावली.
 सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून लोकशाहीचा ग्रामीण भागात प्रसार करणारी
 पंचायत राज्य व्यवस्था त्यांच्याच कारकीर्दीत सुरु झाली. कसेल
 त्याची जमीन हा कुळकायदा करून त्यांनी कष्टकरी शेतकऱ्यांना
 न्याय दिला. सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन दिल्याने त्यांच्या कारकीर्दीत
 अनेक सहकारी साखर कारखाने सुरु झाले. कोयना जलविद्युत
 प्रकल्प, उदयोग क्षेत्राला प्रोत्साहन, साहित्य संस्कृती मंडळ हे सर्व
 त्यांच्या दूरदर्शी नेतृत्वाची साक्षा देतात. भारतावर चीनने आक्रमण
 केल्यावर निर्माण झालेल्या राष्ट्रीय संकटावर मात करण्यासाठी लत्काळीन
 पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी १९६२ साली देशाच्या संरक्षणमंत्री
 पदाची धुरा यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर सोपवली. आपल्या
 कार्यकर्तृत्वाने ते भारताचे उपपत्तप्रधान झाले.

मारोतराव सांबंशिवपंत कन्नमवार

(२०-११-१९६२ ते २४-११-१९६३)

मारोतराव कन्नमवार यांचा जन्म १० जानेवारी १९०० रोजी
चंद्रपूर येथे झाला. १९६२-६३ या कालावधीत ते मुख्यमंत्री झाले.
 त्यांनी आपल्या कारकीर्दीत ओझरचा मिंग कारखाना (नाशिक),
 वरणगाव-भंडारा व भद्रावती येथील संरक्षण साहित्य उत्पादनांचे
 कारखाने महाराष्ट्रात आणले. संरक्षण निधीसाठी त्यांनी त्याकाळी
 मोठी रक्कम जमवली.

परशुराम कृष्णाजी सावंत

(२५-११-१९६३ ते ४-१२-१९६३)

पी. के. सावंत यांचा जन्म ८ जून १९०८ रोजी मिच्या, जि.
रत्नागिरी येथे झाला. त्यांनी दिनांक २५ नोव्हेंबर १९६३ ते ४ डिसेंबर
 १९६३ या काळात काळजीवाहू मुख्यमंत्री म्हणून काम पाहिले.

वसंतराव फुलसिंग नाईक

(५-१२-१९६३ ते २०-२-१९७५)

वसंतराव नाईक यांचा जन्म १ जुलै १९१३ रोजी गहुली, ता.
 पुसद, जि. यवतमाळ येथे झाला. वसंतराव नाईक यांनी महाराष्ट्राचे
 मुख्यमंत्री म्हणून दीर्घकाळ काम पाहिले. शेतकऱ्या विकासासाठी
 अनेक योजना राबवून अन्नधान्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र स्वयंपूर्ण

बनवला. महाराष्ट्रातील तीन मोठ्या दुष्काळांशी सामना करून त्यांनी
 हरितक्रांती घडवून आणली. ‘पाणी आडवा पाणी जिरवो’ या मोहिमेला
 प्रोत्साहन, आरे कॉलनीचा विकास, पुश्पालन, कुक्कुट पालन
 उद्योगास प्रोत्साहन, नव्या शेती तंत्रास चालना अशी अनेक महत्त्वपूर्ण
 कामे त्यांच्या कारकीर्दीत सुरु झाली. महाराष्ट्रातील रोजगार हमी
 योजना त्यांच्याच काळात सुरु झाली.

शंकरराव भाऊराव चव्हाण

I - (२१-२-१९७५ ते १६-४-१९७७)

II - (१४-३-१९८६ ते २४-६-१९८८)

शंकरराव चव्हाण यांचा जन्म १४ जुलै १९२० रोजी पैठण,
 जि. औरंगाबाद येथे झाला. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या विचारांचा
 त्यांच्यावर प्रभाव होता. पाटबंधारे प्रकल्पांच्या उभारणीत त्यांनी फार
 मोलाचे योगदान दिले. जायकवाडी प्रकल्प, विष्णुपुरी उपसा जलसिंचन
 प्रकल्प, उजनी, इसापूर, पैनगंगा, अप्पर मांजरा प्रकल्प, कापूस
 एकाधिकार योजना, उर्द अकादमीची स्थापना, गृह निर्माण मंडळ,
 आदिवासी आश्रमशाळा इ. त्यांच्या कारकीर्दीतील महत्त्वपूर्ण कामे
 होत.

वसंतदादा बंडजी पाटील

I - (१७-४-१९७७ ते १७-७-१९७८)

II - (२-२-१९८३ ते १-६-१९८५)

वसंतदादा पाटील यांचा जन्म १३ नोव्हेंबर १९१७ रोजी
 पद्माळे, ला. तासगाव, जि. सांगली येथे झाला. वसंतदादा पाटील
 यांनी कृषी व औद्योगिक विकासाचा भक्कम पाया घातला. सहकारी
 साखर कारखाने, संस्था, पतपेढ्या, बाजार समित्या इ. द्वारे सहकार
 चळवळीस महत्त्वाचे योगदान दिले. वैद्यकीय व अभियांत्रिकी
 महाविद्यालयांना विना अनुदान तत्त्वावर परवानगी देण्याचा ऐतिहासिक
 निर्णय घेऊन ग्रामीण विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाची दारे उघडून दिली.
 कांद्याला आधारभूत किंमत, फलोद्यान विकास मंडळ, ग्रामीण
 रस्ते विकास प्रकल्प इ. कायदे त्यांनी ग्रामीण विकासास केंद्रस्थानी
 ठेवून केली.

शरदचंद्र गोविंद पवार

I - (१८-७-१९७८ ते १६-२-१९८०)

II - (२५-६-१९८८ ते २४-६-१९९१)

III - (६-३-१९९३ ते १३-३-१९९५)

शरदचंद्र पवार यांचा जन्म १२ डिसेंबर १९४० रोजी काटेवाडी,
 ला. बारामती, जि. पुणे येथे झाला. वयाच्या ३८ व्या वर्षी राज्याचे
 सर्वांत तरुण मुख्यमंत्री शरद पवार झाले. शेतमजुरासाठी किमान वेतन,
 कृषी उद्योगांना चालना, कृषी वीज दरात सवलत, ठिबक सिंचनाचा
 प्रसार, फलोत्पादनास व कृषी संशोधनास प्रोत्साहन इ. द्वारे त्यांनी
 कृषीक्षेत्राच्या प्रगतीत लक्षणीय कामगिरी केली. त्यांनी १९९४ मध्ये
 राज्याचे महिला धोरण जाहीर केले. १ ली ते ४ थी पर्यंत विक्यार्थ्यांना

३) भारतीय लोकदल : १९७४ साली चरणसिंग चौधरी

यांच्या नेतृत्वाखाली उत्तरप्रदेशात हा पक्ष स्थापन झाला. पण महाराष्ट्राच्या राजकारणावर या पक्षाचा प्रभाव पडला नाही.

१९७७ साली संघटना काँग्रेस, समाजवादी पक्ष, जनसंघ आणि भारतीय लोकदल या चार पक्षांचा मिळून जनता पक्ष तयार झाला. १९७७ साली जनता पक्ष हा महाराष्ट्राच्या राजकारणात उदयास आला. १९७८ साली स्थापन झालेल्या पुलोद सरकारमध्ये त्यांचा सहभाग होता.

३. साम्यवादी पक्ष

भारतात साम्यवादी पक्षाची स्थापना मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी १९२४ साली केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रात कम्युनिस्ट पक्षातून लाल निशाण गट वेगळा झाला. चीनने भारतावर आक्रमण केल्यावर साम्यवादी पक्षाने कोणती भूमिका घ्यायची या वरून १९६३ साली पक्षात फूट पडली. १९६४ साली चीनवादी गटाने मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली व रशियनवादी गटाने भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना केली. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या धोरणानुसार सोन्हिएत रशियाशी मैत्री वाढवणे, रोजगार वृद्धी, शेतमजूर व कामगारांना किमान वेतन मिळवून देणे इ. उद्दिष्टे होती.

४. भारतीय रिपब्लिकन पक्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कल्पनेतील हा पक्ष आहे. त्यांच्या मृत्यूपूर्वीच या पक्षाची स्थापना करावयाचे त्यांनी निश्चित केले होते. त्यानुसार दलित व शेषितांच्या हितासाठी त्यांच्या अनुयायांनी सामूहिक नेतृत्वाच्या संकल्पनेतून १९५७ मध्ये एक अध्यक्षीय मंडळ स्थापन केले होते. पुढे ३ ऑक्टोबर १९५७ मध्ये शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशन बरखास्त करून 'भारतीय रिपब्लिकन पक्ष' स्थापन करण्यात आला. या पक्षाची घ्येये व उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय स्वातंत्र्य, संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार, अनुसूचित जातीजमाती, बौद्ध व मागासवर्ग यांचे संघटन, शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर, कारखान्यातील मजूर यांचे संघटन, अल्पसंख्याकांना न्याय व सर्व लोकांचा सर्वांगीण विकास. इ.

५. शेतकरी कामगार पक्ष

१९४८ साली शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना झाली. या पक्षाने मार्क्सवादाचा स्वीकार करून समतावादी समाज निर्मितीचे उद्दिष्ट ठेवले. शेतकरी व कामगारांचे प्रश्न सोडवण्यास प्राधान्य देणे, शेतमजूरांच्या संघटना स्थापणे, रोजगार हमी योजना सुरु करणे, शेतीमालाला योग्य भाव मिळवून देणे, सहकारी शेतीस प्रोत्साहन, खाजगी उद्योगधंक्यांच्या नफ्यावर नियंत्रण ठेवणे इ. घ्येय धोरणांचा स्वीकार केला. या पक्षाच्या कार्यात केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, तुळसीदास जाधव, गणपतराव देशमुख आणि एन. डी. पाटील यांचे योगदान मोठे आहे.

६. शिवसेना

शिवसेनेची स्थापना बालासाहेब ठाकरे यांनी १९ जून १९६६ रोजी मुंबई येथे केली. १९९५ साली झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत शिवसेना सर्वांत मोठा पक्ष म्हणून निवडून आला. शिवसेने भारतीय जनता पक्षाशी युती करून महाराष्ट्रात युतीचे सरकार स्थापन केले.

मराठी माणसाची अस्मिता जपणे, मुंबईत वाढणाऱ्या परप्रांतीयांचे वर्चस्व रोखणे, मुंबईतील बेकार मराठी माणसाच्या बेकारीचा प्रश्न सोडवणे, दारिद्र्य निर्मूलन, कामगार कल्याण, शिक्षण, आरोग्य, गृहबांधणी आणि वाहतूकबाबत सुधारणा इत्यादी उद्दिष्टे शिवसेनेची आहेत.

७. भारतीय जनता पक्ष

जनता पक्षात फूट पडल्यावर १९८० साली भारतीय जनसंघाच्या नेत्यांनी भारतीय जनता पक्ष स्थापन केला. १९९५ साली भारतीय जनता पक्षाने शिवसेना पक्षाशी युती करून महाराष्ट्रात युतीची सत्ता स्थापन केली.

समाज नागरी कायदा, गोवधंबंदी, भाववाढीस आळा, शेती-औद्योगिक विकास, लोकपाल-लोकायुक्तांच्या नंमणुका, बेकारी निवारण, केंद्र-राज्य संबंधांच्या पुनर्बांधणीसाठी राज्यांना अधिक स्वायत्तता देणे, छोटी राज्ये स्थापन करण्यासाठी आयोग स्थापन करणे, भारताची संरक्षण व्यवस्था सुधारण्यासाठी प्रक्षेपणास्वे व अणुबांब तयार करणे ही भारतीय जनता पक्षाची उद्दिष्टे आहेत.

८. जनता दल

जनता पक्षाने १९८७ साली जनता दल हा पक्ष स्थापन केला. १९९० च्या विधानसभा निवडणुकीत जनता दलाला बन्यापैकी यश मिळाले.

शेतीमालाला योग्य भाव मिळवून देणे, लघुउद्योग-कुटीरोद्योगास चालना देणे, आरक्षण, स्वावलंबी अर्थव्यवस्था बनवणे इ. जनता दलाची घ्येय धोरणे आहेत.

९. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष

१० जून १९९९ रोजी शरद पवार व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. लष्करी जवान व अधिकारी यांच्यासाठी कायमस्वरूपी वेगळा वेतन आयोग, स्वतंत्र सॅटेलाईट यंत्रणा, हरित क्रांतीला प्राधान्य देणारे शेती धोरण, सर्वकष महिला धोरण, उत्पादकता-रोजगारावर भर इ. राष्ट्रवादी काँग्रेसची घ्येय धोरणे आहेत. १९९९ च्या विधानसभेत राष्ट्रवादी काँग्रेसला समाधानकारक जागा मिळाल्यामुळे या पक्षाने राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाबरोबर सत्तेत भागीदारी करून महाराष्ट्रात आघाडीचे सरकार स्थापन केले.

महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर २००० सालापर्यंत जे मुख्यमंत्री झाले, त्यांच्या कारकिर्दीतील ठळक वैशिष्ट्यांचा व त्यांनी केलेल्या महत्त्वपूर्ण कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे.

मोफत दूध, मुलींना मोफत शिक्षण, सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन, केंद्रप्रभारी राज्य कर्मचाऱ्यांना महागाई भत्ता, महिला आयोगाची स्थापना, कला-क्रीडा क्षेत्राला प्रोत्साहन ही शारद पवारांच्या कारकिर्दीतील महत्त्वपूर्ण काये होत.

बॅ. अब्दुल रहेमान अंतुले

(१-६-१९८० ते २०-१-१९८२)

बॅ. अब्दुल रहेमान अंतुले यांचा जन्म ९ फेर्वारी १९२९ रोजी आंबेत, ता. श्रीवर्धन, जि. रायगड येथे झाला. यांच्या कारकिर्दीत नाशिक व अमरावती या दोन नव्या प्रशासकीय विभागांची तर लातूर, जालना व सिंधुदुर्ग या तीन नवीन जिल्ह्यांची निर्मिती झाली. कुलाबा जिल्ह्याचे रायगड असे नामकरण आणि मानखुद-नवी मुंबई रेल्वेमार्गास मजुरी ही काये त्यांच्या कारकिर्दीत घडली. त्याचप्रमाणे दाखोल्सह कोकणातील चार लघुबंदरांच्या कामास अंतुलेनी गती दिली.

बॅ. बाबासाहेब अनंतराव भोसले

(२१-१-१९८२ ते १-२-१९८३)

बॅ. बाबासाहेब भोसले यांचा जन्म १५ जानेवारी १९२१ रोजी तारळे, ता. पाटण, जि. सातारा येथे झाला. स्वातंत्र्य चळवळीत विद्यार्थी दरेपासूनच सक्रिय असलेल्या बॉरिस्टर बाबासाहेब भोसलेनी आपल्या कारकिर्दीत लाखो श्रमिकांकरिता श्रमजीवी कुटुंबाश्रय योजना सुरु केली. मुलींना १० वी पर्यंत मोफत शिक्षण, स्वातंत्र्य सैनिकांच्या निवृत्ती वेतनात वाढ, अमरावती विद्यापीठाची स्थापना, कोल्हापूर येथे चिंतनगारीची स्थापना, गडचिरोली जिल्ह्याची निर्मिती, औरंगाबाद येथे उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाची सुरवात इ. अनेक निर्णय त्यांच्या मुख्यमंत्रीपदाच्या कारकिर्दीत घेतले गेले.

डॉ. शिवाजीराव भाऊराव पाटील निलंगेकर

(३-६-१९८५ ते १३-३-१९८६)

डॉ. शिवाजीराव पाटील यांचा जन्म नणांद, ता. निलंगा, जि. लातूर येथे झाला. रोजगार हमी योजनेतील मजुरांना मजुरीशिवाय सेज अर्धा किलो ज्वारी देण्याचा निर्णय निळसेकर यांनी आपल्या मुख्यमंत्रीपदाच्या काळात घेतला. विदर्भ, मराठवाडा, कोकण विकासासाठी त्यांनी विविध योजना राबवल्या. शेतकऱ्यांनी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जावरील व्याजात सूट, मागासवगायी वस्त्यात विक्युतीकरण, खेड्यांमध्ये ग्रामपंचायतीस दूरदर्शन संच देण्याचा निर्णय, लोक न्यायालय स्थापण्याचा निर्णय असे अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले.

सुधाकरराव राजूसिंग नाईक

(२५-६-१९९१ ते ५-३-१९९३)

सुधाकरराव नाईक यांचा जन्म २१ ऑगस्ट १९३४ रोजी गहूली, ता. पुसद, जि. यवतमाळ येथे झाला. पाण्लोट क्षेत्राचा विकास केंद्रस्थानी मानून नाईक यांनी जलसंधारण खात्याची निर्मिती

Career Academy
करून छोटे बंधारे, पाझार तलाव निर्मितीस प्रवाहान दिले, पूर्वतंत्र महिला व बालकल्याण विभागाची स्थापना व जुना संविधान असेही यांच्यांना राज्य मंत्रीपदाचा दर्जा, सहकारी सूत गिरण्याची स्थापना अशी कामे यांच्याच कारकिर्दीत झाली. शेतकऱ्यांच्या १० हजार रुपयांच्या कर्जावरील १० टक्के व्याजाचा दर ६ टक्के वर आणला. त्यांनी अल्पसंख्याकांच्या हितासाठी अल्पसंख्याक आयोगाची स्थापना केली.

मनोहर गजानन जोशी

(१४-३-१९९५ ते ३१-१-१९९९)

मनोहर जोशी यांचा जन्म २ डिसेंबर १९३७ रोजी नांदवी, ता. श्रीवर्धन, जि. रायगड येथे झाला. मुंबई-पुणे द्रुतगती महामार्ग, मुंबईतील उद्डाणपूल, कृष्ण खोरे विकास महामंडळ इ. महत्त्वाची कामे त्याच्या कारकिर्दीत घडून आली. १ रुपयात झुणका भाकर, झोपडपट्टीवासीयांना मोफत घरे, नवे शैक्षणिक धोरण, मातोश्री वृदधाश्रम योजना, क्रीडा-प्रबोधनीची स्थापना व महाराष्ट्र कला अकादमीची स्थापना, सैनिकी शाळा व महाराष्ट्र छात्र सेना इ. काये त्यांच्या काळात घडून आली.

नारायण तातू राणे

(१-२-१९९९ ते १७-१०-१९९९)

नारायण राणे यांचा जन्म १० एप्रिल १९५२ रोजी वरवडे, फलसेवाडी, ता. मालवण, जि. सिंधुदुर्ग येथे झाला. हिंगोली व गोंदिया हे दोन नवे जिल्हे व २८ तालुक्यांची त्यांनी निर्मिती केली. बळीराजा संरक्षण विमा योजना, जिजामाता महिला आधार विमा योजना सुरु करून पर्यटन क्षेत्रास उद्योगाचा दर्जा दिला. ऊस तोडणी कामगारांच्या मुलांसाठी निवासी शाळा सुरु करण्यात आल्या. १९९९ हे वर्ष राणेच्या कारकिर्दीत माहिती व तंत्रज्ञान वर्ष म्हणून घोषीत करण्यात आले. इत्यादी काये त्यांच्या काळात घडून आले.

विलासराव दगडोजीराव देशमुख

(१८-१०-१९९९ ते १७-१-२००३)

विलासराव देशमुख यांचा जन्म २६ मे १९४५ रोजी बाभळगाव, ता. जि. लातूर येथे झाला. त्यांनी संत गाडगेबाबा अभियानास गती दिली. महाराष्ट्र वित्त विकास मंडळ, अल्पसंख्याक विकास महामंडळ, राज्यात गुटखा व डान्स बारवर बंदी, सेझ (विशेष आर्थिक क्षेत्र) स्थापनेस चालना, विक्युत मंडळाचे विभाजन करून महावितरण, महानिर्मिती व महापारेषण या तीन कंपन्यांची स्थापना, लॅंड सिलिंग अँकट रद्द इ. अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय विलासराव देशमुखांच्या कारकिर्दीत झाले.

(ब) महाराष्ट्राची आर्थिक प्रगती

पार्श्वभूमी

ब्रिटिशपूर्वी व ब्रिटिश काळात नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाचे धोरण आखून त्या दृष्टीने प्रयत्न केल्याचे आढळत नाही. भारत हा कृषिप्रधान देश असल्याने शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. जमिनीचे काळी व पांढरी असे दोन प्रकार असतात. काळी म्हणजे शेत जमीन आणि पांढरी म्हणजे गावठाण जमीन होय. उत्पादनाचा सहावा भाग व आपत्ती ओढवल्यास चौथाई शेतसारा म्हणून घेतला जाई. मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी जमिनीची मोजणी व प्रतवारी करून महसूल निश्चित केला. मलिक अंबरने महसूलाची नवीन पद्धत अमलात आणली. शेतसारा पैशाच्या स्वरूपात द्यायचे नक्की करून तो वसूल करण्यासाठी पाटील, कुलकर्णी यांना वतने दिली. दक्षिणेतील मुस्लिम सरदारांनी देशमुख, देशांडे इत्यादींना वतने द्यावयास सुरुवात करून समाजात संरंजामशाहीचे महत्त्व वाढवले. मुळातच आर्थिक परिस्थिती जेमतेम असणाऱ्या शेतकर्याचा शेतसारा, अलुत्या-बलुत्यांचा हिस्सा, सावकाराचे कर्ज, त्यावरील त्याचे व्याज व उत्पादन खर्च वजा जाऊन त्याच्याजवळ त्याच्या कष्टाची फार कमी मजुरी शिल्लक राहत असे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील शेतीची भरभराट व्हावी या दृष्टीने अनेक योजना अमलात आणल्या. त्यांच्या काळात तीन वेळा जमीन मोजणी झाली. जमिनीच्या एकंदर उत्पन्नाच्या २/५ महसूल आकारला जाई. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जहागिन्या, वतने व इनामे बंद करून सर्व अधिकाऱ्यांना रोख वेतन देण्याची पद्धत सुरु केली.

१८१८ साली ब्रिटिशांनी रयतवारी पद्धत सुरु केली. दलणवळणाच्या साधनात वाढ व सुधारणा झाली. विदेशी व्यापार वाढ, औद्योगिकीकरण, एकजिनसी द्रव्य व भांडवल व्यवस्थेचे प्रस्थापन, या तीन घटकांवर देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. इंलंडद्वारे भारताचा इतर देशांशीही व्यापार वाढू लागला. महाराष्ट्रातून प्रामुख्याने कापूस व तेलबियांची निर्यात होऊ लागली. शेतीचे व्यापारीकरण होऊन ऊस, कापूस यांसारख्या नगदी पिकांच्या उत्पादनाला विविध प्रकारे प्रोत्साहन मिळाले. औद्योगिक क्रांतीमुळे औद्योगिक प्रगती, यंत्रोद्योगाची स्थापना भारतात झाली. महाराष्ट्रात मुंबई येथे १८५१ मध्ये सुरु झालेल्या कापड गिरणीने या प्रक्रियेची सुरुवात झाली. पुढे नागपूर, सोलापूर, खानदेश व इतर ठिकाणी कापड गिरण्या निघाल्या. साखर कारखाने, शेती, अवजारे, काडेपेट्या, रासायनिक द्रव्ये, विदर्भीतील खाण उद्योग, कागद, काच, भात कांडणे, सरकी तेल व डाळीचे कारखाने, धातू आणि इतर मालापासून उपभोग्य वस्तू बनवण्याचे कारखाने सुरु झाले.

महाराष्ट्रातील काही संस्थांना व्यापार संरक्षण देण्यास शासनाने प्रोत्साहन दिले. महाराष्ट्रातील काही संस्थांनी व्यापार उद्योग वाढीस विविध प्रकारे साहाय्य करून प्रोत्साहन दिले. महाराष्ट्रात नियोजनबद्ध भांडवल पुरवठा व वित्त विषयक सेवेच्या उद्देशाने १८४० मध्ये

बँक ऑफ बॉम्बेरी स्थापना मुंबई येथे झाली. परदेशी भारतीय आयुर्विमा कंपन्या, इतर विमा कंपन्या व काही खाजगी कंपन्याचे भागभांडवल व कर्ज पुरवठा करण्यासाठी साहाय्य झाले. दुसऱ्या महायुद्धाचे व देशाच्या फाळणीचे गंभीर व दूरगामी परिणाम महाराष्ट्राच्या अर्थकारणावर झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मुंबई राज्यात कूळ कायदे तर मध्य प्रांतात सरकारने मालगुजारी नष्ट करणारे कायदे केले. हैदराबाद संस्थानात लोकनियुक्त सरकारने भू सुधारणाविषयक कायदे केले. १९५० मध्ये भारतीय राज्यघटनेचा स्वीकार केला गेला. समाजातील घटकांना आर्थिक, सामाजिक व राजकीय न्याय देणाऱ्या घटनेचा स्वीकार करून भारत प्रजासत्ताक राष्ट्र बनले. भारताचा नियोजनबद्ध विकास करण्यासाठी १९५० साली राष्ट्रीय स्तरावर नियोजन आयोगाची स्थापना होऊन १९५१ साली पंचवार्षिक योजनेची सुरुवात झाली.

महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतर पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी कृषी व औद्योगिक धोरणाचा पुरस्कार केला. सहकारी चळवळीस प्रोत्साहन दिले गेले. भारत सरकारने स्वीकारलेल्या संमिश्र अर्थ-व्यवस्थेच्या धोरणानुसार खाजगी पण देशी उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाले. १९९१ साली अमलात आणलेल्या नव्या आर्थिक धोरणानुसार मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केल्याने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनीही भांडवल गुंतवणूक करून उद्योगांदे उभारले. महाराष्ट्र शासनाने अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाच्या क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास व्हावा या हेतूने विविध मंडळे, महामंडळे व सहकारी संस्था स्थापन केल्या आहेत.

महाराष्ट्र राज्याच्या उत्पन्नात वाढ होत आहे. १९६०-६१ साली असणारे राज्याचे उत्पन्न २,०७४ कोटी रुपयांवरून २०००-२००१ साली २,१९,०३८ कोटी रुपयांवर गेले. दरडोई राज्य उत्पन्नही या काळात द. सा. ५३१ रुपयांवरून २२,७७७ रुपयांवर गेले आहे. राज्यांतर्गत उत्पन्न प्रामुख्याने खालील तीन क्षेत्रांतून निर्माण होते-

- १) प्राथमिक क्षेत्र - शेती,
- २) द्वितीयक क्षेत्र - उद्योग,
- ३) तृतीयक क्षेत्र - विविध सेवा हे होय.

शेती

महाराष्ट्र हे शेतीप्रधान राज्य असून शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या २००१ च्या जनगणेनुसार ५५ टक्के इतकी आहे. लागवडीखालील क्षेत्र १९६०-६१ साली ११८.२३ लाख हेक्टर क्षेत्रावरून २०००-२००१ साली २२२.५६ लाख हेक्टर क्षेत्रापर्यंत वाढले. पावसाची अनिश्चितता, कोरडवाहू शेतीच्या समस्या व यावर उपाययोजना म्हणून जलसिंचनाचे प्रमाण वाढवणे या गोष्टी महाराष्ट्राच्या शेती संदर्भात महत्त्वाच्या आहेत. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शेती क्षेत्रातील उत्पन्नाचा वाटा कमी झालेला दिसतो. १९६० साली राज्यातील निव्वळ उत्पादनात शेतीचा वाटा ३१ टक्के होता. तो २०००-२००१ साली १७ टक्के झाला. आर्थिक विकास प्रक्रियेत हे साहजिक असले तरी या क्षेत्रातील उत्पादकता वाढणे व शेती उत्पादनात स्थैर्य येणे गरजेचे ठरते.

शेतीसाठी पाणीपुरवठ्याची तीव्र गरज लक्षात घेऊन महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून विविध जलसिंचन योजना राबवलेल्या दिसतात. १९६१-६२ च्या तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत १४.८७ टक्के म्हणजेच ०.६५ अब्ज रुपये मंजूर झाले होते. महाराष्ट्रात अनेक जलसिंचन योजना हाती घेऊन राज्यकर्त्यांनी शेतीला केंद्रस्थानी ठेऊन हरित क्रांतीची योजना राज्यभर राबवली. सिंचनाचे प्रमाण १९६० साली ६.५ टक्के होते ते २००१ साली १६.४ टक्के इतके झाले.

तांत्रिक सुधारणेबरोबर सुधारित बियाण्यांच्या उत्पादनांच्या बाबतीतही महाराष्ट्राने प्रचंड प्रगती केली आहे. तृणधान्ये, तेलबिया, ज्वारी, कापूस, गहू, तांदूळ इत्यादी प्रमुख पिकांकरता सुधारित बियाणे उपयोगात आणली आहेत. देशातील बियाण्यांच्या उत्पादनात महाराष्ट्राचा ४० टक्के वाटा आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात उत्पादन वाढीकरीता रासायनिक व सेंद्रिय खताचा वापर वाढत्या प्रमाणात होत आहे. १९७६ साली महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळाची स्थापना झाली. तेब्बापासूनच बियाण्यांचे उत्पादन, साठा, वाहतूक, वितरण इत्यादीना चालना मिळाली. राज्यातील कृषी विक्रापीगत व फलटण येथील निंबकर कृषी अनुसंधान संस्था या खाजगी संस्थेत सुधारित बियाण्यांच्या जाती शोधून काढण्याचे कार्य चालते. मात्र अशा सुधारित बियाण्यांना योग्य प्रमाणात पाणी, खेते व कीटकनाशके यांची उत्पादन वाढीकरता गरज असते.

वित्तपुरवठा

शेतकऱ्यांना शेतीच्या विविध कामांकरिता भांडवलाची गरज असते व ते स्वस्त दरात उपलब्ध होणे आवश्यक असते. सावकाराकडून भरमसाठ व्याजाने शेतकऱ्यांनी कर्ज घेऊ नये व सावकाराकडून त्याची पिलवणूक होऊ नये याकरिता वित्तीय संस्था, सहकारी संस्था, व्यापारी बँका, भूविकास बँका, ग्रामीण बँका अशा संस्था शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवतात. सरकार तगाईच्या रूपाने तातडीच्या गरजांसाठी कर्जपुरवठा करते. संस्थांमार्फत रास्त व्याज दर आकारला जातो.

शेतमालाची विक्री व्यवस्था

शेतकऱ्यांच्या मालाला रास्त भाव मिळावा यासाठी विक्री व्यवस्थापन उत्तम असणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात प्राथमिक सहकारी पतसंस्था व तेथील खेरेदी-विक्री संघ यांची एकमेकांशी सांगड घातल्याने कर्ज पुरवठा, मालाची विक्री व कर्जफेड या गोष्टी सोयीस्कर होतात. राज्यस्तरावर महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघ याकरिता कार्यरत आहे. शासनाची कापूस एकाधिकार योजना ही शासकीय विक्री व्यवस्थेचे उदाहरण आहे. महाराष्ट्र ऑप्रिकल्चरल प्रोड्युस मार्केटिंग अॅक्ट १९९३ साली लागू झाला, त्यानुसार प्रत्येक बाजारपेठेसाठी कृषी उत्पन्न बाजार समिती स्थापन केली जाते. त्यावर शेतकरी, विक्रेते, बाजारातील कर्मचाऱ्यांचे प्रतिनिधी, शासनाचा प्रतिनिधी यांची खुल्या निवडणुकीने नियुक्ती केली जाते आणि समिती पणन संघाच्या देखरेखीखाली हे कार्य करते. खुल्या लिलाव पद्धतीने मालाची विक्री होते.

फळे, भाज्या व फुले उत्पादन

महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन व भाजी उत्पादनात आघाडीवर असून १९९९-२००० साली देशातील फलोत्पादनात राज्याचा वाटा २० टक्के तर भाजीपाल्याच्या उत्पादनातील वाटा ५ टक्के होता. कोकणचा हापूस आंबा जगप्रसिद्ध आहे. द्राक्षे, काजू बिया, डाळिंब, संत्री व केळी उत्पादनात राज्याचा प्रथम क्रमांक आहे. फळांच्या निर्यातीमुळे देशाला मोठ्या प्रमाणात परदेशी चलनही मिळते. विविध प्रकारच्या फुलांचे उत्पादनही महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात होते. २००० साली ६६०० हेक्टर क्षेत्रात फुलांचे एकूण उत्पादन २८ हजार मेट्रीक टन झाले. फळबागा व भाज्यांच्या उत्पादनाकरता नापीक जमीन उपयोगात आणावी यासाठी शासनाने रोजगार हमी योजनेची या उत्पादनाशी सांगड घातली आहे. त्यामुळे बेकारांना रोजगारही उपलब्ध झाला. फळे व भाजीपाला यांची लागवड १९९० - ९१ मध्ये ५ लाख हेक्टर क्षेत्रावरून २०००-२००१ पर्यंत ती १२.५ लाख हेक्टर क्षेत्रापर्यंत गेल्याचे दिसून येते.

दुधव्यवसाय व पशुपालन

शेतकऱ्यांना जोडधंदा मिळवून देणाऱ्या दुध व्यवसायाचा विकास महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. मुंबई, पुणे, नाशिक, कोल्हापूर इत्यादी ३६ ठिकाणी दूध योजना कार्यान्वित आहे. दुधापासून भुकटी, लोणी, चीज, तूप, पनीर इत्यादी पदार्थ तयार करून त्यांची विक्री केली जाते. १९७१ नंतर ऑपरेशन फलड खाली दुध व्यवसाय प्रकल्प राबवला गेला. राज्यात धवल क्रांती येऊन १४ लाख शेतकऱ्यांना जोडधंदा मिळाला आहे. गायी-म्हशी, शेळ्या-र्मंड्या इत्यादी पालनाबरोबरच कुकुट पालनाचा जोडधंदाही शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचे साधन बनला आहे.

उद्योग

सुरुवातीपासूनच महाराष्ट्र औद्योगिक क्षेत्रात प्रगती पथावर आहे औद्योगिक प्रगतीचे उगमस्थान व केंद्रबिंदू असणाऱ्या मुंबईला भारताची आर्थिक राजधानी मानले जाते. महाराष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीत औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा खूप महत्त्वाचा आहे.

महाराष्ट्रातील संघटित उद्योगधंदे - १) ग्राहक वस्तू उद्योग, २) भांडवली वस्तू उद्योग, ३) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग या तीन प्रकारच्या उद्योगांनी संरचित आहेत.

महाराष्ट्र राज्य स्थापनेपासून शासनाने उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची धोरणे आखली. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी बोर्ड ऑफ इंडस्ट्रीयल डेव्हलपमेंटची स्थापना केली. स. गो. बर्वे हे त्याचे अध्यक्ष होते. कोणत्या भागात कोणते उद्योग चांगल्या पद्धतीने निर्मित होऊ शकतील याचा अभ्यास करून राज्याच्या उद्योगांचा एक आगाखडा तयार केला. प्राथमिक तयारी झाल्यावर महाराष्ट्र उद्योग कायदा मंजूर करून सर्व उद्योगाभिमुख धोरणांचा या कायद्यात समावेश केला व या कायद्यास अनुसरून १ ऑगस्ट

१९६२ रोजी ठाण्यात महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (एमआयडीसी) स्थापन करण्यात आले. उद्योग उभारताना उद्योजकांना प्रत्येक टप्प्यावर संधर्ष करावा लागतो ते टाळण्याकरता ज्या जमिनीवर काही उगवत नाही अशी गावाबाहेरची, सरकारी मालकीची जमीन ताब्यात घेऊन त्यावर वीज, पाणी इत्यादी सोयी करून मग उद्योग उभारणीसाठी ही जमीन उद्योजकांना सवलतीच्या किमतीत विकायची, असे धोरण ठरले. त्यामुळे उद्योग स्थापन करणे सोयीचे झाले. राज्यात सगळीकडे असे औद्योगिक वसाहतीचे जाळे तयार झाले. राज्यात भरभक्कम औद्योगिक प्रगतीचा पाया घातला गेला. या औद्योगिक वसाहतीच्या नियमनाची जबाबदारी औद्योगिक विकास महामंडळावर सोपवलेली आहे. औद्योगिक वसाहतीतील रस्ते, सांडपाणी, प्रदूषित वायू निःसारणाची व्यवस्था व इतर सोयी इत्यादीची जबाबदारीही महामंडळावर असते. भारतातील नव्हे तर जगातील अनेक नावाजलेल्या उद्योगधंद्याचे प्रकल्प महाराष्ट्रातील ठिकठिकाणच्या औद्योगिक वसाहतीत उभारलेले दिसतात. नव्वदच्या दशकात माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील विकासाला गती येऊ लागली. त्यामुळे काळानुरूप बदलही करावे लागले. १९९१ च्या जागतिकीकरण व उदारीकरण यावर आधारित नव्या आर्थिक धोरणाची अंमलबजावणी होऊ लागली. तसे औद्योगिक क्षेत्रात रोजगार वाढीचे प्रमाण वाढले. विशेषत: वस्तु निर्माण क्षेत्रात चांगली रोजगार वाढ घडून आली. महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग विकास महामंडळही विविध प्रकारच्या लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देत असते.

शेतीसंबंधित उद्योग, बिगर शेती उद्योग, पेट्रोलियम व कोळसा उत्पादन उद्योग, धातूची उत्पादने, स्पेअर पार्ट्स उद्योग, प्लास्टिक व रबर उद्योग यात औद्योगिक क्षेत्रातील ही रोजगार वृद्धी मोठ्या प्रमाणात घडून आली. त्या खालोखाल रसायने आणि रासायनिक उत्पादने, खाद्य उत्पादने या क्षेत्रातील रोजगार निर्मितीत वाढ झाल्याचे दिसून येते.

औद्योगिक क्षेत्राच्या प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी १) स्थिर भांडवल वृद्धी, २) उत्पादन वृद्धी, ३) रोजगार वृद्धी या तीन कसोट्यांचा आधार घेतला जातो. त्यावरून असे दिसते की १९९१ च्या नव्या आर्थिक अंमलबजावणीमुळे भांडवल वृद्धी, उत्पादन वृद्धी व रोजगार वृद्धीचा वेग वाढला. १९९९-२००० साली राज्याच्या औद्योगिक उत्पादनात रसायने व रासायनिक उत्पादने खाद्य उत्पादने, शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने, यंत्रे व यंत्रसामग्री, वस्त्रोद्योग, फर्निचर, धातू, मोटार वाहने, ट्रेलर्स इत्यादी व इतर परिवहन सामग्री यांचा वाटा ८० टक्के आहे. विविध ग्रामीण उद्योगधंद्याना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशने स्थापन केलेल्या महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योगांना विविध प्रकारे साहाय्य केले जाते. एकंदर महाराष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीत औद्योगिक क्षेत्राचा सिंहाचा वाटा दिसून येतो.

महिला बचत गट

या सर्व क्षेत्रांत अलीकडे शहरी व ग्रामीण भागातील महिलांच्या बचत गटाचे मोठे योगदान आहे. राज्यातील उत्पादन वाढीबरोबरच महिलांना स्वावलंबी बनवण्यास व महिलांच्या सक्षमीकरणात बचत गटांची महत्वाची भूमिका आहे. बचत गटांना जिल्हा बँकेकडून व राष्ट्रीयकृत बँकेद्वारे कर्जपुरवठा केला जातो. त्यामुळे महिला आर्थिक-दृष्ट्या स्वावलंबी बनू लागल्या आहेत.

सहकार

महाराष्ट्र राज्यात सहकारी चळवळ विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच जोमाने सुरु आहे. १९०४ साली सहकार कायदा अस्तित्वात आला. पतपुरवठा क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन करण्याची तरतुद करणारा हा कायदा होता. पुढे १९१२ साली कर्जाव्यतिरिक्त अन्य गोष्टीचाही पुरवठा करण्यासाठी सहकारी सोसायट्या काढण्यास परवानगी देण्यात आली. सहकारी बँका, भूविकास बँका स्थापन झाल्या व हळूहळू जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत सहकाराची कास धरण्यात आली. सहकारी क्षेत्रात अनेक योजना महाराष्ट्राने हाती घेतल्या. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा प्रसार झापाट्याने होऊन कृषी पतपुरवठा, नागरी बँका, आदिवासी विकास, सूत गिरण्या, गूळ उत्पादन, दुग्ध व्यवसाय, नागरी बँका, वाहतूक, चर्मोद्योग इत्यादी क्षेत्रांत सहकाराचा विस्तार झाला.

पद्मश्री विठ्ठलराव विखे पाटील व तत्कालीन वित्तमंत्री वैकुंठलाळ मेहता, प्रा. धनंजयराव गाडगीळ यांनी पुढाकार घेऊन शेतकऱ्यांना एकत्र आणले आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीरामपूर तालुक्यात प्रवरा कालव्याजवळ लोणी येथे १९४८ साली पहिला सहकारी साखर कारखाना स्थापन केला.

सेवा क्षेत्र

महाराष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीत सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढत आहे. बँका, विमा कंपन्या, दलणवळण, परिवहन, व्यापार, उपहारगृहे, प्रशासनिक सेवा इत्यादीचा या तृतीय क्षेत्रात समावेश होतो. या सेवांवरील खर्चानुसार या सेवांच्या उत्पन्नाची मोजणी केली जाते. या सेवांवरील खर्च वाढला की राज्याच्या उत्पन्नात भर पडते. एकंदर महाराष्ट्राच्या आर्थिक वाटचालीचा मागोवा घेताना असे दिसते की राज्याच्या उत्पन्नात व दरडोई उत्पन्नातही वाढ होत आहे. उत्पादन वाढीबरोबर सोतांच्या वाट्याचे प्रमाण बदलले आहे. प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा १९६०-६१ च्या तुलनेत निम्मा झाला आहे. दूवितीयक क्षेत्राचा वाटा १९९० पर्यंत सतत वाढत गेल्याचे दिसून येते.

स्वाध्याय

घटक ६ - महाराष्ट्राची प्रगती १९६० ते २०००

- अ) महाराष्ट्राची राजकीय प्रगती
- ब) महाराष्ट्राची आर्थिक प्रगती

प्रश्न १ अ) कंसातील योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- १) राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांना शपथ..... यांचेकडून दिली जाते.
  - अ) मुख्य न्यायाधीश   ब) आयुक्त
  - क) शेरीफ   ड) राज्यपाल
- २) राज्यपाल व मंत्रीमंडळ हे ..... ह्या दुव्यामुळे साधले जाते.
  - अ) गृहमंत्री   ब) महापौर
  - क) विधानसभा अध्यक्ष   ड) मुख्यमंत्री
- ३) पुलोद सरकार ..... यांचे नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात सत्तेवर आले होते.
  - अ) नारायण राणे   ब) गोपीनाथ मुंडे
  - क) बाळासाहेब ठाकरे   ड) शरद पवार
- ४) शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना ..... मध्ये झाली.
  - अ) १९४८   ब) १९४९
  - क) १९४६   ड) १९४४
- ५) संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री ..... हे होते.
  - अ) वसंतदादा पाटील   ब) वसंतराव नाईक
  - क) शंकरराव चव्हाण   ड) यशवंतराव चव्हाण

ब) 'अ' व 'ब' गटातील योग्य जोड्या जुळवा.

१) मनोहर जोशी	१) जलसंधारण
२) सुधाकरराव नाईक	२) लोकन्यायालय
३) शिवाजीराव पाटील	३) मातोश्री वृद्धाश्रम योजना
४) वसंतराव दादा पाटील	४) महिला धोरण
५) शरदचंद्र पवार	५) विना अनुदानित शाळा / महाविद्यालये
	६) कुलाबा जिल्ह्याचे नामकरण

प्रश्न २ अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतेही सहा)

- १) महाराष्ट्र राज्याचे कायदेमंडळ किती सभागृहांचे बनले आहे?
- २) १९८० साली महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या विधान-सभेच्या निवडणुकीमध्ये कोणत्या पक्षास स्पष्ट बहुमत

मिळाले.

- ३) मराठी माणसाच्या बेकारीचा प्रश्न सोडवण्यासाठी शिवसेनेची स्थापना कोणी केली?
- ४) मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांचे कारकिर्दीत कोणती क्रांती घडून आली?
- ५) केंद्रप्रश्नाणे राज्य कर्मचाऱ्यांना महागाई भत्ता हे सूत्र कोणत्या मुख्यमंत्र्यांच्या काळात लागू करण्यात आले?
- ६) मुलींना १० वी पर्यंत मोफत शिक्षण योजना कोणाच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्रात सुरु करण्यात आली?
- ७) मुंबई शहरातील उद्डाणपुलांची कामे कोणाच्या कारकिर्दीत सुरु झाली?
- ८) साहित्य संस्कृती मंडळाची स्थापना कोणाच्या काळात झाली?
- ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा.
- १) महाराष्ट्रात राष्ट्रीय काँग्रेसने प्रगतीसाठी आखलेल्या विविध कार्यक्रमांची थोडक्यात माहिती द्या.
- २) १९७८ साली महाराष्ट्रात स्थापन झालेल्या पुलोद सरकारने कोणती महत्वाची कामे केली?
- ३) शेतकरी कामगार पक्षाची ध्येय धोरणे सांगा.
- ४) शिवसेनेच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या युती सरकारच्या कामकाजाची ठळक वैशिष्ट्ये सांगा.
- ५) यशवंतराव चव्हाण यांना महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणतात?
- ६) 'पंचायत राज' या बाबत थोडक्यात माहिती लिहा.

प्रश्न ३

- खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
- १) सहकार चळवळ व ग्रामीण महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास.
- २) महाराष्ट्रात घडून आलेल्या हरितक्रांती विषयी माहिती द्या.
- ३) जायकवाडी प्रकल्पामुळे महाराष्ट्राच्या कोणत्या भागास फायदा मिळाला.
- ४) रोजगार हमी योजना म्हणजे काय? ती कोणाच्या काळात सुरु झाली?
- ५) जलसंधारण खात्याच्या निर्मितीमुळे महाराष्ट्राला कोणता फायदा झाला?
- ६) यशवंतराव चव्हाणांनी साहित्य संस्कृती मंडळाची स्थापना का केली?

प्रश्न ४

- खालील विधानांची २५ ते ३० शब्दांत कारणे लिहा.
- १) पंचायत राज्याच्या स्थापनेमुळे सत्तेचे विक्रेत्रीकरण

- झाले.
- २) महाराष्ट्रात पुलोद सरकारची स्थापना झाली.
  - ३) जायकवाडी प्रकल्प हा मराठवाड्यास जीवनदायी ठरला.
  - ४) 'सहकार चळवळ' ही ग्रामीण महाराष्ट्राचा आर्थिक कणा ठरली.
  - ५) मराठी माणसाच्या हक्कासाठी शिवसेनेची स्थापना झाली.
  - ६) राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टीने महिलांना मोठ्या प्रमाणात राजकारणात संधी दिली.
- प्रश्न ५ टिपा लिहा.
- १) साहित्य संस्कृती मंडळ
  - २) पंचायत राज्य व्यवस्था
  - ३) हरित क्रांती
- प्रश्न ६ खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.
- १) सुधाकर नाईकांच्या काळात महिला व बालकल्याण विभागाची स्वतंत्रपणे स्थापना का करण्यात आली?
- प्रश्न ७
- २) रोजगार हमी योजना महाराष्ट्रात वरदान कशी ठरली?
  - ३) शरद पवारांच्या काळात महिला आयोगाची स्थापना झाल्याने महिलांना कोणता फायदा झाला?
- खालील प्रश्नांची उत्तरे खाली दिलेल्या मुद्रक्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.
- १) शरद पवारांच्या कामगिरीचे वर्णन करा -
    - अ) शेत मजुरांसाठी किमान वेतन
    - ब) महिला धोरण
    - क) कला-क्रीडा क्षेत्रास प्रोत्साहन
    - ड) कृषी क्षेत्राची प्रगती
  - २) महाराष्ट्रातील उद्योग -
    - अ) ग्राहक वस्तू उद्योग
    - ब) भांडवली वस्तू उद्योग
    - क) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग
  - ३) महाराष्ट्राची शेती -
    - अ) पलपुरवठा
    - ब) शेतमालाची विक्रीव्यवस्था
    - क) फलोत्पादन

-०-०-०-

(क) महाराष्ट्राची शैक्षणिक प्रगती

शिक्षण हे सर्वांगीण प्रगतीचे व परिवर्तनाचे क्योतक मानले जाते. महाराष्ट्राने शैक्षणिक क्षेत्रात केलेल्या उत्तुंग यशाचा मागोवा घेत असताना महाराष्ट्राला लाभलेल्या सामाजिक, वैचारिक, सांस्कृतिक राजकीय चळवळीच्या परंपरेचा प्रभाव शिक्षण प्रसारावर पडलेला आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

शैक्षणिक पाश्वभूमी

तेराव्या शतकापासून चारशे वर्षे महाराष्ट्रात इस्लामी सत्ता होती. या कालखंडात लेखन, वाचन व अंकगणित शिक्षणाच्या अनेक शाळा प्रत्येक गावात असत. वाई, पैठण, औरंगाबाद, नांदेड या ठिकाणी संस्कृत पाठशाळा होत्या.

ब्रिटिशांनी १८१८ मध्ये सत्ता स्थापन केल्यानंतर मुंबई इलाख्यातील शिक्षणासंबंधी माहिती गोळा करण्यास सुरुवात केली. या कालात एक शिक्षकी शाळांमध्ये वर्ग नायकामार्फत अध्यापनाचे काम चाले व त्यावर शिक्षकाची देखरेख असे. ब्रिटिशांनी पुण्यामध्ये संस्कृत पाठशाळा स्थापन केली. मुंबईत बॉम्बे नेटिन्ह एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून त्याद्वारे पुणे, मुंबई व पनवेल येथे शाळा सुरु केल्या. मेकालेचा प्रस्ताव ब्रिटिशांनी मान्य करून इंग्रजी माध्यम स्वीकारले. ख्रिश्चन मिशनांच्यांनी चालवलेल्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये धार्मिक शिक्षणावर भर असे. धार्मिक शिक्षणाचे धोरण न आवडल्यामुळे १८६० साली वामन भावे यांनी 'पुना नेटिन्ह एज्युकेशन सोसायटी'ची तर १८८० साली विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लो. टिळक, आगरकर, नामजोशी यांनी पुण्यात 'न्यू इंग्लिश स्कूल'ची स्थापना केली. लो. टिळक, न्या. रानडे, लोकहितवादी, आगरकर, गोखले, भांडारकर यांनी केलेला राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रसार व महात्मा गांधीची मूलोदयोग शिक्षण संकल्पना हे महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगतीतील महत्त्वाचे टप्पे मानावे लागतात. १ एप्रिल १९४९ पासून 'मुंबई प्राथमिक शिक्षण अधिनियम' अमलात आणून १९५० साली सार्वभौम भारताची राज्यघटना स्वीकारली. तिच्या मार्गदर्शक तत्त्वात १९६० सालापर्यंत सार्वत्रिक शिक्षणाची सुविधा पुरवली पाहिजे असे नमूद केले आहे.

शैक्षणिक विकासात थोराच योगदान

महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक वाटचालीत सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या थोर नेत्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांची दूरदृष्टी व त्याग यामुळे शिक्षण तळागाळापर्यंत पोहचले. आद्य समाजसुधारक महात्मा ज्येतीराव फुले यांनी शिक्षण हेच बहुजन समाजाच्या उद्धाराचे साधन आहे असे सांगितले त्यामुळे उपेक्षित वर्गाच्या शिक्षणास चालना मिळाली. त्यांनी १८४८ साली स्त्रियांसाठी पहिली शाळा सुरु करून स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाईना शिक्षणासाठी तयार

केले. अपमान, हालअपेष्टा सहन करून सावित्रीबाईना मुलींना शिक्षणाचा वसा घेतला. त्या भारतातील आद्य शिक्षिका होत. महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक जडणघडणीत फुले दांपत्याचे अत्यंत महत्त्वाचे योगदान आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून कोल्हापूर संस्थानात १९१२ साली प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले. शिक्षण प्रसाराच्या उद्देशाने अनेक जाती जमातींच्या मुलांसाठी वसतिगृहे सुरु केले. शिक्षण प्रसारासाठी राबवलेल्या योजना छत्रपती शाहू महाराजांच्या द्रष्टेपणाची साक्ष देतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा' असा मागासवर्गीयांना संदेश देऊन १९४५ साली 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी'ची स्थापना करून अनेक महाविद्यालयातून शिक्षण प्रसाराचे महत्त्वाचे कार्य केले.

महर्षी धोंडो केशव कर्वेनी सुरु केलेले महिला विद्यापीठ हा स्त्री शिक्षणातील महत्त्वाचा टप्पा होय. महर्षी वि. रा. शिंदे यांनी दलित व स्त्री शिक्षणासाठी जागृती व कार्य केले. स्वामी रामानंदतीर्थ यांनी उच्च शिक्षण प्रसारात मोलाचे योगदान दिले. संत गाडगे महाराज व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केलेल्या जनजागरणामुळे समाजास शिक्षणाचे महत्त्व पटले. सानेगुरुजींच्या राष्ट्रप्रेम व सामाजिक बांधीलकीच्या संस्कार व प्रेरणेतून हजारो सुशिक्षित तरुण तरुणींनी शिक्षक होऊन नवी पिढी घडवण्याचा घ्येयवादी निर्णय घेतला.

(कर्मवीर भाऊराव पाटील)

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रात अभूतपूर्व क्रांती केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ४ ऑक्टोबर १९१९ रोजी कराड तालुक्यातील काले येथे रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. पुढे सातारा येथे रयत शिक्षण संस्थेचे मध्यवर्ती कार्यालय सुरु केले. समाजातील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, अज्ञान दूर करण्यासाठी कर्मवीरांनी शिक्षणावर भर दिला. त्यांनी सातारा येथे शाहू बोर्डिंग हाऊसच्या माध्यमातून सर्व जातिधर्मांच्या विद्यार्थ्यांत ऐक्य निर्माण केले. शिक्षणाच्या प्रसारासाठी त्यांनी शाळा, महाविद्यालये, वसतिगृहे सुरु केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षणास श्रमाची जोड

दिली. 'स्वावलंबन, स्वाभिमान, स्वाध्याय व स्वातंत्र्य' या चतुःसूत्रीवर त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची उभारणी झाली होती. 'स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद' या रयत शिक्षण संस्थेच्या ब्रीद वाक्यातच कर्मवीरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान सामावले आहे.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शिक्षणाच्या प्रसारावर भर दिला. त्यांनी १९२६ मध्ये अमरावती येथे 'श्रद्धानंद छात्रालय' सुरु करून सर्व जातीजगार्तांच्या विद्यार्थ्यांना तेथे प्रवेश दिला. या माध्यमातून समतेचे विचार विद्यार्थ्यांच्या मनात रुजविले. त्यांनी १९३२ मध्ये अमरावती येथे 'श्री शिवाजी शिक्षण संस्थे'ची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमातून त्यांनी विदर्भात अनेक शाळा, महाविद्यालये व वसतिगृहे सुरु केली.

डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी १ नोव्हेंबर १९५४ रोजी 'श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना' केली. त्यांनी शिक्षण समाजाभिमुख बनवण्यावर भर दिला. 'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार' या संस्थेच्या बोधवाक्यातच डॉ. बापूजीचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान सामावले आहे.

स्वामी रामानंद तीर्थ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, गोविंदभाई श्रॉफ, विनायकराव पाटील आर्द्दनी मराठवाड्यामध्ये शिक्षणाचा पाया घातला. संत गाडगे महाराज, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी विदर्भमध्ये शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करून शिक्षणाचा प्रसार केला. कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बापूजी साळुंखे, कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे, धनाजी चौधरी, भाऊसाहेब हिरे, आदिंच्या प्रयत्नातून महाराष्ट्रात अनेक शिक्षण संस्था उभा राहिल्या व गाव पातळीपर्यंत शिक्षण पोहचले.

महाराष्ट्रातील प्रमुख शिक्षण संस्थांच्यामध्ये पुढील संस्थांचा उल्लेख करता येईल. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी, हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था, श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, गोखले एज्युकेशन सोसायटी, रयत शिक्षण संस्था, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी, स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, सरस्वती भवन शिक्षण संस्था, कोकण एज्युकेशन सोसायटी, मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ इत्यादी. या प्रकारे अन्य शिक्षण संस्था देखील महाराष्ट्रात शिक्षण क्षेत्रात मोलाचे योगदान देत आहेत.

भारत सरकारच्या शैक्षणिक धोरणाचे प्रणेते शिक्षणतज्ज्ञ जे. पी. नाईक यांचे शैक्षणिक कार्य आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत गेले. त्यांनी स्थापन केलेली भारतीय शिक्षण संस्था ही प्राथमिक शिक्षण, साक्षरता प्रसाराकरिता मार्गदर्शक ठरली आहे. युनेस्कोने जगातील शंभर शिक्षणतज्ज्ञांमध्ये जे. पी. नाईक यांचा समावेश करून त्यांना गैरवले आहे.

शिक्षण खात्याचे प्रशासन

महाराष्ट्रातील शिक्षण विभागाचे शिक्षण संचालनालय हा प्रमुख प्रशासकीय घटक आहे. राज्याचे शिक्षणमंत्री हे शासकीय प्रमुख तर

शिक्षण सचिव हे कार्यकारी प्रमुख असतात. शासकीय धोरणांची प्रत्येक अंमलवजावणी संचालनालय करते. राज्याचे शिक्षणमंत्री, राज्यमंत्री, सचिव, शिक्षण संचालक, उपसंचालक शैक्षणिक धोरणे व उपक्रम याबद्दल धोरणात्मक निर्णय घेण्याचे अधिकार शिक्षण मंत्रांना असतात. तर शिक्षण संचालक, उपसंचालक, जिल्हा शिक्षण अधिकारी अशा यंत्रणेतून शिक्षण विभागाचे कार्य चालते. प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक, उच्च शिक्षण, तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय व शेतकी शिक्षण याकरिता स्वतंत्र संचालक असतात.

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी १ मे १९६२ पासून जिल्हा परिषदांकडे सोपवली आहे. जेथे नगरपालिका, नगरपरिषदा किंवा महानगरपालिका आहेत तेथील प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण त्यांच्याकडे सोपवले गेले आहे. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, अनुदान इत्यादी बाबतीत शासनाचे नियंत्रण असते. माध्यमिक शिक्षणाची धोरणे, पाठ्यपुस्तके, शालान्त परीक्षा यावर महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे नियंत्रण असते. पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळांची स्थापना १९६७ साली करण्यात आली असून, गुणवत्ता वाढीसाठी आवश्यक कार्यक्रमाची आखणी करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेची स्थापना १९८४ साली शासनाने केली आहे. प्राय: खाजगी शैक्षणिक संस्थांमार्फत चालवल्या जाणाऱ्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळांना शासनाचे अनुदान असते. तसेच विना अनुदान तत्त्वांवरही शाळा चालवण्यास शासन परवानगी देते. विविध विद्यापीठे व त्यांच्याशी संलग्न महाविद्यालयांमार्फत उच्च शिक्षणाचे कार्य केले जाते. कुलगुरु व कुलसचिव विद्यापीठाचा दैनंदिन कारभार पाहतात तर राज्यपालांचे कुलपती या नात्याने सर्व विद्यापीठांवर नियंत्रण असते. परवानगी, अनुदान, सेवाशर्ती या संबंधीचे निर्णय शासन घेते. विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली या स्वायत्त संस्थेच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षण प्रसाराचे कार्य चालते.

शिक्षणाचा विस्तार, गुणवत्ता व समान संधी ही शैक्षणिक प्रगतीची तीन परिमाणे आहेत. अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील शिक्षणाची प्रगती झाली आहे.

प्राथमिक शिक्षण

शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्याच्या हेतूने व ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याच्या दृष्टीने विविध योजना शासनाकडून आखण्यात आल्या आहेत. प्राथमिक शिक्षण हे मोफत व सक्तीचे असून, विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कारकिर्दीचा पाया मजबूत होणे आवश्यक असते. लेखन, वाचन, गणन शिक्वण्याबरोबर एकूणच शिक्षणाची गोडी निर्माण करणे, आकलन व स्मरणशक्ती वाढवणे याकरिता प्राथमिक स्तरावर प्रयत्न केले जातात. १९६७ साली तत्कालीन शिक्षण मंत्री मधुकरराव चौधरी यांच्या संकल्पनेतून १ ली ते ८ वी पर्यंत अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तक निर्मिती करणाऱ्या बालभारतीची स्थापना झाली. १९६०-६१ ते २०००-०१ या चालीस

वर्षाच्या काळात शाळांची संख्या ३४,५९४ वरून ६५,९६० वर गेली. शाळांच्या संख्येत दुपटीने वाढ झाल्याचे दिसते. शाळेतील विक्यार्थ्याची संख्या ४१, ७८,००० (एककेचाळीस लाख अदृश्याहत्तर हजार) वरून १, १८,५७,००० (एक कोटी अठरा लाख सत्तावन्न हजार) इतकी झाली आहे. शिक्षकांची संख्या पाचपटीने वाढली आहे.

माध्यमिक शिक्षण

या स्तरातील विक्यार्थ्याची गळती रोखण्याकरता अनेक योजना शासनामार्फत राबवल्या गेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे आपली मुले इंग्रजी विषयात मागे राहू नयेत म्हणून इ. स. १९९९ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने मराठी माध्यमाच्या शाळात पहिलीपासून इंग्रजी विषय सुरु करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला.

विक्यार्थ्याना संगणक वापराचे जुजबी प्रशिक्षणही या स्तरावर दिले जाऊ लागल्याने आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रवेशाची ही सुरुतात मानावी लागेल. प्रयोगशील शाळांचे योगदानही विक्यार्थ्याचा सर्वांगीण विकास घडवण्यात महत्त्वाचे ठरले आहे. काही खाजगी संस्था व स्वयंसेवी संस्था वीटभटटी कामगारांच्या, ऊस तोडणी कामगारांच्या मुलांकरिता शाळा चालवून त्यांचे भविष्य घडवण्यात हातभार लावत आहेत.

प्राथमिक स्तर पार करून माध्यमिक स्तरावर आल्यानंतर अभ्यासक्रमातील विषय वाढतात. गणित व शास्त्र विषयांच्या शाखां अभ्यासक्रमांतर्गत शिक्कवल्या जातात. या स्तरावरील शाळांची संख्या चाळीस वर्षाच्या कालखंडात २,४६८ वरून ११,६७२ वर गेली असून विक्यार्थ्याच्या संख्येत ८,५८,००० (आठ लाख अदृश्यावन्न हजार) वरून ५०,४७,००० (पनास लाख सल्लेचाळीस हजार) एवढी वाढ झाली आहे. तर शिक्षकांच्या एकूण संख्येत ४.२३ पट वाढ झाली आहे. दहावी अखेरीस विक्यार्थ्याची शालान्त परीक्षा घेतली जाते. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळामार्फत या परीक्षा घेतल्या जातात. दिवसा नोकरी किंवा व्यवसाय करणाऱ्या विक्यार्थ्यांसाठी रात्र प्रशालेच्या माध्यमातून शिक्षण दिले जाते.

उच्च माध्यमिक शिक्षण

शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर प्रामुख्याने कला, वाणिज्य, शास्त्र व तंत्र यापैकी एका शाखेची निवड करून विक्यार्थी उच्च माध्यमिक स्तरात प्रवेश करतो. बारावी अखेरीस उच्च माध्यमिक शालान्त परीक्षा घेतली जाते. १९७२ पूर्वी विदर्भ, मराठवाड्यात दहावी अखेरीस शालान्त परीक्षा तर पश्चिम महाराष्ट्रात अकरावी अखेरीस शालान्त परीक्षा घेतली जात असे. महाराष्ट्र शासनाने १९७२ सालापासून कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार १०+२+३ हा शिक्षणातील नवा आकृतिबंध स्वीकारला. मुंबई, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर, अमरावती, नाशिक, लातूर, कोकण या विभागीय शालान्त मंडळामार्फत १० वी व १२ वी या परीक्षा घेतल्या

जातात. यामुळे अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, गुणवत्ता नियम व सेवाशर्ती यात एकसूत्रीपणा आला आहे. १९८०-८१ ते २०००-०१ या कालखंडात उच्च माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत ७६७ वरून ३,१०१ इतकी वाढ झाली आहे.

प्रौढ शिक्षण

प्रौढ शिक्षणाद्वारे मोठ्या प्रमाणात समाज शिक्षणाचे कार्य सुरु आहे. १९६० सालापर्यंत प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम गाव, तालुका, जिल्हा अशा चढत्या क्रमाने हाती घेतला आहे. १९७८ पासून संपूर्ण राज्यात प्रौढ साक्षर योजनेचे काम सुरु झाले आहे. शासन, विद्यापीठे, महाविद्यालये, सामाजिक संस्था यांचे प्रौढ शिक्षण योजनेत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. राज्यात दरवर्षी १२ ते १४ हजार प्रौढ शिक्षण केंद्रातून तीन ते चार लाख प्रौढांना साक्षर केले जाते. महाराष्ट्र राज्यात १९६१ साली असणारे १५ टक्के साक्षरतेचे प्रमाण २००१ साली ७६.९ टक्क्यांवर गेले आहे.

मागासवर्गांचा शिक्षण

शिक्षणापासून शेकडो वर्ष वंचित असलेल्या मागास वर्गासाठी शिक्षण क्षेत्रात राखीव जागांच्या धोरणाचा अवलंब करण्यात आला आहे. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोनातून राखीव जागा ठेवण्यात आल्या आहेत. कोठारी आयोगाने आश्रमशाळांची सोय करण्यात यावी अशी शिफारस केली होती. तर १९६८ च्या शिक्षण पुनर्रचनेसंबंधीच्या निवेदनात मागासलेल्या विशेषत: आदिवासी जमातीलील मुलांमुलींसाठी शिक्षणाच्या विविध सवलती देण्याकडे कल असेल असे नमूद केले आहे. मागासवर्गांसाठी महाराष्ट्र शासन अनेक योजना राबवत आहे. विविध शिष्यवृत्ती योजना, परदेशी शिष्यवृत्ती योजना, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेतील प्रशिक्षणार्थीना विक्या वेतन, इंग्रजी माध्यमाच्या आश्रमशाळा, मध्यान्हभोजन, गणवेश व शालेय साहित्याचे वाटप असे या योजनांचे स्वरूप आहे. त्याचप्रमाणे आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गासाठी फी माफी योजनाही शासनाकडून राबवली जाते. मागासवर्गांचा विक्यार्थीना शिष्यवृत्त्या दिल्या जातात.

स्त्री शिक्षण

स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत महाराष्ट्र नेहमीच अग्रेसर राहिला आहे. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुल्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी हिंगणे येथे महिला शिक्षण संस्था सुरु केली. आज महाराष्ट्रात अनेक शिक्षण संस्था स्त्री शिक्षणाचे कार्य करत आहेत. मुलींकरिता स्वतंत्र शाळा, वसतिगृहे, महाविद्यालये त्या अंतर्गत चालवली जातात. तर एस. एन. डी. टी. महिला विक्यापीठ उच्चशिक्षणाचा प्रसार करत आहे. शासनाकडून स्त्री शिक्षणाच्या प्रसाराकरिता १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मुलींना मोफत दिले जाते. प्राथमिक स्तरावर १९६०-६१ ते २०००-२००१ या अवधीत मुलींच्या संख्येत ३.८२ पट, माध्यमिक स्तरावर १० पट व उच्च माध्यमिक स्तरावर ६.०५ पट वाढ झालेली आहे. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रातही महाराष्ट्रीयन

स्त्रियांचे प्रमाण वाढत आहे. अशा रीतीने शैक्षणिक क्षेत्रात महाराष्ट्राने केलेली प्रगती निश्चितच नोंद घेण्याजोगी आहे.

उच्च शिक्षण

महाराष्ट्रात १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेने उच्च शिक्षणाची मुहूर्तमेड रोवली गेली, महाराष्ट्राने उच्च शिक्षण क्षेत्रात नेत्रीपक प्रगती केली आहे. मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, पुणे विद्यापीठ, पुणे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव, स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड ही विद्यापीठे व या विद्यापीठांशी संलग्न महाविद्यालये, विविध पदवी व पदविका अभ्यासक्रम राबवत आहेत. बहुसंख्य महाविद्यालये खाजगी शिक्षण संस्थांमार्फत चालवली जातात. त्यातील काही महाविद्यालये अनुदानित असून काही विना अनुदान तत्त्वावर चालवली जातात. त्याचप्रमाणे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे या व अन्य अभिमत विद्यापीठांमार्फत विविध अभ्यासक्रम चालवले जातात. याशिवाय महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, नाशिक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ लोणे यांच्यामार्फत वैद्यकीय व तंत्र शिक्षणाचा प्रसार केला जातो. रामटेक येथील कवी कुलगुरु कालिदास संस्कृत विद्यापीठ, संस्कृत भाषेचे जतन व संवर्धनाकरता कार्यरत आहे. महाराष्ट्र हे कृषिप्रधान राज्य असल्याने शेती विषयक शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देण्यात आले आहे. महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी, पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ, अकोला, बाळासाहेब सावंत कृषी विद्यापीठ, दापोली, मराठवाडा कृषी विद्यापीठ परभणी यांच्यामार्फत शेती विषयक विविध अभ्यासक्रम व संशोधन प्रकल्प राबवले जातात. नुकतेच इ. स. २००० मध्ये नागपूर येथे पशुवैद्यकीय व मत्स्य विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली आहे.

केंद्र शासनाने १९८६ साली जाहीर केलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाचाच एक भाग म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील खाजगीकरणास चालना देण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आला आहे. त्यामुळे १९९१ साली आलेल्या नव्या आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्र शासनाने माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, उच्च शिक्षण आणि उच्च तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय व व्यावसायिक शिक्षण अशा सर्वच क्षेत्रांत विना अनुदान तत्त्वाचे धोरण स्वीकारले आहे.

कला, वाणिज्य, शास्त्र, विविध व्यवसाय, तंत्रज्ञान, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, विधी व्यवस्थापन, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाप्रमाणेच महाराष्ट्रात शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये चालवली जातात. पदवी व पदविका स्तरावर नेशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अॅन्ड ट्रेनिंग या राष्ट्रीय संस्थेने पुरस्कृत केलेले अभ्यासक्रम शिक्षवले जातात. त्याचप्रमाणे शिक्षकांना शारीरिक शिक्षणाचे अभ्यासक्रमही

शिक्षवले जातात. महाराष्ट्रात आय. आय. टी पवई, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडामेंटल रिसर्च, गोखले अर्थशास्त्र संस्था, भांडारकर प्राच्य. विद्या संशोधन संस्था, डेक्कन कॉलेज, पुणे यांसारख्या अनेक नावाजलेल्या संस्था कार्यरत आहेत.

याबरोबरच महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये, महाराष्ट्रातील नवोदय विद्यालय, मुक्त विद्यापीठे, राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, निरंतर शिक्षण, तांत्रिक व वैद्यकीय शिक्षण संस्था, शिक्षण व संशोधन संस्था, स्वयंसेवी संस्था यांचे योगदान लक्षणीय आहे.

(ड) महाराष्ट्राची सामाजिक व सास्कृतिक प्रगती

समाजजीवन व सामाजिक प्रगती

सामाजिक सुधारणांच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे सर्वांत पुरोगामी राज्य मानले जाते. महाराष्ट्राची राजभाषा व लोकभाषा मराठी आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९,६७,५२,२४७ (नऊ कोटी सदुसष्ठ लाख बाबन हजार दोनशे सत्तेचाळीस) इतकी आहे. महाराष्ट्रातील समाज खेडे व शहर या विभागात वसलेला आहे. येथे विविध जातिधर्माचे लोक राहतात. जागतिकीकरणाचा परिणाम महाराष्ट्राच्या समाजजीवनावर झाल्याचे दिसून येते.

ग्रामसंस्था

महाराष्ट्र कृषिप्रधान राज्य असल्याने ग्रामसंस्था सर्वदूर पसरलेली आहे. २०००-२००१ मध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायर्तीची संख्या २७,७३५ इतकी आहे. खेड्यांचे स्वरूप आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण व नवतंत्रज्ञानामुळे पालटले आहे. महाराष्ट्रीयन ग्रामसंस्थेचे वैशिष्ट्य असणारी अलुतेदारी व बलुतेदारी पद्धत लोप पावत चालली आहे. जहागीरदार, पाटील, जोशी, कुलकर्णी, खोत या वतनदारांचे पारंपरिक हक्क कायद्याने नष्ट होऊन, जमीनदारांच्या जमिनी कूळकायद्याने कुळांकडे गेल्या आहेत. इंग्रजी राजवटीनंतर विविध क्षेत्रात स्थित्यंतरे झाली. देशभर एकच कायदा लागू केल्यामुळे जात पंचायती निष्प्रभ झाल्या. आधुनिक शिक्षण, पुरोगामी विचार, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव यामुळे ग्रामीण समाज हा बाह्य जगाशी जोडला गेला. समाजात एक प्रकारचा उदार दृष्टिकोन येऊन जातिसंस्थेचे प्राबल्य कमी होत असल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे शिक्षण, उद्योग व्यवसाय, नोकरी या कारणांसाठी शहरात स्थलांतर करण्याचे प्रमाण वाढले आहे. ग्रामीण भागात बहुतांश संयुक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आहे.

नागर समाज

जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण व औद्योगिकीकरण यामुळे शहरीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झालेली आहे. नोकरी, शिक्षण, व्यवसाय आणि शहरी जीवनमानाचे आकर्षण यातून खेड्यातून शहरांकडे स्थलांतर करण्याचे प्रमाण वाढले आहे. शहरी जीवनमानाचा वाढता खर्च, जागेची टंचाई व व्यावसायिक गतिशीलता या सर्वांमुळे एकत्रित कुटुंबपद्धती नागरीभागात फारशी दिसत नाही. अनेक प्रदेशांतून व भिन्न संस्कृतीतून 'आलेल्या वेगवेगळ्या जातीधर्माचे लोक शहरात एकत्र आल्याने एका संमिश्र नागरी संस्कृतीचा विकास नगरे व महानगरांतून झाला आहे. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत जातिसंस्थेचा प्रभाव शहरी भागात कमी जाणवतो. यामुळे आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहांचे प्रमाण वाढले आहे. सर्वसमावेशक अशी संस्कृती नगरांमधून विकसित होत आहे. त्याचबरोबर गतिच्छ वस्त्या, रोगराई, अनैतिक व्यवसाय व इतर सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

आहार

महाराष्ट्रातील लोकांच्या खाण्यापिण्याच्या संवयी त्या त्या विभागांतील येणाऱ्या अनधान्य उत्पादनावर आधारित आहेत. कोकण, प. महाराष्ट्र, पूर्व विदर्भ या भागात जेवणात भात व मासे मुख्यत्वे असतात. प. विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश या भागात ज्वारी बाजरीच्या भाकरी, गव्हाची पोळी, भाजी, डाळीची आमटी व कडधान्ये आहारात असतात. ग्रामीण भागात कष्टकरी शेतकऱ्यांचे भाकरी, झुणका, आमटी, भाजी, चटणी व कांदा हे जेवण असते. शहरी भागात पोळी, भाजी, भात-वरण-चटणी असा आहार असतो. ऐप्टीनुसार गोड पदार्थ, दूध, दही लोणी, तूप व फळांचा समावेश केला जातो. त्याचप्रमाणे जेवणात विविध प्रकारची लोणची, चटण्या, कोशिंबीर, पापड इत्यादींचा समावेश असतो. समाजात शाकाहारी व मांसाहारी दोनही प्रकार रूढ आहेत. पुरणपोळी, मिसळ, बटाटेवडा, भजी, थालीपीठ, शिरा, कांदेपोहे हे पदार्थ म्हणजे महाराष्ट्रीय खाक्यसंस्कृतीची वैशिष्ट्ये आहेत.

पोशाख

स्त्रियांचे नऊवारी लुगडे, मुर्लीचे परकर-पोलके, पुरुषांचे धोतर, सदरा, बंडी व डोक्यावर मुंडासे, पागोटे किंवा फेटा हा महाराष्ट्रीयन लोकांचा पारंपरिक पोशाख आहे. यात काळानुरूप बदल झाला असून नऊवारी लुगड्यांची जागा सहा वारी साड्यांनी घेतली आहे. नऊवारी साड्या नेसण्याचे प्रमाण ग्रामीण भागातील वयस्कर स्त्रियांपुरतेच मर्यादित राहिले आहे. साधारण ऐंशीच्या दशकापासून तरुण स्त्रिया व मुर्लींमध्ये सलवार कम्बीज व दुपट्टा हा पोशाख लोकप्रिय होऊ लागला आहे. साड्यांमध्ये येवला व पैठण येथे बनणारी पैठणी हे महाराष्ट्रीय वस्त्रपरंपरेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. चित्रपट, दूरदर्शन, इंटरनेट या माध्यमांच्या प्रसारामुळे व प्रभावामुळे पेहरावात झापाट्याने आधुनिकता आली आहे. पुरुषांच्या कपड्यात धोतर, सदरा यांचा वापर कमी होऊन ग्रामीण भागात पायजमा, शर्ट व गांधी टोपी तर शहरी भागात पैंट शर्ट, सफारी कोट पैंट यांचा वापर सुरु झाला आहे. पुरुषांमध्ये ग्रामीण शहरी दोन्ही भागात पायजमा, नेहरू शर्ट असाही प्रकार काहीवेळा वापरला जातो.

अलंकार

महाराष्ट्रात अलंकारांचा वापर स्त्री-पुरुष आपल्या आवडीनुसार व कुवतीनुसार करतात. स्त्रिया कंठभूषणे, कर्णभूषणे, अंगठ्या, बांगळ्या कमरपट्टा, बाजूबंद, नथ, पैंजण इ. दागिने वापरतात. पुरुष कंठसाखळी, अंगठ्या, ब्रेसलेट इ. दागिने वापरतात. प्लॅटिनम, सोने, चांदी, तांबे, ऑक्साइड इ. धातूंचे दागिने बनवले जातात. सधन लोक हिन्यांच्या दागिन्यांचाही वापर करतात. विवाहित स्त्री सौभाग्याचे प्रतीक म्हणून मंगळसूत्र हा दागिना वापरते. त्याचप्रमाणे विवाहित स्त्रिया जोडवीही परिधान करतात. कोल्हापुरी साज, पुतळी हार, चपला हार, बोरमाळ, तुशी, डोरलं, पाटल्या, बुगडी, नथ इ. खास महाराष्ट्रीयन दागिने आहेत.

सण उत्सव

महाराष्ट्रात गुढीपाडवा, अक्षयतृतीया, नागपंचमी, रक्षाबंधन, गोकुळअष्टमी, बैल पोळा, गणेश उत्सव, नवरात्र, दसरा, दिवाळी, मकर संक्रांत, महाशिवरात्री, होळी व रंगपंचमी हे सण प्रामुख्याने साजे केले जातात. आषाढी व कार्तिकी एकादशी ही मोठ्या प्रमाणात साजरी होते. महावीर जयंती, बौद्ध पौर्णिमा, गुरुनानक जयंती साजरी केली जाते. मुस्लिमांचे रमजान ईद, बकरी ईद, मोहरम हे सण साजे केले जातात. ख्रिश्चनांचे ईस्टर डे, गुड-फ्रायडे व ख्रिसमस हे सण साजे केले जातात. पारशी लोकांचा पतेती हा नववर्षदिन साजरा केला जातो. महाराष्ट्रात हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, इ. विविध धर्मीय एकमेकांचे सण साजे करतात. लोकमान्य टिळकांनी सुरु केलेले सार्वजनिक शिवजयंती व गणेशोत्सव विविध कार्यक्रम, देखावे करून सार्वजनिक मंडळामार्फत साजे केले जातात.

सामाजिक प्रगती

सामाजिक दृष्ट्या महाराष्ट्र हे सतत प्रगतीपथावर असलेले पुरोगामी राज्य आहे. महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, संत नामदेव, संत चोखामेळा, संत तुकाराम, संत रामदास, संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत काहोपात्रा, संत गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इत्यादी संतांनी समाजातील अनिष्ट रूढी, परंपरा व अंधश्रद्धा निर्मूलनाचा आणि सामाजिक ऐक्य स्थापण्याचा प्रयत्न केला.

समता, बंधुता यांचा संदेश देऊन धार्मिक सामाजिक प्रबोधन केले. महाराष्ट्रात अनेक थोर विचारवंत समाजसुधारक होऊन गेले. विविध सामाजिक चळवळीद्वारे त्यांनी सामाजिक समतेचा, सामाजिक न्यायाचा संदेश देऊन समाज जागृती व परिवर्तनात मोलाचा हातभार लावला. महाराष्ट्रात महात्मा जोतीबा फुले, छत्रपती शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर मराठवाडा विक्यापीठ असे नामकरण झाल्यानंतर हा संघर्ष थांबला. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकरिता १९८० च्या दशकानंतर शारद जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटित होऊन लढा देऊ लागला. सामाजिक अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी डॉ. नरेंद्र दाभोळकर व त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीद्वारे ठिकठिकाणी कार्यक्रम व प्रात्यक्षिके याद्वारे समाज प्रबोधनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाकरिता मेधा पाटकर, भारत पाटणकर व सहकाऱ्यांनी मोठी चळवळ उभारून विस्थापितांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. चाकणचे कांदा आंदोलन, नाशिकचे ऊस आंदोलन या आंदोलनांनी या लढ्याची सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात बालकामगार व बालमजुरीला विरोध करणाऱ्या कष्टकरी, शेतकरी, धरणग्रस्त स्त्रिया इ. घटकांच्या न्याय्य हक्कांसाठीच्या चळवळी, आंदोलने व लढे उभारले जाऊन संबंधित घटकांच्या न्याय्य हक्कांचे संरक्षण करण्याकरिता झालेले विविध कायदे हा सामाजिक प्रगतीचा महत्त्वाचा भाग मानावा लागेल. हा भाग सामाजिक एकता व प्रबोधनाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

गेल्या. भांडवलशाही, मनुवाद, बेरोजगारी, जातिव्यवस्था, वर्णव्यवस्था स्त्री दास्त्व, शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचार या विरुद्धच्या आंदोलनापासून युवक क्रांती दलाने आणीबाणी विरोधी लोकस्वतंत्रता आंदोलनापर्यंत लढे देऊन विद्यार्थी हा घटक समाजपरिवर्तनात महत्त्वाचे योगदान देऊ शकतो हे दाखवून दिले. डॉ. बाबा आढावांनी असंघटित कष्टकऱ्यांच्या, धरणग्रस्तांच्या चळवळी उभारल्या. हमाल पंचायत, असंघटित श्रमिक वर्ग, रिक्षा चालक संघटनेद्वारे यांच्या न्याय्य हक्कांसाठी आंदोलने उभारली. जातिनिर्मूलनाच्या संदर्भातील ‘एक गाव एक पाणवठा’ ही महत्त्वपूर्ण चळवळ त्यांनी सुरु केली.

१९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजे केले. १९ व्या शतकापासूनच स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणाऱ्या व त्यांच्या हक्कांसाठीच्या चळवळी महाराष्ट्रात सुरु झाल्या. महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीने महिलांवरील अत्याचार, लैरिंग क्ल, कौटुंबिक हिंसाचार व परित्यक्त्यांच्या प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले. महिला आरक्षण, सक्षमीकरण यावर स्त्री चळवळीने भर दिला आहे. मराठवाडा विक्यापीठाच्या नामांतरासाठी १९७८ साली दलित व पुरोगामी संघटनांनी मोठी चळवळ सुरु केली. मराठवाडा विक्यापीठाचे डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर मराठवाडा विक्यापीठ असे नामकरण झाल्यानंतर हा संघर्ष थांबला. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकरिता १९८० च्या दशकानंतर शारद जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटित होऊन लढा देऊ लागला. सामाजिक अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी डॉ. नरेंद्र दाभोळकर व त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीद्वारे ठिकठिकाणी कार्यक्रम व प्रात्यक्षिके याद्वारे समाज प्रबोधनाचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाकरिता मेधा पाटकर, भारत पाटणकर व सहकाऱ्यांनी मोठी चळवळ उभारून विस्थापितांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. चाकणचे कांदा आंदोलन, नाशिकचे ऊस आंदोलन या आंदोलनांनी या लढ्याची सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात बालकामगार व बालमजुरीला विरोध करणाऱ्या कष्टकरी, शेतकरी, धरणग्रस्त स्त्रिया इ. घटकांच्या न्याय्य हक्कांसाठीच्या चळवळी, आंदोलने व लढे उभारले जाऊन संबंधित घटकांच्या न्याय्य हक्कांचे संरक्षण करण्याकरिता झालेले विविध कायदे हा सामाजिक प्रगतीचा महत्त्वाचा भाग मानावा लागेल. हा भाग सामाजिक एकता व प्रबोधनाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

मानवता व सामाजिक जाणिवेतून बाबा आमटे यांनी कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाकरिता उभारलेले आनंदवन व आदिवासी विकासाकरिता केलेले कार्य हे सामाजिक प्रगतीच्या वाटचालीत मोठे योगदान आहे. त्यांच्या पली साधनाताई आमटे आणि डॉ. विकास व डॉ. प्रकाश आमटे या दोन पुत्रांसह सर्व कुटुंबियांनी त्यांच्या कार्याचा वारसा पुढे चालवला आहे. कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाच्या कार्यात शिवाजीराव पटवर्धन यांचे कार्यही महत्त्वाचे आहे.

अनाथ, पोरक्या मुलांना हक्काचा निवारा उपलब्ध करून देणाऱ्या सिंधूताई सपकाळ यांनी केलेले कार्य ही सामाजिक बांधीलकीचे उत्तम उदाहरण आहे. डॉ. अभय बंग व डॉ. राणी बंग यांचे कुपोषित

बालकांच्या विकासाकरिता शोध ग्राम (सर्च) द्वारे (गडचिरोली)
केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे.

समाजात शांतता, समता व बंधुभाव राहील व समाजातील कोणत्याही घटकावर अन्याय होणार नाही याकरिता शासन सातत्याने प्रयत्नशील आहे. त्याचप्रमाणे केंद्र व राज्य शासनाद्वारे विविध योजना राबवल्या जातात. रोजगार हमी योजना, संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, निर्मल ग्राम अभियान, कुटुंब नियोजन योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव योजना, जल व भूसंवर्धन अभियान, महिला व बालकल्याण, पर्यटन विकास, पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन, जंगल व वन्यजीवन संरक्षण इ. अनेक योजना म्हणजे सामाजिक प्रगतीच्या वाटचालीतील महत्त्वपूर्ण टप्पे आहेत.

महाराष्ट्राची सांस्कृतिक प्रगती

मानवाच्या संस्कृतीचा अभ्यास करताना भाषा, साहित्य, लोकसाहित्य, ललित कला, ललित साहित्य, कला, नृत्य, नाट्य, संगीत, चित्रकला, चित्रपट इत्यादीचा विचार करणे अभिप्रेत आहे. महाराष्ट्राने सांस्कृतिक क्षेत्रात केलेल्या विविधांगी उल्लेखनीय कामगिरीमुळे सांस्कृतिक वारसा जोपासला भेला आहे.

साहित्य

(करंदीकर, शिरवाडकर, खांडेकर)

साहित्य ही सांस्कृतिक निर्मिती होय. महाराष्ट्राला समृद्ध साहित्याची परंपरा लाभली आहे. मध्ययुगात संत साहित्याची निर्मिती झाली. या संतसाहित्याचे महाराष्ट्राच्या समाज जडणघडणीमध्ये मोठे योगदान आहे. त्यात प्रामुख्याने संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, महानुभाव, नाथ दत्त, सुफी संप्रदायाचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. त्यानंतर कथा, कादंबन्या, काव्य, नाट्यकला, लोककला इ. क्षेत्रातील

महत्त्वपूर्ण योगदानाने महाराष्ट्रातील जनजीवन समृद्ध केले.

काव्य

मराठी काव्य दोन प्रकारचे आहे. जुने मराठी काव्य व नवे मराठी काव्य. जुनी कविता कुसुमाग्रजांपर्यंत व नवी कविता कुसुमाग्रजानंतरची. अनेक कवींनी विविध विषयावर आशयपूर्ण काव्यरचना करून पद्य हा साहित्यप्रकार लोकप्रिय केला. आद्यकवी मुकुंदराज यांच्यापासून सुरु झालेला कवितेचा प्रवास पुढे केशवसुत, बालकवी, बा. सी. मर्ढेकर, कवी बी यांच्या पर्यंत अखंडपणे चालत राहिला. या सर्व कवींनी मराठी साहित्य समृद्ध केले. जुन्या कवितेत प्रामुख्याने भा. रा. पाळंदेंची 'रत्नमाला', गोडबोलेंची 'सीता विवाह,' किर्तीकरंची 'भक्तसुधा', 'कृष्णशास्त्री चिपळूणकर' पेठकर, लोंदे, राजा माधवराव, इत्यादींचे काव्य या प्रकारात येते. नवकविता अभ्यासताना केशवसुतांचे नाव अग्रणी ठरते. केशवसुतांच्या काव्यात त्यांनी परंपरेविरुद्ध बंड पुकारल्याचे दिसून येते. केशवसुतांच्या नवकाव्यप्रणालीने कवितेच्या आशयात व विषयात आमूलाग्र बदल घडून आला. आधुनिक काव्यातून कवींनी समाजातील अनिष्ट रुढी, परंपरा, अधंश्रद्धा, चालीरीती यांचे बाबत प्रखर भावना व्यक्त करून भोठी सामाजिक क्रांती केली आहे. त्यानंतर गोविंदाग्रज व आप्पासाहेब कारखानीस इ. कवींचे 'तुलरीमंडळ' त्यानंतर 'रविकिरण मंडळ' स्थापन झाले. त्यात माधव ज्युलियन, यशवंत व गिरीश हे तीन नावाजलेले कवी होते.

१९३५ च्या सुमारास मराठी कविता वैयक्तिक सुखदुःखे, प्रेमगीते व ग्रामगीते यात गुंतून पडल्याचे जाणवते. परंतु कवितेला यातून बाहेर काढण्यासाठी वा. रा. कांत, वसंत बापट, पु. शि. रेगे यांनी आपल्या काव्यातून प्रयत्न केले. त्यात कवी कुसुमाग्रज हे अग्रणी होते. त्यानंतर कविता पूर्णपणे समाजाभिमुख बनली. त्यातून अन्याय, जुलूम, दलितांची दुःखे यांना वाचा फोडण्यात आली. कवी अनिलांच्या कवितेपासून मुक्तछंदात्मक काव्याची निर्मिती सुरु झाली. कवी नारायण सुर्वे यांनी कष्टकरी व कामगारांच्या जीवनाचा वेध आपल्या कवितेतून व्यक्त केला. यावरून असे स्पष्ट जाणवते की, काव्यातही सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतिबिंब उमटले होते. कवी विंदा करंदीकर, वि. दा. सावरकर, ग. दि. माडगूळकर, इंदिरा संत, शांता शेळके, पद्मा गोळे, केशव मेश्राम, यशवंत मनोहर, ग्रेस, नामदेव ढसाळ, वामनदादा कर्डक यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

कादंबरी

समाज मनावर संस्कार करणारा प्रभावी साहित्य प्रकार म्हणून कादंबरी या प्रकाराचा उल्लेख करावा लागेल. तत्कालीन समाजजीवनाचे भाष्य करणारा साहित्यप्रकार म्हणजे कादंबरी होय. 'यमुना पर्यटन' ही बाबा पद्मजी लिखित पहिली मराठीतील कादंबरी होय. या कादंबरीत 'विधवा स्त्री' च्या व्यथा मांडण्यात आल्या आहेत. हरिभाऊ आपट्यांनी कादंबरी लेखनाला गती दिली. 'आजकालच्या गोष्टी' म्हणजे हरिभाऊंच्या दहा कादंबन्या होय. यातून मानवी जीवन, स्वभाव वर्णन, चटकदार संवाद, वेधक कथन, घरगुती भाषा, यामुळे ह. ना.

आपटेंच्या कादंबन्या लोकप्रिय झाल्या. त्यांची 'पण लक्षात कोण घेतो' ही कादंबरी लोकप्रिय ठरली. वामन मल्हार जोशीनी 'रागिणी' 'इंदू काळे', 'सुशीलेचा देव' यातून गंभीर विषय मांडले. ना. सी. फडके यांनी 'जादूगार, 'दौलत', 'अटकेपार' सारख्या साठ-सत्तर कादंबन्या लिहिल्या व कादंबरी लेखन सर्वार्थानि अर्थपूर्ण केले. १९३० नंतर वि. स. खांडेकरांचे कादंबरी लेखन बहरले. 'कांचनमृग' 'हृदयाची हाक' यांचे हे लेखन उत्तम आहे. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी 'मुक्तात्मा', 'भंगलेले देऊळ', 'कांता' यांमधून स्त्री जीवनाचे चित्र उभे केले. श्री. ना. पेंडसेंची 'गारंबीचा बापू', साने गुरुजीनी 'श्यामची आई', पु. भा. भावे यांची कादंबरीतील कामगिरी बहुमोल आहे. डॉ. नरेंद्र जाधव यांची आत्मकथनात्मक 'आमचा बाप आणि आम्ही', बाबूराव बागूल, अण्णाभाऊ साठे, दया पवार, लक्ष्मण गायकवाड, लक्ष्मण माने यांचे लेखन, शंकरराव खरात यांचे 'तराळ अंतराळ', दया पवारांचं 'बलुत', लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा' व लक्ष्मण गायकवाडांचे 'उचल्या' प्र. इ. सोनकांबळेंचे 'आठवणीचे पक्षी', डॉ. शरणकुमार लिंबाळेंचे 'अक्करमाशी' या काही दर्जेदार निर्मिती होत.

विभावरी शिरूरकर, मालतीबाई दांडेकर यांनी देखील कादंबरी लेखन केले. विभावरी शिरूरकर यांची 'शबरी' व 'बली', अण्णा भाऊ साठेंची 'फकिरा', श्री. शिवाजी सावंत यांची 'मृत्युंजय', भालंचंद्र नेमाडेंची 'कोसला' या कादंबन्या विशेष गाजल्या. नाथमाधव, रणजित देसाई, ना. सं. इनामदार, विश्राम बेडेकर, विश्वास पाटील यांच्या ऐतिहासिक कादंबन्याही लोकप्रिय ठरल्या. कादंबरी लेखनामुळे सामाजिक समस्यांवर प्रकाश टाकला गेला.

विनोदी साहित्य

विनोदी साहित्य प्रकाराला मराठी साहित्यात अनन्य साधारण महत्त्व आहे. श्री. कृ. कोल्हटकरांनी विनोदी साहित्य प्रकाराचा मराठी वाढ्यमयात प्रथम वापर केला. हास्य व मनोरंजन हा विनोदी साहित्याचा स्थायी भावच आहे. 'भी (सुदामा)', 'बंडूभाना', 'पांडूतात्या' हे त्यांचे मानसपुत्र होते. 'शिमणा', 'गणेश चतुर्थी', 'पावती', 'निर्जली एकादशी' हे त्यांचे दर्जेदार विनोदी लेखन होय. रा. ग. गडकरी म्हणजे बालकराम हे त्यांचे शिष्य. या लेखन प्रकारात चिं. वि. जोशीचे स्थान सर्वश्रेष्ठ ठरले. त्यांचे विनोद, प्रासांगिक, सात्त्विक, स्वभावानुकूल आहेत. 'स्टेट गेस्ट', 'लग्नसराई', 'वर संशोधन', 'गुंडधाभाऊचे दुखणे' इ. लेखन उत्तम ठरले. गो. ल. आपटे, डॉ. अ. वा. वर्टी हे देखील विनोदी लेखक साहित्यिक होते. आचार्य अत्रे मोठे विनोदसप्राट होते. 'मराठा' वर्तमानपत्र व 'नवयुग' मधील त्यांचे लेखन रसरशीत होते. विडंबन, शब्दाशब्दातून विनोद हे त्यांचे विशेष होते. वि. आ. बुवा, रमेश मंत्री, बाळ गाडगील यांचे लेखन लोकप्रिय ठरले. सर्वांत श्रेष्ठ विनोदी लेखक म्हणून पु. ल. देशपांडे यांचे लेखन दर्जेदार असून शाब्दिक कोट्या हे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य होते.

मराठी साहित्यात कथा हा साहित्यप्रकार खूपच लोकप्रिय आहे. नियतकालिके, दिवाळी अंक, कथासंग्रह यांद्वारे कथा वाचकांच्या पर्यंत पोहचवल्या जातात. आधुनिक तंत्रज्ञानातील टेपरेकॉर्डर, कॅसेट्स, टीव्ही, सीडीज, इ. माध्यमातूनही कथा वाचकापर्यंत पोहचवल्या जातात. कथांचे, पौराणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, नीती बोध व उपदेशपर कथा असे ह्या आशयावरून कथेचे प्रकार आढळतात. १९१० ते १९२६ हा कालखंड मनोरंजनपर कथांचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. कथेला लोकप्रिय बनवण्याचे काम वि. सी. गुर्जर यांनी केले. १९२६ ते १९४५ हे ना. सि. फडके, वि. स. खांडेकर यांचे युग म्हणून ओळखले जाते.

श्री. म. माटे यांचे 'उपेक्षितांचे अंतरंग' मधील कथा विशेष गाजल्या. महादेवशास्त्री जोशी, दिवाकर कृष्ण, अरविंद गोखले, वामन चोरघडे, ग. ल. ठोकळ यांच्या कथा साहित्याने मराठी साहित्य समृद्ध केले. गंगाधर गाडगील, शांता शेळके, सरोजिनी बाबर, द. मा. मिरासदार, शंकर पाटील, व्यंकटेश माडगूळकर, व. पू. काळे, ग. दि. माडगूळकर दि. बा. मोकाशी, रा. रं. बोराडे, द. ता. भोसले इ. च्या कथा दर्जेदार लेखन प्रकार म्हणून मान्यता पावल्या. १९४५ नंतर १९६० पर्यंत सत्यकथनांना बहर आला. विविध विषयांच्या कथा लेखनामुळे मराठी मन व साहित्य समृद्ध झाले.

रंगभूमी, संगीत व कला

मराठी साहित्यात लक्षित समीक्षात्मक लेखन प्रकाराबरोबरच नाट्य, कला, संगीत व वृत्तपत्रे यांच्यामुळे मराठी समाजाचा सांस्कृतिक विकास झाल्याचे लक्षात येते. इंग्रजांच्या काळातच प्रामुख्याने नाट्यकलेचा जन्म झाला. पूर्वीची परंपरागत करमणुकीची साधने अपुरी पडायला लागली त्यातूनच्या नाट्यकलेचा उदय झाला. विष्णुदास भावेनी पौराणिक कथांवर आधारित काव्ये व नाटके लिहिण्यास सुरुवात केली. १८४३ मध्ये विष्णुदास भावे यांनी 'सीतास्वयंवर' हे पहिले नाटक रंगभूमीवर आणले. या नाटकांनी फार काळ मराठी जनतेचे मनोरंजन केले. १८५७ मध्ये परशुरामपंत गोडबोले यांनी 'वेणीसंहार' हे नाटक लिहिले. 'थोरले माधवराव पेशवे' हे पहिले नाटक वि. ज. कितने यांनी रंगभूमीवर आणले.

१८८० चा काळही किलोस्कर संगीत नाटकांचा काळ. अण्णासाहेब किलोस्करांनी 'शाकुंतल', 'सौभद्र' व 'रामराज्य वियोग' ही संगीत नाटके रंगभूमीवर आणली. या नाटकांना अफाट लोकप्रियता मिळाली. संगीत रंगभूमीचे किलोस्कर हे जनक मानले जातात. शाकुंतलपासून मानापमानपर्यंत (१८८० ते १९१०) हा नाट्यसंगीताचा प्रभात काळ होता. नाट्यसंगीत ही पंडित भास्करराव बखले यांची महाराष्ट्राला देणगी होय. गोविंदराव टेंबे, बालगंधर्व, मास्टर कृष्णराव, यांनी नाट्यरंगभूमी गाजवली. श्रीपादकृष्ण कोल्हटकर, कृ. प्र. खाडीलकर, वामनराव जोशी, राम गणेश गडकरी, मामा वरेकर असे अनेक नाटककार निर्माण झाले. केशवराव भोसले व बालगंधर्व यांनी

आपल्या अजरामर नाट्य अभिनयाने रंगभूमी दणाणून सोडली. त्यानंतर विविध अंगी नाटकांची रचना केली गेली. त्यात प्रामुख्याने वि. वा. शिरवाडकर, आचार्य अत्रे, वि. दा. सावरकर, मालतीबाई बेडेकर इ. ची नाटके लोकप्रिय ठरली.

आधुनिक नाटकांच्या कालखंडात वसंत कानेटकर, पु. ल. देशपांडे, बाळ कोल्हटकर, श्री. ना पेंडसे, विजय तेंडुलकर, पुरुषोत्तम दारबंहेकर यांची नाटके खूपच लोकप्रिय झाली. बालरंगभूमी समृद्ध करण्यासाठी सुधा करमरकर, श्रीरंग गोडबोले, सुलभा देशपांडे, सई परांजपे, विजया मेहता, विजय तेंडुलकर, रत्नाकर मतकरी यांनी विशेष मेहनत घेतली.

महाराष्ट्राने संगीत कला जतन करून ती वाढवली. आदिम संगीत, लोकसंगीत, जनसंगीत, भक्तिसंगीत, शास्त्रीय संगीत इ. विविध प्रकारांनी संगीत बहरले आहे. बहुरूपी, दशावतार, वासुदेवगीत, गोधळ, धनगरी ओव्या, जात्यावरच्या ओव्या, भारूड, वाघ्या मुरलीची गीते, गणगौळण, लावणी, पोवाडा, भोंडला, हादगा गीते, गौरीची गाणी, कोळीगीते, आदिवासीचा बोहडा, नाच्याचा तमाशा, कोलामांचे दंडारी, गीते इत्यादी अनेक प्रकार लोकसंगीतात येतात. भक्तिसंगीतात भजन, कीर्तन, आरती इ. प्रकार येतात. शास्त्रीय संगीतात विविध राग, ख्याल, तुमरी इ. समावेश होतो. शास्त्रीय संगीतात बालगंधर्व, भीमसेन जोशी, प. जितेंद्र अभिषेकी, किशोरी अमोणकर हिराबाई

बडोदेकर, गंगुबाई हनगल, रशीद खाने, पं. जसराज, मलिलाकार्जुन मन्सुर, कुमार गंधर्व यांचे योगदान मोठे आहे. सर्व संगीत प्रकारात मंगेशकर कुटुंबियांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. भरतनाट्यम्, कथ्थक सारख्या नृत्यप्रकारांबरोबरच लावणी नृत्यासही महाराष्ट्रात महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

चित्रपट, शिल्पकला, चित्रकला, स्थापत्य इ. क्षेत्रांत महाराष्ट्रात महत्त्वपूर्ण व भरीव काम करण्यात आले. या क्षेत्रातील नवजीवन व विविध स्वरूपाच्या सर्वांगीण प्रगतीमुळे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात मोलाची भरटाकली आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक विकासात ह्या कलांचे मोठे योगदान आहे. राजर्षी शाहू महाराजांनी नाट्य, संगीत, चित्रकला, क्रिडा इत्यादी क्षेत्रातील कलावंतांना राजाश्रय दिला. ह्यात बालगंधर्व, केशवराव भोसले, आबालाला अल्लादियां खां, बाबूराव पेंटर, भालजी पेंढारकर, बाबूराव पेंढारकर, व्ही. शांताराम, मास्टर विनायक, विनायकराव करमरकर, गणपतराव म्हात्रे इत्यादींचा समावेश होता.

वृत्तपत्र लेखनातील भरीव कार्यामुळे नामवंत वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके यांची निर्मिती झाली. या सर्व प्रकारांनी महाराष्ट्राची सांस्कृतिक अस्मिता जपली आहे. जनसामान्यांच्या विकासात विशेषतः सांस्कृतिक विकासात या सर्व घटकांची कामगिरी अतुलनीय आहे.

स्वाध्याय

घटक ६ – महाराष्ट्राची प्रगती १९६० ते २०००

- क) महाराष्ट्राची शैक्षणिक प्रगती
- ड) महाराष्ट्राची सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती

प्रश्न १ अ) योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- १) इ. स. १८६० साली 'पुना नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीची' स्थापना ..... यांनी केली.
  - अ) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर
  - ब) महात्मा जोतीबा फुले
  - क) लोकमान्य टिळक
  - ड) वामन भावे
- २) महात्मा फुल्यांनी ..... आयोगासमोर शिक्षणाच्या संदर्भात आपली साक्ष दिली.
  - अ) हंटर आयोग
  - ब) साहित्य संस्कृती मंडळ
  - क) विद्यापीठ अनुदान आयोग
  - ड) एच. एस. सी. बोर्ड

- ३) स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ ..... येथे आहे.
  - अ) औरंगाबाद
  - ब) जळगाव
  - क) नांदेड
  - ड) अमरावती
- ४) इ. स. २०००-२००१ मध्ये महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायतीची संख्या ..... इतकी होती.
  - अ) २७,७३५
  - ब) २८,७३६
  - क) २६,७३५
  - ड) २९,७३७
- ५) 'एक गाव एक पाणवठा' ही चळवळ ..... यांनी सुरु केली.
  - अ) डॉ. बाबा आमटे
  - ब) डॉ. प्रकाश आमटे
  - क) डॉ. बाबा आढाव
  - ड) श्रीमती सिंधूताई सपकाळ
- ब) 'अ' व 'ब' गटातील योग्य जोड्या जुळवा.
  - 'अ'
  - 'ब'
- १) डॉ. अभय बंग
- २) शरद जोशी
- ३) डॉ. नरेंद्र दाभोळकर
- ४) गोविंदाग्रज
- ५) ग. त्र्यं. माडखोलकर
- अ) अंधश्रद्धा निर्मूलन
- ब) तुतारी मंडळ
- क) शेतकरी संघटना
- ड) मुक्तात्मा
- इ) कुपोषित बालके
- ई) श्यामची आई

क) विधानांखाली प्रत्येकी चार पर्याय दिले आहेत.	प्र. ४	खालील विधानांची कारणे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.
योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा. बाबा पदमजी लिखित मराठीतील ही पहिली कादंबरी होय -		१) कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षण क्षेत्रात अभूतपूर्व क्रांती केली.
अ) यमुना पर्वटन ब) सुशीलेचा देव क) पण लक्षात कोण घेतो ड) भंगलेले देऊळ		२) इसवी सनाच्या विसाव्या शतकात महाराष्ट्रात नागरीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली.
प्रश्न २ अ) खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.		३) स्त्री-पुरुषांच्या पेहरावात झापाट्याने बदल झाला.
१) टिळक व आगरकारांनी कोणत्या शाळेची स्थापना केली?	प्र. ५	४) कथा, कादंबन्या या वैचारिक-लेखनापेक्षा अधिक लोकप्रिय आहेत.
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कोणता संदेश दिला?		टिपा लिहा.
३) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ कोठे आहे?		१) डॉ. पंजाबराव देशमुख
४) दोन मुस्लिम सणांची नावे सांगा.		२) संमिश्र नागरी संस्कृतीचा विकास
५) महाराष्ट्रात 'शिवजयंती' व 'गणेशोत्सव' यांची सुरुवात कोणी केली?		३) स्त्री-पुरुषांचे अलंकार
६) 'आनंदवन' ग्रकल्पाची सुरुवात कोणी केली?		४) कुसुमाग्रज
ब) खालील प्रश्नांची उत्तरे १५ ते २० शब्दांत लिहा.		५) अण्णाभाऊ साठे
१) महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्या स्त्री-शिक्षण कार्या-बद्दल माहिती द्या.		खालील प्रश्नांची उत्तरे ४० ते ५० शब्दांत लिहा.
२) प्राथमिक स्तरावर इंग्रजी व संगणक शिक्षणाचे महत्त्व सांगा.		१) महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक मंडळाचे कार्य विशद करा.
३) महाराष्ट्रात किती व कोठे कृषी विद्यापीठे आहेत?		२) मागास वर्गांच्या शिक्षणासाठी अस्तित्वात असलेले धोरण स्पष्ट करा.
४) महाराष्ट्रातील लोकांच्या खाण्यापिण्याच्या सवयीची माहिती लिहा.		३) महाराष्ट्रातील ग्रामसभेची वैशिष्ट्ये लिहा.
प्रश्न ३ खालील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० शब्दांत लिहा.		४) नागरीकरणातून निर्माण झालेल्या समस्यांचे वर्णन करा.
१) सावित्रीबाई फुले यांनी आंद्र शिक्षिका म्हणून केलेल्या कामगिरीचे वर्णन करा.		५) मेधा पाटकरांचे कार्य विशद करा.
२) राजर्षि शाहू महाराजांच्या शिक्षण प्रसाराच्या कार्याची माहिती द्या.		खालीलपैकी एका प्रश्नाचे उत्तर दिलेल्या मुद्रद्यांच्या आधारे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.
३) शिक्षण खात्याच्या प्रशासकीय घटकांविषयी थोडक्यात माहिती द्या.		१) स्त्री शिक्षणाच्या कार्याचा विस्तार
४) महाराष्ट्रीय समाजात साजरे होत असलेल्या महत्त्वाच्या सण-समारंभाची माहिती द्या.		अ) महात्मा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाईच्या कार्याचे योगदान
५) महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनांसंबंधी माहिती लिहा.		ब) महिला शिक्षण संस्था, हिंगणे
		क) महाराष्ट्र शासनाच्या योजना
		२) दलित साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.
		अ) दलित अस्तमकथने
		ब) दलित कादंबरी
		क) दलित काव्य

संदर्भ ग्रंथ सूची

१.	सावरकर-गांधी-आंबेडकर यांनी घडवलं सहस्रक	सुहास कुलकर्णी व इतर
२.	महाराष्ट्र दर्शन	गो. नि. दांडेकर
३.	महाराष्ट्राची मानचिन्हे	प्रा. एकनाथ साखळकर, डॉ. सुभाष भेडे
४.	महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती	डॉ. अ. रा. कुलकर्णी
५.	महाराष्ट्र २०१०	डॉ. संतोष दास्ताने
६.	शोध सावरकरांचा	डॉ. य. दि. फडके
७.	महाराष्ट्रातील कलावंत	बापूराव सऱ्वेलकर
८.	उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण तज्ज्ञ	प्रा. मा. ग. पवार
९.	महाराष्ट्राचे महामंथन	लालजी पेंडसे
१०.	डायमंड क्रीडा ज्ञानकोश	प्रा. जॉन्सन बेर्जेस
११.	डायमंड इतिहास माहिती कोश	डॉ. सु. ह. जोशी व इतर
१२.	भारतीय इतिहास	स्मिता जोशी
१३.	आधुनिक भारताचा इतिहास	सुमन वैद्य, शांता कोठेकर
१४.	आजचा महाराष्ट्र	पन्नालाल/सुराणा
१५.	मनोरमा २०१०	—
१६.	स्त्री सागरातील अनमोल मोती	माधवी कवी
१७.	युसुफ मेहरअली	मधु दन्डवते
१८.	महाराष्ट्राचे शिल्पकार - डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील	शिवाजी सावंत
१९.	महाराष्ट्राचे शिल्पकार - गोविंदभाई श्रॉफ	विजय दिवाण
२०.	महाराष्ट्राचे शिल्पकार - स्वामी रामानंद तीर्थ	डॉ. प्रकाश मेदककर
२१.	प्रश्ना सूर्य	डॉ. शरणकुमार लिंबाळे
२२.	आधुनिक भारतीय तत्त्वज्ञ	डॉ. हे. वि. इनामदार, मो. स. गोसावी
२३.	व्यक्तिरेखा	डॉ. य. दि. फडके
२४.	महाराष्ट्राचे शिल्पकार - दादासाहेब फाळके	बापू वाटवे
२५.	मुलुखावेगळी माणसं	बाळ सामंत, रमेश मंत्री
२६.	महाराष्ट्राचे शिल्पकार - साने गुरुजी	राजा मंगळवेढेकर
२७.	भारतीय कलेचा इतिहास	प्रा. श्री. ह. शहाणे
२८.	आत्मकथा - मोहनदास करमचंद गांधी	अनुवाद - शि. पू. पटवर्धन
२९.	इंडिया २०११	भारत सरकार
३०.	प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास	र. ना. गायथ्री व व. ग. राहुरकर
३१.	समग्र महात्मा फुले	धनंजय कीर
३२.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	धनंजय कीर
३३.	राजश्री छत्रपती शाहू महाराज	डॉ. जयसिंगराव पवार
३४.	राजश्री छत्रपती शाहू महाराज	अण्णासाहेब लाठे
३५.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. भालचंद्र फडके
३६.	हैदराबाद मुकितसंग्राम आणि स्वामी रामानंद तीर्थ	डॉ. सोमनाथ रोडे
३७.	विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड १ ते ८	डॉ. य. दि. फडके
३८.	मराठ्यांचा इतिहास	ग. ह. खरे, अ. रा. कुलकर्णी

* ४२.

४३.

४४.

४५.

४६.

४७.

४८.

४९.

५०.

५१.

५२.

५३.

५४.

५५.

५६.

५७.

५८.

५९.

६०.

६१.

६२.

६३.

६४.

६५.

६६.

६७.

६८.

६९.

७०.

७१.

७२.

७३.

७४.

७५.

७६.

७७.

पुरातत्त्व विद्या

महाराष्ट्राची कुळकथा

भारतीय पुरातत्त्व-एक समालोचन

सातवाहनकालीन महाराष्ट्र

वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काळ

प्राचीन भारतीय कला

शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख

१९१२ दौलताबाद ए. रिपोर्ट

श्री नामदेवाची सार्थ चिकित्सक गाथा

लीलाचरित्र

प्राचीन मराठी कोरीव लेख

देवगिरीचे यादव

यादवकालीन महाराष्ट्र

यादवकालीन महाराष्ट्रातील धर्म साहित्य व कला

दि यादवाज अँण्ड देअर टाईम्स

श्री ज्ञानेश्वरी गुढार्थ दीपिका

महाराष्ट्र संस्कृती

मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था

मध्यकालीन भारत

मध्यकालीन भारत

सुफी संप्रदाय

संत वाह्यमाची सामाजिक फलश्रुती

मराठा आर्किटेक्चर

अँडमिनिस्ट्रेटिव सिस्टीम ऑफ दि मराठाज

महाराष्ट्रेतिहासाची साधने

श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांचे चिकित्सक चरित्र

कृष्णाजी अनंत सभासद विरचित

छत्रपती श्री शिवाजी महाराजांचे आद्य चरित्र

मराठी विश्वकोश खंड १२.

मराठी सत्तेचा उदय

मराठ्यांचा प्रशासकीय आणि सामाजिक आर्थिक इतिहास

शिवकालीन किल्ल्यांचा समग्र अभ्यास,

पेशवेकालीन महाराष्ट्र

हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

मध्ययुगीन भारताचा इतिहास

मध्ययुगीन भारत

महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला (संच)

महाडचा मुकित्संग्राम

भारतीय शासन आणि राजकारण

शां. भा. देव

डॉ. ढवळीकर एम. के.

एच. डी. सांकलिया

रा. श्री. मोरवंचीकर

वा. वि. मिराशी

म. श्री. माटे

वा. वि. मिराशी

म. श्री. माटे

मु. श्री. कानडे (संपा.)

वि. भि. कोलते (संपा.)

श. गो. तुळपुळे

ब्रह्मानंद देशपांडे

मु. ग. पानसे

जी. एस. महाडीक

ओ. पी. वर्मा

पंडित बाबाजी महाराज

पु. ग. सहस्रबुद्धे

के. एन. चिटणीस

एल. पी. शर्मा

ढवळे व बारगळ

सेतु माधवराव पगडी

ग. बा. सरदार

म. श्री. माटे

एस. एन. सेन

वा. सी. बेंद्रे (संपा.)

वा. सी. बेंद्रे

भीमराव कुलकर्णी (संपा.)

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी (संपा.)

डॉ. जयसिंगराव पवार

बी. एस. सावंत, व्ही. के. जाधव

डॉ. ग. का. माने, डॉ. जी. एस. महाडीक

डॉ. पी. ए. गवळी

डॉ. ना. य. डोळे

के. सागर

प्रा. र. ना. गायधनी

सतीशचंद्र

गंधर्ववेद प्रकाशन

प्रा. झुंबरलाल कांबळे

बी. बी. पाटील